

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

Роман Горак
Ярослав Гнатів

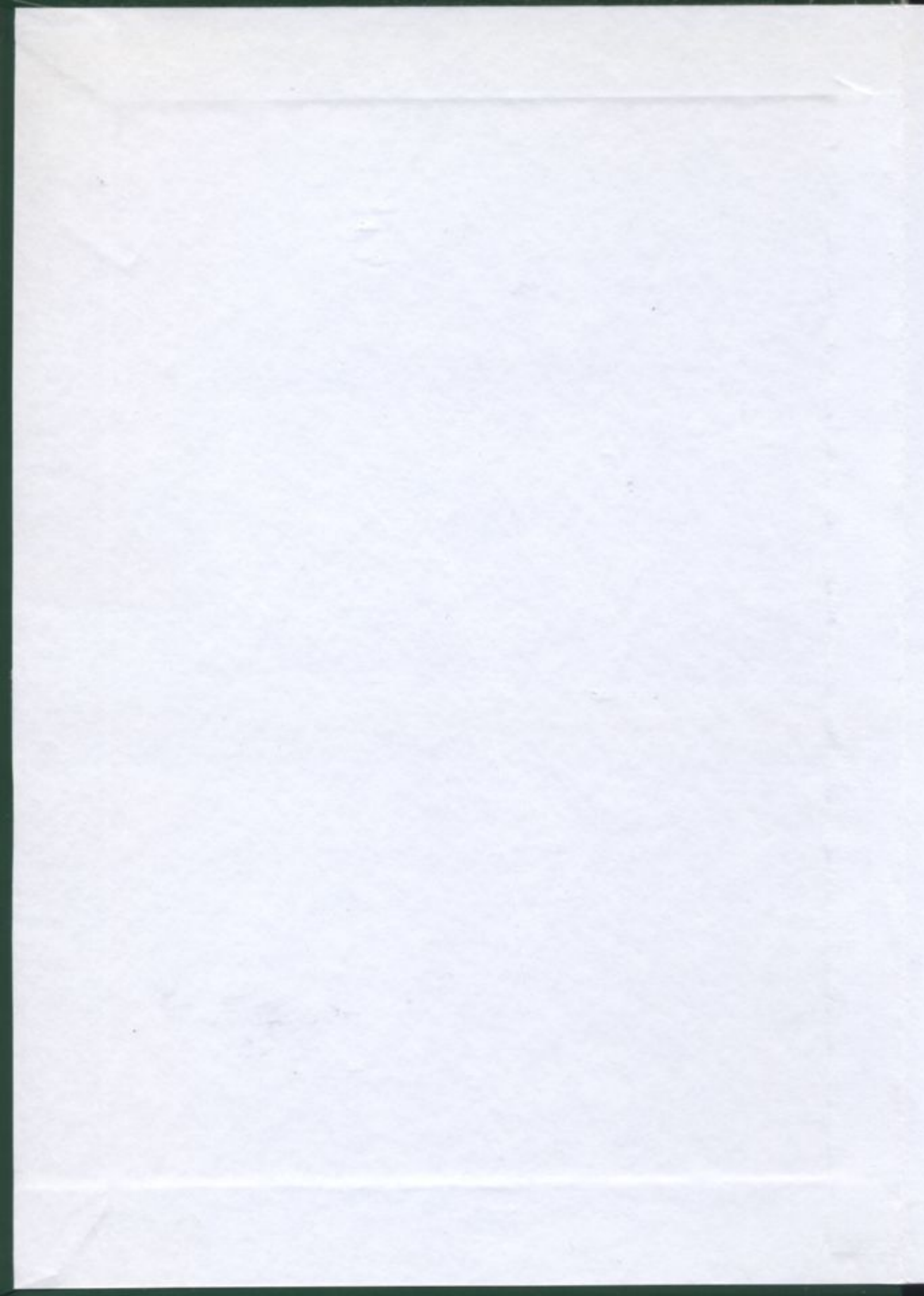
Львівський національний університет
імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО

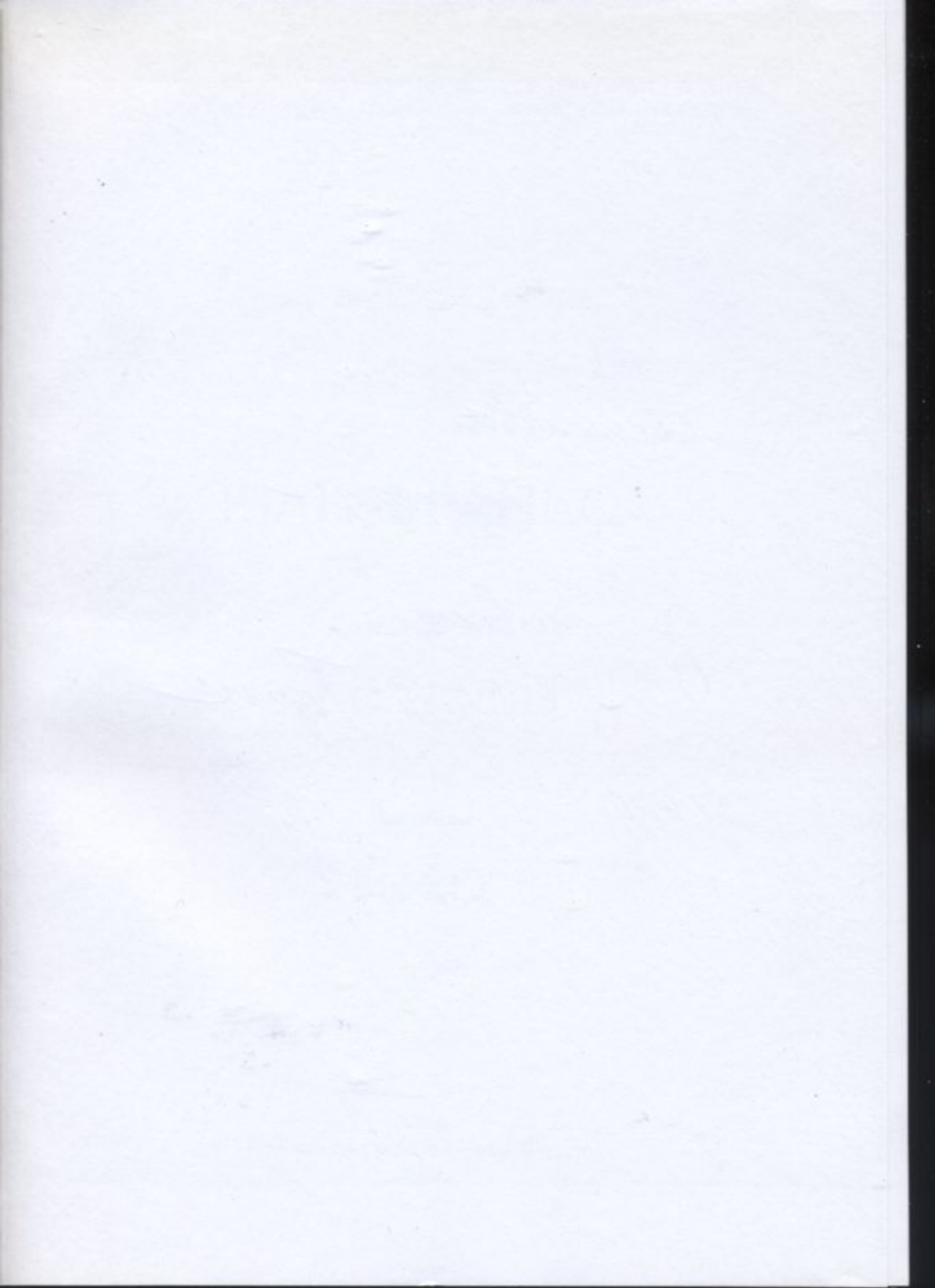
книга десята

T **UO**
ENDIS
Відхід

частина перша

Св. манастири

Тимотију —

З новоро
Радан Тодан

27. 01. 10г.

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

*Горі Івановичу Гнатюку,
який відродив у моєму серці
віру в людську доброту,
присягаю*

Роман Горак

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ДЕСЯТА

QUO TENDIS

Частина I

ВІДХІД

Львів
Видавничий центр імені Івана Франка
2009

УПРАВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ И ДОКУМЕНТАЦИИ
АКАДЕМИИ НАУК СССР

Российская Федерация

Степанов

ИВАН ФРАНКО

7

КНИЖКА

Родина
РОДИНО

27.10.72

Рисунки

ВІДХІД

Библиотека
Информационно-библиотечный центр
2000

*Feci quod potui, facere
Я зробив, що міг, з*

Моєму краянину
Ігореві Івановичу Грициняку,
який відродив у моєму серці
віру в людську доброту,
присвячую

Роман Горак

Моєму країнину
Ігореві Івановичу Івановичу.
Кий вірності у моєму серці
як в клясці доброті.
Івановичу

Роман Іванович

Рекомендували до друку:

Вчена рада Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 31/11 від 26 листопада 2008 року)

та

Науково-методична рада
Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка
(Протокол № 8 від 1 вересня 2008 року)

Рецензенти:

- професор, д-р філологічних наук *Тарас Салига*
Львівський національний університет імені Івана Франка
професор, д-р філологічних наук *Степан Хороб*
(Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника)
професор, канд. філологічних наук *Зенон Гузар*
(Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка)

Горак Р., Гнатів Я.,

Іван Франко / Кн. десята. Quo tendis. — Ч. 1. — Львів, 2009. — 434 с.

Книгою „QUO TENDIS” завершується 10-томне біографічне дослідження „Іван Франко”. У книзі йдеться про останні роки життя Каменяра (1912-1916) та увіковічення його імені через видання творів, у назвах бібліотек, вулиць, міст, театрів, ювілейні наукові конференції тощо. Письменник наприкінці життєвого шляху пережив ще один спалах творчої енергії, яку вклав у перекладацьку роботу та працю над дослідженням давніх пам’яток українського письменства та історії України. На той час припала сорокова річниця літературної діяльності Івана Франка, а також окупація Львова російськими військами. Письменник потрапляє у „Захист українських стрільців у Львові”. У книзі описано дальший перебіг хвороби, смерть і похорон Каменяра, історію встановлення надгробного пам’ятника на Личакові та монумента навпроти Львівського університету, проаналізовано посмертні видання його творів.

У десятому томі, як і в попередніх, використано низку не введених у науковий обіг документів, які зберігаються у різних архівах.

Книга проілюстрована численними світлинами (деякі світлини публікуються вперше).

ББК Ш5(2=Ук)5-4 Франко 2

Розділ I

ЗАДИВЛЕНИЙ У МИНУЛЕ

Зима цього року відрізнялася від попередніх цілковитою непередбачуваністю. Всупереч очікуванням, що Михайло приїде на білому коні, сніг випав 1 грудня, на Романа, але через тиждень розтанув, і на свята Великомучениці Катерини стояли калюжі, які годі було перейти. Згодом ударили морози, що спричинили велику ожеледь, небезпечну для пішоходів, бо замерзлу поверхню прикривав зрадливий сніжок. Десь на Анни, коли тривалість дня і ночі зрівнялася, розпочався страшний снігопад. Різдвяні свята 1912 року були морозними, але по Йордані мороз уступив настільки, що сніги зійшли і стало зовсім тепло, і все вказувало на те, що весна цього року буде рання. На латинській Юзефи, як і очікували, прилетіли бузьки і де-не-де розпочалися незначні польові роботи, хоч кажуть, що землю не можна рухати до Благовіщення, бо всяке може статися. І таки сталось.

3 квітня пішли такі сніги, що від них не було порятунку. „Про розміри вчорашньої сніговії і її лихі наслідки в краю, — писала 4 квітня 1912 року газета „Діло“ (№ 77), — годі мати які-небудь відомости, бо Львів був вночі з вчора на нині, а є почасти й нині майже зовсім відтятий від світа. Переважна часть залізничних поїздів не курсує, телеграфічні і телефонічні отримання майже всі перервані, так що ніяка звістка з краю не приходить. Судячи одначе після того, як було вчора у Львові, можна собі вже тепер уявити, як мусило виглядати на провінції.

Сніг, мокрий і густий, почав падати вчора в ночі. Рано Львів виглядав, як серед зими. Вулиці завіяні грубою верствою снігу, дерева прямо до землі гнулися під тягарем сніжних мас, а в парках і городах є через те великі шкоди, бо багато дерев повалилось. Львів'янин, вийшовши на вулицю та побачивши таку чудову зиму, з питомим собі злобним гумором завважував: „Розуміється... зачинає ся наша весна” — тай ішов, а радше, поковзуючись що крок, старався іти за своїми справами та кпив в душі навіть з певного роду сатисфакцією, що й сегорічна весна не направила репутації своїх попередниць. Але по кількох хвилях, під

час котрих ноги йшли, не знаючи ліва, що робить права (подумайте, який скандал; рано по правильно переспаній ночі!), коли вітер почав мокрим дрібненьким, але густим снігом сипати в лице, очі, до носа, за ковнір і всюди, де лише знайшов приступ через одіжку. Львів'янин зразу не знав, що думати, та й дивувався, а коли ще пару разів поковзнув ся, ставав нарешті лютий і кляв: „Ну, сего навіть на весну забагато!”, а сей погляд в тій хвилі потверджувала снігова лавина, що, падучи на голову обуреного львів'янина, насувала йому глибше капелюх на уха, щоби часами вітер його не зірвав.

Сніг падав вчора безперервно цілий день аж до пізної ночі, та надав місту цілком зимовий вигляд. Маси снігу впали так несподівано, що не було їх коли в час усунути, і вулична комунікація, піша і возова, була й є ще нині через маси снігу дуже утруднена, що збільшало ще вражіння справдішньої зими. Трамваєвий рух обмежено, ранні доставки хліба і молока до склепів і приватних домів відпали, згідно опізнились до передполудневих годин. Рух на місті, мимо зближаючих ся свят, був дуже малий; годі було й думати про те, щоби вибиратися на які-небудь закупи і справунки. Виходив, отже, з хати лише той, кого кликав обов'язок або конечний інтерес. Звичайні на ринку і по торговицях торги відбувались в дуже незначних розмірах. З підльвівських сіл, що доставляють до Львова набіл, дріб, ярину і т. д., майже нікого не було. Львів на один день зовсім запустів та неначе вимер.

Вже в передполудневих годинах стверджено, що заверуха позривала величезну скількість телефонічних і телеграфічних дротів, так що львівська пошта навіть не приймала телеграм ані телефонематів до інших місцевостей. Але й в самім Львові багато телефонічних дротів прірвалося і, ідучи вулицею, часто бачилося звисаючі з дахів кам'яниць позривані телефонічні дроти, грубо обліплені снігом. Тим часом сніг не уставав, а разом з тим зростав неспокій та побоювання перед катастрофою, що неминуче навістила би місто і край, якби сніговиця мала потривати хоч би лиш кілька днів. Весь торговельний, до того ще святочний, рух мусив би відпасти, і се відбило би ся дуже погано на містах, а знов на селах довго триваючий сніг міг би стати катастрофою для засівів. На щастя, по цілонічній заверусі сніг нарешті над раном перестав падати, але холодна погода триває дальше. При ній військові й найняті вози форсовано вивозять маси снігу, згортані пильно через цілу ніч”.

Кожна газета квапилася опублікувати поради своїм читачам, як вести себе у ситуації, яку вважали надзвичайною. Перестали ходити поїзди на лінії Львів-Стрий, Белзець, Яворів, Стоянів. На розчищенні колії

працювали, як повідомляли часописи, 400 залізничників та жовніри львівських військових частин. Телеграфний і телефонний зв'язок був перерваний.

6 квітня 1912 року № 78 „Діла” сповістив, що Львів поволі вилазить зі снігу, проте до нормального стану йому ще далеко. „Маси снігу, — писалося в газеті, — порозгортані вправді, але переважно тільки в передмістю. Дальші дільниці стоять під снігом, як за найліпших зимових місяців, з тою тільки різницею, що під снігом стоїть вода та спливає струями до каналів. Перехід між перехрещуючими вулицями дуже утруднений через широчезні баюри, яких ані обійти, ані перескочити. Трамваєвий рух, обмежений передвчора і вчора, нині вже привернено зовсім. Рух на місті, мимо передсвятчного часу, невеликий. Рецидива зими вплинула відай і на настрої депримууючо, так що люди згори махнули рукою на свята і хоч вже й могли би від біди подумати о них, то гей-би не дбають і куняють дома. Апровізація Львова дуже утруднена. Яець, набілу, масла, що особливо під свята мають величезний збут, тепер годі дістати, бо комунікація між Львовом і найближчою околицею однаково трудна. Хоч сніг вже не паде, то сонце і вітер доводять до таяння навалені маси, так що дорогами годі йти, а їхати дуже важко. На залізничнім двірці у Львові рух слабкий, бо поїзди або зовсім не курсують, або курсують з значними опізненнями. Але й ті, що курсують, обсажені тільки нечисленними пасажирами, так що сего року від непам'ятних часів можна в передсвятчнім часі відбути подорож без глоти, сидячи, або й положившись вигідно на лавці, не дусячись, як оселедець в бочці.

Про рух залізниць львівська дирекція залізниць видала кілька комунікатів. І так перерва на локальних залізницях Львів-Белзець, Львів-Стоянів, Львів-Самбір-Дрогобич зістане правдоподібно усунена протягом нинішнього дня. На локальній залізниці Львів-Яворів буде заведений рух на часті Львів-Янів поїздом ч. 3253, а завтра на шляху Янів-Яворів поїздом ч. 3251. Замкнені для загального руху є лінії Стрий-Лавочне, Самбір-Сянки, Тернопіль-Збараж і Новий Лупків-Тісна. Станіславська дирекція залізниць подає до відома заведення руху на лінії Копичинці-Гусятин і здержання аж до відкликання руху на шляху Біла Чортківська-Заліщики. Катастроф не було, бо власне для їх уникнення залізничні поїзди їздять з значно поменшеною шкороістю. Не обійшлося одначе без карамболів. Передвчора о годині 9.50 перед полуднем зійшла з рельсів припряжена з причини завій машина особового поїзду ч. 3311 і два особові вози між станціями Потутори і Криве. З подорожніх ніхто не потерпів, але з причини затарасован-

ня шляху на просторі Потутори-Тернопіль треба було на один день здержати рух поїздів. Другий карамболь, при яким через незручність службового персоналу є й жертви, на щастя, невеликі, трафився на шляху між Збаражем а Тернополем. За станцією в Шляхтинцях застряв в снігу передвчора рано особовий поїзд ч. 5052, що йшов з Збаража до Тернополя. На поміч йому виїхала локомотива з Тернополя і вдарила в поїзд так сильно, що внаслідок потрясіння залізничний топник Йосиф Брикович і один з пасажирів одержали тяжчі рани, а 17 пасажирів легші контузії. Також і обі машини потерпіли легкі ушкодження.

Телеграфічні стовпи майже скрізь похилені, а дрти в значній кількості позривані.

Сніговиця поробила великі шкоди в дорогах, засипуючи їх та унеможливаючи майже всю комунікацію. Дороги завалені снігом і поламаними деревами, поруйновані повенями з таючого снігу. Великі шкоди терпить через те особливо населення підміських сіл, що тягне значні зиски з доставки до міст набілу, дробу, яєць і т. п. Тепер те все відпало. Місцями сніг навіть цілі хати позадував. Доносять нам, прим., з Лисинич під Львовом, що хати при в'їзді до села так завіяла сніговиця, що треба було на кошт громади відкопувати їх. Мешканці тих хат через два дні не могли дістатися з свого обійстя. Сніг уступить з доріг і піль не скорше, як за яких два тижні. Через те комунікація, особливо т. зв. „польськими” дорогами, ще довго представлятиме великі труднощі.

Засіви потерпіли дуже багато, і се, здається, буде найбільшим лихом з причини сніговиці. Навіть в найліпшій разі властива весна, а за нею і літо та жнива будуть опізнені о яких два до три тижні. В мокрих, недренованих околицях жниво буде значно слабше, бо маси снігу, то-ніючи, заллють засіви”.

Ще гірше стало, коли почали танути сніги. Вийшли з берегів річки, невеликі гірські потічки перетворилися у грізні водоспади, сніг із гір почав зсуватися лавинами, які нищили все на своєму шляху. Вода стояла мало не до самих Великодніх свят. На Зелені свята, як тільки стало більш-менш сухо, в Галичину завітав високодостойний гість, архієпископ Карл-Франц-Йосиф, майбутній наслідник престолу. Такі візити ніколи нічого доброго не віщували, і серед народу щораз упертіше ширились чутки, що невдовзі має вибухнути війна, тим більше, що про це особливо чітко пророкувала цьогорічна погода: сніги, повені та потопи, а ще й отой візит майбутнього цїсаря, який особисто хотів побачити, в якому стані перебуває його держава напередодні війни. Як би там не було, преса мала про що писати і снувати різні здогадки.

„В особі молодого Архикнязя, — інформувало „Діло” від 28 травня 1912 року, коли високодостойний гість уже покинув Галичину і „наш княжий город Львів”, — вітала українська людність міста Львова не тільки представника тої держави, з якою зв’язана доля українського народу, держави, в якій знайшла захист національна думка одного з більших числом європейських народів: в особі Його станув перед нами внук того цісарського брата, архикнязя Кароля Людовика, котрий був очевидцем одного з найкритичніших процесів в історії нашого народу і австрійській державі — процесу, знаного під іменем ери Голуховського, процесу, в яким уклалися основи національно-політичних відносин нашої країни на цілі десятиліття... З оправданою гордістю, з почуттям своєї живучості споглядає наш нарід на плоди своєї праці за ті десятиліття: мимо неймовірно важких відносин ми зросли і розвинулися. Зросли культурно, економічно і політично. Піднялась на всім просторі нашої землі наша національна самосвідомість, піднялась многократно наша вартість як політичного чинника не тільки в Галичині, і не тільки в Австрії, а й на цілім широкім просторі Східної Європи. Ми радуємось, що внук архикнязя Кароля-Людовика, будучий володар Австрії, має тепер нагоду пізнати нас ближче, приглянутись нашим культурним силам, відчутти наше національне змагання, зрозуміти силу нашої прив’язаності до тої династії і тої держави, котрі дають 30-мільйоновому народові можливість свобідного розвитку”.

Далі „Діло” зауважує, що українська громадськість „якнайрішучіше і найдостойніше відповіла на сі низькі заходи ворогів нашої національності, які стриміли до того, щоби перед будущим володарем Австрії закрити факт, що в столиці Галичини живуть своїм життям десятки тисяч української людності”.

Візит архикнязя спричинився до ще активнішого скуповування „метрів квадратних” землі у Львові „на український город”, бо й, справді, ніде не було місця для українців у княжому місті Львові, тому вони й вирішили для всіляких демонстрацій та маніфестацій відкупити у поляків свою рідну українську землю.

Усе віщувало, що має „щось статися”. У вівторок 16 квітня світова преса повідомила про загибель „Титаніка”, який потонув о 2 годині 20 хвилин над ранком. „Найбільший світовий корабель „Тітанік”, — повідомляло „Діло”, — зударився з ледовою горою, внаслідок чого зістав поважно ушкоджений. Сей час по катастрофі розіслано з покладу корабля вісти бездротним телеграфом на всі сторони. З помочию поспішили пароплави „Балтик” і „Олімпік”. На помості корабля знаходилося 1380 пасажирів, з того 330 в I класі. Рятункова акція відбулася в порядку,

внаслідок чого жертв в людях нема. Корабель „Тітанік” се дійсно морський велит. Довгий на 265 метрів, широкий на 28, а набору в него 46 382 тон. Ціле корабельне уладження відповідає найвибагливішим вимогам сучасної техніки. Корабель має спортивну площу, читальні, кімнати до куріння, турецькі купелі і басейн до плавання. Його будова коштувала 56 мільйонів марок”.

Лондонські агентства доносили, що „на кораблі „Тітанік” ... знаходилося в хвилі виїзду чимало знаменитих особистостей, між ними письменник Steat, кількох залізничних директорів, банкірів і ін. Корабель виїхав з Шербурга”.

Віденські агентства повідомляли, що, за даними тутешніх бюро подорожей фірми Кока і Шенкера, „не видано жодних білетів для горожан Австрії. Коли би отже й згинув хто-небудь, то не був би се Австрієць”.

Дирекція підприємства „White Star Line” із Нью-Йорка доносила, що „з 2200 подорожніх і залоги корабля „Тітанік”, котрий потонув, врятовано правдоподібно тільки 675 осіб. Пароход „Олімпік” доносить, що врятовано переважно діти і жінки”...

У жовтні стали справджуватися всі найгірші пророцтва та знамення. На Балканському півострові розгорілась війна. Розпочалася вона на чорногорсько-турецькому кордоні. „З горбів громають гармати, — інформувало „Діло” у № 229 від 11 жовтня 1912 року, — а по долах палять Чорногорці турецькі села. Як доносить цетинський кореспондент N. Fr. Presse, Чорногорці мордують навіть по селах турецькі жінки і діти. Одним словом, балканська війна почалася із західного кінця операційного терену на Балкані. Вибухнення війни на цілім півострові сподіваються в найближчих днях.

Припізнюють вибухнення загальної балканської війни заходи європейської дипломатії. Одначе в західноєвропейських політичних кругах, а так само і в політичних кругах змобілізованих балканських держав стратили вже надію, аби вдалося не допустити до вибухнення загальної воєнної пожежі. Більше тепер вже говорять про локалізацію війни, ніж про демобілізацію.

Туреччина годиться перевести реформи в Албанії і в Македонії, але союзні балканські держави вважають їх невивстачаючими і домагаються, щоби переведено їх якнайскоріше. Виходить, що Порта переводитиме ці реформи під напором багнетів. Чим скорше переведе, тим ліпше для неї. Бо скорше скінчиться війна, і Туреччина остане ціла. А що станеться з нею, коли війна протягнеться, коли союзні війська віднесуть перемогу, коли побідоносні Болгари застромлять прапор перемоги в Царгороді? Нині

заявляє Європа, що не допустить до порушення status quo на Балкані, а за місяць-два може основно змінити свій погляд.

Се розуміють добре оттоманські політики і раді би сповнити домагання християнських балканських держав, поки не буде запізно, але що ж вдіють. Мусять теж числитися з голосом населення, яке не хоче уступити перед напором з'єдинених неприятелів, а пре до війни. В даних обставинах vox populi може причинитися до остаточного розпаду оттоманської держави в Європі".

До війни готувалися всі держави. Найперше Росія, яка відчувала обов'язок заступитися за братів-слов'ян. На території Польського Королівства проведено мобілізацію, що стривожило Австрію. „Діло" від 11 жовтня 1912 року, посилаючись на Петербурзьку телеграфну агенцію, донесло, що „пробна мобілізація російського війська в Польським Королівстві не мала жодних воєнних цілей та що вже всіх резервістів розпущено додів. Коли се вже дійсно сталося, то сталося се на інтервенцію паризького і берлінського кабінету у Сазонова, котрому пояснено, що у Відні можуть уважати сей „пробний крок" за провокацію і тяжко буде міністрові графові Берхтольдів в такій ситуації приступити до спільної мирової акції з Росією на Балкані. Одначе не зависимо від того російська воєнна готовість не погасає. Приготування ідуть дальше на Україні і в Польським Королівстві, вправді більше тихцем, але зате не пробні, а дійсні".

Про мобілізацію болгар на сторінках київської „Ради" оповіла дочка М. Драгоманова Лідія Шишманова: „Росіяни, що живуть тут, кажуть, що вона нічим не подібна до того, що робилося в Росії під час війни з Японією: були такі міста, де мобілізація провадилася сливе незамітно. Не те тепер у нас: за короткий час усе змінилося. Чотири мільйони Болгар в кілька днів мусять поставити 300 тисяч озброєних людей. Кличуть не тільки запасних, але і ополчення, усі покликання з 1886 року. Ідуть усі, хто може носити зброю, полегш нема ніяких. Ідуть селяни, кондуктори, банкові урядники, учителі, професори і бувші міністри. Не йдуть лише послі.

Увесь запас іде у військо. Ополчення стерегтиме міста, магазини провіанту, банки тощо. Немає привілеїв: синів високих урядників послано прямо на кордон, у перший бій, якщо він буде.

Столиця має схвильований вигляд, але болгарська вдача виявляється у всьому: всі роблять своє діло з трохи східним фаталізмом. Та що! Немає ні одної людини, котра не розуміла би, для чого її кличуть і для чого вона кидає все близьке, всі свої особисті справи. І коли плаче жінка — вона каже: „Не одного мого чоловіка беруть, беруть усіх для усіх!"

На біду, після жнив виявилось, що 1912 рік неврожайний. І це було ще одним доказом, що мусить бути війна і без неї ніяк не обійтись.

Для Івана Франка 1912 рік розпочався з клопотів. 1 січня 1912 року він писав у листі до Антона Крушельницького, який готував книжку „Вибрані твори українських письменників”, куди повинні були увійти і Франкові праці про староруське письменство: „Високоповажаний пане професоре! Посилаю Вам передмову до книжки про притчу про гадюку в домі. Будьте ласкаві написати на вступ свою передмову про те, що задумали Ви осягнути сим виданням, яка його мета і яка Ваша участь у ньому (зредагування статті Драгоманова) й що лише будете уважати за відповідне. Будьте ласкаві написати також титул і зміст. Рівночасно звертаю Вашу увагу на те, що Ви без дозволу виділу Товариства ім. Шевченка передрукували статтю Драгоманова з публікації того ж Товариства — тож, будьте ласкаві, хоч тепер, не гаючись, написати просьбу до виділу, аби дозволив Вам на сей передрук. Не зайвим буде також написати просьбу до редакції Видавничої спілки з проською о дозвіл передруку „Притчі про захланність”. Я сам скажу слово на засіданнях виділу і дирекції, але що се видання Ваше, то треба, аби від Вас, а не від мене вийшли такі просьби.

Остаю з поважанням д-р Іван Франко.

Бажаю Вам всего найкращого з Новим роком Іван Франко”.

Письменник справді радий, що про нього ще хтось пам'ятає. Він важко переживає те, що залишився за бортом розвитку української літератури.

У січневій книжці „Літературно-наукового вісника” (т. LVII) за 1912 рік з'явилася перша частина повісті „Тіні забутих предків” Михайла Коцюбинського (її закінчення буде надруковане у другій книзі). З першої по дванадцяту книгу журнал короткими уривками друкує повість Ольги Кобилянської „Через кладку”. У березневій книзі — „Лісову пісню” Лесі Українки, в квітневій — оповідання „Коні не винні” Михайла Коцюбинського. В журналі міцні позиції зайняли Максим Рильський, Павло Тичина, Олександр Олесь...

В оглядовій статті М. Євшана „Здобутки української літератури за 1911 рік”, надрукованій у першій книзі ЛНВ (с. 103-109), ім'я Івана Франка вже не згадується. Микола Євшан писав: „Одна річ мусить передовсім нас непокоїти. Не треба глибоко вдумуватися в літературні факти, щоб побачити застій, а радше упадок літературного життя в Галичині. За цілий рік маємо тут тільки драму Пачовського і кілька оповідань Яцкова. Більше нічого. Бо ж не можна серйозно брати такого літературного органу як „Неділя”, яка крім творів власне Яцкова

і декілька дрібничок не дала буквально нічого, ані передруків давніше виданих творів, ані оповідань для народу. І найбільше фатальне тут те, що того упадку літературного життя в Галичині не можна уважати за випадок, явище спорадичне. Коли приглянемося ближче фактам, побачимо, що не може бути великої надії й на дальші роки. Зникають давніші поетичні літературні сили і на їх місце не видно нових. Та й неминучий стан такої пустки в літературі галицькій тому, що умовини і форми громадського життя мусили його спровадити. „Економічна ера” мусила підтягти поетичну думку і придушити її розвій, раз кожний, хто вчора писав вірші, хорував на Weltschmerz (світовий біль — нім., авт.) і лаяв філістерів, сьогодні став ситим директором — скажімо, товариства для збуту худоби — і з пожалуванням дивиться на „літератів”...

Українською мовою в Галичині друкувалися чотири щоденні газети, один часопис, що виходив тричі на тиждень, двадцять два тижневики, сімнадцять двотижневиків, дев'ятнадцять місячників, три видання, що виходили тричі на місяць, один двомісячник, чотири кварталники та сім неперіодичних видань. „Діло” здобулося на телефон, і тепер можна було замовити передплату по ньому. Передплатники отримували премії у вигляді безкоштовної підписки на „Неділю”, а також „Жіночий додаток”, у якому подавалися найкращі фасони одягу.

Перший номер „Діла” за 1912 рік, який вийшов 1 січня, порадував Франка тим, що в ньому було почато публікацію оповідання Стефана Коваліва „Невчасний Матвій” із посвятою Франкові. Оповідання друкувалося до № 9 (вийшов 12 січня 1912 року).

5 січня 1912 року, напередодні Святої вечері, Іван Франко написав листа Ватрославу Ягичу і разом із ним вислав так звані „дрібні знахідки” з історії церковнослов'янської літератури „Konstantinus Alphabetisches Gebet” („Нова азбучна молитва Константина” — нім.) для публікації в „Archiv für slavische Philologie”. „Якщо Ви будете такі ласкаві, — писав Іван Франко, — й матимете терпіння перечитати сей рукопис, то я не сумніваюсь, що цього разу Ви будете задоволені моєю працею. Я не маю наміру робити собі компліменти, але думаю, що виконане мною літературно-історичне дослідження не під силу жодному з нинішніх славістів. Другий номер „Дрібних знахідок” — „Прогласіє” — пошлю не пізніше, ніж за два тижні. Порівняно з першим проектом, цей причинок матиме повнішу бібліографію, в ньому будуть використані інші варіанти й буде поглиблена аргументація. Що торкається Климента — єпископа слов'ян, то, певна річ, я подам лише неопубліковані тексти із львівських рукописів, опрацювавши для них науково-критичний апарат та по змозі детально вивчивши історію питання. Маю намір в лютому або березні

приїхати на кілька днів до Відня і надіюсь, що привезу тоді готовий до друку рукопис „Климентя”...

Перша „дрібна знахідка” була опублікована у березневій книзі журналу (т. XXXV, с. 151-159), а друга „Vorrede zum Evangelium” та третя „Eine altbulgarische Redaction der Vita Konstantini” вийшли 1914 року (т. XXXIV). Іван Франко вислав їх В. Ягичу в листі від 23 січня 1912 року.

Зрозуміло, що у Відень Іван Франко не поїхав, хоча дуже хотів.

У № 7 „Діла” від 10 січня 1912 року було опубліковане оголошення, що „в четвер 11 січня 1912 р. в 6 годин вечора відбудеться в Коломиї літературний вечір д-ра Івана Франка”, на якому поет мав читати свою поему „Мойсей”. Однак наступні номери газети не подають ніякої кореспонденції про проведення цього вечора. Можливо, з якихось причин Іван Франко не зміг приїхати до Коломиї у визначений день, і вечір був відкладений на пізніше. Василь Костащук, автор книжки „Володар селянських дум”, а у той час учень четвертого класу Коломийської гімназії, згадував, що Іван Франко приїздив до Коломиї раною весною (у кінці березня або в квітні). Про те саме писав і Петро Кривоносок, колишній викладач Львівського педінституту, який тоді був учнем шостого класу Коломийської гімназії. Але можна припустити і те, що вечір таки відбувся у призначений час — 11 січня, а відсутність кореспонденції в періодиці про зустріч коломийчан з Іваном Франком пояснюється тим, що її ніхто не написав.

Проте у більшості спогадів говориться про те, що Іван Франко був у Коломиї таки напровесні. Зокрема про це згадує відомий поет Юра Шкрумеляк, на той час учень п'ятого класу Коломийської гімназії: „Я бачив Івана Франка за його побуту в Коломиї раною весною 1912 р., коли він приїхав сюди читати свою поему „Мойсей”... Ледве поїзд зупинився, як з натовпу виділилась делегація під проводом учителя гімназії Леонтія Кузьми... Франкові допомогли зійти з вагону... Поета хтось привітав... Він тихими словами подякував. Вже вечоріло, було холодно, моросив дощ... Франка повезли до когось у місто відпочити. А якихось дві години пізніше великий зал „Каси ощадності” був переповнений”.

„Іван Франко вийшов на сцену, — згадує далі Юра Шкрумеляк, — і злегка схилив голову на знак пошани. Всі підхопились з місць і привітали його рясними оплесками. Поет сів при малому столику на краю сцени, стало тихо-тихо. Почав читати „Мойсея”, спершу слабим голосом, приглушеним, та згодом оживився і читав кілька хвилин сильним голосом.

Слова:

„О Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!..”

зворушили його до глибини душі. З його очей полились сльози. Так, плачучи, читав він про тодішню долю поневоленого свого народу, про гірку тодішню долю рідної України. Не можна було без хвилювання дивитися на плачучого поета: якийсь важкий клубок підкочувався до горла. Багато присутніх плакало”...

16 січня Іван Франко отримав запрошення від учителя Василя Ратацького приїхати з відчитом до Дрогобича, і вже 17 січня відписував: „Сердечне спасибі за Ваші записки. Приїду 1 лютого в четвер ранішнім поїздом, що виїздить зі Львова пів до 8-ої і стає в Дрогобичі 10½. Думаю, що найліпше буде відчитати „Мойсея”.

29 січня 1912 року про цю поїздку повідомив 29-й номер „Діла”: „Д-р Іван Франко відчитає дня 1 лютого с. р. о год. 3 в Дрогобичі в салі міській гімнастичній свого „Мойсея”. Вступ на відчит 1 к., для селян 50 сот. Незвичайний труд Достойного прелегента вкладає обов'язок на суспільність чисельно явитись”.

Це була остання поїздка Івана Франка на батьківщину. Знав про це. З сумом відвідав церкву Святої Трійці і приміщення колишньої школи отців Василіан. Тут усе змінилося. З того, що пам'ятав, не залишилось нічого. За винятком ідальні.

Результатом тієї поїздки стала невеличка стаття „Дрогобицька служебна мінея з року 1563”, яка була надрукована у другій книзі 108-го тому Записок НТШ у розділі „Miscellanea”. „Бувши дня 2 лютого сього року в Дрогобичі з літературним відчитом, — Іван Франко помилюся, бо насправді відвідав Дрогобич напередодні, — я після відчиту був запрошений одним із присутніх на відчиті місцевих отців Василіан на коротку гостину до їх монастиря при церкві Святої Трійці, в яким і досі міститься нормальна школа і в яким я також у роках 1864-1867 перейшов шкільну науку. В часі мого короткого побуту на тій гостині, проведеного в одній келії в присутності ігумена отця Давида, я переглянув один із немногих церковнослов'янських рукописів, що заховалися досі в монастирській бібліотеці. Сей рукопис у старій оправі, в дошки обложений шкірою, містить служебну мінею за місяці червень і липень, при чім, одначе, служби за липень доведені тільки до дня 29 включно.

Формат — мале folio, водяного знака не можна докладно розпізнати, текст, очевидно, болгарської редакції, з юсами”.

Не стільки сама мінея зацікавила Івана Франка, як остання сторінка рукопису, де йшлося про історію написання книги, та опис подій у державі за короля Жигмонта Августа і „Яна, старости дрогобицького, воеводи подільського”...

Цього ж 29 січня 1912 року № 29 „Діла” в розділі „Новинки” повідомив: „Сорокалітній ювілей Івана Франка, найбільшого письменника галицької України, припадає на 1913 р. З огляду що важні причини велють нашому громадянству вибрати саме те сорокаліття для загального пошанування ювілянта, зав’язався під кінець минулого року ювілейний комітет, зложений із письменників з усіх частин України. На першій засіданню 27 с. м. рішив комітет дати почин до ювілейного обходу в двоякій формі: 1) видання книжки в честь Івана Франка при участі українських і чужих письменників, 2) збирання ювілейного дару від усього українського громадянства в користь ювілянта. Незадовго має появиться окрема відозва комітету до громадянства в сій справі”.

Історія зберегла протокол засідання комітету, про який писало „Діло”. Сьогодні він знаходиться у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ф. о/н 224, спр. 1, арк. 1):

„Засідання перше дня 27. 1. 1912 р.

Присутні: С. Томашівський, В. Панейко, Ів. Кревецький, Ів. Труш.

Склад комітету: В. Гнатюк, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Ів. Кревецький, В. Панейко, В. Стефаник, Г. Стрипський, Ст. Томашівський, Ів. Труш, Л. Українка [та інші].

Ухвалено: 1. Видати ювілейну книжку.

2. Дати почин до збирання ювілейного дару.

1. а) Зміст книжки: найменша половина — белетристика.

б) Участь у книжці: до участі запросити, крім українських авторів, також чужих. Цих останніх до написання передовсім відзивів, думок, афоризмів і т. д. про Франка.

в) Термін надсилання статей — кінець серпня ц. р. Твори мають бути закінчені, або, коли уривки, то заокруглені. Розмір — не більше одного аркуша.

г) Подати у часописах комунікат про приготування ювілейної книжки.

2. а) Відозву в справі ювіл. дару помістити в часописах: в Австрії — в націонал-демократичних радикальних і соціал-демократичних; в Росії — „Рада”, „Рідний край”, „Засів”, „Сніп”; в Америці [...].

- б) Просити „Дністер” о отворення конта, де б був головний склад грошей.
- в) Спосіб ужиття ювіл. дару рішать делегати основних українських товариств — Наук. Тов. ім. Шевченка, „Просвіта”, Українське педагогічне товариство, Учительські громади, Жіночі громади, Тов. імені Петра Могили, „Руської бесіди”, Український студентський союз, „Дністер”, Крайовий союз ревізійний, Крайовий союз кредитовий і редакції тих часописів, які займаються збиранням грошей — по одному представникові”.

6 лютого 1912 року відбулося друге засідання комітету. Протокол цього засідання також зберігся (Там само, ф. о/н 244, спр. 1, арк. 2-3). У ньому зокрема йдеться про те, що:

„1. Зложено лист авторів, яких мається запросити до участі в ювіл. збірнику.

I. Олесь, Яцків, Кобилянська, Філянський, Дніпрова Чайка, Мод. Левицький, В. Лазаревський, Пчілка, У. Кравченко, Л. Українка, В. Самійленко, Старицька, Кримський, Вороний, Чернявський, Черкасенко, І. М. Луценко, Ковалів, Кобринська, Щурат, Томашівський, Джиджора, Гнатюк, Кревецький, Лозинський, Бордуляк, Мартович, Коцюбинський, Леонтович, Чайковський, Стефаник, О. Колесса, Сумцов, Возняк, Стрипський, Труш, Кричевський, Жук, Перетц, Кордуба, Крип'якевич, Вовк, Красицький, Маковей, Охримович, Д. Вінцовський, Свенціцький, Новаківський, Холодний, Н. П. Василенко, Ф. Немоловський (Далі перелічується ще 15 прізвищ. Частина учасників дописана згідно з ухвалою комітету від 29 червня 1912 р.).

II. Чужинці: D-r L. Niederle, prof. с. uniw. Прага (д-р Нідерле, професор чеського університету в Празі — чеськ.), М. Горький, І. Бунін, В. Короленко, J. Hořak, prof. gym. Прага (Й. Горак, професор гімназії в Празі — чеськ.), О. О. Шахматов, Ф. Корш, Бодуен де Куртене, Ашбот, Budapest II, Вондрак, Адлер, Пернерсдорфер, Singer — [„Zeit“], Kanner — „Zeit“, Ц. Йречек, Л. Мілетич, Л. Кульчицький, J. Polivka, д-р Є. Вольтер, d-r prof. K. Krohn, Helsingfors, Finland, проф. Н. И. Петров, Киев, Духовна академія, Ф. Макар, П. Тодоров, d-r W. Bugiel, Paris, А. Брюкнер, А. Луначарський, І. Д. Шишманов, Ф. Пастернак, В. Ягіч, Т. Масарик, А. Черни, М. Мурко, d-r A. Jensen, Stockholm, I. Krzywicki, Варшава, Вл. Оркан, Я. Каспрович. (У багатьох випадках після прізвищ подаються адреси, які читати не вдалося — авт.).

2. Прийнято текст відозви до українського громадянства в справі ювілейного дару.

3. Прийнято текст запросин укр. письменників до участі в ювіл. збірнику”.

Обидва протоколи вперше опубліковані 1966 року київським видавництвом „Наукова думка” у збірнику „Іван Франко. Документи і матеріали” (док. № 284, № 285).

У суботу, 10 лютого 1912 року, № 33 газети „Діло” опублікував звернення до українців із нагоди 40-літнього ювілею І. Франка: „В р. 1913 минає сорок літ, як виступив на літературне поле найбільший письменник Галицької України — Іван Франко. Протягом тих літ виходили з-під Його невсипущого пера численні поезії, драми, оповідання, повісті, наукові розвідки, критичні й публіцистичні статті — взагалі розвинув Він таку широку й многосторонню літературну діяльність, як ніхто перед ним, ні по нім. Він також один із творців політичного руху серед народних мас. І ніхто з більшим правом не може сказати, що присвятив усе своє життя, усе своє знання, усю свою працю рідному народові. Його не відстрашувало ні недовір’я земляків, ні переслідування чужих, не побивався ані за кар’єрою, ані за визначним становищем, ані за майном — і з сеї причини не докоряв своєму громадянству. І як коли й падали докори, кидались слова гіркої правди і болю, то все і всюди з мотивів ідеальних, як вислів любові до народу. І сьогодні — по сорок літ безнастанного пожертвування, коли Його здоров’я ломилося, а творчість зустріла перепони, опинився в найневідрадніших обставинах.

Тому-то тепер громаді слід показати свою вдячність і признання одному зі своїх найкращих синів. Ювілейний дар Іванови Франкови нехай буде символом сеї пошани. Протягом 1912 і 1913 рр. нехай попливуть грошеві жертви з цілої України, від заможних і бідних, від інтелігентів, селян і робітників, нехай буде доказ, що Українці вміють цінити своїх заслужених людей не тільки — по смерті, а й за життя.

Ми, підписані, даємо тільки почин до сього діла. До збирання ювілейного дару просимо виключно наші товариства, інституції, часописи. Зібрані жертви буде приймати тов. вз. кред. „Дністер” на кн. ч. 8000. Щомісяця буде оголошуватися стан жертв.

Про те, як і коли має бути ужитий зібраний ювілейний дар, рішення окремих комітетів, зложений з представників головних українських товариств та інституцій: Наукового Товариства ім. Шевченка, Просвіти, Українського Педагогічного Товариства, Руської Бесіди, Учительської Громади, Товариства ім. П. Могили, Жіночої Громади, Українського Студентського Союзу, Дністра, Кр. Союзу Ревізійного, Кр. Союзу

Кредитового та редакцій тих часописів, що займатимуться піддержанням думки і збиранням дару. Перше засідання сього громадянського комітету скличуть підписані в січні 1913 р.

Українці!

Маємо отсе змогу показати прилюдно, що ми в ряді зрілих і культурних націй.

Виявім се достойно!

У Львові, в лютім 1912 р.

В. Винниченко, І. Кревецький, С. Томашівський,

В. Гнатюк, В. Панейко, Ів. Труш,

О. Кобилянська, В. Стефаник, Л. Українка,

М. Коцюбинський, Г. Стрийський, С. Єфремов".

До складу комітету не увійшли ні М. Павлик, ні М. Грушевський.

Так склалося, що саме 6 лютого, коли засідав комітет, „Діло” опублікувало низку некрологів, які нагадали про чергові втрати: 28 січня 1912 року на 72 році життя відійшла Йосифа з Тишинських Нижанковська, вдова по о. Йосифу Нижанковському, 26 січня на 76 році життя відійшов о. Йосиф Трильовський, парох Будилова, батько посла й організатора „Січей” Кирила Трильовського; 27 січня в Чернівцях на 87 році життя помер батько Ольги Кобилянської Юліан Гримала-Кобилянський. Повідомлялося також про те, що в половині лютого почнеться процес над організаторами віча на захист М. Січинського. У цьому ж числі „Діла” було вміщено повідомлення: „Кав'ярню „Монополь” у Львові при Марійській площі замкнено позавчора задля того, що кам'яниця, у якій ся кав'ярня містилася кільканадцять літ, буде здемольована. Властитель сеї кав'ярні Вексель помер перед двома роками, лишаючи підприємство жінці і синові, котрі вели її досі. „Монополька” мала багато постійних гостей Русинів і тішилася серед Львів'ян великою симпатією”.

Наприкінці 1912 року на місці „Монополя” вже стоятиме новий дім. У ньому не знайдеться місця для „Монополя”, у якому свого часу збиралися молодомузівці та куди любив заглядати Іван Франко десь до 1907 року, поки працював у „Літературно-науковому віснику”.

7 лютого № 30 „Діла” почав публікувати „критичні uwagi” Івана Франка до історичних праць М. Грушевського під назвою „Повний нарис історії України-Руси”. Це була саме та праця, яку багато хто вважав „вилиттям злості”, помстою Івана Франка за образу, завдану йому М. Грушевським (її не включено до жодного з видань творів письменника). На початку критичного огляду Іван Франко писав: „Ось уже тринадцятий рік продовжується фундаментальна праця проф. М. Грушевського, що має мету подати українській громаді повний

і суцільний, на строго наукових дослідах опертий образ історичного розвитку нашого рідного краю. В р. 1898 вийшов перший том його „Історії України-Руси” як перший том „Збірника історично-філософичної секції Наукового Товариства імени Шевченка”; сей перший том обіймав історію первопочинів українського народу до початку XI в. В р. 1899 вийшов другий том, що обіймав час від XI-XIII р. Сі оба томи творили кожний по одному томові „Збірника” секції в об’ємі перший 495, а другий 403 сторін. Третій том, виданий 1900 р., що обіймав події до р. 1340, мав уже подвійний об’єм, рівно 700 сторін. Четвертий том, що обіймав час від р. 1340 до кінця XVI в., вийшов у р. 1903 в об’ємі 532 стор., п’ятий том у першій виданню 1905 р. в об’ємі 687 стор. і обіймає історію суспільно-політичного та церковного устрою і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII вв. Ті томи були друковані у Львові накладом Наукового Товариства ім. Шевченка. Тимчасом уже в 1904 р. проф. Грушевський почув себе спонуканим приступити до нового видання перших томів і друкувати їх, а також дальше продовження своєї історії власним накладом. І ось у р. 1904 вийшов у Львові друкований перший том другого видання, який, обіймаючи той сам час, що й в першому виданню, має об’єм 628 сторін. Зараз слідуючого року вийшов також у Львові другий том другого видання, розширений до об’єму 633 стор. Того самого 1905 р. вийшов також у Львові третій том, розширений до об’єму 587 стор. Відтепер автор переніс друкування своєї „Історії” до Києва, де 1907 р. вийшов другим виданням том четвертий, що обіймає політичні відносини XIV-XVI віків на 535 ст. друку. Того самого 1907 р. вийшов у Києві VI том, у яким представлено економічне, культурне та національне життя XIV-XVII вв. на 667 ст. а 1909 р. вийшов там же том VII, що обіймає козацькі часи до р. 1625, на 624 сторонах.

З настанням конституційної ери в Росії проф. Грушевський відчув потребу познайомити ширший загал російської публіки з добутками своєї наукової роботи і видав у р. 1904 у Петербурзі свій „Очерк истории украинского народа”, написаний російською мовою. Сей очерк мав значний успіх серед російської публіки, коли в р. 1907 запотребилося друге, а незабаром потім і третє видання, що вийшло весною 1911 р. Доказом неабиякої наукової вартості того „Очерка” може послужити й те, що Петербурзька Академія Наук наділила за нього автора премією з фонду гр. Уварова. Майже рівночасно з тим новим виданням „Очерка” він випустив у світ друковану в Києві „Ілюстровану історію України” з метою подати ширшій українській громаді приступно написаний огляд історії України з ілюстраціями в одному томі. Том вийшов справді показною книжкою, що має 551 стор. великої 8° і крім тексту,

поділеного на шість частин зі 110 параграфів, містить у тексті 399 ілюстрацій виключно автентичних знімків з пам'яток української старовини, портретів, орнаментів або видів місцевостей.

Бажаючи причинитися до спопуляризованню великої та патріотичної праці проф. Грушевського, наскільки для сього може служити критичне та об'єктивне обговорення її змісту, я задумав роздивити зміст „Ілюстрованої історії України” в її поодиноких частих, порівнюючи його в міру потреби з тим, що подано в „Очерку”, або й з тим, що сказано в просторім курсі, а також із іншими, доступними мені працями”.

Далі критик подає конкретні зауваження, зокрема щодо думки М. Грушевського про антів, яких учений уважав „предками українського племені”. „Тому, — писав Іван Франко, — що погляд проф. М. Грушевського на Антів як на предків українського племені треба вважати його власним і оригінальним поглядом, якого не висловив ані один учений перед ним, зупинюся при ньому трохи довше. Свій погляд висловив і мотивував проф. М. Грушевський уперве в статті „Анти, уривок з історії України-Руси”, друкованої у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка” 1898 р., т. XXI, ст. 1-16 і переданій у повній основі в першій томі його „Історії України-Руси”, в другім виданні на ст. 153-162 та в примітках 28-29. У російськім „Очерку” про Антів згадано дуже коротко на ст. 7 і 22, а в „Ілюстрованій історії” їм присвячено окремиї уступ (ч. 1, § 10, ст. 35-38). Проф. Грушевський мотивує свій погляд цитатами з грецьких письменників IV-VII вв., із яких найважливіші Йорнанд (Jornandes або Jordanes) та Прокоп Кесарійський. На мою думку, проф. Грушевський не досить повно використав тих двох істориків, і на основі їх свідощів міг подати трохи докладніший образ розселення та способу життя Антів, як подав справді”.

Далі І. Франко аналізує книги Йорнанда та Прокопія Кесарійського про антів, які значно розширювали погляд на розселення, звичаї і культуру антів. Цитуючи Прокопія, критик подає цікаві відомості і про слов'ян, які, як і анти, називали себе спільним іменем спороз (розсіяні) і заселяли весь лівий берег Дунаю. Опираючись на працю Прокопія, Іван Франко детально описує звичаї, одяг, мову антів (чого не зробив М. Грушевський), які, на думку критика, могли дати „деякі інтересні подробиці для характеристики антропологічного типу на пів кочовничого способу життя та релігійних вірувань Антів, що де в чому дуже близько підходять до характеристики українських племен, поданої в нашій найстаршій літописі”.

У наступній публікації (№ 31 від 8 лютого) Іван Франко аналізує оцінку М. Грушевським староруської торгівлі. „На мою думку, — писав

він, — характеристика староруського купецтва, яку дає проф. Грушевський (ст. 51), не може вважатися вірною. „Купці, — читаємо там, — були воєнні люди, що продавали зібрану здобич, а при кожній нагоді самі були готові пуститися на здобич, ударити і пограбити, наловити не-вільника на продаж або іншого добра добути”. На мою думку, таких купців скрізь і завжди вважають розбійниками, яким ніхто нічого не продасть; автор очевидно не порозумів оповідання давніх джерел, які говорять про воєнні конвої, що супроводили купецькі каравани через небезпечні місця. Проф. Гр. потрібна була така конструкція для тої самої мети, задля якої він на ст. 53 вбачає зв'язок між „войовничими Антами та войовничим настроєм найдавнішої київської Русі, щоб тільки не допустити впливу Варягів”.

Задля сеї самої причини друга частина „Ілюстрованої історії України” (стор. 55-152) вийшла значно слабша і виявляє, особливо в перших параграфах, значні недостатки в використанню не тільки посторонніх свідоцтв, але поперед усього свідоцтв найстаршого київського літопису. Проф. Груш. ані в своїм просторім курсі, ані в отсій популярній історії не цитує найстаршої, очевидно письменно захованої, а не усно переказаної, літописної записки з р. 859, яка виглядає ось як: „В літо 6367 имаху дань Варязи, приходяще не за моря, на Чуди и на Словинех и на Мерах и на всіх Кривичах, а Козари имахуть на Полянах и на Сіверех и на Вятичи, имаху по билий вивереци тако от дыма”. Стилізація сеї відомості з ітеративним „имаху” свідчить аж надто виразно, що вже три роки перед приходом Рурика до Новгороду була в північній Русі Варягами, а в південній Хазарами організована свого роду податкова організація, яку не можна назвати з року на рік повторюваними рабунками, але треба вважати початками тривкішого державного життя”.

Далі І. Франко переказує розповідь про похід Кия на Царгород з літопису „по Іпатському списку” видання 1871 року, яку пропустив М. Грушевський, і зазначає: „Очевидно мова тут про воєнний похід Кия до Царгорода, давніший від переходу Обрів попри Київ, що був коло р. 640. Се дозволяє віднести початок державної організації в околицях Києва на початок сьомого віку. Не зайвим уважаю завважити, що на сей похід Кия до Царгороду звернув увагу вже Рігельман у своїм „Летописном повествовании о Малой России” (вид. Бодяньського, Москва, 1847, ст. 4). Прим. Грушевський наводить се оповідання і в своїм курсі (I, ст. 339) і в „Ілюстрованій історії” (ст. 55-6), оба рази не дослівно з літопису, з пропуском епізоду про похід на Царгород і оба рази з апіорним твердженням, що се оповідання не має історичної підстави, а було зложено тільки для пояснення місцевостей. Відки

одначе взялися назви місцевостей, сего автор не пробує пояснити. На мою думку, „етимологічне” толкування оповідання про Кия, Щека та Хорива невірне й непотрібне, тим більше, що про напад Кия на Царгород у початку VII в. знайдеться, мабуть, сучасне візантійське свідоцтво, заховане коли не в грецьким тексті, то бодай у старих перекладах на церковнослов'янську мову; маю тут на думці оповідання про напад якоїсь ворожої сили на Царгород не з моря, але сухопутною дорогою, приточене до візантійської легенди про положення Ризи Богородиці в храмі у Влахернах, якого текст по двом рукописам із львівських збірок буде надрукований у найближчій томі „Пам'яток”. На жаль, у обох рукописах текст значно попсований; видно, хтось мав інтерес у тім, аби затерти сліди сего нападу”.

Слід зауважити, що Іван Франко підтримував норманську теорію походження Русі, а М. Грушевський був її противником. „Він, — писав Іван Франко, — уважає сю теорію опрокиненою і погребаною, на мою думку, передчасно. Не вдаючись тут у подрібну дискусію деталей, зазначу лише, що т. зв. руські назви Дніпрових порогів, наведені у Константина Порфірородного, всі без виїмку пояснюються норманською мовою, що назви майже всіх 25 намісників, підписаних під договором Ігоря з р. 941, і майже всі назви там же підписаних купців без сумніву норманські, а нарешті, що найважливіше і на що досі не звернено належної уваги, що пануюча династія Південної Русі була норманського походження та що вся початкова часть найстаршого літопису аж до оповідання про хрещення Володимира, о скільки вона говорить про руських князів, являється династичною сагою норманського походження. До того треба додати, що найстарші відомості з початку IX в., наведені проф. Грушевським, про Русь та Русинів, характеризують далеко більше Варягів, ніж Слов'ян. І так відомість арабського письменника IX в., яку наводить проф. Гр. на ст. 59 „Іл. історії”, як характеристику київських „вояків і купців”, виглядає ось як: „Русь” не має ні земель, ні сел, ні поля; вона промишляє тільки продажем соболячих та інших шкурок. Вона нападає на землі Слов'ян, і забирає там людей у неволю, а потім продає їх в Італії або в Болгарі. Коли у Русина родиться син, батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: „Я не лишу тобі ніякого маєтку; матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем”. Коли ся характеристика правдива, то не можна зважати, що перше її речення відноситься до мисливців, може, Ватичів, що жили в сусідстві Болгар, друге до розбійників, а третє до рицарів, а ні одно до купців”.

У першій частині статті (№ 32 „Діла” від 9 лютого 1912 року) Іван Франко наводить інші свідчення з першої половини IX століття, зо-

крема з життя Степана Сурожського, написаного церковнослов'янською мовою, „з приводу одного чуда, зробленого тим святим, зглядно того спустошення, вчинені „руською раттю” під проводом князя Бравліна на південнім березі Криму. Проф. Гр. згадує про се в своїй І. У. Р. І, ст. 357-8 і в окремій примітці ч. 50 ст. 535-6. В досить багатій літературі, яку викликала ся історична відомість, ніхто, здається, не звернув уваги на те, що Бравлін відповідає германському Brannhild, герої у шоломі. Проф. Гр. стоїть на тім, що назва Русь не могла бути принесена із Швеції (Ілюстр. іст. ст. 59); на се треба завважити, що „батько даної історії” Саксон Граматик, який жив у XII в., а вмер 1102 р. і свою „Historia Daniae” опер на множенстві давніх норманських саг та пісень, у своїх оповіданнях часто згадує норманське плем'я Rutheni та його країну Ruscia; вони живуть десь над Балтійським морем і не мають нічого спільного з київською Руссю. Згадуючи про покликання Варягів Новгородцями, проф. Гр. проти норманізму підносить „неймовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого”, і додає, що „паралелі до сього факту в історії не може вказати” (Іст. Укр.-Руси І, ст. 344). Дивно, що вчений історик не згадав хоч би про відому старогерманську сагу про покликання Генгіста й Горси з їх Саксонцями до володіння Шотландією”.

Не погоджувався Іван Франко і з думкою історика про хрещення Володимира: „Літописне оповідання про цю подію треба вважати компіляцією різнорідних звісток, начеплених на основі корсунської легенди. Проф. Гр. ся легенда видається неймовірною, і для її опрокіння він опирається крім чужих джерел головню на староруським творі дуже проблематичної вартості, т. зв. похвалі Якова Мниха та доданій до неї хронологічній таблиці невідомого походження (Іст. Укр.-Руси т. І, ст. 444-8). На основі сего джерела він піддержує досить сумнівне з погляду історичної правдоподібності твердження, що охрещення Володимира „сталось якомсь непримітно”, а лише три роки по охрещенню він рушив походом на Корсунь, здобув його, вимусив сим способом буцімто від візантійських царів присилку їх сестри, а оженившись з нею, віддав Грекам Корсунь. Не входячи в розбір сего питання, зазначу лише, що візантійські джерела, які згадують про воєнну поміч, дану Володимиром візантійським царям у р. 988, не згадують нічого про його хрещення. Одинока постороння відомість, яка стверджує хрещення Володимира в Корсуні, се записка болгарського хронографа, опублікована мною ще 1896 р. (Пам'ятки т. І, ст. 62), що, мабуть, лишилася невідома проф. Груш. Пор. Известия отделения русского языка и Словесности Имп. Академии Наукъ 1904, том XI,

кн. I, ст. 44, увага А. Шахматова до статті Н. В. Шлякова „Крестный ходъ на воду 1-го августа”.

Іван Франко категорично не сприймав трактування М. Грушевським найдавнішого руського літопису, яке опиралося на думки щодо цього літопису російських учених, зокрема А. Шахматова. „Як досліди Шахматова, так само й представлення проф. Гр., — писав, — визначаються množestвом догадок та занадто поспішних вироків про буцімто довільні комбінації київського книжника там, де в літописі стрічаються місця незрозумілі або невігідні новішим ученим. У представленню проф. Гр. при всій його дріб'язковості зазначу основну помилку, що т. зв. Іпатську редакцію початкового літопису він вважає південною, а т. зв. Лаврентієву північною, в однім місці навіть великоруською. Фактично обі вони, без огляду на те, де були переписані їх копії, були зложені в Києві, правдоподібно перша з них у Печерськiм, а друга в Видубицькiм монастирі, а з огляду на язик обі однаково українські. Жаль, що проф. Гр. поки вдався по чужих слідах у детальний розбір найстаршої часті літопису, не зайнявся на власну руку детальним порівнянням обох київських редакцій, до яких не мало екстраваганцій додає перша часть т. зв. Ніконової компіляції, зложена в другій половині XII в. в Володимирі над Клязьмою кимсь із дружини князя Андрія Боголюбського, чоловіка очевидно українського походження.

Роздивляючи наш початковий літопис як літературну пам'ятку, зложену по певному плану з дібраного для нього матеріалу, я ще в 1907 р. в XXIX томі „Archiv für slavische Philologie”, ст. 291-9, подав свої уваги про композицію найстаршого літопису, в яких звернув увагу на те, що сей літопис складається з чотирьох окремих частий, злучених до купи одним редактором у початку XII в. Першу часть, що сягає до часу хрещення Володимира, можна з огляду на її головний зміст назвати династичною сагою київських князів дохристиянського часу, другу можна назвати корсунсько-руською легендою про Володимира та його синів — вона кінчиться смертю Святослава Окаянного. Третю часть, що кінчиться оповіданням про віднайдення мощей св. Теодосія печерським монахом, постриженником того Теодосія, можна вважати печерським літописом, автором його признати того самого монаха. Нарешті четверту часть, що обіймає час від 1093-1112 р., в якій центральне місце займає особа Володимира Мономаха і в якій надто живо виступає провідна ідея федерального зв'язку руських князів для оборони руської землі, треба признати твором світського чоловіка, київського дружинника Василя, який декуди говорить про себе в першій особі. Думаю, що пізнання сеї композиції найстаршого літопису дуже влекшить студіювання його

поодиноких частий і pomoже їм вибратися з тої гушавини догадок та непорозумінь, у яких блукає досі навіть такий бистроумний учений, як А. Шахматов”.

Далі Франко пише про те, що в аналізованих працях недостатньо висвітлено пізніший час князівської доби (друга половина другої частини „Ілюстрованої історії України” та другий і третій томи „Історії України-Руси”). „Не вдаючися в детальний розбір сеї частини, — зауважував, — зазначу тільки брак хоч би згадки про декілька походів руських князів XI в. на Тмутаракань, що не позбавлені були політичного значення. В просторім курсі проф. Грушевський згадує тільки про Мстислава, подаючи за літописом, тай то в скороченню, оповідання про його поєдинок із Редедю, хоча з уваги на згадку „Слова о полку Ігореві” про сеї поєдинок і про те, що його оспівав Боян, можна догадуватися, що в літописнім оповіданню маємо більш або менше докладний відгук боянової пісні. Тмутараканським походам присвятив я окрему розвідку в причинку до ювілею проф. Ягича п. з. „Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte”, Berlin 1908, ст. 648-655. Зазначу з жалем, що рецензент „Записок Наук. тов. ім. Шевченка” д-р І. Свенціцький, обговорюючи сеї ювілейний збірник, збув мою статейку про одно з найінтересніших явищ південно-руської історії XII в. двома словами „літописна справка”. Історії Тмутаракані присвятив проф. Гр. досить простору розвідку в своїм просторім курсі „Історії України-Руси”, т. II, ст. 505-514, але й тут не зібрано вповні літописних звісток про походи руських князів XI в. на Тмутаракань, а згадано тільки про деякі з них, з оригінальною увагою автора, який у Тмутаракані XI в. бачить аналогію до пізнішої запорізької Січи (ст. 512). Я бачив би в походах руських князів на Тмутаракань деяку аналогію досить пізніших західноєвропейських хрестових походів”.

Недостатнім вважав Іван Франко і опис розселення та етнографічних українських територій, зокрема західних. З цього приводу він згадував працю Дениса Зубрицького „Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси”, яка вийшла у Москві 1845 року. „Згадано там між іншим, — писав, — про церков св. Хреста в Казимірі, передмістю Кракова, в якій іще при кінці XV в. богослужіння відправлялося по церковнослов'янському, і в якій положене було тіло польського короля Казимира IV та його жінки Єлизавети. Зубрицький наводить за польським хроністом Сарніцьким русько-польський напис на гробі того короля з датою 12 жовтня 1071 р. На ст. 36 Зубрицький пише, що іще перед 1240 р., у яким Казимир Великий завоював Червону Русь, руські землі, положені між ріками Дунайцем,

Віслою, Сяном, Віслоком та угорською границею, заселені Русинами грецького обряду, були предметом нападів та грабувань з боку Поляків у 1017-18 рр. при Болеславі Хоробрім, 1038 при Казимирі I, 1068, 1069, 1073, 1077 при Болеславі Смілім, 1101 при Владиславі Германі, 1123, 1125, 1136 при Болеславі Кучерявім, 1179, 1182, 1185, 1187 при Казимирі Справедливім, 1198, 1205 при Лешку Білім, 1266 при Болеславі Стисливім і 1280 при Лешку Чорнім”.

„Найціннішою частиною” великої праці М. Грушевського Іван Франко вважав третій том „Історії України-Руси”, перша половина якого представляє суспільне становище у галицько-володимирській державі в XIII-XIV століттях та на Подніпров’ї. „Се без сумніву, — писав з розумінням критик, — найтрудніші партії для української історіографії, а головна сила таланту проф. Гр. лежить власне на тім, що він дуже добре орієнтується в політичних та суспільних відносинах кожної історичної доби, а особливо трудних до вислідження переходових. Культурні та політичні відносини старої князівської Русі він характеризує дуже основно і всесторонньо, і тут не легко знайти спеціаліста, який міг би відповідно оцінити здобутки його праці. Я зупинюся лише трохи на останніх частях четвертого відділу третього тому, де говориться про освіту та письменство старої Русі (ст. 454-499). Не торкаючись цілої конструкції сего уступу, загалом добре обдуманого та переведеного, зазначу тільки деякі дрібні помилки або хиби, які насунулися мені при читанню сего уступу”.

Цей уривок Франкової статті був надрукований у № 42 „Діла” від 23 лютого 1912 року. Суттєві зауваження Франко висловив щодо трактування М. Грушевським історичного розвитку Південної Русі у кінці XVI століття, про що йшлося у IV, V та VI томах „Історії України-Руси”. „В сих трьох томах, — писав Іван Франко, — проф. Гр. опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин, а власне розділи 4, 5 і 6 тому V і третій тому VI. Щодо популярного викладу сеї партії я міг би висловити хіба один сумнів, а власне щодо характеристики поступування грецьких патріархів у справах південно-руської церкви при кінці XVI в.”. Відтак критик наводить конкретні переконливі аргументи.

У сьомому томі йшлося про козацьку добу. Щодо цього тому у Франка було небагато зауважень. „Зазначу тільки, — писав, — деякі такі натяжки та недокладності в оповіданню про початки повстання Хмельницького. І так без підстави проф. Гр. називає Барабаша — Барабашенком і приймає на віру оповідання про викрадення Хмельницьким у нього королівських

листів (ст. 327), яких у Барабаша певно не було. Неправдивою треба назвати відомість, що Хмельницького на Січі вибрано гетьманом (ст. 327), бо гетьманом міг іменувати тільки король. Недокладним у деталях треба назвати оповідання про битву на Жовтих Водах (ст. 327-8), по якому Хмельницький буцімто насамперед затримав військо Ст. Потоцького „на потоку Жовті Води”, потім збунтував реєстрових козаків, що плили Дніпром проти нього, і приєднав їх до себе, а тільки „тоді й Татари, що ще приглядалися тільки збоку, що то воно буде, прийшли до табору Хмельницького, і так вдарили всі разом на військо Ст. Потоцького”. Фактично Татари перші вдарили на польське військо, а козаки, що плили Дніпром проти Хмельницького, перейшли на його бік іще перед появою польського війська на Жовтих Водах.

Не зовсім правдивим видається мені також твердження проф. Гр., висловлене на стор. 331-3, про зміну поглядів Хмельницького наслідком його побуту в Києві по війні 1648 р. Читаємо там: „Хмельницький вертав до Києва в радісній надії на скорі й щасливе поладнання козацької справи і кінець війни. Він все мав перед очима тільки справи козацькі, за котрі повставав. Нарід український для нього, як і для проводирів попередніх повстань, був знаряддям для досягнення козацьких бажань, а через козацчину міг сподіватися деякої полегші також і собі. Національна справа Хмельницького не виходила поза релігійну справу, котрою теж не знати чи дуже він інтересувався, бо це бачимо, щоби він стояв у ближчих відносинах з київськими кругами”. Аж по розмовах з тими київськими кругами та з єрусалимським патріархом Паїсієм, на думку проф. Гр., „Хмельницький почав іншими очима дивитися на своє повстання і його завдання. Добитися більшого реєстру і більших вільностей для козацького війська, се було мало; треба було думати про весь нарід, про всю Україну”. Таку думку висловив Хмельницький швидко потім у розмові з польським комісаром словами: „Визволю з людської неволі руський нарід увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру”. Проф. Гр. занадто багато ваги придає сим словам Хмельницького і дальшим долученням до них його погрозам, які автор реляції Мясковський передав, мабуть, не зовсім вірно, в польським дусі, з метою виставити Хмельницького перед Поляками як необережного балакуна та самохвалька. Зате проф. Гр. не звернув уваги на перший зазивний лист Хмельницького, виданий у початку 1648 р., в яким нема ані слова про особисті кривди та зневаги, дізнані Хмельницьким, а натомість дуже виразно зазначено кривди козацтва та загальне соціальне упослідження всього українського народу”.

Виклад історії України в сьомому томі уривався на 1625 році. Подальші історичні події М. Грушевський проаналізував в „Очерку истории украинского народа”, написаному російською мовою. Іван Франко зупинився і на цій праці. „Тут же, — зазначав, — проф. Гр. розмотав дуже влучно і розумно замотаний вузол питання про самостійність української мови; наведу його слова в перекладі на нашу мову: „Коли філологи перечаться про те, чи українські діалекти творять самостійну мову, чи тільки наріччя загальноруської мови, яка обіймає також язики великоруський і білоруський, то се суперечка більше формальна, спір за слова; поняття мови і наріччя, се поняття зглядні так, що ледве чи й можливо усталити, які квантитативні чи квалітативні признаки дають групі говорів право на титул самостійної мови. Далеко важніше — і тут не може бути суперечки, що група українських говорів творить окремий, більш або менш самостійний лінгвістичний тип, зв'язаний певними рисами, що зливають різномірність українських говорів в окрему цілість — байдуже, чи назвемо їх язиком, чи наріччям. Ті риси особливо замітні в вокалізмі і різко вирізняють українські діалекти, особливо їх центральну групу, надаючи їм своєрідну фізіономію. Ті різниці виявляються вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам'ятках XI-XII вв.” (ст. 12-13).

В другім розділі вияснено дуже розумно характер викладу проф. Гр., в яким згідно з принципами новочасної історіографії замість династичних та політичних питань „на перший план мусять бути висунені явища економічної та культурної еволюції та просліджені на всім протязі часу, доступним для досліду”.

П'ята частина статті Івана Франка з'явилась у № 45 „Діла” від 27 лютого 1912 року. У ній розглядалися спірні погляди на культуру та побут українського народу ще з передісторичних часів. Іван Франко піддав сумніву цілу низку доказів арабських і грецьких мандрівників, на які опирався у розгляді цього питання М. Грушевський. Іван Франко вважав, що історик неправильно їх трактує. Це насамперед стосувалося аналізу сімейних відносин та генези села. На основі цих зауважень можна було зробити висновок, що з етнографією М. Грушевський був недостатньо обізнаний, зокрема недостатньо знав культуру та побут бойків чи гуцулів.

„Не можна сказати, — пише Іван Франко, — щоб автор у тій часті своєї праці добре опанував дуже багатий предмет, бо більше як ціле століття дуже оживленого розвою українського народу. В обох викладах видно щось немов поспіх і втому. Певна річ, не пропущено нічого важнішого, хоч і не дано майже нічого нового супроти дотичних спеціальних дослідів

та публікацій. При тім тут більше, як у попередніх розділах, чується перевага розумування над фактичним матеріалом. При тім російський „Очерк”, як і слід було ждати, має в тій часті сильну апологетичну закраску, звертаючи пильну увагу на переслідування української мови, письменства та національності з боку російського уряду”.

Далі Іван Франко перелічує деякі фактичні помилки, які М. Грушевський допустив, викладаючи біографію Тараса Шевченка, згадуючи про повстання декабристів (за Грушевським воно відбулося 1826 року), трактуючи історію Галичини та політику австрійського уряду щодо українців-галичан.

Шоста публікація Івана Франка теж містила подібні критичні зауваження (№ 46 „Діла” від 28 лютого 1912 року).

„На закінчення сих критичних уваг, — писав Франко, — диктованих *sine ira et studio* не для вменшення заслуг проф. Гр., а в інтересі історичної правди та науки, скажу ще декілька слів про мову та стиль автора сих історичних праць. Проф. Груш. належить без сумніву до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України, а крім наукової та публіцистичної праці змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях невтомний ініціатор та дуже тямучий диспутант. Сума духової праці, яку вкладає в своє життя сей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче. Треба додати, що проф. Гр. зовсім не тип ученого в роді німецьких професорів, який знає тільки свою спеціальність і поза нею лише мінімум людського життя; навпаки, проф. Гр. знаменитий організатор, а агітатором стати не дозволяє йому тільки його незвичайно бистрий, практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що Росіяни називають „увлечение”. Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати „холодною прозою”. Автор кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів, оттимто при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше історичні визначні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами навіть іноді з

насилуванням звичайної мови, прим. коли на ст. 534 „Ілюст. історії” про москвофільський орган „Слово” каже, що воно 1866 р. (в друку 1865) виступило „з новим політичним сповіданням” зам. „з новою політичною сповіддю” або заявою, коли на ст. 529 уживає слова „розділення Галичини” зам. поділ Г. Не вважаючи на довголітній побут у Галичині, автор і досі не може позбутися в своїй українській мові русизмів”.

І знову ціла низка слушних зауважень... Врешті висновок: „Отсі критичні уваги, якими я зважився поділитися з ширшою публікою, нехай будуть доказом того, що, глибоко поважаючи автора сих праць і бачачи в ньому одного з визначних двигачів нашої національної ідеї, я старався вникати в суть і основи його праці, не легковажачи собі нічого в ній і не замикаючи очей ані на її високі прикмети, ані на деякі слабші сторони. Колосальна праця, яку рік за роком викладає проф. Грушевський перед українську публіку, варта того, щоб приймати її з належною увагою, тим більше, що вона побудована на таких міцних і широких основах, яким не страшна ніяка критика. Що в такій колосальній будівлі тут і там являються і ще являться деякі хиби та недогляди, се річ неминуча у всякім людськім ділі. Повний образ історичного розвою українсько-руського народу, який задумав дати і фактично дав уже в значній часті проф. Грушевський, се поява так важна в нашім національнім життю, що кожний крок її повинна освічена громада слідити з найбільшою увагою. Тим часом досі, о скільки мені відомо, історична праця проф. Грушевського не дождалася ніде і ні від кого ширшої та детальнішої оцінки, крім хіба дуже сторонничої і аж надто ігнорантної рецензії першого тому в німецькім перекладі з боку чернівецького проф. Мільковича. Не знаю, хто й як рецензував російський „Очеркъ” для признання премії з фонду гр. Уварова. Тому думаю, що мої критичні уваги не обіймають цілості історичної будівлі вченого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії, яка може вийти на користь і самого автора, і його праці, і духового розвою всієї нашої суспільності”.

У кінці статті Іван Франко зазначив час її написання: „В жовтні 1911 року”. Невідомо, коли відніс цю статтю до редакції „Діла”. Зазвичай Франкові статті в шухляді не залежувались. Отже, очевидно, ця стаття потрапила до видавців „Діла” наприкінці 1911 року. В редакції напевне були застереження щодо її публікації: це видно з того, що її друкували протягом місяця з нелогічними перервами між публікаціями. Були й об’єктивні причини перерв у публікації. У той час у Станіславові (16 і 17 лютого) відбувався процес над винними у втечі М. Січинського, і

зрозуміло, що для преси, в тому числі й для „Діла”, це було основною темою. У цьому злочині цісарсько-королівська прокуратура звинувачувала, як подавало „Діло” від 16 лютого 1912 року:

„1) Івана Нуду, літ 44, жонатого, батька 1 дитини, родженого в Уневі пов. Перемишляни, римо-катол., 2) Ісидора Тарнавського, літ 56, жонатого, батька 3 дітей, родж. у Львові, гр.-кат., 3) Кароля Маляжа, літ 60, жонатого, батька 4 дітей, родженого в Солотвині, рим.-кат., 4) Антона Цеслікова, літ 76, батька 1 дитини, родженого в Вишнівчику, пов. Підгайці, рим.-кат., 5) Гната Котюшка, літ 44, жонатого, родженого в Шульганівці (пов. Борщів) рим.-кат., за се, що в підступний спосіб улегшив утечу Мирославові Січинському вночі з 9 на 10 падолиста 1911 року”.

20 лютого 1912 року всі газети, в тому числі й „Діло” (№ 39), опублікували вирок: „Іван Нуда і Ізидор Тарнавський засуджені: перший на 4 роки, другий на 3 роки тяжкої в'язниці з постом і твердим ложем щомісяця. Решту обжалуваних Цеслікова, Маляжа і Котюшка трибунал увільнив.

В мотивах сказано, що трибунал означив на підставі переведеної розправи час утечі Січинського на 9-10 вечер, на дорогу ту, на котрій стояли засуджені. Трибунал прийняв для засуджених обтяжуючі обставини, а то старання приготування втечі, значну моральну шкоду, нічну пору. Щодо увільнених трибунал признав, що вони причинилися до улегшення втечі своїм недбальством, але сим в розумінню карного закону не провинилися, бо воно не було нарочне і можуть відповідати тільки в дисциплінарній дорозі.

О 9-ій год. вечер процес був покінчений і саля почала опорожнюватися, а між публікою ішли плачучи й родини засуджених. Особливо співчуття викликували дочки Тарнавського, що плакали за своїм батьком, неначе за помершим”...

Стаття Івана Франка нічим не відрізнялася від інших його критичних статей, які друкувались, наприклад, у „Літературно-науковому віснику”. Навпаки, згадана стаття повна щирості та доброзичливості. Однак з'явилась вона в той час, коли в Науковому товаристві над Михайлом Грушевським уже збиралися хмари, які невдовзі вилилися у черговий скандал, і на цьому фоні могло здатися, що це сталося через статтю. М. Грушевський на появу статті Івана Франка не відреагував.

27 лютого „Діло” повідомило, що „на стрічу ювілею сорокалітньої праці Духа-Творця новочасної України” в Тернополі вийшла критична студія Якіма Яреми „Мойсей. Поема Івана Франка”. На неї відразу відгукнувся Степан Смаль-Стоцький, рецензія якого була надрукована

у № 16 газети „Неділя” від 28 квітня 1912 року. „Небавом десяток літ, — писав він, — добігає від появи твору, якого майже кожне слово, кожна стрічка се продукт обдуманості поета, історика, філософа, психолога, а ще досі не вийшов він другим накладом, ані не появилася про нього ширша оцінка! Тим часом ся поема одинока в нашій літературі, яка з огляду на глибоку вселюдську проблему, тонку психологічну аналізу могла б стати прямо підручником виховуючим і образуючим цілі покоління. Видана отсе студія про „Мойсея” заслугує на пильну увагу нашого загалу не лише через те, що являється на стрічу ювілею сорокалітньої праці найбільшого сучасного поета України, але також із-за свого укладу, популярного переповідження змісту, переведення повного розбору частин поеми та пояснення ідеї й значення кожної з них. Автор поділив свою студію на 4 частини. В першій п. з. „Мойсей і Ангелі” порівнює палку любов в обох творах до рідного краю, страждання героїв задля трагічної долі народів, в кінці однакову їх долю, бо за своє духовне провідництво стають в очах юрби обманцями. Далше виказує, чим „Мойсей” Франка стоїть вище від Ангелія, чому Франковий Мойсей це Фауст в області національних змагань: (Пропасть між ідейними порівняннями одиниці а її безсиллям. Мефістофель підтинає крила Фаустові, демон Азазель накидає Мойсеєві свій світогляд і тим впускає їд у душу пророка). Виказує відтак, чому нагадує імпровізацію Міцкевича „Прологу”. Поет бажає собі сили слова. Влучно замічує автор студії, що: „Від Шевченка не чули ми ще так сильних і поважних тонів, не бачили такого патріотичного напруження в поетичній мові. Сильна віра в будуче народу і біль задля його теперішнього стану... гнів і радість, ентузіазм і резигнація на перемену хвилюють і зливаються в цілість”. В другій частині п. з. „Національний ідеалізм і вселюдський скептицизм. Мойсей і Азазель” підчеркує автор трагедію душевних переживань Мойсея (в піснях від XIII до XVII), коли прогнаний на самоті, під впливом Азазеля, чорного демона відчаю, паде духом, втративши віру в хосенність своєї сорокалітньої праці, терпить найвищий моральний біль, який можна хіба порівняти з образом фізичного терпіння, увіковиченого в статуї Лаокоона. В III частині п. з. „Lux in tenebris” ілюстровано хвилю, коли перед очима Мойсея розвернувся страшний образ будучности єврейського народу, його майбутні криваві борби, відтак неволя і пониження народу, які так його зворушують, що витискають на уста Мойсея слова зневаги проти Єгови. Та по найбільшій зневірі стала у Мойсея виринати нова віра у відродження вітчизни свого народу через збагачення в скарби духу: „бо хто Духа накормить у мас, той зіллється зі мною” говорить Єгова до пророка. В IV частині п. з. „Мойсей як твір

штуки" вказано на артистичність твору, як поет умів реальні поняття, абстрактні думки представити у поетичних, конкретних образах, як з сим реальним підкладом дивно гармонізує сценерія природи і пр. Годі виказати в коротких словах всі прикмети студійки автора. Влучність помічень щодо провідних гадок поеми, і гарна, цвітаста мова приковує увагу читача до сеї міри, що не хочеться переривати початого читання, а по прочитанню примушує взяти до рук прочитаного вже раз Мойсея для поновного його переаналізування".

Невдовзі на появу дослідження Я. Яреми відгукнувся М. Євшан — статтею, яка була опублікована у п'ятій, травневій, книзі „Літературно-наукового вісника" (с. 395-396). „На стрічу ювілею сорокалітньої праці Духа-творця новочасної України, — писав М. Євшан, — автор випустив отсю книжечку, в якій силкується дати вяснення всього того, що дав Франко в своїм творі. Проба дуже спокуслива, але тим не менше небезпечна, як взагалі всяка проба критичного відношення до творів, які уважаються за найвищий пункт національної свідомості в даний час. Дуже легко стратити всяке критичне відношення до твору, зачисливши його до „найкращих творів всесвітньої літератури", вважаючи обов'язком своїм приймати в основу критики ентузіазм для автора. Обов'язків ентузіазм дуже легко переходить в патетичну, штучну риторичку, без глибшого чуттєвого змісту, або витворює щонайбільше ряд загальних определень та похвал, які переходять відтак у всі шкільні підручники, поки серед ширшого загалу не стануть по якимсь часі „общим местом". Так як було з поезією Шевченка. Аранжери всяких концертів, вічеві бесідники скоро зробили з тої поезії дидактичне средство, джерело цитат, національний катехизм, а на Драгоманова ще й досі обурюються. Я вже не згадую про патріотичну нагінку на Корнія Чуковського, якому заборонювано висловлювати свій особистий ентузіазм для поета тому, що не був убраний в офіційальну українську форму. — Отже, те все відпихає читача від таких студій, як отся про Франкового Мойсея, тут чути вже офіційальний дух. Для автора се твір, в якому він хотів би бачити ряд догматичних формул, скалю для оцінки всяких інших творів, твір, який надається до подрібної аналізи та пізнавання артистичних чинників поетичної творчості. Се виглядає на препарування твору „до шкільного ужитку молодіжи", обов'язкової, бо маючої „виховуюче значення", лектури. І се дуже гарно — але... що станеться з самим твором, як по якимсь часі кожний ученик гімназійний зможе відповідати на питання професора зажмуривши очі: „провідна гадка „Мойсея" — се „конфлікт між національними почуваннями людини а скептичними міркуваннями

людського інтелекту”, або: „Франко малює в Мойсею свою власну душу в повній ширині її дрогоцької від мужескості до діточої ніжності, від войовничої могутності до сентиментальної безсильності; Мойсей се автопортрет поета, загорілого каменяра національного поступу та рівночасно, тихого, жалібного лірика, вслуханого в розстроєні струни своєї душі?” Те все визначення школярські, занадто схематичні, як і вся праця Яреми, і не можуть дати дійсного розуміння твору Франка. І коли я спинився на тій праці, то лиш тому, що метода, якою послуговується автор, і догматичне трактування поетичних творів — у нас явище типічне, і для дальшого розвою нашої літературно-громадської думки не бажане. Від нього може вийти більше шкоди, як пожитку”.

Наприкінці 1912 року, 3-4 листопада, Іван Франко написав передмову до другого видання поеми „Мойсей”. У першому виданні переднього слова не було. „Тому, — писав у передмові, — що моїй поемі пощастило настільки, що вона стала предметом лектури учеників та інтерпретації вчителів у деяких руських гімназіях, а також предметом ближчої уваги деяких наших літературних критиків, вартує зазначити факт, що, ставлячи не раз питання про джерела сеї поеми, ніхто з тих руських інтелігентів не звернув уваги на властиві і самим змістом вказані її джерела, але майже кожний, як се покажу далі, шукав їх деінде, звичайно там, відки я не взяв нічого.

Моя поема оснований майже вся на біблійних темах, отже, що ж природніше для кожного критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти їх із тим, що я зробив із них? Се якраз досі не прийшло на думку ні одному з критиків моєї поеми. Знак, що Біблія лежить далеко поза кругом їх духовних інтересів”. У кінці вступного слова Франко зазначив: „Висловлюю тут свою подяку тим критикам, що совісно зайнялися розбором та поясненням моєї поеми, особливо дд. А. Крушельницькому та Я. Яремі. Перший із них у своїй книжці „Літературні характеристики українських письменників. 1. Іван Франко (поезія). Написав Антін Крушельницький. (Загальна бібліотека, ч. 12-14), Коломия”, без означення року, присвятив „Мойсеєві” досить детальний розбір (стор. 220-242), не вдаючись в пошукування джерел. Натомість проф. Я. Ярема в своїй розвідці „Мойсей”, поема Івана Франка. Критична студія. В Тернополі 1912 року”, зупинився спеціально на аналогії мого „Мойсея” до поеми Юлія Словацького „Anhelli”, написаної біблійною прозою. Розуміється, поема Словацького була мені відома ще в моїх гімназійних часах у Дрогобичі, і, будучи учеником сьомої чи восьмої гімназійної класи, я написав про неї польською мовою досить простору розвідку для мого шкільного товариша Косинського,

який, перенісшись з Дрогобича до Кракова, попросив мене листовно написати для нього розбір поеми Словацького для тамошнього вчителя польської мови та літератури. Не знаю, що сталося з тою розвідкою, та у всякім разі аналогія між моєю поемою і Словацького „Anhelli-м” дуже далека, полишаючи вже на боці основну різницю настроїв, який у поемі Словацького меланхолійно-песимістичний, а в мене totaliter aliter (цілком інакше — лат., авт.)”.

Рецензія на поему „Мойсей” видання 1912 року з’явилася у № 12 „Літературно-наукового вісника” за той же рік. Її автором був М. Євшан. „Мойсей” Івана Франка, — писав він, — се безперечно найбільше дозрілий плід його творчості, твір, який запевнить йому успіх серед будучих поколінь і лишиться найбільше тривалим здобутком його творчих змагань. Поетичне оповідання про смерть Мойсея, оповідання на основі біблії, може, було б не зробило такого сильного враження і лишилося на тій самій висоті, що „Іван Вишенський”, — якби не могучий пролог, слово до народу, яке після „Посланія” Шевченка не має собі рівного в цілій українській поезії. Той пролог, чи не найважливіший момент в концепції поеми — рішив з гори про її успіх, не так формальний, але більше моральний, визначив з гори відношення громадянства до твору і його автора. Само оповідання стало чимось чисто зверхнім, Гебреї і їх мандрівка по пустині в обіцяний край стали лише висловом алегоричним, — поза тим зверхнім костюмом і фабулою громадянство знайшло зміст національний поеми, не лиш пролог, але й ціле оповідання відчуло як слово до народу. Таким чином українське громадянство побачило тут щось подібне, як Поляки в творі Міцкевича „Księgi pielgrzymstwa narodu polskiego” або в оповіданню Словацького „Anhelli”, — один з критиків „Мойсея” старався дати його порівняння з твором Словацького.

До другого видання, яке крім деяких дрібних поправок являється передруком першого, автор уважав за потрібне дати досить обширне передне слово, в якому говорить про джерела поеми. Робить се, як сам зазначає, з огляду на критиків, аби їм улекшити працю і перестерегти перед шуканням джерел поеми там, де їх нема. Се безперечно корисна і для публіки і для критики річ і придасться для тих, що будуть робити студії над поемою; шкода тільки, що автор не вважав за відповідне сказати також кілька слів про інтенції свої при написанні твору. Бо, правду кажучи, і громадянство, і критика головню ті інтенції бере під увагу, беручи в руки „Мойсея” і виголошуючи свої думки про нього. Але се між іншим... Побажати треба, щоб се друге видання поеми розійшлося скорше від першого і щоб не довго треба було ждати на дальші...”

У другій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1912 рік було опубліковано звернення „До нашого громадянства” з нагоди 40-літнього ювілею праці Івана Франка. Воно нічим не відрізнялося від звернень, опублікованих в інших газетах, за винятком того, що громадян Росії просили прислати пожертви у книгарню ЛНВ у Києві, що на вулиці Володимирській, 28.

Реферуючи „Записки Наукового товариства ім. Шевченка”, редакція ЛНВ повідомляла, що в 105-му томі Іван Франко продовжує друкувати „Студії над українськими піснями”, в яких аналізує думи, пісні та вірші про битви на Жовтих Водах і під Корсунем. Про першу в народній пам’яті збереглися тільки загальні спогади (пісня „Чи не той то хміль, що коло тичин в’ється”), а про другу битву — тільки фрагменти, скомпільовані з думами про пізніші події. Крім цих народних творів Франко аналізував і школярські вірші на цю ж тему („Висипався хміль із міха”), вірші про Потоцького та інші. До всіх пісень етнограф додав розлогі пояснення, а також умістив варіанти пісень.

Час від часу „Діло” нагадувало читачам про необхідність жертвувати на ювілейний дар Іванові Франку. Не можна було не зауважити повернення письменника до активної літературної творчості. № 139 „Діла” за 22 червня 1912 року в розділі „Літературні замітки” представив цілу низку нових видань Івана Франка, зокрема четверте, доповнене видання „Панських жартів”, що вийшли під № 152 „Літературно-наукової бібліотеки” „Українсько-руської видавничої спілки”.

„Можна тільки щиро радуватися, — писало „Діло”, — що сей — безперечно найпопулярніший з цілої нової галицько-української літератури — твір дістаємо отсе в новім і доповненім виданні. В передмові автора до сього видання читаємо: „Видаючи тепер своє поетичне видання новим, четвертим виданням а не змінюючи його основи, подаю в тексті поправки й доповнення... Оповідання розширено з 3912 на 4004 рядків. При сій переробці я старався крім виправлення мови докладніше розвинути тему і виправити композицію через докладніше вироблення і заокруглення строфічної будови”.

Цей же номер „Діла” повідомив, що у 1912 році було здійснене друге видання творів Степана Руданського. В книжці містився переклад першої частини „Іліади” під назвою „Омирова Ільйонянка”. Іван Франко написав до цього видання передмову. Газета також інформувала, що в „Українсько-руській видавничій спілці” вийшло друге видання арабських казок „Тисяча й одна ніч” („випуск I, в перекладі М. Лозинського, Львів, 1912, стор. 305. Ціна 1 кор. 60 сот.”). „Замітимо, — писала газета, — що се видання різниться від попереднього тим, що поетичні

місця, подані там в прозовім перекладі Лозинського, в сім виданню заступлені віршованим перекладом д-ра І. Франка”.

На нові видання творів Франка відгукнувся М. Возняк статтею, яка була надрукована у № 4 „Неділі” від 28 січня 1912 року (тижневик тепер виходив під редакцією Ярослава Веселовського). Автор зокрема зупинив свою увагу на „Панських жартах”, зазначивши при цьому: „При сій нагоді, може, не буде від річи піднести потребу повного систематичного видання літературних творів д-ра Франка. Підіймитися сього повинно котресь із наших товариств або спеціальний комітет; редакцію вів би сам автор або мав би рішаючий голос. Видання певно мало би великий покуп серед нашої суспільності та було би бодай малою подякою авторові за його заслуги”.

У цьому ж номері „Неділі” було надруковано відгук М. Возняка на збірку „Вавілонські гімни й молитви”, яка вийшла наприкінці року в серії „Літературно-наукової бібліотеки”. Запізніла рецензія на цю Франкову працю була викликана тим, що в клерикальних колах піднялася чергова хвиля боротьби з письменником. Ці кола ніяк не могли заспокоїтись після ліквідації накладу „Поєми про сотворення світу” й надалі якщо не вороже, то з великою настороженістю сприймали все, що Іван Франко писав на релігійну чи навіть світську тематику.

„Вавілонські гімни й молитви!” Кому вони потрібні в наш матеріалістичний час, — питає Франко, — у час завзятої боротьби за шматок хліба, за волю одиниці та за національні права? Та чи справді наш час такий матеріалістичний? Матеріалістичні часи в історії визначаються головню перевагою самолюбства та байдужості до всяких ідейних поривів. Коли з сього погляду дивитися на наш час, у якому навіть боротьба за шматок хліба стає масовим змаганням, оживленим високими ідеями соціальної та політичної справедливості, то наш час можна назвати одним із найбільш ідеалістичних часів, які затирила історія.

Але матеріалізм дуже часто вбачають у занепаді релігійного почуття і в зрості безвір'я або т. зв. атеїзму. Історія затирила й такі часи, а класичним зразком такої епохи була Франція в другій половині XVIII в., коли французька революція за почином деяких фанатиків атеїзму думала увінчати діло перевороту скасуванням християнської церкви, тобто емансипацією людей з-під власті Бога. Здоровий людський інстинкт, який від первочинів людської цивілізації об'явився й досі об'являється між іншим у вірі в посмертне, загробове життя душі людської та в існування якоїсь вищої божеської сили, що має безперечний вплив на долю чи то поодиноких людей, чи цілих народів, сей здоровий інстинкт швидко взяв перевагу у Франції та привернув права християнської церкви. Він

виявив себе протягом ХІХ в. величезним зростом наукових дослідів, технічних, географічних та політичних здобутків, що всі основані на високім ідеалізмі освічених людських душ, які розвивають і зосереджують свої сили в працях вищих понад буденні людські інтереси.

В ряді тих праць, сплджених безмірним зростом справді релігійного, чоловіколюбного ідеалізму, високе та почесне місце зайняли також праці над виясненням розвою релігійного почуття та релігійних вірувань і організацій у минулих часах, та над поясненням тих вірувань, почувань і понять у теперішньому часі. Особливо оживлений та важний у своїх наслідках науковий рух зауважуємо в працях над поясненням історії та розвою християнства, як також у працях над синтезою найвищих понять та змагань людської душі, що називається філософією. Найрізномірніші релігійні організації та інституції зросли і розвиваються скрізь у наших часах, а разом із їх ростом та розвитком підіймається чим раз вище моральне почуття поодиноких людей і цілих націй.

Хвилі того духового, ідеалістичного в своїй суті релігійного руху почуваються також серед нашого народу і проявляють себе не тільки в змаганнях та працях вибраних, освічених та чільних його одиниць, але також чим раз більше і в широких народних масах, що давно вже вийшли з епохи матеріалізму та байдужості, властиві людям зайнятим виключно працею на хліб насущний, і піднялися до зрозуміння вищих потреб людського духу”.

Рецензія в „Неділі” була коротшою: „Отся книжечка в головному передрук із фейлетонів „Діла” і для того про її зміст нема тут що більше говорити. Для передруку додав автор „Передне слово”, з якого подаємо тут головні уступи, бо вони доповняють і трохи ширше освітлюють те, що сказано було в поясненнях до тексту пам’яток старовавілонського письменства. Передмова ся дає рівночасно належну оцінку клерикальним сикофантам, яким навіть „Вавілонські гімни” дали притоку до воювання з ... безбожністю д-ра Франка!”

Наукові інтереси Івана Франка 1912 року в основному сягають старих документів, які не зауважив або ж проігнорував М. Грушевський у своїх історичних працях, а також творів старого руського письменства, про яке з певних причин суспільство почало забувати. Віднайдені матеріали Франко спішить друкувати у різних виданнях, обминаючи „Літературно-науковий вісник”.

Своє захоплення стародавньою літературою Франко пояснив у статті „Найстарша церковна вірша”, яка була написана для першого номеру журналу „Житє”, неперіодичного видання, заснованого 1912 року Франковим товаришем по радикальній партії Северином Даниловичем.

„Наша молодіж, — писав Франко, — виростає серед таких невідрадних впливів, яким подібно тяжко дошукатися в сучаснім цивілізованім світі з виїмком хіба Росії та Туреччини. До аномалій нашого шкільного виховання належить страшне занедбання студій нашої старовини, нерозлучних із знанням церковнослов'янського та староруського язика. Заведення фонетики як обов'язкового правопису в наших школах, без сумніву, причинилося до того, що молодіж виносить із середніх шкіл далеко менше знання старих форм і старого письменства нашого народу, як давніше. Але головною хибою треба вважати не фонетику, що має дуже важне значення для нашого національного розвою, але пануючу тепер у нашій педагогічній адміністрації систему відсувати студії старого руського язика та письменства ще дальше на задній план, як се було давніше, і давати шкільній молодезі ще менше від того мізерного minimum, як допуслав гімназiальний регулямін у 70 і 80 рр. минулого століття”.

Як доказ, що така тенденція справді існувала в шкільництві, Іван Франко наводить видання 1911 року книжки „Виїмки з українсько-руського письменства XI-XVIII століття для вищих клас середніх шкіл”, упорядником якої був один із колишніх молодомузівців, письменник і педагог Михайло Пачовський. На думку Івана Франка, укладач книжки не завдав собі багато труду, передрукувавши тексти із давніх та вже застарілих підручників: „Хрестоматії староруської для вищих клас гімназiальних” Омеляна Огоновського, яка була видана 1861 року, та „Русской хрестоматии” російського філолога, академіка Петербурзької Академії наук Федора Буслаєва, яка протягом 1871-1917 рр. витримала у Москві тринадцять видань. На думку Івана Франка, книжка М. Пачовського давала значно менше, ніж підручники, що лягли в її основу; вона була позбавлена будь-якого науково-педагогічного апарату, „здаючи, очевидно, — як писав Іван Франко, — працю пояснення та коментування старих пам'яток на самих учителів, яким теперішні університетські студії, крім хіба самої граматики, дають дуже мало наукового підготування”.

У своїх довголітніх студіях над старим і новим українським письменством Іван Франко дійшов до переконання, що давнє письменство — не купа старих паперів, наповнених мертвеччиною, але багата скарбниця не тільки української народної, але і загальнокультурної традиції, життєвої мудрості та моральної сили; що воно зберегло для майбутніх поколінь безліч пам'яток духовної творчості „визначних одиниць і скромних трудівників, яких імена не дійшли до нас”, а також, „що повне та всестороннє відродження нашої національності неможливе

без докладного пізнання та витискання того засобу духової сили, яку маємо в нашій старій письменстві". Письменник переконаний, що „брак тої свідомості нашої старої культурної традиції треба вважати головною причиною тих інтелектуальних та моральних збочень, які в останніх десятиліттях чимраз частіше проявляються і чимраз голосніше та безцеремонніше маніфестують себе в нашій письменстві та в нашій критиці. Та хвороблива погоня за чужими гаслами та покличками — не говорю про чужі ідеї, яких наші молоді письменники звичайно не вміють і вловити, — те хворобливе змагання до „переоцінювання всяких вартостей", при чім звичайно автори не мають найменшого поняття про те, що цінять і що переоцінюють або недооцінюють, — усе те в моїх очах не що інше, як патологічний стан, викликаний хибами виховання, з одного боку, а з другого боку — елементарним напором життєвих потреб, які для нормального росту людської душі вимагають також нормального духового корму".

Іван Франко покладав багато надій на новий часопис „Житє", в якому він друкуватиме причинки, сподіваючись, що вони зможуть заспокоїти хоч деякі потреби духовного життя громадськості. Вважав за потрібне розпочати цей ряд причинків твором Костянтина Солунського, „первоучителя слов'ян, ще й до того поетичним, віршованим твором, який можна вважати найстаршою віршею, зложеною в церковнослов'янській мові коло р. 860".

Цей твір не був відомим науці. У Росії його тексти в прозовій і віршованій формі не раз друкував професор Соболевський, а один прозовий текст Іван Франко знайшов у рукописній книзі „Палея толковая", на яку натрапив у бібліотеці Крехівського монастиря. Цей текст він опублікував 1896 року в передмові до першого видання „Пам'яток українсько-руської мови і літератури", які видавала Археологічна комісія Наукового товариства імені Шевченка.

„Молитва Константина Солунського" визначна тим, що початкові слова кожного рядка починаються знаками кирилівської азбуки в їх усталеному порядку. Іван Франко реконструював зіпсований текст молитви і переклав його українською мовою. Стаття „Найстарша церковнослов'янська вірша" була написана 12 лютого 1912 року. Цей же вірш із пояснювальним текстом Івана Франка був опублікований у № 10 харківського журналу „Сніп" за 1912 рік.

„Займаючися приготовними працями для історії нашого письменства і виходячи з того погляду, що найстарше письменство південноруського народу ввіссало в себе протягом кількох століть культурні та літературні традиції, вироблені на ґрунті мораво-паннонських та староболгарських

державних організацій, — писав у цій статті Іван Франко, — я поперед усього наткнувся на деякі питання, відомі вже досі з різних, переважно російських, публікацій, у яких, на мою думку, треба було бачити пам'ятки оригінальної письменської творчості західних та південних слов'ян. Таких писань дійшло до нас зовсім не так мало, як би декому здавалося, між ними, зовсім природно, перше місце треба признати тим писанням, яких авторство могло належати або справді належало св. Константинові Солунському, первоучителю слов'ян.

Письменська традиція церковнослов'янської мови в її різних паростях (мораво-паннонській, староболгарській, старосербській і староруській) захувала досить значне число пам'яток, яких авторство приписується то Кирилові, то Константинові-філософу. Між тими пам'ятками за найважливіші треба вважати т. зв. „Азбучну молитву Константина” і т. зв. „Прогласіє св. Євангелія”. Обі ті пам'ятки (перша з них написана віршами, а друга поетичною прозою) визначаються незвичайно високою літературною вартістю, яку надає їм незвичайно піднесене чуття та незвичайна інтелігенція автора, і помітні особливо тим, що звертаються не до одної якоїсь слов'янської нації, а до цілого слов'янського племені або слов'янського роду, зазначаючи виразно його змагання до християнства і підносячи вагу євангельського слова для людського та національного розвою слов'ян. Їх автор почував себе покликаним до великої місії просвічення слов'ян євангельською наукою і бачить у тій місії наслідування імені й діла свого вчителя, Ісуса Христа.

Присвятивши обом цим творам спеціальні студії, яких метою було на підставі відомих досі варіантів критично відтворити їх тексти та очистити їх від нанесених пізнішими переписувачами вільно чи невільно помилок, я зредагував ці студії зразу німецькою мовою для поміщення їх у „Archiv für slavische Philologie”; в просторішій обробленні вони цього року будуть друкуватися в „Записках Наукового товариства імені Шевченка” у Львові, а поки що бажаю в популярній викладі поділитися з українською публікою здобутками моїх дослідів.

На початок подаю тут у церковнослов'янським тексті і в моїм перекладі віршовану молитву Константина Солунського, яку з повним правом можна назвати найстаршою віршею, зложеною на слов'янській мові чоловіком, близьким серцю всіх слов'ян, і „братами і синами сонця-правди”, як у своїй геніальній інтуїції висловився колись Шевченко”.

До статей, які стосуються історичного минулого і розширюють уяву про нього, слід віднести і статтю Івана Франка „Печеніги під Києвом 968 р.”, написану 6 березня 1912 року. Ця розвідка присвячена найстаршій українській пісні, зафіксованій найдавнішим руським літописом,

на котрій до Франка не зупинилась увага жодного дослідника та про яку М. Грушевський у своїй „Історії України-Руси” написав лише кілька слів. На думку Івана Франка, ця пісня дає підстави говорити про те, що до фатального 968 року печеніги були добрими сусідами українців. Франкова стаття побачила світ у № 10 „Неділі”, що вийшов 9 березня 1912 року.

Історичній тематиці присвячена праця Івана Франка „Сліди Русинів у Семигороді в XII до XIV ст.”, яка друкувалась у „Науковому додатку до „Учителя” (№ 1, 1911 — № 3, 20 березня 1912 р.). Дослідження базувалося на працях російських істориків Олександра Кочубинського та Герарда Міллера.

Чимало подібних історичних розвідок Іван Франко публікував і в газеті „Діло”. У № 103 за травень 1912 року він розпочав публікацію статей „Скити і Скитія. Історичні оповідання Геродота”.

„Побутові Скитів на території теперішньої України, — писав у передньому слові до статті, — присвятив проф. М. Грушевський ст. 80-90 першого тому своєї просторої „Історії України-Руси”. Сей уступ, написаний зі значним науковим апаратом, містить огляд скитських племен, рішення питання про національність Скитів і образ їх побуту, релігії та державного устрою. Головним джерелом для сего уступу історії являється Геродот; пізніші письменники в порівнянні з ним дають дуже мало, звичайно принагідних звісток.

Не вважаючи на весь науковий апарат, який приложив проф. Грушевський до прослідження скитського епізоду в історії нашої території, треба сказати, що на таким скупім місці, яке присвячено Скитам у його викладі, він здужав докладно передати і критично обробити все те, що подає про Скитів Геродот. На се треба було далеко більше місця і спеціального досліду, а се очевидно могло й не лежати в плані його курсу. Роздивившись в його звістках, які подає Геродот про Скитів у своїм будь-що-будь неоціненнім творі, я дійшов до переконання, що подання тих звісток у перекладі на нашу мову може зацікавити навіть ширшу публіку, а фаховим історикам, які в своїх переконаннях опираються головню на новіших працях спеціалістів, а рідко коли заглядають до старих джерел, можуть подати більше наукового матеріалу і насунути більше критичних уваг, ніж се може вчинити не особливо докладний і далеко не наглядний виклад проф. Гр.”.

Публікацію дослідження було закінчено у № 107 „Діла”. Ця праця свідчила про бажання Івана Франка розширити знання сучасників з історії України, і його аж ніяк не можна кваліфікувати, як бажання „зробити прикрість” М. Грушевському. Згадана праця була своєрідним

доповненням до „Критичних уваг до історичних праць проф. М. Грушевського” під назвою „Повний нарис до історії України-Руси”, що публікувався в „Ділі” раніше (№ 30-46 за 1912 рік).

До цієї ж серії відноситься дослідження „Придунайські Скити в IV-XII в.”. Воно було опубліковане у першій частині книги Івана Франка „Причинки до історії України-Руси”, яка вийшла його ж накладом 1912 року. Стаття складалася зі свідчень різних осіб про поселення скитів при Дунаї та скитів-героїв: Георгія Гамартола, невідомих авторів з 919 і 939 рр., Анни Комчени і Акоміната та Кіннама. До „Причинків...” увійшла і стаття „Дещо про Хозар”, написана 10-16 травня 1912 року, а відтак надрукована в № 112-116 „Діла” (20-25 червня 1912 року), а також дослідження „Брунон із Квербурга, гість Володимира В. в 1007 р.”, яке Іван Франко написав 20-28 червня 1912 року і яке також друкувалось у „Ділі” частинами в № 144-147 (від 28 червня до 2 липня 1912 року).

Брунон із Квербурга був монахом. 1004 року він, одержавши благословення на місіонерську роботу, подався до Польщі, побував в Угорщині, а 1007 року прибув із візитом до Володимира Великого. Відтак Брунон із місією пішов до печенігів, щоб повернути їх на християнство, і пробув там п’ять місяців. Згодом він заїхав у Швецію, де повернув на християнство короля Оляфа та тисячу найзначніших шведів. Далі він помандрував до Пруссії, де 14 лютого 1009 року йому та його супутникам за агітацію було відтято голови. У своїй статті Іван Франко на основі листа Брунона до короля Генріха II розповів про те, що мандрівник-місіонер бачив на Русі, зокрема згадав про огорожу, якою Володимир Великий оточив Київ, щоб уберегти місто від набігів печенігів.

До цього ж збірника увійшла ще одна не публікована раніше у пресі стаття — „Руське плем’я в Заліссю (Трансільванія)”.

Поповнила збірник і невелика стаття „Сліди скитської традиції в побуті галицько-руського народу”, яку Іван Франко написав у Криворівні 19 липня 1912 року і опублікував у № 164 „Діла”. Цю невеличку статтю із цікавим змістом доповнює не менш цікава згадка з дитинства письменника.

„Дня 18 липня вечором, — писав Франко, — наш господар Василь Якібюк приніс два старі гуцульські вироби, а власне дерев’яну порошницю типу кубка, на випуклій частині вибивану мосяжними бляшками в формі малесенької підкови, і дерев’яний кубок до пиття з широким вухом, виструганим із одного дерева. Сі предмети він одержав для продажі від свого сусіда, а сей одержав їх із Жаб’я, де вони переховувалися в домі одного газди, що після родинного переказу був товаришем Довбуша.

Оба предмети були власністю того товариша, і наш господар, добре обізнаний із технікою гуцульських виробів і сам визначний майстер у цій техніці, оцінив їх давність на більше як 200 літ. Було би пожаданим, аби оба ці предмети дісталися до нашого музею при Науковім тов. ім. Шевченка у Львові. Показуючи ті предмети, наш господар згадав про давній спосіб Гуцулів варити кулешу в дерев'янім горшку або черпаку. До такої посудини наливали воду, окремо на ватрі розгрівали камінь і розпечений сильно вкидали в посудину з водою, яка від того в скорім часі закипіла і на сей кип'яток сипали стільки муки, скільки було треба на кулешу. Коли вона обварилася так, що втягла в себе весь окріп, її вимішували дерев'яним приладом, т. зв. кулешіром, потім, приложивши зверху дерев'яним кружком, обертали посудину догори дном так, що кулеша вся відразу випадала на кружок, відкидали камінь, а кулешу їли. Сей спосіб варіння мучної страви пригадує те, що Геродот оповідає про Скитів, які для своїх бань (лазень) розігрівали воду, вкидаючи до неї розпечене каміння.

Ся старинна традиція заховалася не тільки в Гуцульщині, але також у інших частях нашого краю. З моїх дитячих літ пригадую собі, що в Нагуєвичах та в Ясениці Сільній золили шмаття таким способом, що в дерев'яну посудину, звану люшваком, зроблену з дощок у формі круглого цebra з трьома дощаними ногами внизу, вкладали брудну білизну, посипали зверху попелом, а потім, розігрівши в печі два або три великі горшки, т. зв. баняки, окропу, вливали його до люшвака з білизною і зараз же потім вкидали в той окріп кілька розпечених у печі великих каменів, які спричинювали дуже інтенсивне кипіння і клекотання води в дерев'яній посудині. Сю посудину зараз же по вкиненню каміння щільно накривали веретами, аби з води не бухала пара на хату і так лишали на всю ніч, по чім рано виймали визолену таким способом білизну для прання. Сей спосіб золення білизни відомий був також у старій Польщі, на що доказ маємо в слові *luszew*, те саме, що наш люшвак (пор. *Linde. Słownik języka polskiego* під сим словом). Такий спосіб золення більшої маси білизни мав зв'язок із життям по дворах та в великих родинах, т. зв. дворищах, де було багато людей і звичайно щотижня або що дві неділі треба було нараз прати багато полотняної одежі. — Криворівня, дня 19 липня 1911 р. — *Д-р Іван Франко*".

Ця стаття увійшла до збірника як додаток до основного матеріалу. „Причинки до історії України-Руси” вийшли з друкарні в кінці жовтня 1912 року накладом автора як шоста книга Франкових праць. Франко зазначив, що це перша частина збірника, і в майбутньому він має намір видати наступні, куди увійдуть матеріали, опубліковані в

„Ділі”, „Неділі” та „Учителі”. (В „Науковому додатку” до „Учителя” від 20 вересня 1912 року була надрукована стаття „Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня”).

„Літературно-науковий вісник” чомусь не зауважив виходу „Причинків...”. „Діло” про вихід „Причинків...” повідомило статтею самого Франка. „Минулого тижня, — писав він у № 238 газети від 22 жовтня, — вийшов шостий том моїх „Писань”, що містить першу серію моїх „Причинків до історії України-Руси”, а власне: I. Повний образ України-Руси, критичні уваги до історичних праць проф. Мих. Грушевського, ст. 1-58; II. Скити і Скитія, історичні оповідання Геродота, ст. 59-86; III. Дещо про Хозар, ст. 87-107; IV. Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р., ст. 109-123; V. Придунайські Скити в IV-XII вв., ст. 125-150; VI. Руське плем'я в Заліссю (Трансільванії) ст. 151-188; Додаток. Сліди скитської традиції в історії та побуті укр. народу, ст. 188-192. — Перші чотири з тих „Причинків” друкувалися по черзі в фейлетонах „Діла”, але тут являються майже всі, а особливо перші, поправлені і значно розширені. Причинок V являється тут перший раз, а причинок VI був друкований у „Науковім додатку до „Учителя”, 1912 р., ч. 1-3, але тут являється також із новими додатками. Підходячи до історії України-Руси з літературного боку, я зупиняюся в отсих „Причинках” головню на літературних джерелах до історії нашої вітчизни, а головною вихідною точкою моїх критичних уваг до історичних праць проф. М. Грушевського було питання, наскільки докладно і повно визискав наш історик найважливіші джерела, особливо до початкових часів історії нашого народу. Се дало мені привід вибрати з історичного твору Геродота все те, що він подає про Скитів, які майже протягом тисячі літ жили на території теперішньої України і полишили на ній не тільки багато пам'яток матеріальних у виді могил та городищ, але також деякі сліди традиційного характеру, на які я й звертаю увагу в „Додатку”. Так само піддержуючи теорію проф. Грушевського про слов'янський характер Антів і про те, що вони були предками бодай одної частини українсько-руського народу, визискав докладніше та повніше від проф. Гр-ого те, що подає про Антів Прокопій Кесарійський, і висловив погляд, що Анти не виглибли, але, злучившись з придунайськими Скитами середніх віків, виперті з території теперішньої Румунії, заховалися й живуть досі, хоч без руського імені в Заліссю (Трансільванії). Слідам руського племені в Трансільванії я присвятив окрему розвідку, призначену первісно для публікації в „Записках Наук. Товариства ім. Шевченка” і прочитану мною на засіданні історико-філософської секції. Коли одначе заповіджена головою секції дискусія над сею розвідкою не відбулася ані на

тім самім, ані на другім, ані на третім пізнішій засіданню, і коли один із членів тої секції в своїм писанню, призначенім для опублікування, хоч і не опублікованім, назвав мою розвідку „компрометацією науковості”, я передав її в редакцію „Учителя”, де вона була й опублікована. Пускаючи свої „Причинки” в світ своїм власним накладом, чиню се в переконанню, що я зробив річ потрібну й науково вартну, не уймивши нічого заслугам проф. Грушевського”.

Пошуки матеріалу до чи не найосновнішого збірника праць 1912 року „Причинки до історії України-Руси” були надзвичайно плідними. Серед знахідок Івана Франка були й такі, на які не звертали уваги інші дослідники. Зокрема Франко встановив важливість для історії нашого краю, Церкви та мистецтва актів канонічної візитації Миколи Шадурського. Сьогодні ці акти завдяки старанням митрополита Андрея Шептицького зберігаються у рукописному відділі Львівського національного музею його імені. М. Шадурському довелося працювати у дуже важкий період української історії, коли внаслідок політики польської імперії український народ перебував у крайній темноті. Акти його візитацій і мав намір видати Іван Франко, про що писав у статті „Причинок до історії галицько-волинського письменства XVIII в.”, опублікованій у 107-му томі Записок НТШ (книга 1). Сама ж стаття була присвячена розгляду ще однієї пам’ятки, яку лишив по собі М. Шадурський, — передмови до книжечки „Іфіка ієрополітика”, написаної у формі панегірика митрополиту Льву Шептицькому церковнослов’янською мовою. Книжка була видана у Львові 1761 року як передрук із київського видання 1712 року.

Публікація цієї статті привернула увагу до наукових праць Миколи Шадурського, „незвичайного, — як писав Іван Франко, — в своїм часі чоловіка, що своїм талантом, працею і характером зумів у тих часах привілеїв та класової виключності здобути собі визначне та впливове становище серед руської та польської суспільності”. Варто зазначити, що Франкова мрія видати акти візитацій М. Шадурського так і не здійснилася.

Про тодішній інтерес Івана Франка до старого письменства свідчить і праця „Дещо про літературну спадщину Йоанікія Волковича” („Діло”, № 283 від 17 грудня 1912 року). Цікавим також був реферат „Студії над найдавнішим київським літописом”. Про нього повідомлялося у „Хроніці НТШ” (№ 52, вип. 4, с. 11) і у № 210 „Діла” від 17 вересня того ж року. „Другою точкою дневного порядку засідання секції, — писала газета, — був реферат д-ра Івана Франка, який предложив секції першу часть своїх „Студій над найстаршим київським літописом”. У

відчитаній передмові до сих „Студій” автор зазначив, що вже в році 1907 він опублікував у „Archiv für slavische Philologie” статтю про композицію найстаршого літопису, де зазначив, що сей літопис не одноцільний твір одного автора, але складається з різнорідних матеріалів, які можна поділити на чотири групи, а власне початкову часть про початки руської держави аж до Володимира, другу про Володимира та його наступника Святополка до смерті Ізяслава в р. 1093, а четверту від того ж року аж до вступу Володимира Мономаха на київське князівство. Першу часть можна схарактеризувати як київську та князівсько-дружинну традицію передхристиянських часів, другу в значній части як корсунську легенду, третю як печерський літописець, а четверту як самостійний твір київського дружинника Василя, навіяний політичною думкою про федеральний устрій руської держави для її скріплення в боротьбі з Половцями. Від того часу автор, зайнявшись докладніше студіюванням найстаршого літопису, дійшов до спостереження, що найстарша його часть, написана десь у половині XI в. за часів Ярослава Мудрого, була зложена віршами на основі чи то усної, чи то писаної старшої традиції, і пізніше була оброблена різними редакторами, розложена на хронологічну канву та розширена різними додатками. Віднайдення віршованої форми вважає дуже важним ключем не тільки для критичної реконструкції та справлення тексту, але також для розв’язки численних загадок та неясностей, яких так багато в історії найстаршої доби України. Сю свою працю автор предложив секції тільки для ознайомлення з нею членів, не жадаючи їх ухвали щодо її опублікування”.

На цьому ж засіданні говорилося також і про різночитання окремих поезій Тараса Шевченка в останніх виданнях. № 210 „Діла” від 17 вересня 1912 року повідомляє: „Засідання філологічної секції відбулося д. 12 вересня. Посол проф. Романчук предложив у довшім викладі свою працю „Критичні замітки до тексту Шевченкового Кобзаря”. В тім викладі він зазначив великі різниці в текстах поезій Шевченка починаючи від перших видань, у яких було багато помилок. Пізніші часи приносили все нові видання, віднаходжено нові твори, недруковані перед тим, та рівночасно побільшалося також число відмін та помилок у текстах. Потреба усталення одного поправного тексту являлася давно, але для сего не було відповідного матеріалу. В нову фазу ввійшла справа з 1906 р., коли в архіві департаменту поліції в Петербурзі віднайдено не тільки автографи давніших поезій Шевченка, але також цілий ряд нових невідомих досі. Майже рівночасно з сею находкою пок. Василь Доманицький зайнявся зібранням і витисканням усього рукописного матеріалу до поезій Шевченка і опублікував здобутки своїх

пошукувань у просторій праці „Критичний розбір Кобзаря”, друкованій у „Київській Старині” і також окремою книжкою. На основі сего матеріалу видав він у Петербурзі повне видання Кобзаря. Рік перед тим опублікував референт своє перше видання поезій Шевченка накладом тов. „Просвіта”, а в р. 1907-8 вийшло видання Івана Франка накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. Між тими трьома виданнями показала знов велика різниця текстів, яка прим. між виданням референта і виданням І. Франка доходить до 400 відмін у першій томі. Від того часу референт випустив у світ друге видання поезій Шевченка, поправивши його значно супроти першого, а тепер випускає у світ третє видання в двох томах. Потреба усталення одностайного і поправного тексту поезій Шевченка видалась йому так великою, що він мав намір запросити деяких свідущих і охочих людей, аби разом із ним переглянули і усталили всі тексти, але, не виконавши сего наміру задля браку часу та інших перешкод, він списав свої уваги в окремій статті, яку предкладає секції.

Д-р Іван Франко промовив коротко і пояснив, що видання Кобзаря Доманицького в Петербурзі було вправді зложено на підставі його знахідок, але не користало вповні всего матеріалу, зібраного в його публікації в „К. Старині”. Се зробив він у своїм виданні у повній мірі, подавши тут реконструкцію текстів найбільшої частини поезій Шевченка на підставі його автографів та рукописних поправок, і вмістивши в нотках під текстом усі важніші відміни давніших видань і рукописних поправок. Працю д. Романчука він вважає корисною як збільшення критичного апарату для тексту поезій Шевченка і вносить ухвалити її опублікування в „Записках”...

У № 37 „Неділі” від 13 жовтня 1912 року було надруковано „Притчу про сліпця й хромця”, подану Іваном Франком. Ця ж притча цього ж року вийшла окремим виданням у „Міжнародній бібліотеці” під № 3. Іван Франко знайшов її серед пам'яток староруського письменства, що були збірками дуже різнорідних творів різних старих письменств, перекладених на церковнослов'янську мову, або й оригінальних. На особливу увагу серед них заслуговував „Пролог” — збір коротких оповідань про життя святих на кожен день року за грецьким календарем (такі збірки по-грецьки називались синаксаріями або менологіями). „Але особливою прикметою староруського Прологу, — пояснював Іван Франко, — являється з одного боку те, що в нього увійшли крім святих, згаданих у грецьких синаксаріях, також численні святі слов'янських народів: чеського, мораво-паннонського, сербського, болгарського та руського, а з другого боку те, що під кожним днем до синаксарних (коротких) житій святих додано короткі повчання на різні теми, вибрані

з просторіших писань отців церкви, з деяких частий святого письма старого та нового завіту, з деяких апокрифічних творів або з творів різних слов'янських письменників, належних до православної церкви, чи то з зазначенням їх імен, чи безіменно. Надто під деякими днями обік повчань або замість повчань містяться там короткі оповідання та притчі, чи то вийняті з творів відомих і церквою признаних письменників (Єфрема Сирина, Макарія, Палладія) або з духовних повістей таких, як „Повість про Варлаама та Йоасафа”, або нарешті псевдонімних (прим. Притча св. апостола Петра), або й зовсім безіменних. Се все надає староруському Прологові незвичайну літературну та культурно-історичну вартість, тим більшу, що при величезній многості відписів, які дійшли до нашого часу, майже нема двох копій зовсім однакових із собою, і майже в кожній копії, хоч би вона була захована тільки в часті, можна знайти щось таке, чого нема в інших. Треба додати ще й те, що в староруських перекладах заховалися не тільки грецькі прозові синаксарії, але також у деяких віршові епітафії; такі Прологи з перекладами віршів перед життєписом святого, або навіть без прозового життєпису, називаються стишними Прологами”.

І далі: „Се, що сказано досі про Пролог, хочу ілюструвати тут одним невеличким текстом, публікованим уже кілька разів із різних старих відписів і важним для історії нашого старого письменства, як літературне джерело дуже інтересного твору Кирила Турівського, що має заголовок: „Притча о человеческой души і о тілі і о преступленіи божих заповідей і о воскресеніи тіл человеческих і о будущем суді і о муці”. Вона опублікована була уперве Іваном Калайдовичем у його книжці „Пам'ятники Российской словесности XII в.” (Москва, 1825, ст. 132-152), а пізніше проф. Сухомлиновим у його книжці „Рукописи графа Л. С. Уварова”, том второй (Санкт-Петербург, 1858, ст. 137 до 142). Джерелом сего досить просторого твору, що дійшов до нас у двох трохи відмінних редакціях, треба вважати коротку притчу про хромця і сліпця, що увійшла в склад староруського Прологу під днем 28 вересня, але взята невідомо з якого джерела. Проф. Ягич, що опублікував текст сеї притчі із староболгарського рукопису королівської бібліотеки в Берліні, яка закупила його в числі інших рукописів від сербського письменника Вука Степановича Караджіча, догадується, що ся притча мусила бути написана первісно по-грецьки і на болгарському ґрунті перекладена на церковнослов'янську мову.

Полишаючи рішення сего питання дальшим дослідам, я завважу тут лише, що грецького тексту сеї притчі досі не знайдено, а староболгарський текст, опублікований проф. Ягичем, міститься не в Пролозі,

яких у старій Болгарії не було, а в збірці дуже різномірного змісту, досить багатій апокрифами, які завдяки чи не завдяки богомільським впливам у старій Болгарії перекладано дуже запопадливо. Один із найстарших проложних текстів, не узгляднений проф. Сухомлиновим при його публікації, міститься в пергаментовім Пролозі XII-XIII вв. Новгородської Софійської бібліотеки і був опублікований у „Известиях Имп. Академии Наук” (1857 р., ст. 52-54)”.

Цей довший уступ наведено як приклад наукової сумлінності І. Франка, про якого сучасники говорили, що всі вчені разом знають усе з будь-якого питання, а він знає решту.

Чимало матеріалу зібрав і опрацював Іван Франко і з історії рідного краю. У восьмому томі за 1912 рік „Українсько-руського архіву”, який видавала історико-філософська секція НТШ, Іван Франко опублікував велику добірку нових матеріалів про азбучну війну в Галичині 1859 року, коли знову підняли питання про заміну кириличних букв на латинські. Ще раніше про небезпеку такої заміни попереджала „Руська трійця”, бо, як казав Яків Головацький, у тому питанні сконцентрувалось найголовніше: бути чи не бути українцям. Заміна кирилиці на латинку в тодішніх умовах привела б до асиміляції галицьких українців.

1913 року Іван Франко значно розширив своє дослідження і опублікував його у „Записках НТШ” — т. 114 (кн. 2), т. 115 (кн. 3), т. 116 (кн. 6) — під назвою „Азбучна війна в Галичині 1859 р.”, зазначивши, що передне слово писане 20 лютого 1913 року, а вступ закінчений 18 травня 1913 року. В основі дослідження лежить авторський аналіз переважно розповідних джерел (мемуарів, епістолярію), науково-публіцистичних пам’яток і деяких офіційних документів державних органів Габсбурзької монархії. Іван Франко вводить у науковий обіг і ряд своїх власних архівних знахідок (зокрема згадує про церковнослов’янську книжку, надруковану латинськими буквами).

Стаття „Азбучна війна в Галичині 1859 р.” була опублікована і в 47-му томі 50-томного видання творів Івана Франка з дуже характерним коментарем, який базувався на „класовому підході”. „Авторський аналіз джерел, — писалось у ньому, — відзначається критичним підходом з революційно-демократичних позицій (особливо нещадною є критика положень класово ворожих документів з табору правлячої експлуататорської верхівки в Галичині, ідеологів увічнення панування там австрійської монархічної бюрократії і польського шляхетства). В праці висловлено ряд заслугуючих на увагу міркувань історіографічно-методичного характеру, зокрема щодо вивчення історії Галичини в період революції 1848 р. і в період реакції 1849-1859 рр.

Разом з тим у праці зустрічаються необґрунтовані висновки, які переважно є наслідком тогочасного рівня розвитку науки. Напевно з причини недостатньо розвинутого рівня сучасного І. Франкові слов'янського мовознавства автором залишені без уваги деякі невірні характеристики і оцінки історії і розвитку мов, що є в окремих цитатах, наведених у праці.

Нарешті слід сказати про недостатню чіткість, виявлену І. Франком щодо вживання термінів „руський, староруський” (в значенні давньо-руський) і „руський” (в значенні український). У праці одне значення підмінюється іншим і тим самим питання етногенезу української народності та її мови не дістає ясного і виразного висвітлення”.

Проблему „азбучної війни” І. Франко розглядав і в статті „Азбучна молитва св. Константина Солунського”, опублікованій у часописі „Сніп” — „тижневику для інтелігенції”, що виходив у 1912-1913 рр. у Харкові під редакцією М. Міхновського, котрий уважав себе учнем Франка та якому належить ідея боротьби за соборну і незалежну українську державність на зламі ХІХ і ХХ століть. „Азбучна молитва св. Константина Солунського”, як зазначив сам Іван Франко, була написана 12-14 лютого 1912 року, а опублікована у № 10 „Снопа” від 17 березня.

19 березня датовано статтю „Двобій Мстислава з Редедею. Староруське поетичне оповідання”. Про цей двобій, який відбувся 1022 року, йдеться у великому поетичному оповіданні, що знаходиться в найстарішому рукописі, та згадується в „Слові о полку Ігоревім”. Франко висловлює думку, що літературним джерелом цього оповідання може бути біблійна оповідь про Давида і Голіафа. Ця Франкова стаття також була опублікована у „Снопі” (№ 13 від 7 квітня 1912 року). У цьому ж тижневику (№ 15 від 21 квітня) були надруковані „Причинки до староруського віршування”, також написані 19 березня 1912 року.

До того ж типу публікацій належить стаття „Контракт оселення Слободи біля Нагуєвич Дрогобицького повіту, 1779 р.”, яка додає декілька штрихів до історії Нагуєвич — зокрема тієї частини села, де 1822 року поселився Франків дід Іван Франко з дружиною Катериною з Кімаковичів та синами Яковом та Степаном, про що свідчить контракт із сестрою бабусі Катерини Мар'яною, яка була замужем за Гнатом Добровлянським. Саме Мар'яна і Гнат Добровлянські були першими осадниками того хутірця, що в двох кілометрах від села.

Статтю Івана Франка після обговорення на засіданні історико-філософської секції 6 травня 1912 року (Хроніка НТШ, т. 51, вип. 3, с. 5, 1912 р.) було опубліковано у „Студіях з поля суспільних наук і статистики” (т. 3, ст. 1-4). Було зроблено також окрему відбитку. Під

матеріалом зазначено дату 28-29 березня 1912 р. У „Хроніці НТШ” стаття Івана Франка зреферована так: „Сей контракт, писаний німецькою мовою при кінці XVIII віку, являється досить незвичайним причинком до історії. Оселя, що повстала на основі сего контракту, складалася первісно з 6 осадників, розуміється з їх родинами, яких у контракті не зазначено, і була осаджена цісарським камеральним урядом на умовах як на той час досить пільгових, із яких головна була та, що осадники не були зобов’язані робити панщини”.

Звільнення від панщини стосувалося і Франків.

До матеріалів на тему панщини слід віднести й статтю „Пригода З. Авдиковського дня 1 серпня 1848 року”, надруковану у № 18 „Неділі” від 12 травня 1912 року. З. Авдиковський був дячком Маркіяна Шашкевича і управителем будинку вбогих при костьолі св. Лазаря у Львові. Він дав притулок молодому М. Шашкевичу, коли того виключили з Львівської духовної семінарії. Стаття Івана Франка стосувалась реакції польської шляхти на заборону Авдиковським відправляти паннахиду за повішених австрійцями на Гицлевій горі у Львові польських героїв Вісньовського і Капусцінського. В основу статті ліг забутий вірш, надрукований у № 12 „Kurjera Lwowskiego” за 1848 рік.

Тематично близькими до згаданих статей є і стаття Івана Франка „Основи нової слов’янської політики Бакуніна (оригінальний текст відозви з 1848 р.)”, опублікована у третій книзі 109 тому „Записок НТШ”, два реферати Я. Гординського: „Михайло Куземський, кандидат на митрополичий престол” („Хроніка НТШ”, № 52, вип. 4, с. 8) та „Греко-католицька духовна семінарія у Відні 1852-1858 рр.” (Там само, ст. 9-10), передмова В. Перетца до VII тому „Пам’яток українсько-руської мови і літератури” „Климентій Зиновіїв” („Хроніка НТШ”, № 51, вип. 3, с. 14).

Часи розгулу панської сваволі у Речі Посполитій описані у статті „Жарт непотребний, історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі”. Факти, які лягли в основу вірша, стосувались подій, що стались роком раніше у Малих Дідушицях на Жидачівщині у володіннях матері борецького старости Даниловича, котрий на саме Різдво вчинив погром у церкві, бо чувся ображеним на тамтешнього священика. Подібні погроми і розбої, названі у вірші „жартом непотребним”, були типовими для того часу і відображали ставлення польської шляхти до українців. Про свою статтю Іван Франко розповів на початку року на засіданні історико-філософської комісії („Хроніка НТШ”, т. 50, вип. 1, с. 8), відтак опублікував її у „Записках НТШ” (т. 107, кн. 1, с. 10-38, та т. 108, кн. 2, с. 39-56). Вона вийшла й окремою відбиткою, а відтак

Іван Франко використав її у книзі „Студії над українськими народними піснями” (т. 1, Львів, 1913 р.).

До статей, які стосуються як старого письменства, так і нашої давньої історії, належить і розвідка „Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з рр. 1535-1540”, яка була надрукована у „Науковому додатку до „Учителя” (№ 2) від 20 грудня 1912 року, а відтак видана окремою книжкою у серії „Міжнародної бібліотеки” під № 6 за 1913 рік. Передне слово до цієї книжечки Іван Франко написав 1 грудня 1912 року. „Сею публікацією, — говорилося у ньому, — бажаю розпочати ряд подібних видань т. зв. актового, архівного матеріалу, приспособленого для розуміння та зацікавлення ширшої громади. Сей матеріал, публікований у спеціальних, часто мало доступних виданнях, навалений там великими купами і доступний хіба спеціалістам-історикам, які не все мають можливість використати з нього, власне, те, що в нім міститься індивідуальне, особисте або загальнолюдське та цінне навіть із літературного погляду, повинен, на мою думку, помалу робитися духовою власністю ширшого загалу в відповіднім обробленні. Адже ж маємо в тих документах поперед всього пам’ятки нашої народної мови, дуже часто з надзвичайно цікавими та важливими подробицями, зворотами та назвами, з тих часів, коли наше книжне письменство не плодило майже нічого або плодило дуже мало, і то переважно церковнослов’янською мовою. Не менше важне й те, що в тих документах часто оповідаються події з буденного, родинного та громадського життя, які уходять уваги істориків, що звертають бачність на цілість історії, так як уйшла уваги проф. Грушевського ціла глибока трагічна історія Гальшки Острозької, про яку він ледве кількома словами згадав у нотці про князів Острозьких у своїй „Історії України-Руси”, т. VI, ст. 631.

Так само можна в таких спеціальних публікаціях подавати передруком із великих томів архівного матеріалу вміло дібрані свідства про різні явища громадського та політичного життя, які не всі може так докладно обробити автор загального курсу історії, що своє представлення часткових або місцевих явищ із конечності мусить обмежувати, аби не перетяжити плану своєї цілості. В своїх публікаціях я не думаю ані держатися одноцільного плану, ані давати цілості, тільки буду обробляти та публікувати те, що мені видасться цікавим та вартим уваги ширшої громади, або замало виясненим дотеперішніми дослідями, або нарешті гідним уваги з літературного погляду. Історія літератури, коли вона має давати хоч приблизно повний образ духового розвою народу, мусить сягати поза обсяг властивої літератури глибоко в історію культури та розвою індивідуального, родинного, громадського та політичного

життя, оскільки все те проявляється в пам'ятках чи то писаного, чи усно переданого людського слова”.

Згаданий у цитаті рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в історії Південної Русі та в історії Польщі XV-XVI ст. Особливо відзначилися в нім два мужі: князь Костянтин Іванович Острозький (від 1513 р. — каштелян віденський, а від 1522 р. — воєвода троцький), який умер 1530 р. — незвичайний вояк та „підпора Речі Посполитої”, як назвав його польський король Зигмунт I у привілеї з 1518 р., і його наймолодший син Василь Костянтинович Острозький, один із головних діячів національного життя Південної Русі в другій половині XVI ст. Він заснував руську академію та друкарню в Острозі (вмер 1608 р.) „Хоча про життя тих великих мужів, — писав Іван Франко, — написано досі дуже багато і видано немало матеріалів для зрозуміння та оцінки їх діяльності, то все-таки нема досі повної та систематичної збірки тих писаних пам'яток, які лишилися з їх підписами і дійшли до наших часів. Особливо листи та записи князя Василя Костянтиновича Острозького варті такого видання та спеціальної студії про них”.

Старшим братом Василя Острозького був Ілля Костянтинович Острозький. Він став чоловіком Беати Костелецької, незвичайно енергійної та діяльної жінки, і батьком Гальшки Острозької, якій судилося стати героїнею романтичної історії. Помер у молодому віці. „Записи князя Іллі Костянтиновича Острозького, — зазначав Іван Франко, — не визначаються ніякою особливою літературною ані історичною вартістю, та все-таки як пам'ятки руського слова з тих часів, із яких таких пам'яток дійшло до нас не дуже багато, вони заслуговують на увагу навіть історика південноруського письменства. Далеко більшу вартість мають вони для характеристики та розуміння домашнього та громадського життя тих часів, бо малюють нам ті відносини безпосередньо словами свідка, який, пишучи, не думав про те, що пише для пізньої потомності. Важні також ті записи для пізнання язика, яким говорили в той час не руські селяни, а руські магнати, якого уживано в королівській канцелярії, в судах та інших урядах. Сей язик у своїй основі народний український, дуже близький до теперішнього, а відмінний від нього хіба численними білорусизмами... та далеко менше численними полонізмами”.

Будучи добре обізнаним із старою слов'янською літературою, Іван Франко охоче рецензує праці інших учених із цього питання, доповнюючи їх і виправляючи допущені неточності. Зокрема це можна бачити по рецензії Івана Франка на книжку Ганса Лоцмана „Візантійські легенди”, видану німецькою мовою в Ієні 1911 року. У ній Франко проводить паралель між оповіданням „Der bekehrte Säulen heilige” та своїм

оповіданням „Святий Климент у Корсуні”. Рецензія Івана Франка була опублікована в першій книзі 107 тому „Записок НТШ”.

Аналізуючи збірку легенд, Іван Франко писав: „З фольклорного боку цікаве оповідання про монаха в пеклі (ст. 88), в яким один аскет упоминає свого ученика, аби не віддавався зіпсутістю, бо інакше по смерті буде горіти в пеклі. Ученик не слухав його упімнень і вмер незабаром. По його смерті аскет у сні побачив його справді у пеклі, стоячого в огні по шию. „Чи ж я не впоминав тебе і не віщував тобі сю кару?” — сказав аскет до грішника. На се монах відповів йому: „Отче, дякую богу, що, принаймні, моя голова свобідна від муки, а завдяки твоїм молитвам мені дано стояти на голові єпископа”. Цікаву паралель до сього оповідання чув я в Нагуєвичах. „Селянин по смерті стрічає свого священика в пеклі. „Єгомость, а ви що тут робите?” — запитав він. „Мовчи, дурню! — відповів піп. — Я тут на біскуповій голові стою”.

Про обізнаність Івана Франка у питаннях болгарської літератури свідчить його рецензія на книжку „Български книгопис за сто години 1806-1905. Материали събра и нареди А. Теодоров Балан, Dr Ph. Издава българското книжовно дружество в София от фонд напредък, София 1909”.

Дослідження Івана Франка давньоруської літератури знайшли часткове логічне завершення у книзі „Вибрані твори українських письменників, 2-3. Видання Антона Крушельницького. Власність Івана Франка”. Мету цієї книжки Франко чітко визначив у передньому слові: „Отся книжка має поперед усього педагогічну вартість. Вона показує на прикладі одної теми, взятої з народних вірувань та переказів, як ті складові частини народного світогляду знаходять собі вираз у письменстві, а з письменства переходять знову в усну традицію, перебігаючи протягом часу межі різних країв...” Переднє слово датоване 1 січня 1912 року.

Усі твори, поміщені у книжці, об’єднує тема, розкрита в оповіданні про вужа в домі, якому М. Драгоманов свого часу присвятив дослідження під назвою „Байка Богдана Хмельницького”. За переказами, коли до гетьмана прийшли польські послы Любовицький та Грондський із пропозицією миру, Б. Хмельницький розповів їм історію про вужа, господаря дому та його сина, який необережно наступив на хвіст гадюки, а та його укусила, і від того укусу хлопчик помер. Батько спересердя відтяв хвіст гадюки, коли вона втікала в діру...

Для ширшого розкриття теми А. Крушельницький включив у книжку свою статтю „Про листи Михайла Драгоманова”, розвідку М. Драгоманова „Байка Богдана Хмельницького. Етнографічна студія”, дослідження Івана Франка „Байка про вужа вдома. Польські,

чеські та церковнослов'янські варіанти" (воно опублікувалося вперше), Франкову поему „На Святоюрській горі". У збірку також увійшла „Притча про гадюку вдома", яка в кількох переробках була досить популярна в старій Русі, але з пізнішою байкою Б. Хмельницького не мала нічого спільного, крім вірування в надприродну силу гадюки. Останнім твором у книжці була „Притча про захланність".

Про вихід збірки та про її зміст коротко повідомило „Діло" в № 133 від 15 червня 1912 року.

12 червня відбулося XI засідання історико-філософської секції, на якій Іван Франко зачитав реферат „Записки галицько-руського селянина з початком ХІХ в.". Як повідомив цей же номер „Діла", „се доволі просторі й не позбавлені літературного інтересу записки сільського маляра Вінницького з гірського села Кіндратова з 1804 р., писані польською мовою з численними українізмами з закраскою місцевого бойківського говору. Записки малюють досить живо буденне життя гірських селян у поч. ХІХ ст."

Під такою ж назвою ті записки були опубліковані у третій книзі т. 115 „Записок НТШ" за 1913 рік.

Події, які потрясли Галичину, ніби оминули Івана Франка. Здавалося, він був задивлений у своїй творчості в минуле, шукаючи в ньому пояснення сучасних йому подій.

Розділ II

БЕЗ РУК...

Жодного оригінального твору 1912 року Іван Франко не написав. Ні поетичного, ні прозового. Тільки в № 21 „Неділі” від 2 червня 1912 року він опублікував ще не друкований і не включений у жодну збірку невеличкий вірш під назвою „Ходить туга”, зазначивши, що він був написаний 1906 року... „Неділя” опублікувала його на першій сторінці:

Ходить туга по голій горі,
Як туман по долині,
Сіє мрії й бажання свої
По широкій пустині.

Розлітайтеся, мрії мої,
Будякове насіння!
А де стрінете серце живе,
Запускайте коріння!

Запускайте коріння ціпке
Аж у душу до ґрунту,
Проти плісені, сну й мертвоти
Кличте Духа до бунту!

Здавалося, що після довгих років мовчання знову заговорив колишній Іван Франко, заговорив його дух вічного неспокою...

Відійшовши від художньої творчості, письменник повністю віддається перекладам. У № 23 „Неділі” від 16 червня Франко розпочинає публікацію перекладів творів російського поета А. С. Афанасьєва-Чужбинського, які продовжить у наступному номері часопису. У цьому ж номері „Неділі” Іван Франко подав коротку історичну довідку про автора перекладених ним віршів. „О. С. Афанасьєв, що деколи вживав псевдонім Чужбинський, — писав у цій передмові, — відомий досі в

історії українського письменства як автор небагатьох українських поезій, друкованих у „Ластівці” Євгена Гребінки та „Молодику” Бецького 40 рр. минулого віку, та маленької збірки поезій під заголовком „Що було на серці”, виданої безіменно в Петербурзі 1854 р. Дещо з тої збірки, а дещо пізніших поезій появилася в „Основи” 1862 р. під псевдонімами Невідомий та Хрущ. Сей автор родом великорос, але вроджений на Вкраїні з матері-українки, зайняв досить визначне становище в російській літературі своїми белетристичними та науковими писаннями, з яких найважливіші для нас двотомова „Поездка в Южную Россию” та спомини про Т. Шевченка. Російськими стихами написав Афанасьєв збірку „Солдатские песни”, видану в Києві 1852 р. і Петербурзі 1854 р., а також досить показний ряд віршів ліричних та гумористично-сатиричних. Випускаючи в світ повне видання українських поезій Афанасьєва-Чужбинського, до якого, крім відомих досі поезій, я міг додати дві поеми, писані українською мовою та доставлені мені в рукописах і досі невідомі нікому, я вважав потрібним до сеї збірки додати також невеличкий вибір його російських віршів у перекладі на нашу мову. Ті переклади подаю отсе перед виходом моєї книжечки читачам „Неділі”. І. Ф. 3 дня, червня 1912 р.”.

Обіцяна книжка „Александр Степанович Афанасьєв (Чужбинський). Українські поезії. Видання і передмова Івана Франка” вийшла невдовзі у серії „Міжнародна бібліотека” під № 1. Перекладені вірші містились у четвертому розділі книжки.

Якщо ідею щодо видання творів А. С. Афанасьєва-Чужбинського вдалося реалізувати, то видати твори Луки Данкевича Іван Франко не зміг. А такий намір був, про що свідчить листування Франка з Ярославом Гординським, а також його звернення до читачів газети „Діло”, написане 31 березня 1912 року і опубліковане в № 74 „Діла” в розділі „Новинки” 1 квітня 1912 року. „Прилагодивши до друку критичне видання поетичних і прозових писань Луки Данкевича, — писав Іван Франко, — не можу в львівських бібліотеках знайти двох публікацій, а власне часопису „Голос Народний”, що виходив у Коломиї 1865 р., і календаря „Покутянин”, виданого в Коломиї 1866 р. У першій з тих публікацій містилися дві поезії Данкевича, а власне: „Завіщання” в ч. 2 і „Мольба до св. Миколая” в ч. 4. Сей другий вірш був опублікований у „Родимом Листку” за 1879 р. і доступний мені; та пожадано було би знати сторони коломийського видання. В „Покутянині” з р. 1866 був опублікований один вірш Данкевича: „Нема як наша Коломия”. — В інтересі відновлення пам’яті талановитого письменника звертаюся до всіх, хто може уділити мені або ті самі публікації, або зазначені тут

вірші в докладних відписах, або як інші рукописні матеріали чи то до життєпису, чи до публічної або літературної діяльності Данкевича”.

26 квітня Іван Франко повідомив Я. Гординського: „Писання Данкевича, за якими я оголосив пошукування в „Ділі”, маю вже відповідно зредаговані, але для життєпису не маю ніяких матеріалів, окрім некролога, який дає дуже мало”.

Зібрані Іваном Франком твори Л. Данкевича, а також спогади про нього зберігаються у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Вони й досі не видані.

№ 33 „Неділі”, що вийшов 8 вересня 1912 року, друкує переклад Івана Франка румунської народної легенди „Майстер Маноля”, датований 10-11 червня 1912 року.

№ 41 „Неділі” від 10 листопада 1912 року друкує 15 віршів староарабської поезії в перекладі Івана Франка. Переклади були зроблені 8 квітня 1912 року. До цього циклу, як завжди при подібних публікаціях, Франко написав передмову. „Майже всі вони, — писав про перекладені поезії, — видаються поетичною красою в орієнтальнім стилі, а деякі також можемо вважати віршованими правилами життєвої мудрості”.

Цього ж 1912 року повторно було видано збірку „Тисяча й одна ніч. Арабські казки” у перекладі М. Лозинського. Казки вийшли у чотирьох книгах накладом „Українсько-руської видавничої спілки” у серії „Літературно-наукова бібліотека”. Перша книга містила казки перших 24 ночей. Друга, надрукована 1913 року, — від 25-ої до 44-ої ночі. Цього ж року вийшла і четверта книга, яка містила казки від 101-ої до 137-ої ночі. У всіх виданнях переклади поезій належали Івану Франку. Вибір із цих поезій письменник і подав у „Неділі”.

У № 44 „Неділі” був надрукований початок, а в № 45, який вийшов 1 грудня 1912 року, — закінчення Франкового дослідження „Дантова друга любов”. Першою любов’ю Данте була Беатріче, ім’я другої — невідоме, поет називав її Петра (камінь). Для цієї праці Франко переклав десять поезій Данте. Окремим відбитком вона вийшла 1912 року у серії „Міжнародна бібліотека” під № 5 (на обкладинці вказано 1913 рік).

У „Неділі” (№ 38 від 20 жовтня, № 39 від 27 жовтня) Іван Франко публікує і переклад найдавнішої пам’ятки староєврейської поезії із „Книги суддів”, найстаршої книги Старого Завіту, — пісні Дебори, зазначивши, що його здійснено 27 серпня-2 вересня. Переклад під назвою „Пісня Дебори” зі вступною статтею і поясненнями вийшов у серії „Міжнародна бібліотека” під № 4.

10-17 грудня 1912 року датуються Франків переклад твору „Сімпозион” (Банкет) Платона та Франкова передмова до нього. Книжка

вийшла у серії „Універсальна бібліотека”. Про цей переклад Іван Джиджора у № 19 „Неділі” від 19 травня 1912 року писав: „Сей переклад Платонового архітвору знайомить нашу публіку з одним із найкращих виплодів людської думки і фантазії, який іще в старовину, а також і в пізніших і до новіших часів належав і належить до найлюбіших розривок інтелігентної душі. Любов у її різних формах, у різних кругах суспільності, міркування про її значення і вплив і походження, се тема сього діалогу, оброблена з незвичайним літературним талантом, різносторонньо, глибоко і тактовно. Український переклад сього твору, зложений д-ром Франком, різниться від інших новочасних перекладів тим, що з *oratio oblique*, в якій зложено оригінал, перекладено його на *oratio recta* і без нарушення форми оригіналу з оповідання зроблено дійсно діалог. Се причинається до оживлення колориту і збільшує ясність та прозорність викладу. Мож надіятись, що сей переклад ставить українським читачам таке задоволення, яке почувала колись атенська публіка, читаючи його в оригіналі. Переклад попереджено короткою розвідкою про Платона та його літературну діяльність, а також річевою аналізою „Симпозіона”, у якій піднесено дещо таке, що значно відбігає від усталених досі в науці поглядів”.

Імовірно, у той час Франко активно працював або вже закінчив працю над перекладом історичного оповідання „Берта й Гальшка” німецького історика, професора Вроцлавського університету Якова Даро. Про це свідчить повідомлення газети „Діло” у № 56 від 11 березня 1912 року: „Старанням „Академічної громади” відбудеться відчит Ів. Франка в середу 13 с. м. о год. 6 вечора в залі „Руської Бесіди” (Ринок, ч. 10). Д-р Іван Франко відчитає історичне оповідання „Беата і Гальшка”.

Сам же переклад цього оповідання був опублікований у „Ділі” пізніше: перший відтинок у № 185 від 16 серпня 1912 року, а останній — у № 206 від 12 вересня 1912 року. Перед публікацією Іван Франко помістив невеличке вступне слово, у якому зауважує, що події, про які йде мова в оповіданні, можуть видатися комусь неправдоподібними, спеціально вигаданими письменником, однак матеріали, на основі яких написана повість, достовірні й базуються на документах, листах, зізнаннях свідків, посольських звітах, які вже були частково опубліковані 1858 року Олександром Пшездецьким. Життя виявилось більш фантастичним, ніж будь-яка вигадка, чи, як писав Іван Франко у вступі: „Се оповідання показує ярко, що життєві пригоди виявляють іноді такі надзвичайності, з якими б ми в поетичній вигадці ніяк не згодилися. Коли одначе, з другого боку, по вірному вислову Шопенгауера, штука повістяра полягає в тім, щоб із можливо найменшим накладом зверх-

нього життя ввести внутрішнє в якнайсильніший рух, то історик має виразний обов'язок стеретися сеї методи”.

У кінці 1912 року окремою книжкою накладом товариства „Просвіта” вийшло у Франковому перекладі оповідання В. Гюго „Ватерлоо”. Передмова, яку Іван Франко написав до видання, датована 18 жовтня 1912 року. Це був останній надрукований Франків переклад творів В. Гюго. Останнім опублікованим поетичним перекладом (він появився у № 48 „Неділі” від 28 грудня 1912 року) став вірш Й. В. Гете „Рибак” — одвічна тема нещасливої любові...

№ 16 „Неділі” у рубриці „Переклади з української мови” повідомив, що Г. Стрипський переклав ряд оповідань Івана Франка угорською мовою: переклад оповідань „До світла” та „Полуйка” опубліковано в „Pesti Hirlap”; у „Erdelyi Hirlap” надруковано „Олівець”, „Історію моєї січкарні” та „Добрый заробок”. У № 19 „Неділі”, який вийшов 28 квітня 1912 року, містилася інформація про появу угорською мовою „Нарису історії української літератури” під заголовком „Kisoroszok, Irta Ivan Franko”. Це був відбиток із угорської енциклопедії. „Ся стаття, — повідомляла „Неділя”, — що обіймає ст. 159-486 великого лексиконового формату, написана була д-ром наслідком запросин проф. будапештського університету д-ра Ашбота ще 1907 р. німецькою мовою і під доглядом того ж проф. перекладена на мадярську мову одним із його студентів. Відбитку украшено подобизною Києво-Печерської Лаври, поміщеною над титулом, і маленьким рисунком двох українських хлопців біля скрині, поміщеним під закінченням тексту”.

Чимало уваги Іван Франко приділяв мистецтву перекладу. Ще 1911 року в № 13-14 та № 15-16 журналу „Учитель” він опублікував свою розвідку „Дещо про штуку перекладання”, в якій як з літературного, так і естетичного погляду проаналізував переклад вірша „Каменярі”, здійсненого молодомузівцем Сидором Твердохлібом і опублікованого в 20-ім зошиті другого річника часопису „Życie”. „Сидір Твердохліб досить незвичайний перекладач, — писав у передмові до статті „Каменяр. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання”, — бо й сам дав себе пізнати, як талановитий поет збіркою українських віршів „В свічаді плеса”. Притім він визначається тим, що дуже добре володіє польською мовою, надто живе в близьких і приязних зносинах із многими польськими письменниками молодшого покоління і притім успів здобути собі незвичайно широку як на галицького русина духову культуру та виробити досить естетичний смак”.

Іван Франко видав цю працю „з уваги на педагогічне значення для вчителів та студентів, яким аж надто часто бракує відповідного руководу

для розбирання, пояснювання та оцінки літературних творів". Проте надіявся, що вона знайде собі прихильників і поза шкільними сферами і матиме пізнавальне значення для вироблення літературного смаку. Окремою книжечкою вийшла праця з невеличкою передмовою, написаною 11 червня 1912 року, під другим номером у серії „Міжнародна бібліотека” за 1912 рік.

У цій праці Іван Франко пояснив читачам, яке значення мають переклади, а також дав прекрасний урок перекладницької майстерності. „Отим-то я бажаю, — писав, — на його перекладі із української мови показати ширшій громаді деякі, що так скажу, секрети штуки перекладання, психічні явища та естетичні факти, які відчуває кожний тямущий читач, але які рідко хто усвідомлює собі виразно”.

„Переклади чужомовних творів, — писав далі Франко, — чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинялися до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства. Скільки скористали західно-європейські народи, французи, німці, англійці та італійці з перекладів творів грецької та римської старовини, се відомо кожному, хто лиш трохи займався літературною та культурною історією тих народів.

Золотий вік польського національного письменства в XVI в., може, найякіше характеризується численними перекладами визначніших творів італійського письменства епохи Відродження. І у великоруським письменстві на початку нової доби його національного розвою побіч імен Пушкіна, Гоголя та Лермонтова стоять імена Гнедича, що переклав „Іліаду”, та Жуковського, що між іншими переклав також „Одіссею”.

Далі Франко зауважує, що українсько-руське письменство на початках князівської доби почалося і довго жило майже виключно перекладами з грецької мови. В новіших часах це письменство опинилося в таких умовах, що мистецтво перекладу з чужих мов не могло вільно розвиватися. „Та все-таки на протязі століття свого розвою, — продовжував Франко, — наше нове національне письменство, крім визначних творців, придбало собі також досить поважний ряд перекладачів, серед яких годиться назвати особливо Степана Руданського як перекладача „Іліади”, Петра Ніщинського як перекладача „Одісеї”, Куліша як перекладача 13 драм Шекспіра, Володимира Самійленка як перекладача Мольєрового „Тартюфа”, Михайла Старицького як перекладача

сербських дум і пісень та численних інших творів із різних літератур та Павла Грабовського”.

З виникненням української преси, пояснював Іван Франко, з'явилося чимало творів перекладної літератури. „Ті видавництва, — писав, — зобов'язані ненастанно і періодично подавати читачам духовну страву і, не можучи настарчити для сього оригінальних писань відповідної вартості, мусять давати читачам також переклади. Певна річ, періодичність таких видань і потреба подавати готове на певний час оскільки, з одного боку, побільшують число перекладачів, остільки, з другого, змушують їх до поспіху. Се веде за собою ту недогоду, що переклади, роблені людьми, мало для них підготовленими, а ще до того поспішно опубліковані без постороннього перегляду та критики, виходять слабими та недокладними. Бо ж очевидна річ, що перекладання якого-будь твору вимагає від перекладача доброї знайомості хоч найменше двох язиків, а власне того, на який він перекладає, чи се буде його рідний язик, чи ні, а потім того, з якого перекладає. На жаль, про значну часть перекладачів, особливо наших, треба сказати, що вони в дуже малій мірі відповідають сьому першому елементарному вимогові штуки перекладу, дуже мало знають свій рідний язик, а тим менше чужий, або іноді ліпше знають чужий, як свій.

Не менше очевидна річ також, що для доброго перекладу якогось наукового твору треба бути добре ознайомленим із тою наукою, до якої обсягу належить перекладаний твір. Се називається технічним терміном фаховість. Аби добре перекласти історичну працю, треба бути, загально беручи, фаховим істориком або бодай настільки ознайомленим із історією та різними її помічними науками, аби при перекладанні не попадати в помилки. Те саме треба сказати про праці з обсягу природознавства та філософії, не говорячи вже про строго фахові учебники та досліди різних спеціальних наук. Певна річ, сама життєва практика здержує від таких спеціальних творів нефахових перекладачів, хоч, на жаль, треба сказати, у нас над перекладами шкільних учебників працювало немало дилетантів з дуже слабим підготуванням”.

До перекладів літературних творів, зазначав І. Франко, вимоги ще більші, ніж до перекладів наукових творів. „Хто з приємністю і сяким-таким розумінням, — пояснював, — прочитає літературний твір на чужій мові, особливо близькій до рідної, дуже часто почуває охоту перекласти його на рідну мову, і коли тільки має вільний час, береться до перекладання. Особливої компетенції для сього, здається, непотрібно. Коли тільки переклад написаний доволі граматично і не грішить надто видними абсурдами, знаходяться редактори й накладці, що надрукують

його. Так постає маса перекладів сумнівної вартості; щоправда, для таких перекладів беруться звичайно твори невисокої літературної вартості, що йдуть на духову страву пересічної, малоосвіченої публіки і відповідають її смакові. Але дуже часто такі дилетанти, маючи досить вільного часу, беруться до перекладання творів високої літературної вартості, мало доступних їх розумінню, а часто ще менше доступних їм своєю мовою; перекладають англійські або французькі, грецькі, латинські або італійські твори з німецьких, польських або російських перекладів. В останніх часах мода на твори датських, шведських та норвезьких письменників сплodiла й у нас немало перекладачів, що перекладають їх із німецької, польської або російської мови, не бачивши ніколи оригіналів”.

Далі Франко згадує про переклади з української мови: „Виїмкове становище нашого українсько-руського письменства витворило від недавнього часу потребу перекладачів, що вважають потрібним і можливим знайомити публіку інших народностей із творами нашого письменства. Твори наших чільних письменників, особливо Шевченка, Марка Вовчка й Федьковича, здавна притягували до себе увагу перекладачів, особливо серед російської та польської громади. Визначний російський письменник Тургенев переклав „Українські оповідання” Марка Вовчка на російську мову. Шевченка перекладали і перекладають на ту мову різні росіяни і по-російськи виховані українці. З оповідань Федьковича дещо переклав на російську мову другий визначний письменник російський М. Златовратський. Із новіших українських письменників перекладають на російське залюбки оповідання Коцюбинського, Грінченка та й мої. Поезії новіших поетів якось не знаходять охотників до перекладання їх на великоруську мову.

На польську мову зачали перекладати поезії Шевченка ще в 60-их роках минулого віку визначні польські письменники та поети Сирокомля (Кіндратович) і Леонард Совінський, що не завагався перекласти „Гайдамаків”. Обік них треба поставити талановитого і тямучого перекладача Гожалчинського, якого томик перекладів, переважно ліричних поезій Шевченка, вийшов у Києві незабаром по смерті поета. З Федьковича перекладено на польську мову дрібніші оповідання та поезії і подавано ті переклади в різних галицько-польських часописах. До перекладачів належав, тямиться мені, також талановитий польський поет Болеслав Червенський. Тільки в найновіших часах дехто з молодших письменників українсько-руських, що володіють також добре польською мовою, почув потребу знайомити також польську публіку з плодами нашого письменства в більшій мірі, ніж се діялося досі. Працею таких перекладачів появилися в польських перекладах

збірки оповідань Коцюбинського, Стефаніка та Яцкова. Вийшла в році 1909 збірка оповідань молодших українських письменників під заголовком „Młoda Ukraina”, а з початком 1911-го року „Antologia współczesnych poetów ukraińskich, przełożył Sydir Twerdochlib, wstępem zaopatrzył Wł. Orkan, gzieźbą ozdobil Z. Kurczyński”. Ся антологія подає поетичні твори десятиох авторів із Галичини, десятиох із російської України, а двох буцїмто з Буковини, зовсім *per nefas*, бо оба ті автори, Остап Луцький і Осип Маковей, родом галичани і тільки часово пробували або пробувають на Буковині”.

У цьому ж дослідженні Іван Франко оповів і про те, як появился вірш „Каменярі”, написаний улітку 1878 р., вперше надрукований у збірці „Дзвін”, а потім передрукований у збірці поезій „З вершин і низин” другого видання (1893 року). „Вірш був впливом тодішнього мого положення й настрою, — писав Іван Франко. — Засуджений у процесі 1877-8 р., я вийшов із тюрми з тим почуттям, що всяка урядова кар’єра, спеціально ж учительство, до якого я приготовлявся, ходячи на університет, для мене замкнена, а до того живо відчував ворожий настрій руської суспільності до тих ідей, задля яких мені довелося потерпіти більше як дев’ятимісячне тюремне заключення, хоч, так само як і всі інші засуджені в тім процесі, не належав до жодної протизаконної організації. З другого боку, я не менше живо відчував той гарячий запал, з яким горнулася до нових ідей часть галицько-руської молодезі, і се викликало в мене, при всій невідрадної економічних відносин, той бадьорий, бойовий настрій, яким визначалося розпочате М. Павликом і мною видавництво зразу місячника „Громадський друг”, яке по двох місяцях, систематично конфісковане поліцією, перемінилося на неперіодичні збірки „Дзвін” і „Молот”.

Поемка „Каменярі” — це алегоричний образ громади працівників, що спільною важкою працею ламають скелю для промощення дороги. В основі сеї теми лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі (пор. моє оповідання „Вугляр” і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах біля Дуклі). В поемці, як і слід у алегорії, не означено ані часу, ані місця, але цілу акцію представлено як сонне видіння. Вона написана навмисно досить важким стилем, аби викликати зразу пригноблююче, а потім освобождаюче враження. Хоча ціле оповідання держане в першій особі (в формі „я”), то проте воно не має автобіографічного характеру і його треба вважати поетичною фікцією і пластичною проекцією того настрою, який у ту пору переживав не тільки я сам, але, певно, й не один інший, хоч, може, й не відчуваючи його так живо”.

„Відповідно до основного настрою, — зазначав далі Іван Франко, — поемка написана довгими тринадцятискладовими віршами, так званими александринами, і строфами, з яких кожна зложена з п'яти віршів, римованих по схемі *a b a a b*. причім *a* має женські, а *b* мужеські рими. Все те несвідомо, працею поетичної творчості, обчислене на те, щоб під час читання змушувало читача в середині строфи заперти дух, а при кінці відітхнути свобідніше. При всій оздобності стилю (*stylus ornatus*) я старався висловляти думки і малювати картини якнайпростіше і найясніше, не насилуючи ані складні, ані язика.

... З зацікавленням прочитав я польський переклад д. С. Твердохліба і не можу заперечити, що він викликав у мене досить сильне враження. Не заперечу також, що се враження значно відмінне від того, яке викликає сам оригінал. Причина того лежить поперед усього в язичі і в технічних трудностях, які насуває переклад, особливо при язиках так близько споріднених із собою і притім так фундаментально відмінних, як українсько-руський і польський. Головна і при перекладі поезій найважливіша різниця лежить у відмінності наголосів, бо коли руський язик, аналогічно до грецького, має різнорідні наголоси, навіть ще різнорідніші, як грецький (назва села Нагуевичі має наголос на четвертім складі, а Тускановичі на п'ятім від кінця, що в грецькій мові не трапляється ніколи), то польський аналогічно до латинського, має всі наголоси на передостаннім складі, а хочачи досягнути в вірші мужеську риму, треба доконче вживати односкладового слова.

Д. Твердохліб у своїм перекладі „Каменярів” ужив той сам тринадцятискладовий розмір (при мужеській римі він робиться дванадцятискладовим) і оминув трудність римування тим способом, що дає скрізь женські рими. Се надає кожній строфі лагіднішу, неначе м'якшу тонацію, ніж чергування женських римів з мужеськими. Але перекладач не оминув сеї трудності при цезурі, яка в моїй поемці скрізь мужеська, і для того тут йому довелося насилувати польський язик, аби доконче дібрати односкладове слово”.

Наступна частина статті присвячена техніці перекладу. Це перша стаття в українській літературі про мистецтво перекладу. Якщо про якість перекладу своїх творів на чужі мови Іван Франко здебільшого нічого не говорив, відбуваючись стереотипною фразою „полишу в стороні”, то не міг обійти увагою те, що напередодні 40-літнього ювілею його літературної праці писали про нього як у чужій, так і в своїй рідній пресі.

1912 року в серії „Універсальна бібліотека” під № 423 у видавництві „Польза” В. Антика і К^о вийшла в перекладі російською мовою

Г. Войташевського та М. Ковикової книжка „Іван Франко. К свету!”. Із українських письменників у цій серії були до цього часу видані деякі оповідання В. Винниченка (№ 32, „Купля и др. рассказы”), Л. Мартовича (ч. 351, „Война и др. рассказы”) та О. Кобилянської (№ 406, „Аристократка и др. рассказы”). „Не входячи в оцінку сих перекладів, — писав у відгуку на вихід книжки І. Франко у статті „Причинки до автобіографії”, опублікованій в № 9 „Неділі” від 3 березня 1912 року, — я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою сеї книжечки, за яку взагалі вдячний шановному її авторові, але в якій проте він допустив немало такого, що мені видається потрібним спростувати або доповнити. Автор пробував дати в своїй передмові російській публіці короткий та популярно написаний нарис мого життя, та ... постає тільки запитання, відки автор міг знати, що в мого вітця була глибоко поетична душа? Розуміється, в його життю було багато не без того, що можна назвати поетичними моментами, але від сего ще далеко до поетичної вдачі. Я затямив свого вітця дуже мало, бо він умер, коли я мав ледве 7 літ. Що він тішився загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сіл, особливо Ясениці Сільної, відки мав другу жінку, мою матір з роду Кульчицьку, і Унятич, се завдячував головно тому, що був як на ті часи дуже добрим ковалем”.

Далі Іван Франко вніс ясність у питання, чому він навчався у Ясениці Сільній, а не в Нагуєвичах. „До останнього речення сего уступу, — пояснював він, — треба додати, що сільська школа в Ясениці Сільній у ту пору була трохи інакше організована, як школа в Нагуєвичах, у якій не подавано ані польської ані німецької мови, а зате більше подавано церковнослов'янської мови та церковного співу. Се знаю тому, що скінчивши другий рік у ясеницькій школі, я потім ще кілька тижнів ходив до школи в Нагуєвичах і мав нагоду відчутти її відмінну організацію”.

Варто зауважити, що обидві школи мали однаковий статус, належали до етатних (державних), і програма навчання у них формально повинна була бути та сама. Нагуєвицький учитель А. Партика мав би дотримуватися програми навчання, але, очевидно, не дотримувався, як це зауважив Іван Франко. Проте причин, через які малий Івась учився в Ясельниці Сільній, було значно більше, вони мали різний характер, і про них детальніше можна дізнатися з першої та другої книг цієї серії („Рід Якова” і „Цілком нормальна школа”).

Автор вступної розвідки вважав, що спомини Івана Франка про перші роки своєї науки були нерадісними, але ще тяжчі спомини лишилися в нього про дрогобицьку нормальну школу оо. Василіан, до якої він учав протягом наступних літ. Гімназійні роки, на думку авто-

ра, також не були світлою плямою на темнім тлі тодішньої невеселої шкільної дійсності. А наскільки ненормальною і дикою була тодішня галицька школа, видно із Франкових оповідань про неї. Майже всі ті оповідання мають автобіографічний характер. Дике знущання над дітьми, ненастанне биття різками та лінійками, повне невігластво в навчанні та безсовісне хабарництво педагогів — такою побачив тогочасну шкільну дійсність автор вступного слова.

На основі оповідань „Олівець”, „Отець гуморист” та „Schönschreiben” автор статті про І. Франка зробив висновок, який обурило письменника. „Можу тільки пожалкувати, — писав Іван Франко, — що автор того уступу поквапився вивести з моїх оповідань, що мають попри автобіографічну основу все-таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значення. Коли б він був задав собі труду перед писанням свого нарису запитати мене про враження моїх шкільних літ, то був би дізнався, що ті літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все-таки були радісними літами моєї молодості, що між моїми вчителями з василіанської школи я з приємністю можу згадати імена молодого монаха Крушельницького, що вчив нас у II кл., о. кат. Красицького, о. ігумена Барусевича і пізнішого ігумена о. Неміловича, талановитого проповідника а також старенького вчителя т. зв. „штуби”, то є І кляси, Русина Чернигевича, самотнього світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерті, і який для непослушних і галасливих дітей у своїй клясі не мав тяжчої кари, як поколотити їх по чолі своєю неголеною бородою. Для хронологічної точності додаю, що у василіанській школі пробував я не чотири а три роки, вступаючи відразу по приході з села до другої кляси. Значно приємніше і свобідніше було гімназійне життя, в якому я завдяки особливо деяким талановитим учителям здобув основну як на ті часи шкільну освіту, а йдучи постійно щодо поступу в науках між першими в клясі (на матуральнім свідоцтві я мав із усіх шкільних предметів ноту „відлично” (celujący, vorzüglich) і того неприємного почуття, що називається школярською тремомою і не раз доводить молодих школярів аж до самовбивства, я не зазнавав майже ніколи. Розуміється, що про „хабарництво”, про яке згадує автор Росіянин, у нас ані у василіанській ані гімназійній школі не було навіть ніякої думки; натомість дуже часто відносини між учениками а вчителями бували дуже приятельські, майже товариські”.

Звернув увагу Іван Франко і на незрозуміння автором відмінностей між австрійською та російською гімназіями. „Російський автор, — пояснював він, — згадуючи про „дореформену” школу, має на думці, очевидно, російські школи часів царя Ніколая; сей тип шкіл не має нічого

спільного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав крім науки класичних мов також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають ще й досі. Згадуючи про невелику бібліотеку, яку я здужав зложити ще з гімназійних часів (дві шафи книжок), автор говорить про якісь ощадності („сбереження“), за які я буцімто купував книжки та журнали. Ніяких таких ощадностей у мене, що жив тими віктуалами, які привезено мені з дому, і мало що заробив приватними лекціями не було. Грошей у мене аж до восьмої класи, в якій я одержав стипендію, було звичайно дуже мало, а книжки я переважно одержував від товаришів за те, що вироблював письменні задачі. Я міг зробити протягом одного дня, не занедбуючи власної науки, 5 або й більше задач на одну тему і всі так відмінні одна від другої, що вчитель не пізнав, що се чужа, а не ученикова робота.

Щодо творів російського письменства, то вони в тих часах в галицьких провінціальних містах траплялися дуже рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всего один том поезій Хом'якова. На російські твори та російські часописи тодішня шкільна власть гляділа з великим підозрінням. За одну одержану з пошти посилку кількох чисел „Московских Ведомостей“ прогнано з дрогобицької гімназії ученика Осипа Маркова, якому таким способом шкільна власть звинула кар'єру на ціле життя”.

Іван Франко хотів, аби російськомовний читач мав правильне уявлення не тільки про нього, але й про обставини життя в Галичині, а тому різко реагував на будь-яке викривлення цієї правди. Особливо це стосувалося його навчання в університеті, про який свого часу Іван Франко сказав, що він не був „світільником у царстві духу”.

„Прибувши до Львова, столиці краю, — писав автор вступної статті, — Іван Франко весь віддався літературі, не перестаючи рівночасно самоосвітою доповняти своє знання у всіх галузях науки. Університетським студіям він присвячує зглядно мало часу, і для того не одержує звичайного ученого ступеня. Тільки по многих літах, у 90-х роках він одержав ступень доктора на те, аби мати право поставити свою кандидатуру на професора української мови та словесності у львівському університеті. І не вважаючи на те, що тоді він уже мав за собою многолітню літературну та наукову діяльність, і як письменник та учений заслужив собі загальне признание, кафедри йому все-таки не пощастило дістати тому, що цього не захотіла шовіністично настроєна польська професура, в якій руках міститься фактично розпорядкування університетом”.

„Сей уступ оповідання російського автора, — аналізував Іван Франко, — повний недокладностей та непорозумінь. На університет у

Львові, не вважаючи на потребу заробляти дещо письменською працею, я ходив досить пильно, робив колоквиї з руської мови та словесності, написав латинською мовою для семінару класичної філології розвідку про Лукіянові „Розмови богів”. Ніякого вченого ступеня фреквенція університету сама собою не дає. А треба по скінченню 4 літ робити або учительський або докторський екзамен. Мої університетські студії перервав політичний процес 1877-8 р., після якого я все-таки продовжив ті студії ще кілька курсів. А змушений був віддатися журналістиці я аж 1893-4 р. докінчив університетські студії, у Відні, де й одержав ступень доктора філософії. Одержав я його не на те тільки, аби мати право кандидувати на університетську кафедру, але головно для того, аби мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя. По смерті проф. Омеляна Огоновського я справді, хоч і не маючи надії на осягнення професури, габілітувався у Львові на доцента і видержав габілітаційний екзамен з відзначенням, але доцентури не одержав — не через шовінізм професорської колегії львівського університету, яка сама не має власті рішати про такі справи, а для мене особисто була навіть прихильно настроєна, але через veto політичної власті. А власне тодішнього намісника, гр. Казимира Бадені”.

На зауваження автора, що „при інших, ліпших умовах, коли би Франко був членом незалежної свобідної нації, він, може, дійшов би до найвищих учених ступнів, був би признаний офіційними науковими інституціями і мав би забезпечене матеріальне становище, що дало би йому можливість свобідно віддатися рідній літературі та науці. Але, притиснений тяжкими політичними відносинами, він по многолітніх трудах для загального добра, признаний і поважаний усіма, лишається не признаним офіційною наукою, терпить нужду і все своє життя бореться з матеріальним недостатком”, Іван Франко відповів: „До сих слів мушу завважити лише стільки, що в Австрії і взагалі в цивілізованім світі нема офіційної науки, а є тільки офіційні наукові інституції. На моє матеріальне положення політичні відносини, крім не признання мені права викладання на університеті, не мали ніякого впливу, а щодо признання з боку земляків, то досить буде вказати хоч би на „Історію української літератури” С. Єфремова, в якій ані про мої найвизначніші літературні твори, ані про мою наукову та публіцистичну діяльність нема навіть згадки”.

Іван Франко вважав за потрібне перекласти передмову до книжки „К свету” українською мовою, внести свої зауваження та поправки, виразити вдячність за добру волю увійти в суть його творів, а на пафосне закінчення статті, в якому говорилося, що „покривджені, визискувані

та поневолені — ось герої більшої часті його віршів, драм, оповідань і повістей. Їх образи, їх життя і терпіння описані ярко, правдиво і високо-артистично, будять у серці читача чуття глибокої симпатії і любові до всіх тих нещасних, пробуджують ум і викликають гарячий протест проти всякого насильства, визиску і проти всякої неправди”, відповісти: „На жаль, отся загальна характеристика зовсім неправдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шаблонів, повторяють уперті фрази російської критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

„Стоячи в своїх творах за високі ідеали людськості, протестуючи проти всякої неправди і розкриваючи всі ненормальні сторони життя, Ів. Франко разом із тим не перестає бути правдивим художником, а його твори являються взірцями високоартистичної творчості”.

І знов мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії та краси в тім нормальнім життю, яке складається у людей різних верстов і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя”.

Стаття написана 27-29 лютого 1912 року.

8 березня, невдовзі по публікації „Причинків до автобіографії”, Іван Франко одержав лист від перекладача Григорія Войташевського з вимогою спростувати твердження, буцімто він видав книжку без повідомлення та будь-якого відшкодування, тобто гонорару, йому, Івану Франку. В № 11 „Неділі” з приводу цього Іван Франко зробив заяву: „Простую се твердження о стільки, що справді від д. Войташевського я одержав був лист через канцелярію „Наукового Товариства імені Шевченка” з просьбою, аби я дозволив йому перекласти на російську мову і видати два мої оповідання „До світла” і „Ріпник”. На сей лист відписав зараз же д. В. Козловський, що тоді заступав місце секретаря в канцелярії Товариства, ось яку кореспондентку: „Високоповажаний Товаришу! Доктор Ів. Франко передав мені Ваш лист і просив повідомити, що він дає свою згоду на видання в російським перекладі оповідань „До світла” і „Ріпник”. Щиро здоровлю В. Козловський”. Побачивши мої оповідання в перекладі, доконанім не одним, але двома перекладачами і видані в публікації, призначеній на широке розповсюдження та видавані приватним видавництвом „Книгоиздательство „Польза” В. Антик и Ко” в Москві, обчисленим очевидно на книгарський зиск, я, здається, мав повне право написати те, що написав. Знаючи російські порядки,

по яким заграничний автор не має права домагатися від російських видавців ніякого відшкодування за право передруку або перекладу своїх творів, я їй не ставив такого домагання до д. Войташевського ані до московської фірми, а тільки зазначив сам факт”.

Подібними фактами Іван Франко обурювався не вперше. Достатньо згадати історію із публікацією М. Венгжином його оповідання „Вугляр” у журналі „Будучність”. Надто шанував Іван Франко свою працю і вимагав достойного пошанівку від інших. У подібних фактах бачив неповагу до своєї творчості.

1913 рік повинен був стати роком широкого відзначення 40-літнього ювілею письменницької праці Івана Франка, тому вже у 1912 році з’явилася ціла низка друкованих біографічних матеріалів, які стосувалися ювіляра. До цих матеріалів насамперед належать „Спомини із моїх гімназійних часів”, які Франко написав на прохання С. Даниловича для його журналу „Житє”. Вони були опубліковані у № 4 цього часопису і згодом у дещо зміненому вигляді стали вступною статтею до збірки „Рутенці”, що вийшла 1913 року. Ці спомини й лягли в основу біографій Івана Франка, написаних різними дослідниками.

...Знову перед очима письменника поставав рідний Дрогобич, учителі, які „майже всі дивилися на учеників звисока”, о. Олексій Сторонський — катехит, котрий постійно знижував Іванові Франку оцінку „з обичаїв”. Знову згадував квартири, на яких мешкав, братів Йосифа і Філіпа Райхертів і перший літературний гурток, організований Антоном Міллером із Тисьмениці, котрий згодом став нотаріусом у Жовкві. У цьому гуртку Іван Франко дебютував із своїм першим оповіданням, назву і зміст якого тепер уже забув. Оповідання залишилося незакінченим — це пам’ятав. Згадав Ісаака Тігермана, адвоката з Доброміля, в помешканні якого знайшов захисток від поліцаїв під час виборів до парламенту 1897 року.

Ще згадав тітку Кошицьку, її чоловіка столяра Гусинського, екскурсії з природознавства, які влаштовували вчителі Емерик Турчинський та Іван Верхратський.

Згадав про любов до збирання грибів та до риболовства. Не міг не згадати, як гімназисти влаштовували на потоці за Теплюжем змагання, щоб з’ясувати, хто найкращий рибалка. Іван Франко тоді програв Івану Заславському, який опісля став жандармом, та Теодору Савулі з Опарів, котрий мав гарний голос. Пригадав гімназійний хор, його солістів та невинні розваги гімназистів у друкарні Височанського та винному погребі Штернбаха, син якого почав учитися у гімназії роком пізніше Франка.

Ці згадки боліли...

Боліла й згадка про спробу посісти кафедру у Львівському університеті після закінчення аспірантури у Відні. Зрештою, ця згадка боліла віддавна. Про історію написання статті „Історія моєї габілітації”, яка з'явилася у № 251 та № 252 газети „Діло” відповідно від 6 і 7 листопада 1912 року, згадував: „Літом 1905 р. написав я для редакції віденської „Ruthenische Revue” отсю невеличку статтю, простуючи потрохи її твердження, висловлене в статті „Alma mater Leopoliensis als Stiefmutter”, будімото при моїй габілітації на львівським університеті професорська колегія поступила собі супроти мене нелояльно і навіть не допустила мене до габілітації. Тодішній редактор „Ruthenische Revue”, прочитавши мою статтю, написану, розуміється, по-німецьки, велів її зложити до друку, але уважав потрібним при тім додати свої уваги такі, які, мабуть, по дозрільшій увазі виявились йому самому невідповідними для друку, і тому він, приславши мені щіткову відбитку моєї статті зі своїми увагами, не помістив її в своїм місячнику. Знайшовши недавно сю відбитку між моїми паперами, я признав не зайвим перекласти її на нашу мову і передати до прилюдної відомості як документ маловідомий нашому загалові справи, не позбавленої ширшого, а навіть подекуди принципіального значення. Ось переклад моєї статті:

„Високоповажний Пане Редакторе! В ч. 15 Вашого цінного місячника з б. р. ст. 452 в статті „Alma mater Leopoliensis als Stiefmutter” згадано між іншим також про мою габілітацію на тім університеті і при сім представлено сю подію неправдиво. Тому дозвольте мені ласкаво представити се діло трохи докладніше. Досі я вважав се діло своєю приватною справою і ніколи не говорив про нього прилюдно. Тепер, одначе, коли сю справу, хоч, без сумніву, в добрім намірі представлено неправдиво, і тим самим зроблено кривду тим мужам науки, що при тій габілітації поступали зі мною прихильно та лояльно, чую себе спонуканим перервати мовчанку.

Отже, поперед усього неправда, що говорив д. Severus, автор тої статті (ним був, як я опісля довідався, редактор часописи д. Сембратович), що мене „не допущено до габілітації на львівським університеті”. Навпаки, мене допущено, хоч кілька літ перед тим той сам університет відмовив мені права записатися ще на одно півріччя на філософічним виділі, якого мені не ставало для повного чотириліття університетських студій, обов'язкового для осягнення докторського ступеня, так що я був змушений записатися на те півріччя на чернівецьким університеті. При тій нагоді поступування університетських властей львівського університету викликала справедливе здивування у професорів чернівецького університету”.

Далі пояснив справжні причини відмови йому у праці. Згадав свої відвідини намісника Казимира Бадені, зустріч із віцепрезидентом тодішньої галицької крайової шкільної ради проф. Бобжинським, міністром освіти доктором Рітнером та випадкову зустріч у віденському парламенті зі своїм колишнім викладачем із Дрогобицької гімназії, а тоді послом Ксенофонтом Охримовичем, який, вислухавши одіссею Франка з габілітацією, порадив йому берегти здоров'я, бо тільки воно щось варте, а все інше „не вартує й фунта клаків”...

У № 268 „Діла” від 28 листопада 1912 року з'явилося невеличке доповнення під назвою „Причинок до історії моєї габілітації”. „Від одного товариша могого сина Петра одержав я сіми днями через посередництво того ж сина ось який лист, писаний до пок. Костянтина Личаківського кимсь із його близьких знайомих, який одначе не підписався під своїм листом. Подаю його в дослівнім відписі, справляючи тільки деякі правописні помилки і додаючи під текстом деякі пояснення.

„Дорогий Костусю! Сталося так: Зараз по смерті Ом. Огоновського зачався старати о катедру д-р Іван Франко і позискав собі прихильність кількох професорів університетських, як Каліна і ін. Се донеслося до Мікадо. Мікадо наляканий, що старається Франко, завізвав Сильвестра С(ембратовича) і сказав до нього:

— Księżę Metropolito! Franko stara się o katedrę. Czy wy już nie macie innych kandydatów?

Сильвестр запитав:

— A czy Excelencya myśli go popierać?

— Niechaj Bóg broni, — відповів Мікадо. — Ja właśnie chciałem się porozumieć z ks. Metropolita co do kandydata. Niech się ks. Metropolita dowie, który kandydat ma odpowiednie prace naukowe i wszelkie inne warunki, i proszę mi przedstawić, a ja użyję mego wpływu, aby go przesadzić. A co do Franki, to ja go nie dopuszczę pod żadnym warunkiem.

Митрополит відповів, що коли б Франко дістав кафедру, він заборонив би питомцям ходити на його виклади.

Митрополит, вернувши від Мікадо, зараз завізвав Леона Т(уркевича) і, розказавши йому справу, завізвав його, аби він звідався, котрий кандидат був би найвідповідніший. Леон прийшов до мене і запитав, чи Ти маєш іспит і услів'я? Я розповів йому, що одиноким кандидатом міг би бути д-р Костянтин Личаківський і аби він се предложив митрополиті, а митрополит Мікадові. При тім я подав деякі Твої праці. Митрополит, знісися з Мікадо, сказав Леонові, аби Ти зараз вносив подання. То ж я зараз написав до Тебе. Але думаю, що Ти добре зробив, не внісши подання, бо на се ще час. Отже, Мікадо маєш за собою. Вчора гово-

рив біленький професор Цеглинський (молодший Роман, бо старший Григорій був брюнет), що за Тобою суть професори Цвіклінський і Пентак, і що Ти більше до гімназії не вернеш. Він хвалився, що він Тобі се предсказував при Твоїм від'їзді за границю. Твоїми суперниками є Франко і Верхрата, з котрого всі сміються. О Соцькім нічого не говорять. Зачуваю, що Верхрата має тим часом обняти кафедру як суплент. Мікадо казав, що треба конче, аби сенат університетський припоручив Тебе, на котрім місці — се річ маловажна, хоч би й на п'ятім. Я звідаюся, що діється на університеті і зараз донесу Тобі. За кілька днів знову Тобі напишу. Казав Цеглинський, що більша часть університетських професорів по Твоїй стороні, — мабуть, чув він се від Цвіклінського. Цілую Тя і дякую за фотографію. Львів, 20 падолиста 1894".

„Мікадо” називали Казимира Бадені, а К. Личаківський також брав участь у конкурсі на заміщення вакантної посади по О. Огоновськім. Здобув тоді кафедру О. Колесса.

„Сей лист, як можна догадуватися з його змісту, — коментував Іван Франко, — походив від когось із круга того вищого духовенства, що живе в мурах св. Юра і мав досить оживлені зносини, родинні та товариські, з учителями руської гімназії у Львові. Обставина, подана в отсім листі, що митрополит С. Сембратович виявив намір заборонити питомцям руської духовної семінарії ходити на мої виклади в тім разі, якби я одержав кафедру, була мені відома вже в часі моєї габілітації, але до неї в кругах університетських професорів не прив'язували великої ваги, бо слухачі — питомці духовної семінарії — дуже слабкий науковий матеріал, а заборона митрополита, навіть хоч би фактично видана, могла бути з часом знесена. Львів, д. 25 XI 1912. Д-р Іван Франко”.

25 березня „Діло” у № 68 помістило повідомлення про смерть д-ра Костянтина Личаківського, вислуженого професора гімназійного, інспектора шкіл системи „Рідна Школа”, яка сталася 24 березня 1912 року на 66 році життя. Був на десять літ старший за Франка.

Цього року було багато болючих втрат. № 56 „Діла” від 11 березня повідомив про смерть чоловіка колишньої Франкової нареченої Ольги Рошкевич о. Володимира Озаркевича, пароха Березова Нижнього. Помер 10 березня, проживши 57 літ. „Покійник, — писало „Діло”, — належав до найвідоміших і найщиріших священників Українців. Уже в семінарії під москвофільською управою причислювався до малої горстки тодішніх „народовців” і був переслідуваний та два рази прогнаний. Опісля яко священник розвинув широку діяльність головно в Сільці коло Станіславова, де був 20 літ парохом. У борбі народній і політичній відзначувався великою характерністю, брав все живу участь

у всіх виборах, хоч свою особу ніколи не висував наперед. Будучи ще молодим священиком, мав раз дуже замітний випадок, ілюструючий його характерність. Коли під час одних з минулих виборів до сейму крайового кандидував як незалежний кандидат селянин п. Йосиф Гурик, поставлено правительственным кандидата в особі одного радника судового. За тим кандидатом стала консисторія і тодішній єпископ Пелеш. І справді при виборах священики-виборці віддали голос на того радника, лише він один голосував на кандидата селянина, а були то вибори явні. Зараз по виборах закликав його до себе єпископ Пелеш, де небіжчик надіявся докорів, але єпископ напрочуд поцілував його в голову і сказав: „Ти один, сину, маєш характер!” Перед кількома літами перенісся до Березова, де знайшов дуже тяжкий терен до народної праці, і де зачав западати на здоров'ю, з надмірної праці в парохії. Мимо того вмів виставити гарний дім читальні „Просвіти” в Березові нижнім, заложив Райфайзенку і взагалі розпочав діяльність на основі економічній. Нагла смерть не дала йому здійснити замірені плани. Честь його пам'яті”.

16 березня № 61 „Діла” помістив замітку про похорони о. Володимира. „Мимо поганої дороги, — писала газета, — взяло участь в похоронах ціле духовенство деканату, крім лише одного німецького старця, під проводом декана о. Слюсарчука з Слободи рунгурської. Крім того прибули ще і священики з сусідніх повітів. В церкві і на цвинтарі співав хор інтелігенції з сусіднього судового міста Яблонова, котра то інтелігенція прибула в комплекті. Трогаючі промови виголосили о. Данилевич зі Спаса, а дуже краснорічно о. Арсенич з Пустиня, а вже вершком зворушуючої хвилі була промова селянина з Березова нижнього п. Фіцича, містоглови читальні „Просвіти”, котрий дякував іменем селянства свому провідникові. Почесну сторожу і вірцевий порядок на похоронах несли сполучені „Січи” усіх трьох громад Березова. На могилі зложено много вінців, а зосібна від Рад громадських, учительства, шкільної дітвори, котрі несено в поході. Тіло на цвинтар віз оригінальний гуцульський караван, запряжений в чотири пари волів”.

Ні слова про вдову...

№ 65 „Діла” від 21 березня повідомив, що у великодній понеділок, 8 квітня, в селі Карові, що біля Угнева, від інфаркту на 60 році життя та 32 році священства помер Віктор Матюк. „Так зійшов знов у могилу, — писала газета, — один з найкращих синів нашої галицької Русі. Покійний був звісний яко один з найспосібніших наших композиторів на полі церковної і світської мелодії. Полишаючи ширший розбір його музичних праць фаховим людям, скажемо тут, що покійний, визначаючись чутким серцем і любов'ю народу, перейнявся був дуже

жваво народною піснею і душею, тай віддавав їх по-мистецьки в своїх творах. Уклади його не виходили на саму лиш наукову штуку, а відзначались головно природною і ніжною красою; тому-то вони й легко і радо співались, тай мило слухалися і поривали слухачів. В останнім десятиліттю зібрав всі наші церковні мелодії, і вивів перед світ ті чудові скарби музики, які в наших богослужіннях, і то спеціально в області нашого українського народу, віддавна витворились. Сим поклав він і для нас і для музики взагалі велику заслугу. Часть тої праці печатається власне тепер в шкільнім Співаннику, котрий видається в двох накладах яко підручник для середніх і народних шкіл. В останнім році займався писанням великої опери, але дуже сумніваємося, чи довів її хоч би до поважнішої часті. — По характеру був незвичайно щирим, добрим і чесним мужем, правдивий взір священничих чеснот. Ведений любов'ю для сільського народу, віддавався ліченню гомеопатією; тому-то й хата його була щодня повна хворих, що навіть з подальших сторін горнулися до нього о поміч. Ся філантропія була й причиною, що й спинювала його в значній часті в музичних працях. Передчасною смертю понесли велику шкоду і наша музика і руський народ, тому і ся вість викличе певно щирий жаль у всего нашого загалу”.

Віктор Матюк був автором однієї з пісень, яку любив співати Іван Франко — „Родимий краю”. Фактично це була арія Степана з драми Сидора Шидловського „Капрал Тимко, або що нас губить”. Музику до цієї драми, яку Іван Франко вважав однією з найкращих у репертуарі театру „Руської бесіди”, написав Віктор Матюк. На жаль, твір, крім пісні, що стала народною, не зберігся.

12 жовтня 1912 року в своєму маєтку в Радехові помер граф Станіслав Бадені. „Покійний, — писало в некролозі „Діло” від 12 жовтня 1912 року, — бувший крайовий маршалок Галичини, нездужав уже здавна та до останньої хвилі витримував на своїм становищі, на яким був єдиним і в очах сторонників і політичних противників. В добре зрозумілім інтересі Поляків не уступав зі становища маршалка, розуміючи добре, що, мабуть, у нікого іншого з польських політиків не знайдеться тільки такту й витривалості, щоб помимо української обструкції вести наради галицького сейму серед можливо найменших скандалів. Та коли вже побачив, що недуга рішучо не дає йому вести проведу в крайовім Виділі і в сеймі, уступив, щоб рятуватися перед катастрофою. Та рана на нозі, що дошкулювала йому торішньої осені, отворилася знов і мимо всіх заходів лікарських довела до скону одного з найвизначніших польських політиків консервативного табору. Пок. гр. Ст. Бадені уродився 1849 р. та добув на краківським університеті

по черзі докторат прав і філософії. По короткім побуті в судовій службі посвятився управі своїх просторих маєтків і політиці. Ставши послом, вирізнявся між прочими послами-обшарниками роботящістю та умінням приноровлюватися до вимог нових часів. Крайовим маршалком став гр. Ст. Бадені 1895 р. та з дволітньою перервою оставав на тім становищі до червня с. р., поробивши на сім становищі величезні поступи коло сановання крайової господарки. При вмираючім було три сини — о. Генрик, посол Станіслав Генрик, властитель Коропця, та Ст. Бадені з Виткова”.

Помер один з організаторів кривавих виборів 1895-1898 років у Галичині. Саме у його помісті в селі Коропці був убитий селянин Марко Каганець, що привело до загального обурення українців усїєї Галичини. Діяльність Станіслава Бадені в Галичині ніколи не минала уваги Івана Франка. У статті „Лисенкове свято в Австрії” він до характеристики графа Бадені приводить дуже характерну деталь: „Львівські ювілейні празники дня 7 і 8 грудня і загалом гостина Лисенка у Львові — се було таке велике і чисто руське свято, якого ще не бачила стара столиця Льва. Маршалок граф Ст. Бадені, що одинокий із польської нації пильно слідив за ходом того свята, бачачи в театрі залу філармонії, щільно обсажену руською публікою, і чуючи, що ще друге стільки лишилося без білетів і жде концерту до другого дня, мав сказати до одного з аранжерів празника: „Хоч я й знав, що вас, русинів, досить багато розсипаних по краю, але я не думав ніколи, що вас так багато”.

Та й ще ба! Се не були ті руські маси, які досі не раз уже засипували Львів тисячами сердаків, кожухів та реверенд, се не були ті русини, яких поляки здавна привикли характеризувати згїрдними словами *rory* і *chlory*. Селян сим разом майже не було; на академії ледве десь вискіпався один хлопчина в сільській кожушанці — недоліток-делегат якоїсь малолітньої сільської читальні. Маса публіки сим разом мала зовсім іншу фізіономію: дещо священиків, зате багато пань, багато молодежі, багато світської інтелігенції. Русини — адвокати, лікарі, судовики, вчителі, урядники, підприємці, властители реальностей, купці. Лисенкові празники були дійсно святом галицько-руської інтелігенції. Підкреслюємо се; се факт замітний, повторення в більшім розмірі і з більшим одушевленням того, що перший раз у нас було 1898 р. в часі святкування столітнього ювілею появи „Енеїди” Котляревського”.

6 листопада 1912 року всі українські газети повідомили про смерть, як писав „Літературно-науковий вісник” за листопад 1912 року (том LX), „великої душі громадянина, творця і генія Української музики” Миколи Віталійовича Лисенка. „Сумна й потрясаюча вістка, — писалося в № 40

„Неділі” від 10 листопада 1912 року, — продерлася до нас через кордон, який розмежовує російську й австрійську Україну.

В серці України, у городі Києві, заснув навіки Микола В. Лисенко дня 6 падолиста в 70 році життя. Серед тих діячів, що останніми часами будили Україну-Русь до нового життя, Покійний був одним із перших. А будив Він Україну піснею, яку змалку полюбив і якій остався вірним до останнього віддиху. Пісня була Йому товаришкою у щастю й горю, їй посвятив свою волю й долю і з нею жив, як із щирою дружиною. Зібрав сотні пісень любовних, парубочих, козацьких, щедрівок, колядок, веснянок і т. і., написав музику до „Кобзаря”, багато фортеп’янових творів, кілька національних опер та оперет і те все полишив Україні у спадщині.

Останніми роками Його композиції завітали й до нас, та нема хіба на австрійській Україні ні одного співацького товариства, що б не знало великого імені Покійника. Його ім’я тісно зв’язане із етнографією України та із незабутим Тарасом Шевченком, бо хочачи пізнати твори Лисенка, треба наперед пізнати його люд з його звичаями та отворити „Кобзаря” й читати вірш за віршем.

Бл. п. Микола Лисенко зжився з народом, пізнав його майже наскрізь, а улюбленим Його поетом був Тарас Шевченко. У народній пісні пішов Він далеко дальше. Незвичайна чутливість пісні була Йому цікавою, але шукав у ній і гармонії, якої шатами вбирив і свої інші твори; тому видається творчість Лисенка відрубною від других поетів-музиків. Хто міг знати, що чоловік по студіях у Лепську зійде з дороги Бетховенів, Моцартів, Шуманів і т. д., а справиться на путь народної пісні? А однак на тій малій невибагливій пісні Він розвинув цілу свою умілість, весь свій талант”.

На смерть композитора віршем „М. Лисенкові” відгукнувся Б. Лепкий, твори якого під псевдонімом „Нестор” друкувала „Неділя”, М. Вороний написав поему „Requiem. Світлій пам’яті М. Лисенка” (вона була надрукована у 12-ій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1912 рік).

Львів на похорон М. Лисенка вислав делегацію, до складу якої входили проф. В. Шухевич, посол о. Остап Нижанківський, Ф. Колесса, д-р Ст. Людкевич і д-р М. Волошин. № 255 „Діла” від 12 листопада 1912 року подав детальний репортаж із похорону. „Великий сум, — писала газета, — чорною хмарою наляг на український Київ. Лиш чути довкола слова, що пок. Микола Лисенко ще день перед катастрофою був у театрі здоров, що ще недавно брав участь у виборчій комісії при виборах до державної думи, що виступав на ліквідаційних зборах

„Українського Клубу”. Питаємо про безпосередню причину несподіваного скопу українського Бояна, і як одинокую причину подають нам розв'язання клубу, розв'язання без причини, за цензурну часопись”.

Як пережив цю звістку Іван Франко — невідомо. Ні листів співчуття, ні поезії, ні спогадів сучасників.

„Киевлянин” у своїй офіційній статті подав наступні причини закриття українського клубу: „1) Діловодство клубу провадиться в мові українській. 2) Статут клубний каже, що мета його дати своїм членам змогу проводити вільний час приємно та хосенно, а тим часом на перших загальних зборах клубу з дня 27 квітня 1908 року записано до протоколу, що клуб є місце об'єднання та культурного просвіщення українців. 3) Вибрана ще 27 квітня 1908 року Рада повідомила про своє обрання губернатора тільки 14 жовтня 1908 року. 4) На користь клубу приймалися жертви від сторонніх осіб, коли тим часом статус дозволяє це робити тільки від своїх членів. 5) При клубі є невеличка бібліотечка, але дозволу губернатора на заснування цієї бібліотечки нема. 6) В напрямі членів клубу зауважено нахил до національної окремішності. 7) В господі клубу був вивішений плакат, який вимагав, щоб розмовляли по-українськи. 8) В книзі клубу є запис протесту деяких членів його проти того, що при вечері деякі особи розмовляли по-московськи. 9) По протоколах є „вказівки на потребу ідейного виховання дітей”. 10) У телеграмі, що надіслана до Українського Просвітнього Товариства у Львові, висловлено „щире бажання, щоб праця конгресу була найбільше хосенна українському народові цілої об'єднаної України”. Та найголовнішим злочином була бібліотека, хоч Статут Клубний дозволяє „передплачувати часописи та книги для членів та їх родин”. Бібліотека була запечатана та віддана на перегляд інспекторові друкарень Нікольському. Нікольський між іншим звернув увагу на закордонні часописи українські: „Діло”, „Свобода” (австрійська), „Канадійський Русин”, „Канадійський Фармер”, „Свобода” — орган українського народу в Америці тощо. З-поміж книжок були знайдені заборонені: „Українська Хата”, книга Жандра „Революційна Росія”. Крім того з каталогу видно, що були ще інші заборонені книги. Сі книги по заяві Ради начебто у свій час викинено з бібліотеки, але де вони є нині — невідомо. З закордонних журналів ревізія знайшла „Свобода” ч. 14, 20, 28 та 38, де були уміщені статті підбурюючого змісту, які торкалися найвищої особи та московського уряду. Крім того Нікольський констатував, що читальня в клубі мала характер бібліотеки”.

Для українців наступала пора чорного терору...

№ 260 „Діла” від 18 листопада 1912 року помістив вістку про М. Коцюбинського: „Стан здоров'я письменника Коцюбинського, який, прибувши важко хворим на серце з Чернігова, став лічитися в київській університетській клініці проф. Образцова — як сповіщає „Рада” — поправляється. Хворий може спати 3-4 години на добу, підіймається з ліжка та читає часописи та книжки”.

Трохи детальніше про хворобу М. Коцюбинського інформувала „Неділя” у № 41 від 19 листопада: „Наш чільний новеліст М. Коцюбинський, що після важкої недуги з перед трьох років був уже подужав та значно поправив своє здоров'я, виїздячи на острів Капрі та в наші Карпати, тепер знов захворів на серце. У вівторок прибув з Чернігова до Києва для поради з лікарями-спеціалістами. Лікарі з огляду на серйозність недуги порадили письменникові лягти в університетській клініці та пильно лічитися”.

23 жовтня не стало Григорія Цеглинського, колишнього директора української гімназії в Перемишлі, посла до державної ради. Помер у Відні після бурхливих дебатів у парламенті стосовно відкриття у Львові українського університету. „Помер вчора у Відні, — писало „Діло” (№ 240 від 24 жовтня 1912 року) в некролозі, — один із найвизначніших сучасних діячів у галицькій Україні. Народні обов'язки сповняв незвичайно совісно та примірно, не диво, що й докладного сповнення обов'язку вимагав від усіх підчинених і товаришів. Під тим оглядом може послужити взірцем гімназійного професора та директора, що поза урядовими годинами вмів знайти багато часу на працю над піднесенням рідної культури в напрямі, якого найбільше пекучо вимагала доба, та взором посла, що, вийшовши з волі народних мас їх парламентарним представником, з безоглядною совісністю і точністю ділом показував свою працю серед народу та на сторожі наших народних потреб у парламенті”.

Григорій Цеглинський був першим критиком Франкової збірки „З вершин і низин”. Вершиною назвав тоді „Панські жарти”, а все решта — „низинами”.

Наприкінці 1912 року преса повідомила про смерть Дам'яна Савчака, крайового адвоката із Борщова, заступника маршалка борщівської повітової ради, члена надзірної ради і колишнього товариства „Дністер”, члена надзірної ради Крайового Кредитного Союзу, члена „крайової комісії для рентових осель”, колишнього посла крайового сейму і члена крайового виділу, колишнього радного міста Львова, емеритованого цісарсько-королівського радника крайового суду, члена видавничої спілки „Діла”, товариства „Просвіта” і багатьох інших українських товариств, який помер у Львові на 65 році життя. „Покійний д-р Дам'ян

Савчак, — писало „Діло” у № 240 від 24 жовтня 1912 року, — знаний був добре від кількох десятків літ серед нашої суспільності.

Власною працею здобув собі становище, а совісністю й учинністю з’єднав собі значення і поважання серед цілої суспільності.

Не було поля народної праці, на котрім не було би його; брав чинну участь в політиці і над економічним піднесенням краю, а спеціально для українського народу положив немалі заслуги”.

Львів поступово пустів для Івана Франка. Зрештою, й не бачив того Львова. Хіба деколи відвідував засідання історико-філософської секції НТШ, щоб зачитати реферат своєї розвідки для НТШ, чи із секретарем працював у бібліотеках. На тому, щоб Франко взяв собі для допомоги якогось секретаря замість сина Андрія, наполягала дружина. Андрій мав багато своїх клопотів із закінченням університету і не міг приділяти батькові достатньої уваги. Ні Тарас, ні Петро на цю роль не годились. Обидва вже були на своєму хлібі, і обидва розпочинали письменницьку кар’єру. Декілька перекладів П. Франка були надруковані у „Неділі” за 1912 рік: № 23 — „Дитячі забави” М. Твена, № 47-48 — „Подарунок” чеського письменника Йосифа Скрупини. Пробиував свої сили в науці й Андрій. На сторінках „Записок НТШ” він дебютував розвідкою „Григорій Ількевич як етнограф”, яку похвалив сам батько. Автор представив її, як належить, на засіданні історико-філософської секції НТШ, а відтак того ж 1912 року перші розділи праці були опубліковані у третій книзі СІХ тому (с. 91-122) „Записок НТШ”. Наступні друкувалися ще у двох книгах: у ІV книзі СХ тому (с. 123-156) і V книзі СХІ тому. Зі схвальною рецензією на працю А. Франка виступив на сторінках „Діла” (№ 264 від 23 листопада 1912 року) Василь Щурат статтею „З нашої наукової літератури”. Розлога праця А. Франка друкувалась поруч із „Студіями над українськими народними піснями”.

Тільки батько знав, що син ще й віршує, записуючи свої твори у зошити невеличкого формату, зовні подібні на томик. До нас із шести таких збірок дійшла тільки одна — „Полин життя”. Доля інших невідома. Збірка довго зберігалась у родині брата Петра Франка, а відтак потрапила у фонди Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. Родинний переказ твердить, що Франко був проти публікації віршів, вважав їх слабкими, нездорілими і всіляко заохочував сина до наукової праці.

Щоб знайти людину, яка б замінила Андрія при батькові, Ольга Франко звернулася до рідні в Києві. Вона просила Трегубових загітувати на цю роль Ольгу Альбрант, яка колись училася з нею на Вищих

жіночих курсах. Про Ольгу відомо лише те, що Франко присвятив їй свою „Притчу про двох рабів”, яка була надрукована в київському літературно-мистецькому щомісячнику „Сяйво”. Ситуація з постійно затрудненим секретарем упиралася в гроші, які потрібно було йому платити, а також у те, що нормально працювати вдома Іван Франко не міг. Хтось порадив письменникові шукати секретаря в Академічному домі на вулиці Супінського, 21 (зараз вул. Коцюбинського, навчальний та виробничий корпус Львівської академії друкарства), збудованому спеціально під бурсу для українських студентів.

Яким чином Іван Франко познайомився з Іваном Лизанівським, встановити важко, тим більше, що й сам Лизанівський у своїх спогадах про це не згадує. Невідомо навіть, хто порекомендував його Франкові, проте відомо, що Франко працював із ним відтоді, відколи Лизанівський з'явився у Львові, і аж до кінця 1912 року. Кожного дня, коли Лизанівський був вільним від занять, Іван Франко приходив до нього в Академічний дім, і починалася праця. Умов для праці вдома у Франка не було: у дружини загострилася психічна хвороба. Часто вони працювали і в науковій бібліотеці університету, де спеціально для Івана Франка виділили окрему кімнату на третьому поверсі, а також у книгозбірні Оссолінських. Коли лекції в Івана Лизанівського починалися після обіду, Іван Франко з'являвся в Академічному домі вже о 9-й годині ранку.

Про своє секретарювання І. Лизанівський згадував: „Я секретарював у Франка 1911 аж до кінця 1912 року. Бути секретарем це значило бути Франковими руками. Я радо, але разом із певною тривогою, згодився працювати.

Гімназiальна молодь у Галичині, головним чином та, що була організована в таємні гімназiальні організації „Молода Україна”, вважала Франка за свого пророка й учителя, вчитувалася й студіювала його твори. „З вершин і низин” для покоління молоді 1900-1910 рр. заступали Шевченків „Кобзар”. Ціла низка Франкових творів була нам в школі заборонена до читання, але вони були в таємних учнівських бібліотеках, а через те їх тим уважніше й пильніше читали. Щороку в наших гуртках читали реферати, цебто доповіді, про Франка самі учні.

І ось цього Франка я, молодий студент, мав бачити в себе в кімнаті в Академічному домі, і не тільки бачити, але й у нього працювати.

З причин сімейного характеру не я заходив до Франка на дім, а щоденно Франко більш як дві верстви йшов до мене на помешкання і тут ішла вся його письменницька робота. Заходив він раненько о 9-й годині.

Коли перший раз мав прийти Франко, я почув якесь шамотіння під дверима. Це Франко хворими руками не може відчинити дверей, він ліктем натискає клямку й поволеньки відкриває двері. В хату входить середнього зросту людина, голова схилена вниз, руки звисли, пальці поскручувані, в ранах, — коли я пізніше ближче приглянувся, то помітив, що нігті пальців врізувалися в тіло, а з-поміж пальців виходила мокрота, — обидві руки весь час нервово самі рухаються, як маятник у годинника, раз більше, раз менше. Повіки коло очей звисли, очі червоні, одна брова з великим волоссям. Вдягнений у стареньку шубу, де немає всіх гудзиків, шуба брудна, на обох рукавах великі плями, бо вони служать, як пізніше я побачив, за хусточку до носа, бо спаралізованими руками він не міг втирати собі носа. Ліктями скидає з голови стару, витерту шапку. Чоло високе, блищить, голова покрита рідким, рудим, з нахилом до сивизни, волоссям.

Ми всі (нас було троє в кімнаті) стихли й повставали, повні пошани, відповідаючи на привітання Франка. Мої товариші пішли зараз же на лекції, а я залишився писати. Франко питає мене, чи в мене немає лекцій, і заявляє, що університетські лекції в першу чергу, і тільки в ті години, коли немає лекцій, я можу писати. Увесь час мого секретарювання він точно додержувався розпису моїх лекцій, а коли я йшов на лекцію, він дожидав мене внизу, в Науковім товаристві ім. Шевченка" (тобто на партері будинку, де тоді містилися деякі кімнати Товариства, яке збиралось перенести туди свою книгозбірню).

Доля на цей раз прихильно поставилась до Івана Франка, подарувавши йому секретаря, якому судилося стати першим редактором багатотомних видань Франкових творів, що протягом 1927-1932 років вийшли у видавництві „Рух" та „Книгоспілка" на Великій Україні, але про нього заборонялося ширше говорити, а твори, редаговані ним, надійно зберігалися у спеціальних сховищах. Там же зберігалися і редаговані ним твори Ольги Кобилянської та Василя Стефаника. Правда, той факт, що саме І. Лизанівський редагував ці твори, фіксували деякі бібліографічні довідники, як, наприклад, бібліографічний довідник творів Івана Франка, складений М. О. Морозом і виданий „Науковою думкою" у Києві 1966 року.

Вперше згадка про І. Лизанівського в незабороненій літературі з'явилася тільки 1972 року — у збірнику „Іван Франко у спогадах сучасників", який вийшов у львівському видавництві „Каменяр". Упорядником цих спогадів був О. Дей — чи не найголовніший цензор того реакційного часу усіх франкознавчих праць. Він включив у збірник спогади І. Лизанівського, які були написані 10 травня 1926 року

і опубліковані в журналі „Всесвіт” (1926, № 10, с. 6-7) під заголовком „Франко в роках 1911-12”, а відтак були передруковані в журналі „Україна” (1926, кн. 6, с. 175-179). Спогади Івана Лизанівського, які О. Дей назвав „Два роки з Іваном Франком”, були надруковані з певними скороченнями. До них упорядник дав наступний коментар: „Лизанівський Іван — літературознавець, після 1917 р. працював у видавництвах Харкова”. Ці ж спогади І. Лизанівського з таким же коментарем опублікував О. Дей і в наступному виданні „Спогадів про Івана Франка”, що вийшли 1981 року у видавництві художньої літератури „Дніпро”. Нарешті ці ж спогади були включені у „Спогади про Івана Франка”, які упорядкував М. Гнатюк і видав у видавництві „Каменяр” 1997 року, давши про І. Лизанівського дещо ширший коментар: „Лизанівський Іван — студент Львівського університету. Працював секретарем у Івана Франка в 1911-1912 роках, про ці роки в житті Івана Франка й написані спогади”. Зрештою, всього цього можна було й не писати, бо про це читач міг дізнатися зі самих спогадів. Правда, М. Гнатюк відновив оригінальну назву спогадів, тобто назвав їх так, як вони були названі І. Лизанівським.

Сьогодні про І. Лизанівського можна довідатися з багатьох джерел, серед них „Енциклопедія українознавства (Словникова частина)” за редакцією В. Кубійовича (Львів, 1994 р., т. IV, с. 1289), „Encyclopedia of Ukraine” за редакцією Данила Гузара-Струка (Торонто-Буффало-Лондон, 1993, т. III, с. 261), „Українська журналістика в іменах” (вип. 3, Львів, 1996, с. 197-198), „Довідник з історії України (видавництво „Генеза”, Київ, 2001 р., с. 405), „Українська літературна енциклопедія” (т. III, Київ, 1995 р., с. 172) та інші. Проте тексти у цих джерелах дуже подібні між собою, і складається враження, що вони переписані з одного і того ж джерела. Тим джерелом виявились спогади Михайла Кураха (1895-1962), автора пісні „Коли ви вмирали, вам дзвони не грали”, що стала народною. Він народився у селі Сердиці Пустомитівського району Львівської області. За фахом був інженером. Служив у Легіоні Українських січових стрільців, потрапив у полон і став одним із організаторів полку ім. гетьмана Мазепи в Саратові. В 1919-1920 роках був референтом Ревкому УГА, брав активну участь у національно-визвольних змаганнях і саме тоді познайомився і співпрацював з Іваном Лизанівським. Залишившись на Великій Україні, був заарештований і засуджений на довгі роки тюремного ув'язнення. Свій термін відбував у Воркуті. Через місію Червоного Хреста у 1951 році виїхав за кордон. Мешкав неподалік Нью-Йорка. Працював простим робітником. 1962 року, вже після його смерті, в Швейцарії вийшла збірка його віршів

під назвою „Перед брамою”. 1962 року на сторінках часопису „Вільна Україна” (т. XXXIV, с. 52-58) були опубліковані його спогади „Іван Лизанівський”, які стали основою для різних біографічних довідок про цю особу, повних суперечливих та перекручених даних, що й змусило нас узятися за пошуки правдивих, а не вигаданих відомостей про цю людину.

Походив Іван Лизанівський із села Заріччя, що біля Золочева. Зараз це одне з передмість. Його батько був теслею і, до речі, перед Першою світовою війною стелив дах на залізничному двірці в Золочеві, що й дало підставу деяким дослідникам твердити, що батько І. Лизанівського був залізничним працівником чи навіть службовцем. Батька звали Миколою, а народився він, як свідчить напис на його могилі, 14 вересня 1860 року. 19 лютого 1891 року, тобто вже у зрілому віці, він одружився з Варварою Бартошик, дочкою Семена Бартошика і Пелагії Німкевич, селян із Заріччя.

Іван Лизанівський був найстаршим сином у сім'ї. Як свідчить метричний запис, який зберігається у метричній книзі Золочівського районного відділу РАЦС, він народився 28 травня 1892 року. Крім Івана, в сім'ї було ще четверо дітей. У 1903 році, після закінчення звичайної народної школи, він вступає до першого класу ц.-к. гімназії в Золочеві. Такою була воля батька, який хотів бодай одному синові дати освіту та відкрити дорогу в світ. Директором гімназії в Золочеві був відомий на той час педагог Тома Гарницький, релігії вчив Євген Громницький, Петро Карманський викладав українську літературу. Працював там і Михайло Галушчинський, який невдовзі переїхав до Рогатина у тамтешню гімназію, а на початку Першої світової війни очолив Легіон українських січових стрільців. Навчальною мовою гімназії була польська, українською мовою велась тільки релігія, а сама українська мова та література була обов'язковим предметом лише для українців та тих, батьки яких виявили бажання, щоб їхня дитина вивчала цю „крайову” мову. Таке ставлення до української мови та літератури, а також шовіністичне висвітлення крайової історії призвело в усіх галицьких гімназіях до виникнення підпільних гуртків, де гімназисти-українці поглиблено вивчали рідну літературу та історію. Часто з цією ж метою при гімназіях створювались нелегальні бібліотеки, які поповнювали свої фонди відповідною літературою і які часто зазнавали погромів, ревізувалися поліцією. Декого з гімназистів навіть виключали з гімназії чи віддавали „у руки справедливості”, під якою розумівся ц.-к. суд.

Золочівська гімназія не була щодо цього винятком, а І. Лизанівський у старших класах навіть відважився запропонувати дирекції гімназії для обговорення свій реферат з історії України, який називався „Відродження

України до 1848 року", що й було зафіксовано у „Звіті дирекції ц.-к. гімназії в Золочеві” на шкільний рік 1910/1911. 19-21 червня 1911 року І. Лизанівський успішно складає матуральні екзамени і вступає на філософський факультет Львівського університету.

Якраз тоді на вулиці Супінського, 21 для українських студентів із провінції збудували Академічний дім, тобто гуртожиток із досить дешевою кухнею. В ньому одержує місце й Іван Лизанівський.

Збережені каталоги студентів Львівського університету (Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 15, спр. 629-366) свідчать про те, що І. Лизанівський отримав солідну філологічну освіту. Навчаючись в університеті і одночасно працюючи секретарем Івана Франка, І. Лизанівський дебютував і як літературний критик. 1912 року на сторінках „Літературно-наукового вісника” з'являється його рецензія на збірку „Вічна пісня” В. Товстоногова. Іван Франко зауважує потяг свого секретаря до літературної критики та серйозного літературознавства і пропонує йому працю в „Літературно-науковому віснику”, видання якого з 1907 року з ініціативи М. Грушевського перенесено до Києва, де вже зняті заборони на українську мову. І. Лизанівський виявився дуже потрібною для часопису людиною. Він пише короткі рецензії на твори, котрі на той час з'являються, робить коректу, працює своєрідним експедитором, відвозячи до Києва зроблене та привозячи нову роботу.

Зокрема Іван Лизанівський підготовляє до друку останню прижиттєву збірку прози Михайла Коцюбинського „Тіні забутих предків”, яка вийшла у видавництві „Українсько-руської видавничої спілки” (Київ-Львів) у першій половині квітня 1913 року і містила, крім повісті, що дала назву збірці, ще й новели „Сон”, „Лист”, „Подарунок на іменини”, „Хвала життю”, „Коні не винні” та „Що записано в книгу життя”. Про участь І. Лизанівського в роботі над цим виданням свідчать два його листи до М. Коцюбинського, які сьогодні зберігаються в Чернігівському музеї-заповіднику письменника. У першому з них (№ 1452) від 8.02.1913 року І. Лизанівський пише, що книжка повинна вийти до кінця лютого, її вже набрано і 9 лютого він вишле М. Коцюбинському коректу перших аркушів. Другий лист (№ 1453) датовано 22.02.1913 року. В ньому І. Лизанівський повідомляє письменника, що він одержав перші 64 сторінки книжки з правками автора, наступні, 65-96, вислав для правки 16 лютого, а 25 лютого вишле решту.

1913 року у Львові в серії „Дешевої бібліотеки” (№ 10) накладом І. Лизанівського вийшла збірка творів Івана Франка „Панцизняний хліб”. До цієї збірки на прохання І. Лизанівського 15 жовтня 1912 року Франко написав передмову. Збірка містила такі оповідання:

„Панцизняний хліб”, „Ліси і пасовиська”, „Цигани” та „Історія ко- жуха”. Твори до видання підготував Іван Лизанівський.

Протягом 1913-1914 року І. Лизанівський написав низку рецензій на твори, які з'явилися друком у різних виданнях, і опублікував їх на сторінках „Літературно-наукового вісника”. Це рецензії на книжки Г. Левченка „Стогін життя” (т. 62, с. 381-382), М. Вороного „У сяйві мрій” (т. 62, с. 569-570), збірку віршів Шевченка польською мовою (т. 62, с. 187-190), збірку гумористичних оповідань Т. Франка „На крилах гумору” (т. 63, с. 252-253) та інші.

Очевидно, Іван Лизанівський доклав своєї праці і до видань Франкових творів, які появились упродовж 1911-1912 років. Повну уяву про Франкові праці, які в той час були опубліковані у різних часописах та які упорядковував І. Лизанівський, дає бібліографічний покажчик, складений М. Морозом, який вийшов у „Науковій думці” 1966 року.

Мешканці Золочева, рідного міста І. Лизанівського, прагнуть зустрічі з І. Франком. З нагоди майбутнього сорокалітнього ювілею письменницької праці Франка часто запрошували „щось прочитати” різні громади. Для читання поет обрав поему „Мойсей”. Спочатку читав основний текст поеми, а на завершення — пролог, який починається відомими словами „Народе мій, замучений, розбитий”. І. Лизанівський відважується передати запрошення письменникові, і той погоджується. Газета „Діло” повідомляє, що поет „читати буде в Золочеві в міській театральній салі поеми „Мойсей” 14 квітня. Місце сидяче — одна корона, стояче — 30 сотиків”.

Приїзд Франка у будь-яке місто чи містечко перетворювався на свято. Так було і в Золочеві. На залізничному двірці, який знаходився за декілька кілометрів від центру міста, Івана Франка зустрічала вся українська інтелігенція. Золочівська „Січ” з усіма своїми січовими відзнаками стала в ряд і зробила парадний прохід від вагона. Студенти, гімназисти й інша молодь хотіли випрягти коней і самим запрягтися, щоб везти свого Вчителя. Зворушений Франко просить не робити йому „такої паради”.

Увечері Іван Франко читав свого „Мойсея” у винаймленій для цієї мети залі польського казино...

„Зала повна народу, — писав у спогадах І. Лизанівський, — багато поляків і євреїв. Перед читанням багато привітань. Коли Франко виходить на естраду й хоче сісти за столик, зала повна оплесків і криків „Слава”. Цим разом Франко спокійний, читає середнім, розміреним голосом. Більшість присутніх читала „Мойсея”, але слухає ще раз із уст самого Франка з побожністю і піетизмом. А надто молодь, гімназисти! Це ж історична подія в їх житті — вони бачили Франка, чули з

його уст „Мойсея”. Увечері, під час вечері, один з присутніх українців А. Скобельський, зворушений до глибини появою Франка й тим враженням, яке він справив на масу, пропонує Франкові лікувати його за його кошт. Але для Франка це дуже важка річ. Всяке нагадування йому за хворобу викликало припадок психічної нерівноваги. А сьогодні і так Франко одержав багато вражень. І нерви розігралися. Руки почали скоро рухатися, викручуватися аж за спину”.

Про приїзд Івана Франка залишив свої спогади й тодішній учитель, а згодом відомий адвокат, сенатор із Бережан Михайло Західний. Під назвою „Як Франко послав мене до гімназії” він опублікував їх у газеті „Діло” від 2 червня 1926 року. „Простуджений, спаралізований, — писав у них М. Західний, — з’явився перед нами! Приємний голос, виразна вимова захопили слухачів і дедалі присутні почули голос невмирущого велета духу. Зникла особа лектора, а ми з запертим віддихом ловили кожне слово поеми, перед нами явився у величній постаті наш український Мойсей. Після читання старенький о. Купчинський на струнах цитри загравав коломийки з розмахом молодого революціонера”.

Поява поета в Золочеві, його огненні слова так вплинули на публіку, що через деякий час д-р Теодор Ваньо купив на ліцитації дім польського казино з театральною залюю, в котрій Франко декламував „Мойсея”, на власність Товариства ім. Маркіяна Шашкевича в Золочеві.

Свого часу на цьому будинку була встановлена меморіальна таблиця, яку згодом вкрали і продали на металобрухт нащадки тих, які 1912 року хотіли впрягтися замість коней у віз і везти свого Вчителя. Таблицю поставили нову. А прикре відчуття сорому залишилось...

На другий день І. Лизанівський запросив Івана Франка в гості до своїх батьків у Заріччя. „З моїми батьками-селянами, — писав у спогадах, — він поведився просто й щиро. Коли ми вертали в місто, він весь час всміхався, йшов мовчки, неначе щось із собою в думці говорив, а в кінці додав: „Ось пригадали ви мені мої молоді літа”.

Хата, в котрій побував Іван Франко 1912 року, напівкурна, під соломою, простояла до 1958 року, а відтак брат Івана Лизанівського Теодор Миколайович Лизанівський перебудував її, а його син Юрій нещодавно збудував замість неї нову хату. Неповдалі, у сусідстві, вже дорозбирають подібну хату. На все свій час...

Ніхто, на жаль, не здогадався записати спогадів про перебування поета в цій сім’ї. Ніхто навіть не сфотографував цієї хати (збереглися тільки випадкові фотографії), ніхто не здогадався назвати іменем Івана Лизанівського хоча б вулицю — як не в Золочеві, то принаймні на його рідному Заріччі.

На початку 1914 року „Українсько-руська видавнича спілка” вирішує здійснити п’яте видання „Лиса Микити” спеціально для читачів Великої України і доручає цю роботу І. Лизанівському, який як експедитор „Літературно-наукового вісника” часто буває в Києві. З того часу збереглися два листи І. Лизанівського до Івана Франка (листи письменника до І. Лизанівського не збереглися). Листи знаходяться у фонді Івана Франка Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Перший із них датований 14 березня 1914 року (ІЛ, ф. 3, № 1632, арк. 139-142), а другий — 12 квітня 1914 року (Там само, арк. 143). Обидва листи свого часу не привернули уваги дослідників.

Ця поема була опублікована 1890 року в дитячому журналі „Дзвінок”, а наступного року вона вийшла окремим виданням з ілюстраціями відомого українського художника Теофіла Копистинського.

Ця поема побила всі тодішні тиражі української книжки. 1896 року її було видано вдруге, а 1902 — втретє. Вчетверте поема побачила світ 1909 року завдяки „Українсько-руській видавничій спілці”. Всі видання зберігали ілюстрації першого.

Про п’яте видання, яке вийшло в Києві 1914 року ще перед Першою світовою війною, склалась думка, що воно відбулося без участі Івана Франка та що в ньому самовільно, без його згоди, замінено з огляду на цензуру слова „цар”, „цариця” на „лев” та „львиця”, а також знято ті характеристики героїв, які б ця ж цензура могла трактувати як зневагу християнських традицій та догм. Збережені листи І. Лизанівського до Івана Франка спростовують ці твердження і свідчать, що письменник особисто брав участь у виданні поеми, і все відбувалося за його згодою. Зокрема з відома Івана Франка був змінений правопис поеми з метою полегшити сприймання її читачами Великої України.

Шосте видання поеми здійснив у Відні 1921 року Петро Франко, який заклав спілку „Франко, син і Спілка”. В незміненому вигляді поему видало цього ж року „Всеукраїнське державне видавництво”. Перед тим з ініціативи Івана Лизанівського ця поема була видана в Харкові видавництвом „Рух” із передмовою О. Синівського, а відтак включена до 25-ого тому 30-томного видання творів Івана Франка, здійсненого „Рухом”. Том із поемою вийшов 1928 року. Поема часто видавалась і в Галичині. Зокрема 1925 і 1934 року її випустило видавництво „Українська книгарня і антикварня”.

1935 року поему „Лис Микита” переробив „для дітей середнього віку” Максим Рильський. Вона вийшла 20-тисячним тиражем у „Дитвидав” (Харків-Одеса). В такому вигляді поема була відома дітям і фактично залишається в тій же „обробці” відома й зараз, хоча

в четвертому томі 50-томного видання (рік видання тому 1976) відтворена так, як її написав Іван Франко...

Війна застала І. Лизанівського в Києві. Він не мав змоги повернутися до Львова, а тому й не став січовим стрільцем, як більшість його товаришів, проте невдовзі й він опинився у вирі важливих подій.

Центральна Рада після проголошення І Універсалу не зуміла взяти владу в свої руки. Підштовхувана домаганнями українського війська, вона проголосила III Універсал і Українську Народну Республіку, але виявила і своє безсилля, заявивши, що ця республіка стоїть у федеративному зв'язку з Росією, яка як держава фактично вже не існувала.

Свідками безпомічності Центральної Ради стали й галичани, які опинилися в Києві. Це переважно були військовополонені, які, вникнувши в ситуацію, що склалася в Галичині та на Великій Україні, вирішили залишитися в Києві і, як самі говорили, „будувати Україну тут”, вступаючи на службу до різних офіційних установ Центральної Ради.

У Києві галичани гуртувалися при „Галицько-Буковинському комітеті допомоги жертвам війни”, осередок якого у липні-серпні 1917 року став своєрідним політичним клубом галицьких українців. Завданням „Комітету” було допомагати полоненим та біженцям. Очолював його доктор М. Сабат, а в склад керівництва входили такі відомі особистості, як Д. Левицький, В. Охримович, М. Шухевич та інші. Насправді ж головну роль у „Комітеті” відігравали молоді галичани, які аж ніяк не обмежувалися тільки гуманітарною діяльністю. Вони нелегально виробляли землякам-галичанам паспорти та посвідки, яких вимагали поліцейні органи російського Тимчасового уряду, котрий не зважав на I Універсал і був фактичним господарем у країні.

Незабаром „Комітет” перетворився у звичайну політичну організацію, яка почала вимагати від Центральної Ради сформування галицької військової частини для охорони завоювань революції. Центральна Рада, яка панічно боялася, щоб Росія не звинуватила її в тому, що вся її сила опирається на „австріяків”, категорично відмовилася від цього. Вона навіть заборонила українським полкам приймати у свій склад колишніх полонених галичан.

Проте під тиском „Комітету”, який перейшов до більш рішучих дій, Центральна Рада врешті була вимушена дати дозвіл на створення такої формації, і 12 листопада 1917 року в № 203 київської газети „Нова Рада” було надруковане оголошення із закликом записуватися у цю формуцію добровольцями. Цю відозву підписали Іван Лизанівський, Євген Коновалець, університетський товариш Івана Лизанівського, Іван Чмола, Федір Черник, Роман Дашкевич, Микола Низькокклон та

Григорій Лисенко. Так з'явився у Києві відділ Січових стрільців, який згодом привів до влади отамана Симона Петлюру...

І. Лизанівський як член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) став делегатом до Центральної Ради, брав участь у підготовчій роботі закордонних комісій, а також зарекомендував себе як добрий промовець та організатор.

Створена формація Січових стрільців знаходилася під постійним контролем Івана Лизанівського. „В критичні дні гетьманського перевороту, — писав у спогадах Михайло Курах, — коли німецькі війська роззброїли СС-ів, Лизанівський піддержав їх усіма можливими засобами та обстоював конечність їх збереження, хоч би навіть в нелегальному стані. Він передбачував, що можуть наступити важливі переміни, в яких Січове Стрілецтво може відіграти вирішальну роль. Завдяки його старанням та інших впливових діячів, вдалось зберегти основні кадри Січового Стрілецтва та знову поставити його під зброю”.

І. Лизанівський був близьким товаришем Юліана Охримовича, який виконував функції головного секретаря УПСР і, як і він, був прихильником виразних національно-державницьких та самостійницьких позицій партії. Брав участь в установчому з'їзді партії, який відбувся 17-18 квітня 1917 року, у виробленні її тимчасової програми, ухваленні постанови про територіальну автономію України і націоналізацію землі. Керівництво партії складалося головним чином із студентів. З партією постійно співпрацював М. Грушевський. Завдяки ефективній пропаганді передачі землі народів без викупу партія на виборах до російських Установчих зборів здобула понад 50 % голосів по Україні, а після проголошення IV Універсалу 30. 01. 1918 року на її основі було створено уряд на чолі з В. Голубовичем (7 есерів та 2 есдеки). Ця партія мала перевагу в Раді Міністрів і після повернення уряду до Києва (01.03.1918 року).

За Гетьманату УПСР провадила нелегальну діяльність. На IV з'їзді (13-16 травня 1918 року) відбувся розкол партії на ліве крило — боротьбистів, які захопили Центральний комітет та пропагували „радянську” форму влади, співпрацюючи з більшовиками (О. Шумський, Г. Михайличенко, В. Еланський, А. Приходько та інші), і праве крило, котрих називали центральною течією (до її складу входили І. Лизанівський, М. Чечель, М. Шраг, М. Шаповал, Ю. Охримович та інші). Боротьбисти на своєму з'їзді 06-08. 03. 1919 року перейменувались на Українську партію соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). Центральна течія УПСР брала участь в організації Українського національного союзу (УНС), який став координатором дій українських партій, культурно-

громадських та профспілкових організацій, перебуваючи в опозиції до політики гетьманського уряду. Він мав на меті створення демократично-парламентського ладу та закріплення самостійності української держави. Союз домагався від гетьмана Скоропадського реорганізації уряду та участі в ньому міністрів. Однак реформований 24 жовтня 1918 року уряд не викликав довір'я УНС, і коли П. Скоропадський проголосив федерацію України з майбутньою Росією (14 листопада 1918 року) та затвердив кабінет із російських монархістів на чолі з С. Гербелем, УНС розпочав проти гетьмана повстання, на чолі якого поставив Директорію. Центральну течію в УНС представляв М. Шаповал. За Директорії до уряду Чеховського (УСДРП) входили М. Шаповал, О. Мицюк, І. Штефан, С. Остапенко. Інші діячі УПСР, не увійшовши до уряду Остапенка, котрий вийшов з УПСР на знак протесту проти його політики, разом з іншими соціалістичними партіями утворили Комітет охорони республіки (22.03.1919 р.). В уряд Б. Мартоса (УСДРП) увійшли М. Ковалевський, І. Лизанівський, І. Паливода, Л. Шрамченко, а згодом Д. Одрин та Т. Черкаський.

У добу Директорії І. Лизанівський займав відповідальні політичні та державні посади. В кінці січня 1919 року він організував крайову конференцію центральної течії УПСР, яку проводив М. Грушевський. У березні 1919 року був активним членом Трудової ради Кам'янецького Трудового конгресу, а опісля був там же обраний разом з І. Мазепою членом Комітету охорони республіки. Цим Комітетом керував В. Чеховський, який у час дезорганізації державного апарату Директорії планував зміну зовнішньої політики. Від квітня 1919 року І. Лизанівський керував міністерством преси і пропаганди в новому кабінеті Б. Мартоса.

У критичні дні грудня 1919 року І. Лизанівський переходить у район розташування УГА та здійснює ряд заходів для консолідації військової та політичної сили в боротьбі за незалежність України. Багато членів УПСР виїхали на еміграцію в Чехословаччину та Австрію, де пропагували диктатуру мас (М. Шаповал, Н. Григорієв). Деякі лідери УПСР — М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христю, Д. Ісаєвич — заснували у Відні закордонну делегацію УПСР, яка з 1920 року видавала орган „Борітеся — поборете” (1920-1922), прагнучи зробити з УНР „радянську республіку” та дійти до примирення з совєтською Росією.

У кінці січня 1920 року І. Лизанівський перебирається до Києва, щоб бути там, де вирішується доля нації. Він збирає членів УПСР, які уціліли після різних погромів та розколів і не стали співпрацювати з більшовиками, і в перших числах лютого проводить партійну конферен-

цію. Серед учасників цієї конференції з визнаних лідерів були присутні А. Степаненко, Н. Петренко, Ю. Охримович, В. Голубович, а також представники галицьких радикалів та боротьбистів.

Основне питання конференції стосувалося завдань партії в нових умовах. Учасники виступали за „радянську форму правління”, але з українським змістом. Україна мусить бути незалежною радянською республікою, а її відносини з іншими державами мають будуватися на основі міждержавних договорів. Конференція вирішила офіційно відновити діяльність УПСР. „Сам Лизанівський, — писав у спогадах М. Курах, — знав ціну більшовикам і не покладав надій на те, що вони допоможуть будівництву української „радянської держави”. Також інші учасники не мали ілюзій щодо національної політики більшовиків. Йшлося про те, щоб послабити більшовицьку агресію, ліквідувати її розмах, вести підготовчу роботу для створення таких умов, які сприяли б відновленню боротьби за державну незалежність України”. Щоб досягти цього, І. Лизанівський вклинював своїх людей у всі ділянки советської адміністрації та всілякими способами усував „русотяпський” елемент, що вороже ставився до будь-якої України.

Під кінець квітня до Києва дійшли чутки, що уряд УНР підписав договір з Польщею, що на Київ ідуть польські війська та що уряд УНР зрікся Східної Галичини на користь поляків. У Київ справді ввійшли польські війська та незначна частина військ УНР. І. Лизанівський виступив із категоричним осудом польсько-українського договору. Він відновив діяльність своєї групи і випустив перший номер журналу „Трудова Україна”, який польська військова комендатура відразу ліквідувала, та, провівши ревізію в помешканні І. Лизанівського, М. Опоки та М. Галицького, арештувала їх і посадила у військову тюрму. Були арештовані й інші члени групи Лизанівського, в основному галицькі радикали. Їм загрозували військовий суд та смерть, а тому для їх звільнення було докладено багато зусиль. Звільнено І. Лизанівського та його групу завдяки втручання представника Головного Отамана та уряду УНР Івана Романченка, який прибув до Києва. Також допомогло втручання у справу генерала Безручка, командира 6-ї Стрілецької дивізії армії УНР. Поляки невдовзі покинули Київ.

В Україну йшла Червона Армія, почався терор проти українців. Знищували усіх, хто виявляв хоч якусь національну свідомість...

Рятуючись, боротьбисти розпустили свою партію і в серпні 1919 року оформились як Українська комуністична партія (більшовиків), домагаючись прийняття їх до Комінтерну. З уваги на чималий вплив, який мали боротьбисти на українського селянина, В. Ленін обіцяв їм „неза-

лежність" УССР, але взамін домігся самоліквідації УКП(б) і влиття її в лави КП(б)У. В 30-х роках усі колишні боротьбисти були ліквідовані.

І. Лизанівський розумів, що відновити діяльність українських есерів неможливо, тому було вирішено влитися в органи советської адміністрації, культурно-освітні кооперативні та видавничі установи, конспіруючи зв'язки один з одним. Сам І. Лизанівський узявся за видавничу справу, щоб не марнувати дорогоцінного часу, бо, як казав, „коли ворог обтинає гілля, треба коріння запускати в глибину”.

Про особисте життя Івана Лизанівського відомо тільки завдяки „Спогадам” Надії Суровцевої, що вийшли у київському видавництві ім. Олени Теліги 1996 року. Надія Суровцева свого часу працювала в Центральній Раді і була добре знайома з тими, хто групувався при „Комітеті” галицько-буковинських біженців та полонених, отже, знала й І. Лизанівського. Свого часу вона емігрувала разом із групою М. Грушевського, з еміграції повернулася переконаною більшовичкою і значну частину свого життя провела у більшовицьких концтаборах.

Саме завдяки Надії Суровцевій відомо, що 1918 року І. Лизанівський одружився з Варварою Гнатівною Мокроус, а 1919 року в подружжя народився син, якого назвали Володимиром....

Варвара Мокроус народилася 28 листопада 1892 року в селі Войтково на Черкащині, закінчила Охтирську жіночу гімназію та Київський комерційний інститут. Вона походила з великої сім'ї, де, крім неї, було два брати — Петро і Павло — та три сестри — Ганна, Ольга, Параска. Про їхню долю, крім молодшої сестри Параски, не відомо нічого.

Параскевія Мокроус народилася 1895 року в селі Рокитне на Курщині. Закінчила Охтирську жіночу гімназію та Київський комерційний інститут. 1921 року вийшла заміж за Івана Семеновича Чмолу, який народився 06. 03. 1892 року в селі Солотвин Богородчанського повіту. Він навчався на філософському факультеті Львівського університету, був одним із організаторів „Пласту”, а також командантом сотні УСС. У боях під Соколовим 1915 року був поранений, потрапив у полон — відбував його під Києвом у Дарниці. В березні 1918 року разом з І. Лизанівським гуртував Українських січових стрільців у Києві: спочатку був командантом куреня, а опісля — коша Січових стрільців. Був членом Стрілецької ради. 1919 року повернувся в Галичину, вчителював у Яворові та Дрогобичі. 22 червня 1941 року, напередодні відступу советських військ перед німцями, був забраний енкаведистами і вивезений невідомо куди.

Кооперативне видавництво „Рух”, у якому почав працювати І. Лизанівський, було засноване 1917 року в місті Воїчі, а в грудні 1921

року перенесене до Харкова. Видавало здебільшого серії творів для масового читача. Серед них були „Бібліотечка української літератури для робітничих та селянських книгозбірень”, „Ілюстрована бібліотека для дітей”, „Франківська бібліотека”, „Театральна бібліотека”, в якій вийшло понад 100 п'єс, а також мистецькі монографії та повні зібрання творів українських письменників: 30-томне видання творів Івана Франка (1924-1931), дев'ятитомне видання творів Ольги Кобилянської (1927-1931) та восьмитомне видання творів Гната Хоткевича (1928-1932).

1933 року видавництво „Рух” було ліквідоване. Ще раніше, 1931 року, було ліквідоване видавництво „Книгоспілка”, організоване в Києві 1918 року — закрите більшовиками 1920 року, воно відновило свою роботу в Харкові 1923 року, спеціалізуючись на виданні художньої, природознавчої, науково-популярної літератури та шкільних підручників. Крім Харкова, видавництво мало філії в Києві та Одесі.

У цих видавництвах І. Лизанівський почав працювати після того, як весною 1921 року його разом із товаришами, серед яких були В. Голубович, В. Чеховський, Н. Петренко, І. Часник, Ю. Мазуренко, Д. Коліях, М. Горбань, було заарештовано і владштовано показовий публічний процес із метою компрометації цих діячів в очах громадянства. Проте процес не досяг бажаного ефекту — навпаки, ці люди стали ще популярнішими серед громадянства. Більшовики здавали собі справу, що засуд і розстріл увінчає їх ореолом мучеництва за народну справу, тому заарештованих було звільнено. Тільки декого покарали засланням. Звільнений був й І. Лизанівський, бо за нього клопотали такі авторитети, як Шумський, Блакитний, Любченко, Гринько, Полоз.

Після звільнення І. Лизанівський ще глибше конспірується, все більше проникаючи в культурницьку та видавничу діяльність. Саме він переконував М. Грушевського, коли той надумав повернутися з еміграції, не робити цього, бо в умовах советської дійсності буде позбавлений праці, але М. Грушевський не послухав...

Найбільшою літературною працею І. Лизанівського стало видання 30-томного зібрання творів Івана Франка. У всіх томах зазначалося, що до друку їх підготував І. Лизанівський за загальною редакцією С. Пилипенка. Перший том був надрукований 1924 року тиражем 10 тисяч примірників. У 1925 році вийшли другий, третій та четвертий томи. Другий том вийшов тиражем 5 тисяч примірників, а решта — тритисячним тиражем. 1926 року появились два наступні томи, п'ятий та шостий, тиражем 3 тисячі; сьомий — дев'ятий томи вийшли 1927 року. В усіх цих томах (із першого по дев'ятий) містилися оповідання Івана Франка. У наступних томах були повісті. Десятий том надрукували 1928 року,

одинадцятий — 1927, дванадцятий, який містив повість „Борислав сміється”, вийшов 1926 року, в тринадцятому томі був „Захар Беркут” (вийшов 1925 року). „Основи суспільності” появились 1926 року, „Для домашнього огнища” — 1927 року, і в цьому ж році вийшли „Перехресні стежки” (т. XVI) і „Великий шум” (т. XVII). Вісімнадцятий том, надрукований 1929 року, називався „Із літературної спадщини”. Книга 1”. Дев’ятнадцятий том (1928 рік) містив драматичні твори. Двадцятий і двадцять перший томи, що вийшли 1926 року, містили поезії. Поезії були і в двадцять другому та двадцять третьому томах (1927 рік). Поєми Івана Франка були поміщені в двадцять четвертому, двадцять п’ятому та двадцять шостому томах. Двадцять четвертий та двадцять п’ятий томи вийшли 1928 року, а двадцять шостий том — 1929 року. Переклади (поезія, проза, драматургія) містились у двадцять восьмому та двадцять дев’ятому томах, які були надруковані 1929 року. Всі ці томи, за винятком першого, вийшли тритисячним тиражем. У останньому, тридцятomu томі була поміщена повість „Лель і Полель”. Іван Франко зробив реконструкцію цієї повісті, переклав її українською мовою з польської, написав передмову та вислав І. Лизанівському для публікації. Цей том вийшов 1929 року тиражем 5000 примірників.

На основі цього видання творів Івана Франка у 1927-1931 роках було здійснене друге, причому томи I, III-VII, IX-XIII та XVII вийшли у видавництві „Рух” у 1927-1931 роках, а томи I-IV, VI-XXIX — у видавництві „Книгоспілка” в 1924-1929 роках першим виданням, томи I-III, XI-XIII у 1928-1930 роках — другим. Зміст ідентичний зі змістом рухівського видання.

Видання творів Івана Франка І. Лизанівським — це на сьогодні ще малодосліджена сторінка франкознавства з будь-якого погляду. Воно містить чимало несподіванок, котрі ще чекають свого дослідника.

На основі згаданого видання І. Лизанівський у 1930-1932 роках здійснює п’ятитомне видання Франкових творів.

Крім цієї капітальної праці І. Лизанівський видавав й інші твори. 1925 року він видав оповідання І. Франка „Моя стріча з Олексою” („Рух”, тираж 5000), 1930 року — збірник „Про Толстого”, в якому у вигляді вступного слова було поміщено статтю „Іван Франко про Л. Толстого”. Аналогічним способом 1931 року був виданий збірник „Про Е. Золя” у харківському видавництві „Рух”. Вступним словом служила стаття „Іван Франко про Е. Золя”.

В архіві Івана Франка, що в Інституті літератури, зберігається стаття І. Лизанівського „Уваги до генезис „Боа констріктора” та „Борислав сміється”, а також кілька листів І. Лизанівського до різних діячів:

Х. Алчевської, М. Вороного, О. Кобилянської, В. Старосольського, Т. Романченка.

Зберігся й один лист до дружини Івана Франка Ольги, писаний 1924 року.

Чимала епістолярна спадщина І. Лизанівського залишилася і в Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Львові. Це листи до А. Крушельницького (ф. 361, оп. 1, спр. 49, арк. 1-35), зокрема лист із 1929 року в справі видання видавництвом „Рух” оповідань і повісті „Танець тіней” М. Яцкова (ф. 361, оп. 1, спр. 49, арк. 6); Кирила Студинського (ф. 362, оп. 1, спр. 338, арк. 1-35).

Безумовна заслуга І. Лизанівського як літературознавця та редактора полягає і в тому, що він видав майже всі твори Василя Стефаника, познайомивши з ними Велику Україну. 1924 року він видав у ДВУ (Державне видавництво України) в Харкові „Кленові листки” Василя Стефаника з передмовою В. Коряка. З приводу цього видання Василь Стефаник згодом писав І. Лизанівському: „При перегляді „Кленових листків”, які Ви хочете пустити другим виданням у Харкові, я, крім дуже дрібних помилок коректи, не найшов нічого такого, що би не віддавало моєї думки або переінакшувало мої артистичні тенденції. Дякую Вам за Вашу вмілу роботу, яка мене разом з покутським діалектом зблизила до читачів Великої України. Через те Ви, як мій довірений співробітник, уважайте „Кленові листки”, тепер Вам послані, як авторське поправлене видання”. Цей лист був написаний у Русові 3 листопада 1925 року.

Новела „Кленові листки” була включена і до наступних видань творів Василя Стефаника, які вийшли у ДВУ в Харкові з передмовою В. Коряка. Їх теж підготував до друку І. Лизанівський. Видання були здійснені 1927 (друге) та 1929 року (третє) і містили вищенаведений лист до І. Лизанівського, автобіографію В. Стефаника та додатки, серед яких — Стефаникові переклади новел Людвіка Тома „Тверді голови” і „Смерть”. Увійшли до них і „Перший твір Леся Мартовича” (спомин) та стаття „Поети і інтелігенція”. 1926 року І. Лизанівський у журналі „Червоний шлях” (№ 2) вперше друкує оповідання В. Стефаника „Воєнні шкоди”, „Морітурі” та „Дід Гриць”, спеціально надіслані йому автором. 1927 року в журналі „Плуганин” була опублікована стаття І. Лизанівського „Стефаник про себе”, де автор цитував Стефаникові слова з листа від 1 серпня 1927 року: „Я писав тому, щоби струни душі нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоби з того вийшла велика музика Бетховена. Це мені вдалося, а решта це — література”.

Цього ж 1927 року в листі від 7 березня В. Стефаник писав із Русова: „Всім організаціям і товаришам з Радянської України, — „Плугові”,

Григорію Косинці, І. Лизанівському — кажу, що стою на вуглі моєї хати і протягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас і привітайте Олену Пчілку та тіні Лесі Українки і Михайла Коцюбинського...” Цей лист уперше був опублікований у № 6 журналу „Світ”. У всіх наступних публікаціях будь-які згадки про І. Лизанівського, Григорія Косинку, „Плуг” старанно викреслювали, і справжнього листа Василя Стефаника радянський читач так ніколи і не прочитав. До речі, першим, хто почав публікувати листи Василя Стефаника, був також І. Лизанівський. Тільки 1956 року якимось зовсім випадково, мабуть, через недогляд редакції та цензора, було опубліковано два листи Василя Стефаника до І. Лизанівського в журналі „Жовтень” (№ 5). Це були листи від 09.10.1923 року та від 17.03.1924 року. Зовсім не вивченою залишається історія випуску у 1927-1929 роках дев’ятитомного видання творів Ольги Кобилянської. Розвідка І. Лизанівського „О. Кобилянська в українській критиці”, яка була поміщена в четвертому томі, більше ніде не друкувалася...

1931 року більшовицькі засоби масової інформації проголосили, що завдяки пильності стражів революції — органів енкаведе — розкрито нову підпільну організацію „Український Національний Центр”, який готував повстання проти радянської влади. До складу того Центру, як свідчили ці засоби, входили колишні есдеки, есери, боротьбисти, укапісти та представники інших українських партій, які „глибоко замаскувались в радянську дійсність” і мали чималу фінансову підтримку з-за кордону. Більшовицький „губернатор” Косіор привселюдно оголосив, що на чолі того центру стояв професор М. Грушевський, а його заступником був колишній командант Січових стрільців полковник Гриць Коссака, який вирішив свої знання, набуті в боротьбі за Україну, передати у досвід Школі червоних командирів у Харкові. Серед інших діячів того „кубла контрреволюції” було названо І. Лизанівського, І. Часника, М. Шрага, П. Христюка, М. Чечеля. Всі вони були заарештовані, і невдовзі над ними відбувся показовий політичний процес. Метою цього процесу було скомпрометувати і позбавитись усіх, хто заважав будувати „світле майбутнє всього людства” під диригуванням Сталіна.

Підготовка процесу провалилась. Підсудні вели себе гідно, і більшовицькі можновладці вирішили не проводити показового процесу, щоб черговий раз не скомпрометувати себе, а його учасників знищити. Суд не відбувся, але заарештованих не було звільнено. Слід по них пропав. Тільки завдяки Надії Суровцевій відомо, що І. Лизанівського було заарештовано 1 березня 1931 року в справі УНЦ і засуджено на шість років ув’язнення, які він відбув, але додому його не відпустили, додавши

ще 5 років, а 22 грудня 1937 року трибунал по Іванівській області, на території якої він відбував покарання, засудив Лизанівського до розстрілу. Вирок було виконано десь у перших числах січня 1938 року.

Брат Теодор, що залишився в Золочеві, довгий час не отримував від Івана Лизанівського жодної звістки, а його дружина, Варвара Гнатівна з Мокроусів, не пояснювала, що сталося. Врешті брат відкрито запитав: що з Іваном? У відповідь вдова надіслала фотографії в жалобному одязі... Брат у пом'янику записав тільки рік смерті — 1938. Отримав він у листі і фотографію Івана Лизанівського з тюрми та сімейну світлинку, на якій І. Лизанівський сфотографований разом із дружиною та сином Володимиром. 23 лютого 1938 року була заарештована й Варвара Лизанівська. Її було заслано до Івдельлагу — концтабору на Полярному Уралі (Західний Сибір).

Сина І. Лизанівського Володимира друзі загинлого через Червоний Хрест відправили в Німеччину, а відтак він переїхав до США. Був одружений. Дітей не мав. З рідними контакту не підтримував. Родина Лизанівських відшукала його незадовго до його смерті в листопаді 1990 року. Мав 71 рік.

Варвара Лизанівська померла з голоду 2 травня 1943 р. в Охтирці.

„Советські володарі, — писав у статті-споміні про І. Лизанівського М. Курах, — знищили того небуденного діяча на 41-му році його трудолюбивого життя. Ніхто не віднайде його могили, яка згубилась десь в глухій закутині нової московської імперії”...

Зі спогадів І. Лизанівського випливає, що Іван Франко працював тоді над текстами літопису Нестора. Хотів довести, що цей літопис писаний віршами, а не прозою, і є пам'яткою українського віршованого епосу. Над цим Франко трудився ще з 1907 року. Цій проблемі віддано й рік праці з І. Лизанівським, проте науково довести згадану тезу письменникові не вдалося.

У фонді Івана Франка, що сьогодні зберігається в Інституті літератури ім. Шевченка НАН України, зберігся рукопис цих студій. Рукою І. Лизанівського написано „Передне слово” (8 аркушів), датоване 08-09.03.1912 року, а також оповіді, що в „Студіях” мають номери 403 та 404 і стосуються найстаріших переказів Київської землі: „Орби і дуліби”, „Похід Олега на Царгород”, „Другий похід Ігоря на греків”, „Смерть Ігоря”, „Ольжича помста”, „Війна Ольги з древлянами”, „Подорож Ольги до Царгорода”, „Ольга й Святослав”, „Похід Святослава на Болгарію”, „Криваве сватання Володимира”, „Володимир і варяги”, „Культь ідолів у Києві”. Цю працю заслуховували на засіданнях філологічної секції НТШ. Іван Франко мав намір видати її окремою книжкою

у „Всесвітній бібліотеці”, але з того нічого не вийшло. Вперше частину цієї праці було опубліковано за рукописами № 403 і 404 у четвертому томі „Літературної спадщини” Івана Франка 1967 року (видавництво „Наукова думка”), а 1976 року включено до шостого тому 50-томного видання Франкових творів.

Рукою Івана Лизанівського дописана після Андрія Франка праця „Найстаріші традиції Київської землі”. Вона була опублікована лише у 50-томному зібранні творів Івана Франка (т. XXX, 1983 р.).

Працював І. Лизанівський і над другим виданням повісті „Петрії і Довбушуки”. У своїх спогадах він детально оповідає, як вони з Франком записували сцену в Жидачеві та монолог Бляйберга.

„Франко готує до друку друге видання своєї першої повісті „Петрії і Довбушуки”, — писав у спогадах І. Лизанівський. — Першого видання, що друкувалося в „Друзі” 1875 року, немає під рукою. Частину повісті він уже продиктував моєму попередникові, але деякі розділи йому не подобалися, рукопис він каже різати наполовину і на другій, чистій сторінці диктує текст. Ходить по кімнаті, весь заглиблений у собі, і обидві руки самі дригають, голова схилена вниз. Всі розмови в повісті диктує так, неначе з кимсь другим розмовляє. Пригадую, коли диктував „сцену в Жидачеві”. Рабин карає Бляйберга за його злі вчинки. „Слухай, я скажу тобі дещо правдиве. Ти знаєш, що перед віками римляни, гої, знищили наш нарід, нашу самостійність, нашу державу. Правда, тебе вчили про те? Знаєш, що наша доля від віків — неволя, погорда, насильство і нужда! А знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потоку тих нещасть, що сталося для нас дошкою спасіння з розбиття нашої свободи? Знаєш? Здається, не знаєш того, то я скажу тобі. Нас спасло те, що, на думку наших ворогів, повинно було погубити нас, — нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла окремішність нашого життя, нас спасли наші перекази та писання, наші обряди, нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними, а наша єдність зі своїми”. Ці слова рабина Франко говорить з захопленням, надаючи їм єврейського біблійного тону. Говорить скоро, не звертаючи уваги, чи встигну я це записати.

Це буває рідко, бо звичайно він дуже слідкує за тим, чи я встигаю писати, і просить робити йому зауваження, коли треба диктувати повільніше, та коли моя рука змучена, щоб відпочити. Коли завважить, що я довго пишу й не прошу зробити перерви, він тоді сам робить перерву.

Диктування цього невеличкого розділу змучило його, бо, закінчивши сцену рабина з Бляйбергом, він мовчки ходить кілька хвилин по кімнаті,

заявляє: „Ну, на сьогодні буде, досить”, — просить рукопис встромити йому в кишеню шуби, я насовую йому шапку на голову, бо самому йому це дуже важко зробити, каже: „Прощайте!” — і йде з кімнати”.

Крім бібліотеки університету, І. Лизанівський працює з Іваном Франком у бібліотеці Оссолінських: Франко загорівся ідеєю випустити невідомий твір Адама Міцкевича, який знайшов у одного львівського антиквара. Франко шукає серед учених, хто б його підтримав. На жаль, таких нема. Він назве віднайдений рукопис „Велька утрата” і видасть його окремим виданням. Але це буде пізніше.

І. Лизанівський — свідок розмови Івана Франка з О. Брюкнером стосовно віднайденого рукопису. „Франко зі мною в бібліотеці Оссолінських у Львові, — описує цей епізод І. Лизанівський. — До нього підходить проф. Брікнер. Після привітання Франко питає Брікнера, чи він прочитав п'яту частину „Дзядув” Міцкевича, яку Франко недавно знайшов і яку починає друкувати. Недавно перед тим Франко прислав Брікнерові рукопис, але той без відповіді повернув його.

Франко знайшов якийсь польський рукопис і йому вродилося, що це рукопис п'ятої частини „Дзядув”. Звичайно, ніякими серйозними аргументами Франко свого твердження не підпер.

У розмові з Брікнером Франко підтверджує автентичність рукопису і як найсильніший аргумент висуває те, що йому явився дух Міцкевича й сказав, що це дійсно п'ята частина „Дзядув”. Це твердження висловлює Франко з великою нервозністю, спаралізовані руки починають скоріше дригати, як маятник, та вдаряти о тіло Франкове. Франко кидає Брікнера, не попрощавшись.

Пізніше, за часів війни, коли Франка не доглядали, він надрукував таки цю книжку, плід хворої думки, де він висловлює як аргумент дух Міцкевича”.

Подібна історія сталася і з поезіями Афанасьєва-Чужбинського, які розшукав Іван Франко і „духом” довів, що вони належать саме цьому поетові. Ця книжка під назвою „Афанасьєв (Чужбинський) Александер Степанович. Українські поезії” вийшла 1912 року накладом та з передмовою Івана Франка в серії „Міжнародна бібліотека” під № 1. „Вельку утрату” Франко видав 1913 року.

Судячи по тому матеріалу, який І. Франко видав протягом 1911-1912 років, можна припустити, що до цих видань причинився й І. Лизанівський. Серед них були збірка „Батьківщина і інші оповідання”, частково „Вавілонські гімни і молитви”, які друкувалися в „Ділі”, а 1911 року вийшли окремим виданням накладом „Українсько-руської видавничої спілки”. До цього часу належить і друге видання збірки „Мій

Ізмарагд", яка сьогодні має назву „Давнє й нове", та другого видання збірки „Зів'яле листя". Обидві збірки вийшли накладом „Українсько-руської видавничої спілки".

Повну увагу про праці Івана Франка, які допомагав готувати до друку І. Лизанівський і які були опубліковані у різних часописах, дає бібліографічний покажчик, складений М. Морозом (вийшов у „Науковій Думці" 1966 року).

Спостережливий І. Лизанівський помічав усе. „Галицькі клерикали й попи, — писав він у спогадах, — все життя цькували Франка. І коли Франко був зламаний фізично, тяжкою хворобою кинутий у психічну нерівновагу, з надламанною душею, вони й тоді не забули своєї ненависті до нього. І коли Франко в приступі психічної нерівноваги, розбитий, обірваний, блукав перед церковними дверима, вони кричали, що це кара Божа на Франка та що Франко навернувся й став католиком. Але вони в грубошкірості своєї християнської любові забували, що це чорна хмара заслонювала хвилево ум Великої Людини, що після того наступали часи просвітління, вертала думка, хоча й послаблена, нездатна силою грому розбивати тьму, але ще в силі працювати".

Листи І. Лизанівського до Івана Франка вперше були надруковані у третьому випуску „Наукового вісника Музею Івана Франка у Львові" 2003 року (с. 308-336).

В одній кімнаті з І. Лизанівським жив студент із Коломийщини Андрій Дутчак, який став наступним секретарем Івана Франка, проте як секретар він не значиться в жодних довідниках. У фондах Івана Франка немає жодного листа Дутчака до письменника, про нього ніхто не залишив спогадів, хоча насправді Андрій Дутчак працював з Франком у найпродуктивніший для хворого письменника рік, і свідченням тому є його спогади „Із споминів про Івана Франка", вперше опубліковані Дмитром Рудиком у № 3 журналу „Західна Україна" за 1930 рік, (с. 51-52). Про самого Андрія Дутчака відомо мало. Він народився 21 листопада 1891 року в селі Коршеві Коломийського повіту (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 641, арк. 154). Його батько Яків та мати Анна були селянами середнього достатку. 1904 року А. Дутчак стає учнем Коломийської гімназії з українською мовою навчання, чи, як ще офіційно її називали, цесарсько-королівської II гімназії в Коломиї, яку успішно закінчує 14 червня 1912 року. Цього ж року він стає студентом філософського факультету Львівського університету (Там само, спр. 636, арк. 170). На початку війни помирає його батько, і Андрій дістає відстрочку від армії (Там само, спр. 648, арк. 64). 1916 року він закінчує п'ятий семестр і йде до війська. Того ж року потрапляє у

російський полон. Подальша доля А. Дутчака пов'язана із Січовими стрільцями, які приводять до влади С. Петлюру.

А. Дутчак датував свої спогади 12 травня 1921 року. У той час він перебував в Умані, де був і Дмитро Рудик, його земляк. Саме на прохання останнього А. Дутчак написав спогади про Івана Франка для майбутнього збірника. Збірник не вийшов. Подальша доля А. Дутчака невідома ні його товаришеві Дмитрові Рудику, ні пізнішим дослідникам...

„В 1913 році, — писав у спогадах А. Дутчак, — довелося мені прожити з І. Франком кілька місяців у Львові і два місяці улітку та ранньою осінню в одному з найкращих сіл Східної Галичини, серед величавої гірської природи Карпат, в Криворівні, куди галичани виїжджали на відпочинок. Приїжджали до Криворівні Франко, Грушевський, етнограф Гнатюк та інші. Я був тоді секретарем І. Франка, себто писав все, що він творив або перекладав; у цьому часі Франко не міг з причини паралічу обох рук володіти пером. Я також переводив коректуру всього, що він тоді друкував.

У своїх споминах буду щирим і правдивим, та постараюся по змозі як найвірніше передати свої враження за час мого співжиття з І. Франком.

Характерною рисою І. Франка було те, що він тоді — вже знесилений фізично по тяжкій хворобі мозку, поражений паралічем — не перестав працювати. Величезна енергія до роботи не вичерпувалась в нього. Вся майже його робота за останні роки була віддана на переклади.

Енергія проявлялася в І. Франка моментами, надто яскраво під деякими враженнями. Та зрештою його працездатність цього періоду пояснити треба скоріш звичкою до невпинної праці, як фізичною спроможністю до неї. Грало ролю і те, що цьому довголітньому культурному провідникові Галичини ще за життя через трагічні обставини тяжкої хвороби мозку довелося віддати провід в тодішній літературі, критиці, науці та поступовому громадському життю другим людям.

І. Франко відчував це болюче. Він ніяк не міг погодитися з таким станом, що його слово не мало вже тої сили, що раніше, що молоді поети, письменники, літератори, журналісти вже не цієї думки, як це було раніше, про його слово, що вже не покаже українським широким колам, де у них є цінності, а де недостачі. Це бачили й відчували всі, що окружали І. Франка, ксму доводилося з ним ближче жити, ближче працювати. Хвилями був він занадто роздратований та нервовий, то знову, — подобрішавши, — глядів на оточення своїми добрими сивими очима з-під густих білих брів, очима, повними резигнації та безмірного смутку”.

Не обминув А. Дутчак у своїх спогадах і родинного життя Івана Франка. „Не знаю, — писав він, — яке було в нього родинне життя, але в час мого перебування у Франка воно було для нього далеко незavidне.

Два його сини вже вийшли були, як кажуть в Галичині, „в люди”. Один був учителем гімназії, другий — студентом техніки, а одинока дочка працювала в одній з українських інституцій („Дністер”). Увесь тягар дрібної домашньої роботи спадав тоді на хворі руки і немічну, похилу спину батька, бо матір їх в тому часі була в великому нервовому розстрою. В домі Ів. Франка не було робітницї. Сам Франко мусив майже кожного дня ходити на базар за щоденними покупками, і часто можна було стрінати його по вулиці Софії у Львові, як він ніс для рідні м'ясо, хліб, картоплю тощо в кошику під пахвою.

Сам Франко говорив мені, як йому доводилося часто писати під крик своєї хворої дружини. Все він зносив тихо, терпеливо та уперто працював серед таких тяжких обставин”.

Згадав А. Дутчак і про стосунки Івана Франка з М. Грушевським, трактуючи їх на рівні поширених тоді чуток: „З проф. Грушевським, з котрим його в'язали довгі літа праці в редакції „Літературно-Наукового Вісника” в Науковім Товаристві ім. Шевченка, в Українській Видавничій Спільноті, жив І. Франко в незгоді. Історію цієї незгоди толкували в тому часі різно. Головною її причиною уважали те, що Грушевський, без відома Франка як члена редакційної колегії „Літературно-Наукового Вісника”, помістив в цьому же журналі гостру, несправедливу та їдку критику на Франкового „Мойсея”, написану молодим тоді критиком М. Федюшкою, знаним під псевдонімом М. Євшан. Сам Франко говорив мені, що в нього непорозуміння з М. Грушевським з причини різних поглядів на план роботи в Науковому Товаристві ім. Шевченка, в котрого президії вони були обидва. Франко уважав, що непорозуміння принципіального характеру”.

За свідченням А. Дутчака, Франко не міг багато працювати, хоч мав велике завзяття до праці. Втомлювався вже після 1-2 годин диктування (коли робив переклади), і ще швидше, коли що-небудь компілював чи диктував власну авторську річ. Доводилося працювати годину до полудня і годину після обіду.

А. Дутчак був свідком історії з „Wielką utratą” — трагедією, в якій, за його словами, у напівфантастичній, напівміфічній формі змальовано різні моменти з життя польської революційної молоді 30-х років ХІХ століття. Авторство цього твору Франко приписував Міцкевичеві. Франко вважав, що зробив важливе відкриття: відшукав не знаний до

того часу твір великого польського поета. А знайшов його, як писав у передмові, випадково в одній з антикварень.

Після опублікування твору українська преса згадала про нього короткими увагами, а польська оминула цей факт мовчанкою.

„Справа з цим твором була така, — згадував А. Дутчак. — Франко знайшов невелику частку якогось старого, недрукованого рукопису, без початку і кінця, в одній з антикварень м. Львова, почав його читати і спочатку заявив мені, що це, мабуть, частку твору Міцкевича „Dziady”. Коли ж він почав порівнювати цей твір з „Dziad-ами”, переконався, що це цілком щось інше. Тоді Франко докомбінував сам початок та кінець до знайденої частини та змінив дещо і з самої знайденої частини. Все це старався Франко видержати в мові часу Міцкевича та підтягнути під Міцкевичів спосіб писання.

Так перероблену рукопись післав Франко Брікнеру, професору славистики в університеті в Берліні, а потім професорові Краківського університету Третьяку і професорові Львівського університету Калянбаку. Всі вони однак відмовилися визнати згаданий „Utracony Raj” („Втрачений Рай” — пол., авт.) за твір Міцкевича. Та, по мимо цього всього, Франко рішився все-таки надрукувати його, приписуючи його Міцкевичеві.

За такий поступок ми, розуміється, не станемо обвинувачувати Франка. Його гнала якась жадова докінчити твір, побачити його повним, цілим. Він не міг оволодіти собою і побороти цю жадову. Спочатку почав він для проби доробляти частини до знайденого рукопису, а коли йому вдалося їх зладнати, забажалося це видати друком”.

Далі А. Дутчак зауважує, що в цьому часі Франко під впливом своєї хвороби схилився в сторону деякого містицизму. Містицизм його був своєрідним. Свою хворобу письменник пояснював як боротьбу зла з добром, причому перемогло зло, забравши в нього можливість інтенсивно працювати.

Про перебування Франка у Криворівні А. Дутчак згадував: „У Криворівні ходив Франко часто до гірського колодязя, котрий був близько нашого мешкання, тримав довго руки в холодній гірській воді та потім говорив, що наслідком цього хвороба його меншає.

Часто мали місячні ясні ночі великий вплив на Франка. Я пригадую собі їх. Франко будив мене около 1 години ночі, казав брати перо і писати. Тоді починав він продиктовувати мені якусь поезію, головню на соціальну тему. Особливо любив тоді писати Франко про людську кривду. Спочатку праці ішла ясна і зрозуміла думка та добрий поетичний уклад. Але через якої півгодини такої роботи одно і друге псувалося. Продиктовуючи свої твори, Франко переживав все, що

говорив, підносив та знижував голос, говорив з великим чуттям. Цим він дуже знесилювався і вкінці без сил лягав на постіль та засипляв тяжким неспокійним сном.

Перебуваючи на селі, в горах, сидів Франко майже цілий день серед скель і лісів, де й працював, — себто писав і читав. Жодної гірської квітки чи замітнішого мінералу не проминув він, щоб його не оглянути та не сказати мені, яка його назва в науці і як називає його нарід. Тут часто згадував він про своїх героїв з повістей із гуцульського життя та любив про них оповідати”.

Іван Франко згадує про А. Дутчака тільки один раз. Згадка пов'язана з історією написання спогаду „Моя вітцівська хата”. Цей твір-спогад написаний у Криворівні 11 вересня 1913 року, а вперше надрукований у „Матеріалах до української етнології” (т. XVIII, 1913 рік). У передмові до публікації Франко написав: „Ось ті згадки, які я продиктував Дутчакові”...

На відпочинок до Криворівні Іван Франко збирався вже від початку літа. Львів же готувався до 40-річчя його письменницької праці. 7 квітня 1912 року Ювілейний комітет звернувся до українців із відозвою „В справі ювілейного дару Ів. Франкові”, яка була опублікована у № 94 газети „Діло”. „Невідрадні відносини, в яких опинився нині — по сорок літах невтомної праці в користь рідного народу — найбільший сучасний письменник України — Ів. Франко, — говорилося у зверненні, — ставлять справу його матеріального забезпечення на порядок дня. Віддячуючись за dokonану працю й співчуваючи у нинішнім його горю, суспільність наша мусить доложити старання, щоби хоч нині (коли не сталося се вже давніше) зняти з нього журбу о хліб щоденний, уможливити йому безжурне життя — без потреби спеціального заробітку з його сторони. Сього вимагає від нас наша національна амбіція, се — наш національний обов'язок.

Мав се власне на думці Комітет, який зав'язався для сеї справи в лютім с. р.

Способів, якими можна було би досягнути намірену ціль, згаданий Комітет вибрав два. Один — безпосередній, звертаючись до суспільності скласти датки на сю цільну книжечку т. вз. кр. „Дністер” число 8 000, другий — посередній, плануючи видання великого ювілейного збірника, з якого розпродажі чистий дохід призначений для ювілята. Таким чином оба ці способи змагають до одної цілі, яка на думку Комітету повинна бути й одинокою ціллю цілої передювілейної і самої ювілейної акції.

На жаль, одначе, розпочатим в сій справі заходам ювілейного комітету загрожує в останніх часах небезпека розбиття. Користаючи з

нагоди (ювілейного року!), деякі одиниці з-поміж нашої суспільності починають виступати з проектами своїх окремих ювілейних видань, не своїм, приватним, розуміється, коштом, а коштом — публічної складки. Перший крок в сім напрямі зробила вже редакція *Учителя*, плануючи видання ювілейного „Учительського Альманаху” й накликаючи в ч. 7 народне учительство до грошевих жертв на сю ціль.

Ми розуміємо пієтизм для ш. ювілята одиниць, які виступають з такими планами. Не сумніваємося також, що не меншим пієтизмом для нього перейняте й народне учительство, як і взагалі ціла наша суспільність. На сей пієтизм й числив ювілейний Комітет, звертаючись недавно до нашого загалу з відомою відозвою. І в ім'я власне сього пієтизму, яким суспільність наша оточує особу ювілята, повинна вона нині, користуючись нагодою, всю свою увагу сконцентрувати на одну тільки ціль — зібрання достойного нашої національної честі національного дару Ів. Франкові, не розбиваючи акції і сил іншими, другорядними планами пошанування нашого письменника.

Маємо надію, що дотичні одиниці й ціла наша суспільність зрозуміють наші інтенції”.

Протокол першого засідання, яке відбулося 27 січня 1912 року, зберігся у рукописних фондах наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. Друге засідання, протокол якого теж зберігся, було проведене 6 лютого 1912 року. Аби не повторити помилки „минулих датків” і щоб опікун Франка Карло Бандрівський не міг сам „орудувати” фондом, комітет вирішив створити комісію з трьох чоловік, які мали ним розпоряджатися і видавати Франку місячну пенсію, — скажімо, 200 корон. Зібрані гроші, згідно з планом, повинні бути покладені до каси „української інституції” „Дністер”, куди кожного року до фонду впливало би 6,5 % від загальної суми — таким чином фонд Франка ставав автоматично і фондом товариства „Дністер”, бо гроші, які міг би вибрати Франко за рік, становили невелику суму — 2 400 корон.

Певна річ, на таку операцію товариство охоче погодилося. „Дністер”, який згідно з тодішньою номенклатурою іменувався „Товариством взаємних убезпечень”, на той час добре стояв на ногах, мав фонд у п'ять мільйонів корон, солідним був і його щорічний прибуток. Директором „Дністра” був Дам'ян Савчак, його заступником — Стефан Федак, почесним президентом — митрополит Андрей Шептицький.

На заклик комітету першими відгукнулися студенти, які вирішили збирати гроші на ювілейний дарунок Іванові Франку різними виступами та концертами. № 102 газети „Діло” від 8 травня 1912 року повідомляв: „Концерт на Ювілейний дар Івана Франка, уладжуваний тов.

акад. хор. „Бандурист”, відбудеться дня 14 мая с. р. в салі львівської Фільгармонії. Ласкава співучасть Вш. Анни Крушельницької, абсолювентки консерваторії медіолянської, збудила серед музикального львівського громадянства живе заінтересування. В програму сего концерту увійде 9 точок, яких порядок подається з початком мая. На бажання приватних осіб білети продаватимуться вже від 1 мая в книгарні Наук. тов. ім. Шевченка, Ринок, ч. 10. Ціни місць: фотелі партерові ч. 1-156 по 5 кор., ч. 157-210 по 4 кор., ч. 211-298 по 3 кор., ч. 299-444 по 2 кор., фотелі II поверху: ч. 1-22 по 3 кор., ч. 23-82 по 2 кор., фотелі III поверху: ч. 1-56 по 1,20 кор., ч. 57-104 по 80 сот., ч. 105-180 по 60 сот., ложі мезанінові і I поверху по 20 кор., а партерові і II поверху по 12 корон, фотелі партерові III рядні для П. Т. інституток і шкіл дівочих за попереднім збірним замовленням знизиться з 2 к на 1,50. При касі знаходиться буде пушка Рідної Школи — проте є зайвим згадувати про обов'язки зглядно неї”.

Анна Крушельницька була рідною сестрою Соломії Крушельницької. У цьому ж номері повідомлялося про те, що „великий портрет Івана Франка вийшов накладом Тов. „Січ” у Львові і продається по ціні 2 к. Гроші і замовлення на сей, справді старанно виданий портрет можна посилати на адресу: товариство „Січ” у Львові, вул. Коперніка ч. 16”.

№ 105 „Діла” від 11 травня повідомляв: „Концерти на ювілейний дар д-ра Івана Франка. Генеральна проба мішаного хору тов. „Львівський Боян” відбудеться в понеділок 13 с. м. в салі „Руської Бесіди” о год. 7 вечором. Генеральна проба „Бандуриста” з оркестрою в вівторок 14 с. м. в салі Льв. Фільгармонії о год. 2 пополудні точно. Петро Артемович — диригент”.

Врешті № 106 „Діла” з понеділка оголосив: „Концерт на дар ювілейний для д-ра Івана Франка відбудеться у вівторок в салі Фільгармонії. На тому святі явиться без сумніву вся свідома львівська Україна і зложить доказ, що вміє оцінити культурну роботу і вшанувати тих, що все свое життя і всі сили склали в жертву для народу”.

14 травня 1912 року в залі Львівської філармонії відбувся концерт з участю „Крушельницької Анни з Медіоляну, О. Бірецької, Ст. Чарнецького, Т. Шухевича та Е. Перфецького”. Кошти мали іти на „книжечку „Дністра” ч. 8 000”. 108 номер „Діла” повідомив, що на концерті був Іван Франко, якому після першого відділу влаштовано бурхливу овацію... Домет (можливо, Садовський) у відгуку про концерт „Бандуриста” писав: „На кінець кілька слів про публіку. Що ж, наша місцева і замісцева публіка поводитася як звичайна галицька публіка, а має вона свої спеціальні чесноти: на всякі концерти і пред-

ставлення спізняється, шукаючи за своїм номером крісел, перешкоджає слухачам, — буває й таке, що підчас солових продукцій і найбільших драматичних сцен купує помаранчі і сластьони або заїдає принесені з собою; де не треба розмовляє, — ну, а впрочім поводитьсь зовсім благопристойно і солідно... Таке в приближенню було, на жаль, і на посліднім концерті”.

Майже кожен номер газети „Діло” нагадував про необхідність скласти пожертву на ювілейний дар Іванові Франку.

Іван Франко заглиблений у свою працю. „Десь у червні 1912 року, — писав у статті „Народнописенна ритміка в поезіях І. Франка”, надрукованій у журналі „Народна творчість” (1941 р., № 1, с. 29-46), Філарет Колесса, — звернувся був І. Франко до мене з проханням списати від нього народні мелодії, щоб вони не забулися.

Точно в умовлений час Ів. Франко прийшов до мене, приніс моїм дітям черешень — і почалося записування.

Франко співав приємним баритоновим голосом, співав зовсім просто і природно, так, як співають наші селяни, без афектації, без концертних манір, проте його спів чомусь глибоко зворушував; одна за одною стелилися на папері мелодії, немов запашні квіти, перенесені живцем з сільської левади. Не раз важко доводилося мені вловлювати їх ритм вільний і з відтінком речитативу. Тоді Франко повторював терпляче пісню по кілька разів. Отак списав я від Франка в три прийоми до 30 пісень, нотуючи до мелодій тільки першу строфу тексту. Франко забрав з собою ті записки, але в останній частині його „Студій” (ЗНТШ, 1912, т. СХІІ) з’явилось з них тільки 8 мелодій. Що сталося з рештою, мені невідомо; мабуть, перейшла вона до бібліотеки НТШ разом з книжками й паперами Ів. Франка”.

Близилось 1 липня — чергова річниця вбивства Адама Коцка. № 145 „Діла”, що вийшов у суботу 29 червня 1912 року, закликав „львівську українську Громаду, щоби прибула в понеділок дня 1-го липня о годині 6-ій вечором на Личаківське кладовище, де відбудеться посвячення пам’ятника на могилі бл. п. Адама Коцка — За Комітет: *Кость Паньківський, д-р Володимир Бачинський, Ірина Січинська*”.

Управа студентського хору „Бандурист” через газету „Діло” також звернулася „до всіх Товаришів, щоби явилися на пробі в понеділок т. е. 1 липня точно о 4½ год. сполудня в льокалі тов. „Боян”. По пробі о 6 год. співатимемо на Личаківськім кладовищі підчас посвячення пам’ятника бл. п. тов. Адама Коцка”.

Аналогічне звернення опублікувало товариство „Просвіта”. Аби відвернути увагу громадськості від цієї події, польські патріоти вирішили

показати „о годині 5 пополудні на перегоновій площі за стрийською рогачкою лет гр. Сціпіона дель Кампо” на літаку. То нічого, що літун має типове італійське прізвище, заявляли польські газети, але його мама є полькою. Мав літати напівпольський — напівіталійський льотчик у суботу та неділю.

Про відкриття пам'ятника А. Коцюкові, півукраїнцеві — півполякові, вбитому польськими шовіністами, польська преса не заїкалась.

Літав літун на висоті 200-300 метрів першого дня 13 хвилин, а в неділю на висоті під 400 метрів — 10 хвилин. Преса обіцяла, що наступного разу буде літати вище й довше.

На відкритті пам'ятника були присутні Іван Франко та Василь Щурат. Про це згадує син Щурата Степан. Спогади зберігаються у фондах Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка.

Відкриття пам'ятника ознаменувалося виходом на волю студентів Миколи Залізняка та Осипа Охримовича, засуджених за липневі університетські події. „Вже від раннього ранку, — писала того дня газета „Діло”, — зібралася в околиці крайового суду численна українська громада особливо з-поміж академічної молодіжи, щоб привітати на волі жертви боротьби за український університет. Полагоджування формальностей забрало час аж до пів до 9-ої, коли оба винні змогли перейти поріг суду та опинитися серед товаришів і товаришок, що щиро стискали їм руку. Та не довелося обом випущеним користати відразу зі свободи, бо ось Миколу Залізняка, якого присудом львівського трибуналу як російського підданого ще й видалено з границь Австрії, відразу відставила в'язнична сторожа до рук поліції. Дотеперішні заходи, щоб уможливити Залізнякові, зайнятому в останніх часах впорядкуванням музейних зборів Наукового Товариства ім. Шевченка, побут в Австрії, остали поки що без успіху і через три дні його власть відставить до найближчої границі. З ним прийшло би ся покидати Галичину і його дружині, укінченій студентці філософії, п. Олені з Охримовичів, що через подружжя втратила австрійське горожанство. Отся прикра евентуальність була б для засудженого і з морального і з матеріального боку дуже важким ударом, та надіємося, що компетентні чинники хоч би з чисто гуманних зглядів не захотять, щоби цісарська амністія, яка звільнила всіх засуджених від наслідків кари, ніяк не досягла М. Залізняка тому лише, що йому перед московським режимом прийшлося шукати захисту в Австрії, та що він тут не ухилився від обов'язку солідарності з загалом української академічної молодіжи”.

Українська громада збирала кошти на відкриття ще одного пам'ятника — жертві польського шовінізму гімназисту Петру Чорнію...

Розділ III

ПОЧАТОК ЮВІЛЕЮ

28 травня 1912 року „Діло” (№ 117) в статті „Ювілей духу езуїтизму” писало: „Нині поляки починають обходити ювілей мнимого 250-літнього ествання львівського університету. В 1884 році мали вони обходити щойно ювілей 100-літнього ествання його. „Różne przeszkody i względy udaremniły ten zamiar” — писав в 1894 р. ректор університету Людвік Цвіклінський. І пізніше, видко, часи не були кращі. Можна б назвати їх: Kriegsjahre. Числячи военний рік за п’ять нормальних років, можна б знайти нині й підставу для ювілею 250-літнього ествання того університету, що властиво ествує лиш 138 років. Але жарт на бік! Хто взявся устроювати серйозний ювілей, в того і підстава мусить знайтись серйозна. Такою серйозною підставою для ініціаторів ювілею є зв’язок нинішнього львівського університету з давньою езуїтською академією у Львові, основаною 1661 р. королем Яном Казимиром. Та академія, правда, була від початку до кінця нелегальна. Але що в давній Польщі було легальне? Та академія була раз-по-раз касована і вкінці скасована ґрунтовно разом з Єзуїтами 1773 р.; між нею і пізнішим львівським університетом нема ніякого зв’язку. Але хіба ж тут розходиться о простий, звичайний зв’язок? Поодинокі фази ествання давньої езуїтської академії і пізнішого університету у Львові — се такі звена, що в’яжуться собою не історично, але духово. Таке заявив оборонець ювілею 250-літнього ествання львівського університету, так сказав у парламенті проф. унів. Гломбінський”.

Однією з причин, чому Львівський університет не міг стати українським, на думку польських шовіністів, було те, що його заснував польський король Ян Казимир, а тому, твердили вони, університет у Львові був, є і залишатиметься польським. Крім того, поляки відкрито вже тоді називали університет іменем Яна Казимира, нехтуючи його офіційною назвою (університет офіційно носив ім’я цесаря Франца I). Депутати сейму, в тому числі доктор прав ректор Станіслав Гломбінський, у своїх

виступах на засіданнях дуже часто „помилявся” і називав Львівський університет „Казиміровським”.

Українці були категорично проти такого трактування Львівського університету. Ян Казимир 1661 року відкрив у Львові єзуїтську академію, яку свого часу разом із орденом єзуїтів ліквідував австрійський цісар. 1784 року своїм дипломом від 21 листопада цісар відкрив справжній університет, отже, єзуїтська колегія, чи то академія, нічого спільного з університетом не має.

„Діло” нагадало, яку присягу склав Ян Казимир у липні 1648 року: „Мир і згоду між християнськими дисидентами удержу, ані яким-небудь способом, чи то нашою чи наших урядів властю чи начальством якого-небудь стану, не допущу, щоб хто-небудь із-за релігії був переслідуваний або гноблений, ані сам нікого переслідувати і гнобити не буду. А скоро в чім-небудь, що Боже борони, нарушу мою присягу, тоді мешканці Королівства і всіх його провінцій не будуть мені винні ніякого послуху; противно, самим фактом увільню їх від віри і послуху, які належаться пануючому. Вкінці звільнення себе від тої присяги в нікого просити не буду, а жертвованого не прийму. Так мені Боже допоможи і ти, святе Христове Євангеліє!”

„Ту присягу, — коментувало „Діло”, — Ян Казимир зломив в місяці липні 1658 року. І знову десять літ пізніше, бо в 1668 р. звільнив своїх підданих від віри і послуху, так як се сказав був у присязі. Зложивши корону, пішов скитатися по чужині, разом з тими Аріянами, що їх сам раніше вигнав з Польщі”.

Нагадало „Діло” і про так звані шлюбні Яна Казимира, своєрідну клятву, яку він складав у присутності папського нунція Відоні перед іконою чудотворної Богородиці 1 квітня 1656 року в латинському кафедральному соборі у Львові: „А що я бачу найочевидніше, з великим болем мого серця, що за плачі і утиск хлопства, в краях поручених моїй управі, хотів, Мати і Діво Пресвята, Син Твій, Суддя справедливий, щоб через те семиліття грасували пошесть, голод, огонь і війна, ото ж прирікаю і шлюбую, що по укріпленню мира сполом зі всіма станами королівства візьмуся цілою душею за всі способи, аби раз вже польське селянство від несправедливих утисків й кривд було увільнене”.

І зломив клятву. Війни, розрухи, голод не припинилися. Навпаки, ставали все грізнішими і страшнішими. „Третього віроломства, — писало „Діло”, — допустився Ян Казимир супроти Українців, не додержавши заприсяжених собою пунктів Гадяцької угоди з 1658 р. Одним з перших актів ламання тої заприсяженої угоди було видання королівського привілею Єзуїтам на утворення академії у Львові, де по

мислі згаданої угоди академія належала Українцям. Знав се король так само добре, як знали ті Єзуїти, що самі таки на Гадяцькій угоді опирали свою просьбу о дозвіл на утворення академії у Львові і нібито отворяли її навіть як українську академію для Українців (розуміється, католиків!), яких і фактично було між студентами львівської єзуїтської академії переважне число. Єзуїти пустилися на підступ. Король на їх підступ дався взяти свідомо. З легким серцем міг обманути підданих Українців той, хто самій Богородиці, виавансованій недавно на основі сонного видіння Єзуїта Манчінеллі на степень Королеви Польської, не додержав урочистих шлюбів! Впрочім, і вчили Єзуїти, що чоловік від решти звірят різниться клейнодом шляхетства і латиною. Отже, хто не є польський шляхтич, хто не обрваний на латині, тому й віри не додержують.

З єзуїтської школи вийшов і Ян Казимир. Він був наскрізь просякнений тим духом єзуїтизму, який панував у єзуїтських школах, який запанував і в креованій ним львівській єзуїтській академії.

Як усі єзуїтські школи, так і львівська академія, ширила оперте на глупоті почуття різниці станів і віросповідань, скріплювала ту нетерпимість, що зараз в перших роках ествання львівської академії задокументувала себе трупами. Єзуїтські студенти в 1664 р. — отже, тоді вже академіки — погуляли собі по Львові по Богу духа винних Жидах так, що їх 129 упало трупом. І діялося се на очах єзуїтської старшини (гл. Dr. M. Bałaban Dzielnicza żydowska, Львів, 1909, с. 33). Чи і сей факт удостоїться згадки в університетських ювілейних промовах? Повинен!

„Хто святкує пам'ять духового зв'язку нинішнього університету з єзуїтською академією, — переконувало „Діло”, — той повинен вдарили чолом не лиш перед духом творця її, але й перед усіми плодами того духу — духу єзуїтизму.

Ювілей духового зв'язку нинішнього львівського університету з давньою єзуїтською академією набере змісту і морального значення, коли викажеться:

— що нинішній львівський університет оглядом Українців лише в особах своїх чільних репрезентантів такою самою нетерпимістю, яка Янові Казимирові подиктувала зломання присяги оглядом дисидентів;

— що польські світочі і вихованці нинішнього львівського університету поза своїми інтересами о долю убогого населення в краю дбають подібно, як дбав Ян Казимир по зложенню своїх історичних шлюбів;

- що опікуни нинішнього львівського університету, спасаючи польський характер Львова перед грозою українського університету, поступають так само, як Ян Казимир, коли, спасаючи католицький характер краю, дозволяв отворити академію у Львові Єзуїтам — на основі Гадяцької угоди, віроломно;
- що науковий престиж нинішнього львівського університету, піддержуваний прим. такими колюмнами, як автор фамозної теорії запліднювання, рівняється науковому престижеві єзуїтської академії, котра в XVIII в. поборювала викладану Піярами теорію Коперніка;
- що не зужита духовна енергія в молодіжні нинішнього львівського університету своїми публічними маніфестаціями дорівнює майже не зужитій духовій енергії тих єзуїтських академіків, котрі в XVI-XVII вв. не раз уміли погуляти собі так, як гуляли в 1664 р. у жидівській дільниці Львова.

Коли те все аранжери ювілею 250-літнього єствовання львівського університету в своїх торжественних ораціях розкриють, ювілей матиме за собою раціо, яке, певне, не без застанови, подав до відома парламенту проф. Гломбінський. Буде він ювілеем духу єзуїтизму, яким в суті річі і єсть ся прелюдія до заповідженого на осінь ювілею Скарги”.

До згаданої справи підлила вогню і книжка Францішка Яворського „Universytet Lwowski. Wspomnienia jubileuszowe” з 28 графічними ілюстраціями, яка вийшла в серії „Biblioteki Lwowskiej” 1912 року. Автор навів цікавий факт з історії університету. Як свідчили дані, наведені у книжці, австрійський уряд уже у 1774 році розпочав заходи стосовно відкриття у Львові університету, і тут із допомогою прийшов польський єпископ Сераковський, який запропонував оперти новий університет на колишній колегії. Окремим розпорядженням уряд наказав єпископу прислати документи, пов’язані з цією справою, після чого їх віднесли в архів. Ніякого зв’язку між колишньою колегією і новостворюваним університетом австрійський уряд не бачив.

Святкування згаданого ювілею привело до посилення виступів українського народу за рідний університет у Львові. Саме від імені українського народу народовський „Народний комітет” (о. Олександр Стефанович, д-р Володимир Бачинський), Українська радикальна партія (Михайло Павлик, д-р Захар Ткачук), Соціал-демократична партія (Микола Ганкевич, Олекса Панас, д-р Володимир Старосольський, Юліан Бачинський), Академічна молодь (Корнель Заклинський, Осип Навроцький) виступили зі спільною заявою „За український університет”, яка була опублікована з підписами представників цих партій та пред-

ставників студентства у № 134 газети „Діло” від 17 червня 1912 року. „Справа українського університету в Львові, — писалось у заяві, — се не тільки справа австрійської України, се справа цілої України!

І тому зі скаженою лютістю чорносотенна орда, та сама, що підготовлює нові жидівські погроми, що на „іногородців” іде розбишацьким походом по всіх країнах царської імперії, кидається на український університет, що — всупереч їм і їх галицьким союзникам — стане, бо мусить стати у нас, в нашій країні, в Галичині, у Львові.

Наші ренегати, що повинню рублів і шпіонів загрозили нашій країні, наші ренегати, яким таку сердечну поміч братерську дають безнаказано їх закордонні, чорносотенні покровителі, — змагають всіма силами заперечити справу заснування українського університету у Львові.

В тих своїх змаганнях вони стрічають вірних і сердечних союзників у вшехпольських лицарях, котрі торжественно присягають, що у Львові не сміє стати український університет, що не сміє стати ні одна цеголка під будинок українського університету, і котрі рівночасно пристають на те, щоби польська молодь ходила на московський університет у Варшаві, котрі пристають на те, щоби в столиці Польщі, де нема польського університету, стояв московський, царський університет!..

Коли справа українського університету стала актуальною справою, коли — здавалось — буде полагоджена слушно і справедливо, коли стали вигляди на мирне полагодження сеї важної і пекучої справи польсько-української в нашій країні, — якраз тоді піднялась вшехпольська демагогія, якраз тоді розпочався вшехпольський терор, доконаний на польській опінії публічній.

Була хвилина, коли з табору польських народовців, з табору молодії демократичної партії роздавались голоси за університетом українським у Львові. „Nie czyj drugiemu, co tobie nie miło”, — писав орган польських людовців.

Та всі ті партії демократичні — з виїмком польських соціалістів і польських демократів з-поза „Кола польського” — перелякались вересків демагогії вшехпольської. Перелякались і — всупереч розумові і логіці, деколи всупереч своїм власним переконанням, всупереч своїй совісті політичній — підняли вшехпольський клич: Український університет не сміє стати у Львові!

На сей клич український народ мусить однодушно відповісти і однодушно відповідає: Український університет мусить стати у Львові!”

„І ніщо не в силі здержати сього відродження української нації, — переконувала Заява, — ні дрібні мізерні і смішні інтриги вшех-

польських демагогів, ні варварські переслідування царського уряду і чорносотенної Росії.

Ніщо не здержить сеї справи, яка тепер стоїть на порядку дня нашого суспільно-політичного життя — справи українського університету.

Український університет мусить стати у Львові, хоч би вшехпольські демагоги відгороджувались демоляцією, хоч би грозили, що камінь на камені не лишиться з українського університету — хоч би їх союзники, чорносотенні патріоти з-за кордону, грозили війною Австрії, за „австрійську інтригу“, за здвигнення українського університету у Львові!

Не хочемо загарбувати чужого добра. Не хочемо відбирати ніякого університету польському народові; ми хочемо свого, українського університету і хочемо його мати там, де маємо право бути, жити, думати й боротись за кращу будучність, в столиці краю, де живуть мільйони українського народу, — там, де українська наукова праця може розвиватись з успіхом, ми не позволимо на се, щоби нас вважали паріями там, де ми живемо!

Нашого права до самостійного життя і розвою не відбере нам Коло польське: українського університету здобути не хочемо за реакційну реформу виборчу до сейму, що кривдить український нарід і широкі маси робочого люду сільського і міського, українського і польського.

Не відбере нам сього права Рада города Львова. Погрози львівських сенаторів можемо злегковажити.

Великі львівські патріоти не хочуть тисячам польських робітників дати права виборчого до Ради міської, — зовсім так само, як сеймові патріоти польські права сього відказують мільйонам польського працюючого люду.

Справа українського університету — се справа не тільки австрійської України. Вона стала такою могутю якраз тим, що обіймає цілу Україну, від Карпат аж по Дон.

Європа ціла і цілий культурний світ так довго не буде безпечний, поки не спиниться рабівницького походу царату на Захід, доки поневолені царатом народи не матимуть доволі сил, щоби розвалити царську імперію, сю найстрашнішу тюрму народів.

Борючись за український університет, що буде осередком духового життя цілої України, ми боремось не тільки за наші слушні права, за самостійність і кращу будучність України, ми боремось за всесвітній поступ і волю, за справу всесвітньої культури.

Справа українського університету тепер важиться, тепер рішається.

Нехай же ціла українська суспільність в сій рішаючій хвилі стане до бою, нехай її голос могутий дійде до найвищих, до рішаючих кругів,

нехай ті рішаючі круги знають, що цілий український нарід жде нетерпеливо сеї хвилини, коли

український університет стане у Львові!

Ціла українська суспільність без різниці напрямів політичних, згідно ставить се домагання.

І згідно з тим домаганням взиваємо загал української суспільності, щоб однодушною, спокійною, поважною, масовою маніфестацією заявила перед верховодячими сферами в краю і в державі, заявила перед широким світом, що одним з найбільш пекучих домагань українського народу є

український університет у Львові!

Звертаємось до цілого загалу української суспільності, щоби станув одностайно до сеї боротьби за український університет.

Приходіть всі на демонстраційні маніфестації!

На віча! На збори!"

Справи українського університету не могли не помічати і в Австрії, хоч уряд робив усе, щоб її вирішення відкласти на пізніше. Для нього важливішим був новий військовий законопроект, ініційований цісарем і династією. Сесія парламенту, яка тривала від 11 квітня до 5 липня, крутилася навколо цього проекту і відхиляла усі інші питання, в тому числі й питання створення українського університету у Львові. „По австрійським законам, — пояснював Лонгин Цегельський у політичному огляді „За український університет у Львові“, надрукованому у 10-ій книзі „Літературно-наукового вісника“ за 1912 рік, — для заснування нового університету вимагається парламентарного закону. Се не значить, одначе, що коли би парламент схотів ухвалити закон про заснування укр. університету, то тим самим справа була би скінченою. Від ухвали до її правосильності (санкції корони) дорога через палату панів та ухвалу кабінету доволі далека та перебувають її безпечно лише ті закони політичного значення, що не напитають правлячим кругам ніякого клопоту, і на котрі згодилися всі інтересовані чинники. Коли ж в австрійським парламенті тяжко було би знайти більшість, охочу для ухвалення закону про заснування університету, бо Німці і Поляки противні всяким новим університетам, а Слов'яни і Ром'яни мають свої університетські питання, котрих полагодь через полагоду укр. університетського питання відволікала би ся на неозначену будуччину — тому справа укр. університету тільки тоді може числити на реалізацію, коли вона буде преюдиктованою становищем правительства, Корони і Поляків, коли — значить — ті три чинники вперед скажуть, що годяться на ухвалення парламентом закону про заснування укр. Університету”.

„В університеті, — продовжував аналізувати ситуацію оглядач, — барикади, кров і трупи, в сеймі обструкційне пекло і фактичне спинення всякого сеймування — сього, чей же, досить, щоби теперішнє положення признати неможливим до вдержання. І коли би в грі против Українців була котра-небудь інша австрійська нація — хоч би і Німці — а не Поляки, то обі справи вже давно були би порішені: у Львові стояв би український університет, а в сеймі була би сильна українська курія з деякими корпоративно-автономними правами. Та що противниками Українців є Поляки, найбільш шовіністична та в історичних похибках найбільш уперта нація під сонцем, а до того нація, що в віденському парламенті розпоряджає найкраще зорганізованим клубом, а на Сході Європи являється поки що все-таки поважним політичним чинником в міжнародних комбінаціях, тож треба було аж виїмкових причин і виїмкових обставин, щоби обі справи — університетська і виборчої сеймової реформи — набрали актуальності не лише об'єктивної, але й суб'єктивної в очах рішаючих чинників в Австрії”.

Підняти питання про український університет у парламенті примусила обструкція українського клубу на чолі з послом Т. Старухом. Однак усі переговори щодо цієї проблеми нічого не дали. Винною у цьому, на думку Л. Цегельського, була нерішучість віденського уряду та української репрезентації. „Від Поляків, — писав Л. Цегельський, — тяжко було сподіватися, щоби вони перестали бути собою та добровільно признали що-небудь Українцям: се вже належить до історичних польських заповітів та до польської психології, що Поляк, оскільки він справді може і має рішати що-небудь у відношенні до Русинів, здобувається на які-небудь уступки супротив Русинів тільки під натиском непоборимої конечності та невідпорного примусу. Тому тим більше треба вимагати рішучості від тих, хто в сім випадку міг справді поставити панів Поляків у примусове положення, а власне від центрального правительства та в дальшій консеквенції від українських речників у Відні, що — користуючись скрутною для правительства ситуацією — мали спромогу натиснути на центральне правительство, аби знов же воно натискало як слід на „коло польське”. Та саме рішучості до сего забракло так провідникам української політики у Відні, як і центральному правительству, що забагато числило на лояльність Поляків супротив інтенцій династії, а замаловажило силу вшехпольського шовінізму”.

Аби припинити обструкцію в парламенті і дати йому можливість нормально працювати, сам цісар 18 червня „ласкаво зволив” звернутися листом до української посольської репрезентації, в якому запевнив, що він любить цей народ, ніколи не забував і не забуде про нього та що

університет українці будуть мати. „Від ласкавих слів і до тих діл, — коментував звернення цесаря Л. Цегельський, — так глибоко входячих в основи державної династичної політики, ще дуже далеко — як се впрочім і відко по тім повільнім темпі, в якім розвиваються дальше справи виборчої реформи сеймової і справа університетська. Від’ємна ж політична сторона таких ласкавих слів і дедукованих із них надій лежить у тім (поминувши вже те, що справа університетська відволілася), що серед укр. суспільності зроджуються безосновні надії на „панську ласку”, які й присипляють суспільну енергію та дезорієнтують політичних провідників народу, відклонюючи їх від консеквентного видержання опозиційної лінії дотеперішньої укр. політики. Нічого ж нового — крім слів — не зайшло і все остало по старому, коли ж є нові факти, то такі, що свідчать про зріст занепокоєного відзивом цесаря шовінізму польського і московського. І се ще одно мінус в політичнім балансі цесарського відзиву до Українців.

Зробивши ті корективи і звівши значення цесарських слів до належної міри словної демонстрації корони на річ Українців, треба в результаті таки признати, що незалежно від сього, які інтенції мала корона в сім відзиві — ширші з огляду на державне значення українства чи вужчі з огляду на безпеченство військових предложень — та незалежно від сього, як сей відзив вплинув на Українців і їх безпосередніх сусідів, відкрив він Українців очам європейської опінії та двигнув їх до ролі політичного чинника міждержавного значення в очах всього політичного світу Австрії. Се ж сеньйор монархів Європи і репрезентант найстаршої, до нині майже абсолютно правлячої династії, звернувся з ласкавим словом до „якоїсь” забутої нації на Сході Європи — ну, і всі стали на сю „якусь” націю глядіти іншими, ніж досі, очима зглядно вперве добачили її. Се безперечно великий успіх для нас... та тільки тоді, коли нам від сих слів не закружить голова і коли ми будемо твердо тямити, що слова остають словами. Коли ж у Відні мали набрати переконання, що вистане ласкавого усміху, щоби заткати Українців собі за пояс — тоді ми безвідклично програли. На жаль, чимало знаків на політичнім овиді ворожить те друге”.

Л. Цегельський мав рацію...

Можливо, саме справа українського університету примусила Івана Франка виступити зі спогадами „Історія моєї габілітації”...

У серпні Іван Франко зміг виїхати на відпочинок до Криворівні.

З незрозумілих причин саме з 1912 року збереглося дуже мало Франкових листів. Усього вісім: лист до А. Крушельницького (1.01.1912 р.) — про видавничі справи; два листи (5.01 та 23.01.1912 р.)

до В. Ягича — про публікацію Франкових статей; лист до вчителя з Дрогобича щодо приїзду з читанням „Мойсея” (17.01.1912 р.) та чотири листи до Я. Гординського (5.03, 20.03, 26.04, 2.05.1912 р.) у справі збирання творів Луки Данкевича. Дивно, бо саме 1912 рік був найпродуктивнішим серед інших, пов'язаних із хворобою.

Про перебування Франка в Криворівні 1912 року можна судити за творами, у кінці яких зазначено, що вони написані саме у цьому селі.

Цей рік чомусь випав із листування та спогадів Франкових сучасників. Саме 1912 рік був, якщо судити з листів В. Гнатюка до М. Коцюбинського, найбагатшим роком на літників у цьому селі. Обидва, В. Гнатюк і М. Коцюбинський, хворі, але обидва живуть спогадами про це село і мріють про нього. „Я коби й до Криворівні заїхав, — писав у листі від 20.08.1912 року В. Гнатюк. — „Бер” (кладку) поставили вже, але не на старім місці, лише трохи вище (там, де потічок плыв від помешкання Хоткевича). Чи там не забере вже вода, то побачимо аж по нашім приїзді, як по Івані появиться повінь (бо вона вже тоді мусить бути). Отже, я числю вже і на Ваш приїзд до Криворівні і кажу хату для Вас у дяка задержати”.

А перед тим, 20 травня 1912 року О. Гнатюк писав: „Дуже мене не тішить стан Вашого здоров'я, бо боюся, щоб він не протягнуся занадто, а тоді Ви, очевидно, не могли би приїхати до Криворівні. Тому скоро тільки зможете, їдьте до Києва до лікаря і поправляйтесь, бо до виїзду всього ще 40 день, а то не Бог знає, який час... Винниченко буде в горах, напевно, зі своєю компанією і виїздить туди 1. VII, як верне з Парижа, куди тепер поїхав. Я шукаю йому помешкання (написав до Ясенова і до Жаб'я) і як знайду, то Басок вийде оглянути і обіймити в посідання”.

І далі: „У нас досі препогана погода, а що всна триває майже постійно від падолиста, тож маю надію, що літо мусить бути інакше, бо ж неможливо, щоби цілий рік погода не змінялася. Тепер можу сказати лише стільки, що Черемош не позривав кладок досі, отже, може, й ми свою застанемо”.

І ще в тому листі: „Як будете міцніші, напишіть більше і ладьтесь в гори так, аби 28 VI були у Львові, відпочили, а 30 VI або пізніше день виїдемо до Ворохти. Кладка в Криворівні стоїть, але крім неї, замовлю ще в Ціміюка дарабчину”.

5 червня 1912 року М. Коцюбинський писав В. Гнатюку: „Сподіваюся поїхати до Криворівні. Може, зо мною поїде жінка і старший хлопець, але ще не вирішили напевно. Збирається в гори і д. Михайло Могилянський. Чи знайшлась би йому хата у Криворівні і чи міг би він де столуватись?”

9 червня 1912 року В. Гнатюк знову пише М. Коцюбинському: „Будьте ласкаві написати мені також у найближчій листі, кілька осіб буде їхати: отже, чи Ви з панею і Юрком та з Могилянським, чи інакше. Розходиться про те, щоб я знав, чи Ви помістили б ся у фіакрі, бо коли Ви не сильні, а моя жінка також, то ліпше трохи дорожче заплатити і взяти фіакра (24 кор., мабуть, коштує з Ворохти), ніж трястися возом. Якби Вам тяжко було в однім дні зробити таку дорогу, як зі Львова до Криворівні, то в таких разі в Ворохті треба б Вам ночувати, а звідти раненько виїхати до Криворівні. Всі ті подробиці було б найліпше обговорити у Львові, якби Ви могли приїхати хоч 15 або 16 VI ст. ст.”.

З листа В. Гнатюка до М. Коцюбинського від 21 червня: „Я виїжджу зі Львова 30/6 рано до Ворохти з дітьми і на вечір хочу там бути, як не зайде незвичайне. Жінка лишається у Львові і чекає на Вас, бо їй не можна їхати возом, лише повозом, який коштує 20 кор. (я вже згодив) і, розуміється, буде на спілку, отже, Вас буде значно менше коштувати. До повоза можна взяти паунків лише на 25 кг., але як буде більше, то або найметься окремого коня, або я щось зараджу інакше в Ворохті. Ви вже не маєте тим журитися. Ви заїдете з Юрком до мене, а добродій Могилянський — до гостиниці, бо в мене не буде більше місця (буде й сестра жінки). Від мене виїдете разом із моєю жінкою, зателеграфувавши зараз по приїзді до Львова до Ворохти, щоб фіра була готова на тоді й тоді. Тішуся, що скоро побачимось, та жалую, що Ваша пані не може приїхати. П. Євгенія Бохенська приїздить також до Криворівні. Прошу передати родині від нас привіт”.

Далі була Криворівня, відпочинок, листи до різних знайомих, але в них — жодної згадки про Івана Франка.

Не знайшлося згадки про нього і в листах М. Коцюбинського. На початку серпня М. Коцюбинський виїхав із Криворівні. Він почував себе дуже погано. Ледве добрався до Львова, а відтак до Чернігова. У листі до В. Гнатюка від 8 серпня 1912 року він писав, що ліпше слабувати вдома, ніж у Львові.

Невдовзі стан здоров'я М. Коцюбинського погіршиться. Його покладуть у київську лікарню до професора Образцова.

Сльотаво було в Криворівні цього року. Характер гірського літа був витриманий до кінця. Великих дощів не було, але падало щодня. Літники влаштували собі різні розваги. „Рано вчора, приміром, — повідомляв В. Гнатюк М. Коцюбинського в листі від 21 серпня 1912 року, — виїхала від нас прогулька дарабами аж поза Устеріки, бо видавалося доволі гарно, але по полудні упав дощ і сильно постуденіло. В прогульці бере участь 14 осіб: від мене — 4, від Волянських — 4, і від Пігуляків

(що приїхали до дяка в неділю вечором, як Ви виїхали) — 6. Гуцули поробили лавки, підлогу, стіл, обмаїли смеречиною (все за 14 кор.) і так прогулювці поїхали.

З новин можу Вам ось іще що написати: О. Волянський виїхав сього тижня на Поділля до Голушинських і вертає аж нині. Фірулко — який дістав іще від мене епітет: хованець — виїхав також, але родину лишив. Він купує ґрунт у Ціміюка з хатою, аби мав де постійно приїздити. Від Волянських повиїздили вже всі „холерники” крім інструктора Бойка. Твердохліб сидить іще і ловить струги. Невестюк не поступає до мене чомусь ні разу, відтоді, як був у Вас, а рукопис його брошульки (написаної давно), який я маю справити, передав через жида. Крип'якевич виїхав уже до Львова, а Дорошенко лишився ще в Жаб'ю, але не знаю, чи надовго, бо вибирається в Ясіне до Залізняка. Бонкалов з Угорщини приїздив сюди, але в мене був лише одну добу, а одну в Жаб'ю, бо спішився чомусь. Від часу до часу повертають також деякі туристи, хоч небагато”.

(Усі листи В. Гнатюка цитуються за виданням „Листи до Михайла Коцюбинського”, Київ, „Українські Прометей”, 2002).

30 серпня 1912 року В. Гнатюк виїхав із Криворівні до Львова.

Іван Франко таки був у Криворівні цього року. Приїхав разом із сином Андрієм уже тоді, коли нікого з відпочиваючих у селі не було — десь на початку вересня. Може, свідомо, щоб ні з ким не зустрічатись. Замешкав у Василя Якіб'юка.

В ту пору в Криворівні вже осінь. Гори стають мідяно-золотими. Тумани від Черемоша застеляють дороги.

Сумно тоді.

Іван Франко, як завжди, має багато роботи. У листах до Тараса, який залишився вдома, він просить вислати ті чи інші книжки та рукописи. Дивно, але жодного листа Івана Франка з Криворівні не збереглося. Збереглися листи Тараса Франка. Їх три (опубліковані у другому випуску „Наукового вісника Музею Івана Франка у Львові” (2001 рік, с. 243-245). Розшукувати потрібні книги допомагає і син Петро. „До Андрія і Тата! — писав Тарас у листі від 15 вересня 1912 року. — Петро ходив до книгарні тов. Шевченка і там переглядав Дермаль всякі каталоги й казав Роеррел незнаний. І в нашій бібліотеці його певно нема.

Був у Гнатюка кілька разів, і він казав, що не може знайти того Шекерикового рукопису про чудо в Головах. Через те посилаю лише 2 нотатки — не знаю, пощо їх Вам і кілька газет Андрієві. Не знаю, чи читав їх. Я говорив з Пашуком, і він повідав, що радо відступив би комусь Універс. бібл., бо сам не має грошей на дальше її ведення в душі свого проспекту.

Тимочко хвалився, що хоче видавати свій збірник віршів, далеко більшої і ліпшої роботи, на яким „мусить заробити”. На першій не заробив і не стратив. Не знаю, чи не видати би свої сатири. Тимочко видає все на позичені гроші. Наклад коштує около 200 кор. і виплачується. Найліпше йде полова, все одно, чи пережите, чи ні, аби в гарній формі і поетичним титулом.

Поки що зотягнув я Тимочка на футбол. Може, вдасться бодай фізично його розвинути — душевно давно скидається на розбитого — то йому вивітрять з голови всякі мертві пісні і набере життєвої енергії. А на футболі, як тобі се, Андрію, відомо, валять Мрутенко і тручаться даремно — отже, може, і з Тимочка будуть люди, бо він тепер так, як квочка, та що буде, те і буде, мара знає, чи прийде.

Щодо Штрімбергової драми „Ключ до неба”, то нам таких треба. Драма се новітня і вельми симпатична. Петро повідає, що її перекладено вже на укр., а іменно Н. Кобринська. Твоя хресна мама. Се був би знак, що драма щось таки варта, і чим скоріше видрукувати її варто. Не знаю де. Може в Універс. бібліотеці. Відпиши. Коли вертаєте до Львова? Там, певно, безважна погода, так як і тут.

За вписами до Універсу я ще не ходив. Як піду — напишу. Академіків ще нема, в Громаді пусто, ні з ким футбол грати. Впрочім, людей у Львові густо.

Петро записався до всяких товариств: Сокола, Основи, Академічного Союзу, свого Круга, де вже головою не він, а Заворотнюк. В Соколі тепер ходить маса членів на вправи 16-18. Прибувають все нові, а убувають старі.

Мама має заняття з грушками і сушить їх, а Петро їсть те, а робить сік, а Петро і його випиває, і т. д. Ваш квас дуже п'яний, острій, сильний, горічаний. В голові від нього робиться тоскно і сонно, мов від чуми. Чума має тепер карнавал в Одесі і валить людей цілий вал.

Петро працює над своїми матеріалами, пише і переписує, а вітер порядкує, розносить по покоях і складає групами-купамі. Все, зрештою, мирно.

Остаю з поведженням. [Тарас] Франко”.

Згаданий Петро Шекерик-Доників (1889-1944?) — збирач гуцульського фольклору, активний діяч радикальної партії. Грав у гуцульському театрі Гната Хоткевича. Збирав етнографічні матеріали для В. Гнатюка, Г. Хоткевича, М. Коцюбинського, В. Шухевича. Збирав і для Івана Франка. Однак рукопис про чудо в селі Головах десь загубився. У 1928-30 рр. П. Шекерик-Доників був послом до польського сейму. 1939 року заарештований НКВД і вивезений на Сибір, де і пропав.

Онуфрій Пашук (1881-?) — перекладач, разом з Іваном Франком видавав „Універсальну бібліотеку”, яка виходила у 1909-1911 роках, спеціалізуючись на випуску „найзнаменитіших творів зі всіх світових літератур, а також найзнаменитіших творів українського письменства”. Вийшло всього 18 випусків. Для цієї серії робили переклади І. Франко, О. Луцький, М. Капшій, М. Євшан, О. Пашук, М. Стадник, В. Герасимович. 1911 року у ній під № 10 вийшла поема Франка „Іван Вишенський”.

Володимир Тимочко — поет. 1910 року видав збірку „Мертві пісні”.

Н. Кобринська Стрінбергову драму „Ключ до неба” українською мовою не перекладала...

20 вересня 1912 року прийшов ще один лист від Тараса: „Roepella не можна знайти в жадній шафі. Попрошу ще Кривецького, чи не позичив би його в унів. бібліотеці. Купця Венецького вишлю, як тільки куплю переклад, а може, вистачив би оригінал? Сік з бочок позливав я потрохи у фляшки. Петро вчиться геометрії начеркової для іспиту до Техніки. В універ. сего року не викладає Вітковський. Кручкевич оголосив літературу римських і о зборах людových, Сінко софістику Плутарха і листи Плінія. Прибув новий професор Шорр (може, жид). Коли наміряєте прибути до Львова. Анна купила книжки і кравчині дала, Петро черевики і одержу — так що гроші, які лишили нам, майже всі вийшли. З бідою вистане до 25 IX. Вписів до університету і Техніки ще нема”.

Загадковий Roepel у каталозі бібліотеки Івана Франка не значиться.

Над п'єсою Шекспіра „Венеціанський купець” (у Франка — „Венецький купець”) працював довго. Завершив роботу 1912 року у Криворівні. Це був перший переклад цієї п'єси українською мовою. За життя Франка вона так і не була надрукована. Вперше її опубліковано у „Літературній спадщині” (т. I, с. 238-333). Переклад записував А. Франко.

Станіслав Вітковський (1866-1950), Броніслав Кручкевич (1849-1918), Тадеуш Сінко (1877-1966) — професори класичної філології Львівського університету.

Останній лист Тараса писаний наприкінці вересня 1912 року: „Дорогий Тату! „Гальшки” не можу знайти. В каталозі її рівно ж нема. Петро з мамою шукали її дуже докладно і не могли знайти. Зате посилаю Симпозіона і два годинники для Мітчука. Андрійковий ланцюжок дома. Може, здасться йому до нового. Піду, може, до п. Бандрівського. Погода тут приємна. Грушки і яблука фурт достигають. Нового нема нічого.

З повагою [Франко] Тарас”.

„Гальшка” — це твір Якова Каро „Беата й Гальшка”, який перекладав Іван Франко. Цей переклад публікувався в „Ділі” у 17-ти відрізках, починаючи від 16 вересня 1912 року. Лист Т. Франка дає підстави думати, що ця праця, яка друкувалась під час перебування письменника у Криворівні, була написана ще до від'їзду на вакації.

Платонівський „Симпозіон” у перекладі Івана Франка вийшов у серії „Універсальної бібліотеки” під № 17-18 1912 року в травні...

„Новинки” газети „Діло” час від часу публікують повідомлення про надходження пожертв на ювілейний дар Іванові Франкові. „Хоть як тяжко живеться українському робітникові на вільній землі Вашингтона, — писало „Діло” у № 211 від 18 вересня 1912 року, — однак свого учителя правди, Ів. Франка, він не забуває. Плинуть жертви з різних сторін широкої Америки, щоб там показати свою любов, яка кипить в їх серцях до нашого письменника. Ось недавно відбувалися в Меріленд (Vіона) у робітника Петра Міти христини, на яких при закінченню забави промовляв М. Саламандра пару щирих слів до гостей в справі ювілею І. Франка. Вислід сеї промови був такий, що невеличкий гурток робітничий зложив на ювілейний дар письменникові 15 кор”.

Газета „Народна Воля” з Оліфанта, що в штаті Пенсільванія, 2 травня 1912 року повідомляла: „Заходом чотирьох нью-йоркських товариств (тов. „Воля”, тов. ім. М. Січинського, тов. „Запорожжя за морем”, тов. „Гайдамаки”) відбулося українське віче 17 цвітня ц. р.

Віче отворив председатель Яків Корнат та покликав двох секретарів т. Д. Луцака і І. Матейка. Перший реферат про надходячий 40-літній ювілей д-ра І. Франка виголосив І. Бородайкевич. В своїй бесіді представив зібраним працю І. Франка, яку сей положив для укр. народу; представив ті часи, коли Франко почав працювати, і порівняв їх з теперішнім. „Франко, — говорив, — дав нам науку і до неї заохотив. Він дав нам спромогу думати і спізнати, якої ми нації і де живемо і як повинні жити”. Дальше перечитав кілька уривків творів І. Франка та згадав, в якій нужді був він, коли ті наукові твори писав. „Двома центами жити три дні, а народові дати такий цінний скарб, — говорив, — то треба чоловіка-велетня, великого генія, яким є І. Франко. І ми, шануючи і цінячи його і його працю, даємо до пізнання всьому світу, що ми народ, що зрозумів вагу культури, народ, якому дорогі Франка слова:

Не ридать, а добувати.

Хоч синам, як не собі,

Кращу долю в боротьбі”...

Тоді ж було вибрано комітет, який мав зайнятися справою ювілею. До комітету ввійшли С. Чосник, І. Матейко, Іл. Романишин, І. Тишко, Драбик. Також ухвалено, щоб цей комітет покликав до спільної праці з кожного товариства або братства одного члена з Нью-Йорку, Брукліна і Джерсі-Сіті, котрі мають допомогти при збірці грошей для Івана Франка. „Відтак заряджено збірку на ювілейний фонд І. Франка, — звітувала далі газета, — і зібрано 21 долар 40 центів. З того заплачено 3 долари І. Заплатинському за се, що при роздаванні програм на се віче його арештовано коло церкви, остало 18 дол. 40 ц., котрі то гроші знаходяться в касира, вибраного на вічу, Стефана Чосника 96 Ave. A. New York City, N. J.

Українськими піснями закінчено віче. Секретарі *Д. Луцак і І. Матейко*”.

№ 211 „Діла” подав також статтю Івана Труша „Іван Франко і наша суспільність. Кілька слів з приводу ювілейного дару”. Причин для такого виступу художника було багато. На книжці ч. 8 000 на початку вересня було 108, 50 корони. Ще перед тим, 4 вересня, „Діло”, аби „зрушити акцію з місця”, вмістило наступне оголошення: „Для збільшення ювілейного фонду д-ра Івана Франка задумує арт. маляр Ів. Труш виголосити у Львові і на провінції кілька відчитів. В тій цілі звертається до наших Товариств, які є в посіданню відповідних льокалів, а таких відчитів бажають, щоби зволили ласкаво звернутися до референта і порозумітися з ним в найкоротшім часі”.

„Замітний зріст політичної сили нашої суспільності, — писав І. Труш, — а тим самим і зріст впливів на державну і крайову адміністрацію, значний розвій наших економічних і фінансових інституцій, приличне матеріальне випосадження наших просвітніх і наукових товариств і деяке поліпшення грошового стану кількох редакцій — дає уже більше або менше матеріальне забезпечення для значної часті одиниць, котрі призначають своє життя праці для нашого народного відродження. Коли ще сьогодні можна вказати на робітників, які працюють без заплати і без надії на неї, то із вдоволенням, здається мені, можемо ствердити сей відрадний факт, що така конечна потреба таких людей і така велика їх кількість, як тепер, уже, може, в недалекій будучності не буде так пекуча, як нині. Звільна зачинає і у нас вироблюватися нормальна пропорція між працею і винагородженням. Правда, наша суспільність, безпримірна в жертволюбивості, спричинює в останніх літах сю корисну інклинацію і десятками тисяч, які рік-річно складає на публічні цілі все ж таки, помітити треба і тут, що складає їх власне на ту ціль, щоби стан посідання кріпшав і вироблялася суспільна рівно-

вага. Навіть упадок нашого ще недавнього наївного, невиробленого, якби романтичного світогляду, а замінення його зусиллями скріпити себе передовсім економічно і політично, дає до певної міри запоруку надходу, може, уже недалекого, бодай зглядного добробуту.

Уже й сьогодні можемо піднести знаний факт серед наших суспільностей нормальний і загальний, який у нас показується лиш виїмковою, спорадичною появою, що деякі одиниці серед нашої суспільності можуть свою працю віддавати у нас за більше винагородження, якби могли се осягнути серед чужих. Се відрадний факт, бо національні організації і на се сотворені, щоби праця одиниць стала в громаді і за її підмогою видатнішою без неї”.

Далі — вже про Івана Франка: „Знаємо чоловіка, визначного талантом і працею, уже віддавна і ще тепер чинного, який працював дуже довго, в поті чола, і з накладом найбільшого таланту, якого одначе матеріальний доробок стоїть в разячій диспропорції до зужитої ним енергії і осягнених визначних успіхів. — Дивимося на світлу постать Івана Франка, якого діяльність серед нашої суспільності сталася частиною історії нашого духового розвою і духового поступу навіть тих, сьогодні уже дуже нечисленних одиниць, які його великих заслуг не признають, а результату його впливів на собі не помічають.

Ми всі мусимо собі дещо із подвигів і заслуг Івана Франка аж пригадувати, щоби зложити результат його впливу на нас і на наше окруження. Зачинаємо уже забувати дещо, бо праця його тягнеться не від вчора, а сягає десятками літ назад... аж до тих часів, до яких не любимо і пам'яттю вертати, бо там панує власне нами пережита темрява. Відтіля вийшов і Франко, сам відчув її подавляючу силу, а визволившись, став визволяти кого міг. Так, Франко переймався усіми появами, що змагали до поступу, а збагатившись новими здобутками, був він тоді серед реакції одинокий у нас, який мав відвагу і талант передавати їх відроджуючійся громаді.

Популярність Івана Франка сьогодні загальна і велика, спеціально у нас в Галичині. Загально признаний його талант і майже усіма його заслуги коло зросту нашої суспільності. Треба одначе признати, що сила його популярності перестала уже бути мірою його впливів на громаду. Давніший вплив Франка був значно інтенсивніший. Се впрочім цілком природне, звичайне явище: поет і діяч з часів наших перших стадій розвою постарівся, а ми змінилися в напрямі його зусиль.

Як дозрілий, вироблений і освічений чоловік не стидається призна-тися до деяких хиб і прогріхів своєї молодості, так і наша суспільність може сьогодні без стида призна-тися, що в часах перших поетичних і

громадянських виступів Франка була обтяжена не малими пороками. Загальний стан освіти був дуже низький; суспільні і політичні орієнтації наших діячів недостаточні; при тім панував загальний страх перед усім, що сильне або таким видавалося, а при тім усюди разив брак особистої і національної гідності. Тип чоловіка, що хоче робити кар'єру, вислугуючися комусь, був тоді пануючий; молодець, що „іде, нюхає, облизується — одним словом орієнтується”, як би то, легко працюючи у когось, багато заробляти, був перед п'ятдесятьма роками і пізніше звичайною а навіть характеристичною появою. Коли би тоді не жило двох людей, що мали талант научати, а силу бити підростаючу, невироблену суспільність, стояла би наша громада ще й досі на давнім місці: тупість була би дальше національною чеснотою; індивіди, що тільки нюхають, де би то і за чиї гроші видавати услужні газети, не належали би до виїмків, а національно-політичні умови заключали би ся скоро за готівку і за добрі посади людьми, які сьогодні мусять здалека — лиш облизуватися. По справедливості мусимо признати, що не тільки молоде покоління, але й старші суспільні діячі розвивалися, дозрівали на людей гідних при інших чинниках і під впливом болючих ударів, поезій і статей Франка. А передовсім давав він своїм цілим життям приклад, що можна і треба для загального добра працювати тяжко і без особих користей.

Як суспільний діяч міг Франко в дечім помилятися — але його безкорисної затяжної праці для своєї суспільності не міг ніхто інтерпретувати як помилку. Охочим просвітлювала вона, як сонце! І коли сьогодні захочемо шукати джерел, відки плине здорова струя нашого народного життя і відки люди, що дають і зараз же не наставляють руки, відки крихітка відваги ще недавно заляканого раба, відки тільки жертволюбивості — то безперечно мусимо вернути і до тих часів, коли сего научав Франко словом і ділом. Ціле підростаюче покоління слухало його слів і було перейняте його добрим прикладом. Але се не лишилося без благородних наслідків! Коли нині помічаємо, що інстинкти темні, підданчі і підкупні одиниці подекуди беруть верх, головно як поява відроджуючої ся москвофільської партії, де власне стільки молодіжи іде в темний кут, і коли всі моральні, чинні сили стоять в багатьох випадках безрадні, як лихо побороги — то, може, всі згодимося на той погляд, що нема між нами чоловіка, який би світлим умом, блискучим талантом і жаром любові до високих ідеалів та безмірною працею зумів блудних, брудних і незрівноважених притягнути до того місця, де він сам стоїть. Бо ж треба признати або пригадати, що власне Франко був тим, який, в хвили, коли рішалася судьба, до кого має належати будучність,

переважив шалю на український бік. Від молодечих літ Франка датується перемога нової української культури серед руського населення в Галичині, а моральний і інтелектуальний занепад москвофільства. Коли тут ювілят не був самотнім побудником, то в кожному разі належить йому львина частина успіху.

Були часи, коли належало до доброго тону таланів а ще більше неталанів нарікати на брак признання і заплати. Таке нарікання сталося тепер уже не модою, а звичаєм і то загальним. Аж гідь бере слухати і читати на теми: не признаєте, не купуете! Із уст Франка не чули ми з таких причин ніколи негодувань для нашої суспільності. Коли звертав увагу на свою працю, то називав її обов'язком або по-мужицьки — панщиною. Коли сему виразові хочемо надати реальне значення, то можемо його зі свого становища інтерпретувати тільки в той спосіб, що Франко справді був платний як мужик за панщизняних часів. Різниця в порівнянні хіба та, що тоді не відправлявано робітників, а наш ювілят був ціле своє життя — коли на коротко прийнятий, то все з нічим відправляваний. Так, не лишень від чужих, але й від своїх!

По десятильох літах зросла наша суспільність і значно змінилася морально на ліпше. Наслідком того відчуває дехто потребу, що здало би ся з довголітнім, пильним і умілим робітником розчислитися. Але при обрахунку показується, що довг виростає понад сили платності, вплатами впрочім перетяженої громади, а робітник нагороди не жадає, бо під старість має такі самі життєві вимоги, як і за днів молодості, і для заспокоєння життєвих потреб охочо працює далше, хоч значно понад підтяті сили. А одначе довг лишився і стався тягарем бодай для тих, що свідомо користувалися овочами праці Франка.

Тягар можемо з'об'єктивізувати і перемінити його на вдячність. В тій цілі серед членів Комітету, що хотів дати ініціативу до пошанування Івана Франка в 40-літні роковини його літературної діяльності, повстала гадка дати почин до зібрання грошового фонду як почесного дару для ювілята, що має бути знаком і доказом, що його довголітню, тяжку і плодівиту працю цінімо. В найближчій часі має уконституоватися ширший громадянський Комітет, що візьме в свої руки збирання ювілейного дару й орудування ним.

Спішим же з участю, з якою хто може, і радіймо, що признання і вдячність можемо показувати Іванові Франкові — ще за його життя”.

Від часу виступу в пресі Івана Труша до кінця вересня 1912 року „конто” книжечки ч. 8 000 зросло тільки на 15 корон. Саме тих, які прислали гості, що були на хрестинах у робітника Петра Міти з міста Мерленд, що в Америці.

25 вересня № 216 „Діла” друкує ще одне звернення — на цей раз учителів: „Між складаючими ювілейний дар для д-ра Івана Франка ми — учителі — повинні бути першими, бо Він також найбільший учитель Правди. Він і найбільший мученик за неї. До збирання жертв маємо якраз тепер дві найліпші нагоди — а то конференції, що по всіх повітах в найближчій часі будуть відбуватися і день 1 жовтня, коли побираємо другу половину додатку дорожничого. Тож вихиснуймо обі сі нагоди. Побираючи маленькі наші діти конференційні, жертвуймо по одній короні на дар ювілейний, так само в день 1 жовтня всі як один п'ять процентів побраного додатку принесімо в дар достойному Ювилятові... Нехай в списі жертводавців не бракне ні одного з нас”.

У жовтні почалися вчительські конференції, і незабаром „Діло” зарясніло оголошеннями про збільшення ювілейного дару. 28 вересня на окружній учительській конференції в Заліщиках було зібрано 48 корон, в Товмачі — 25, в Камінці Струмиловій — 45,70 корони. 5 листопада на конференції в Сяноку зібрано і надіслано до редакції „Діла” 27,60 корони, а 20 листопада в Цішанові — 40 корон.

Надходив 1913 рік.

На сторінках „Літературно-наукового вісника” привітав його Олександр Олесь коротким віршем:

В червоній мантиї, з мечем, без слова

Він став і жде...

Яка усмішка загадкова,

Яке обличчя молоде!

Іди чужий, або лишися з нами,

Налий вина!

Промов до нас громами, блискавками, —

Оглохла наша сторона!

Газета „Діло” свій перший номер за 1913 рік розпочала відозвою:
„УКРАЇНЦІ!

В 1913 р. минає сорок літ, як виступив на літературне поле найбільший письменник Галицької України — Іван Франко. Протягом тих літ виходили з-під Його невсипущого пера численні поезії, драми, оповідання, повісті, наукові розвідки, критичні й публіцистичні статті — взагалі розвинув Він таку широку й многосторонню літературну діяльність, як ніхто перед Ним ні по Нім. Він також один із творців політичного руху серед народних мас. І ніхто з більшим правом не може сказати, що присвятив усе своє життя, усе своє знання, усю свою працю ви-

ключно рідному народові. Його не відстрашувало ні недовір'я земляків, ні переслідування чужих, не побивався ані за кар'єрою, ані за визначним становищем, ані за майном — і з сеї причини не докоряв своєму громадянству. І як коли й падали докори, кидались слова гіркої правди і болю, то все і всюди з мотивів ідеальних, як вислів любові до народу.

Почав він свою письменську службу народові в часах, коли українська національна думка у нас випускала лише перші несмілі парості; тому Його діяльність була бойова, революційна, а вслід за тим получена з саможертвою і зреченням тих матеріальних користей, що їх мають письменники тої міри у розвитих народів.

Нам, синам нинішнього дня, нелегко уявити собі всю велич заслуг Івана Франка в національній житті нашого народу; лише в історичній перспективі можемо доглянути і зрозуміти, яка величезна частина теперішнього нашого національного світогляду, нашої національної культури і сили прийшла до нас від Івана Франка. Були у нас часи, коли все, що в нашій національній дорібці могло зватися свідомістю, культурою, поступом, гуманістю, демократизмом — все те обмежалося до невеличкого гуртку одиниць з Іваном Франком на чолі. Поставмо українську літературу 70-х років поруч нинішньої, змірмо їх віддаль — а матимемо міру для оцінки Івана Франка як поета; порівняймо науковий доробок тодішньої України з нинішнім — а зрозуміємо Івана Франка як ученого; з'ясуємо собі різницю нашого суспільно-політичного життя по обох кінцях того сорокаліття — а побачимо Івана Франка як громадянина!

Зрозумівши се, пізнаємо той національний обов'язок, що лежить на честі нашого громадянства у сороковім році письменської діяльності Івана Франка. Йому належить від нас не лише пошана і подяка у словах, статтях та святочних обходах; ми тепер мусимо дати те, чого не були в силі дати попереду — себто увільнити його, хоч на літа старості, від журби за хліб насущний. Отся журба тепер більше давить Його умучену голову, як коли-небудь перед тим.

Не могли ми дати нашому великому письменникові ані університетської кафедри, ані іншої дохідної посади, ані можливості доробитися гроша на його творах; отже ювілейний дар від усього українського громадянства нехай буде хоч частинною заплаатою за те. Протягом 1913 р. нехай попливуть грошові жертви з цілої України, від заможних і бідних, від інтелігентів, селян і робітників, нехай буде доказ, що Українці вміють цінити своїх заслужених людей не тільки — по смерті, а й за життя.

Підписаний Комітет зложений із заступників львівських товариств та інституцій: Бандурист, Боян, Взаємна Поміч гал. і бук. Учительства

Відродження, Головний Січовий Комітет, Громадський Голос, Діло, Дністер, Жіноча Громада, Земельний Банк Гіпотечний, Крайовий Союз господ.-торг. Спілок, Крайовий Союз Кредитовий, Крайовий Союз Ревізійний, Літературний Комітет для 40 літ. ювілею Івана Франка, Музичне Товариство ім. Лисенка, Народна Торгівля, Наукове Товариство ім. Шевченка, Просвіта, Руська Бесіда, Сільський Господар, Товариство Сокіл, Товариство укр. наук. викл. ім. П. Могили, Укр. Педагогічне Товариство, Укр.-руська Видавнича Спілка, Укр. Студентський Союз, Учительська Громада — звертається отсим до всеї української суспільності з зазивом узяти справу ювілейного дару Іванові Франкові як питання національної честі, яка задля евентуальної нашої байдужості була б виставлена на поважну небезпеку. Ми мусимо здобути на тривке матеріальне забезпечення нашого найбільшого тепер письменника в днях його старості; се вимагає значних фондів і лише ми самі можемо і мусимо їх зложити в сім ювілейнім році. Проситья отже всі провінціальні товариства й інституції приступити безпроводочно до заложення місцевих комітетів для енергійного збирання датків на сю ціль. (В разі якби де заложення такого громадського комітету було неможливе, підписаний Комітет видаватиме довіреним одиницям повновласті до „Дністра” на вкл. кн. 8 000; письма адресувати до Комітету (Львів, ул. Чарнецького 26). З кінцем ювілейного року Комітет оголосить докладне справоздання своєї діяльності, причім будуть подані імена всіх жертводавців, на скільки їх імена будуть звісні.

Українці!

Маємо отсе змогу показати прилюдно, що ми в ряді зрілих і культурних націй. Виявім се достойно!

У Львові 1 січня 1913.

Карло Бандрівський, Володимир Бандрівський, д-р Володимир Бачинський, Іван Боберський, д-р Григорій Величко, Ярослав Веселовський, Александер Гарасевич, Володимир Гнатюк, Євген Гузар, д-р Іван Джиджора, Андрій Жук, Федір Калинович, Дмитро Катамай, Денис Коренець, Константина Малицька, Микола Мороз, Василь Нагірний, д-р Володимир Охримович, Юліан Охримович, Михайло Рибачек, Любомир Рожанський, д-р Стефан Рудницький, Іван Сітницький, д-р Стефан Томашівський, Аріадна Труш, Володимир Шухевич”.

Для Галичини Anno Domini 1913 розпочався тихо і спокійно. По всьому краю колядники збирали датки на школи, бурси, читальні, різні просвітні організації. Газети і журнали опублікували цілий мішок віршів про Новий рік, бажаючи всім щастя-здоров'я, а журнал „Українська хата” повідомив своїх галицьких і негалицьких читачів про те, що той,

хто передплатить журнал на рік, безплатно одержить книжку Юліуша Словацького „Батько зачумлених” у перекладі Сидора Твердохліба та великий ювілейний портрет Івана Франка. На засіданні українського студентського клубу з гарячою промовою виступив Карло Бандрівський, закликавши його членів більш активно зайнятися збиранням грошей на ювілейний дар Іванові Франкові.

№ 3 газети „Діло” від 4 січня 1913 року повідомив, що на ювілейний дар Іванові Франкові „зложено досі на вкладову книжку „Дністра” ч. 8000 2989 к. 31 с.”

Те, що так сором'язливо комітет прикривав „національною честю”, зрозуміло пояснив у № 9 „Діла” за 15 січня 1913 року сам Юліан Романчук, який ще не так давно в тому ж „Ділі” доробок Франка назвав „сумною появою”. У статті, яка називалася „Ще в справі ювілею Івана Франка”, Романчук писав: „Надійшов вже 1913-ий рік, в котрім має обходитися ювілей 40-літньої письменничої праці д-ра Івана Франка. І знов появилася, з самим початком сего року, відозва до святкування сего ювілею і до складання ювілейного дару, сим разом відозва комітету, зложеного з заступників 26 львівських товариств та інституцій. На жаль, і ся найновіша відозва, як вже й попередні, не всюди досить зглядно уложена. Така особистість, як Іван Франко, належить до цілого народу, і в його ювілею і в складанню ювілейного дару повинен весь нарід брати участь; тож у всяких відозвах і маніфестаціях, від народного загалу а не від яких часткових організацій виходячих, повинно підноситися тільки всенародне його значення, а не також яке там значення часткове чи партійне, котре вправді для декого може мати свою спеціальну вагу чи принаду, але зате інших могло б хіба відсувати. Франка яко українсько-руського письменника мусить поважати і цінити кожний Русин-Українець без різниці: як ліберал так клерикал, як поступовець так консерватист, як національний демократ так радикал або демократ соціальний — поодинокі диваки як ніде так тут не можуть входити в рахубу. Зате з суспільно-політичною діяльністю його не всі Русини-Українці годилися і годяться, отже, про неї належало б в відозвах не згадувати.

Недобрі наслідки неоглядності показалися вже навесні минулого року, коли даний був в честь і на дохід Франка концерт у Львові. Наше духовенство, котре все бере живу і знатну участь в святкуванні пам'яті Шевченка, від того концерту, з дуже малими виїмками, відтягнулося. А сего чей же не було б зробило і не могло би було зробити, коли б марка була така, що тут ходить о письменника Франка, о поета і ученого. Концерт міг помимо того удатися, сая могла заповнитися, але все ж

таки непричастність хоч би лише одного стану або певних гуртків мусить робити некорисне і неміле враження.

В кілька днів після останньої відозви оголошена була в „Ділі” і сума дотеперішніх складок на дар ювілейний Івана Франка на вкладкову книжку „Дністра” ч. 8 000. Не знаю, чи се всі складки (припускаю радше, що ні), чи ще де окремо збираються які датки, чи збираються також поза Галичиною і поза Австрією, та де вони і кілька їх є. Бо подана в „Ділі” сума несповна 3 000 К, хоч се ще йно початок ювілейного року, була би дуже та дуже мала. Правда, ми не багатий нарід, ми не можемо Франкові так, як Поляки Сенкевичеві, купити який Обленгорек; але нас є два рази більше як Поляків, а Франкові дар ювілейний й десять раз потрібніший, як польському повістареві, котрий за свою письменну роботу мусив зібрати немало авторських гонорарів. Ми мусимо сим даром і вшанувати заслуги і забезпечити неміч та старість. Нехай же і ті, що досі з розмислом усувалися, прилучаться до загалу, і ті, що тільки відкладали свою участь, не отягаються довго. А головний комітет нехай запевнить, що саме святкування відбудеться як всенародний празник з оминанням всього, що могло би кого вражати.

Ходить ще о практичне ужиття ювілейного дару, о те, щоби і ювілят мав з него найбільший пожиток таї щоби пожиток мало і наше письменство. Отже я думаю, щоби зібрані гроші, чи всі чи в часті, обернути на повне видання творів Івана Франка, ним самим зредаговане. Таке видання я уважаю за дуже пожадане і потрібне. Часткові збірки зачиналися вже вправді видавати, але не доводилося їх далеко, декотрі твори виходять щораз і новими накладами, але не знаю, чи є хоч кількох людей в цілій Україні-Руси, котрі би мали сяке-таке повне зібрання всього, що Франко написав. У других народів буває звичайно, що найвизначніші письменники в пізнішій віці свого життя самі займаються зредагованням повного видання своїх творів. У Франка се тим потрібніше, що творів його є й дуже багато і вони дуже розсіпані і треба уміло перебрати їх, щоби те, що написано було лише для хвилевої потреби, відділити від того, що має тривкіше значення. Очевидно, що тільки се останнє надається до повного видання, а все інше належало би лише в докладнім списі виказати. Я думаю, що ціле видання складало би ся з чотирьох частей: поезії, повісті, наукові твори і публіцистика; скільки томів би вийшло, сего я вже не годен вгадати.

Я пересвідчений, що й матеріальна користь з такого видання вийшла би для автора більша, ніж з якого іншого зужиткування зібраних складок, бо вже ж знайшли би ся певне тисячі, котрі хотіли би мати твори Франка в повнім зібранню. Отже, повторяю, був би з сего подвійний хосен.

Щоби не кінчати на самих словах, я спробую зробити почин ділом і складаю на повне видання творів Івана Франка 100 корон. Vivat sequens!”

Стаття не оминула уваги руського духовенства, яке кожного року брало „живу і знатну” участь у вшануванні пам’яті Шевченка. Коли Ю. Романчук пояснив, що йдеться „о вшанування” Франка не як суспільно-політичного діяча, а як поета, то й воно зарухалося. Свідченням цього стала стаття отця Івана Гарматія „Як найкраще вшанувати ювілей Франка?”, надрукована в „Ділі” 22 січня. Як твердив опісля отець Гарматій, його виступ із закликом підтримати у важку хвилину Івана Франка був не чим іншим як тільки християнським співчуттям до бідної і покинутої людини...

8 лютого 1913 року „Діло” повідомило, що „на ювілейний дар Іванові Франкові вплинуло до нинішнього дня на вкладову книжку „Дністра” ч. 8 000 — 4 354 корони 53 сотики”.

Майбутня війна все відчутніше давала про себе знати. „Весь Львів затривожився вчора вечором, — писало „Діло” того ж дня, — бо, бачите, на небі помічено російський аероплан, який очевидно сильним рефлектором просліджував укріплення, роблені довкола столиці Галичини. По всіх площах та вулицях ставали люди гуртами та обсервували пильно аероплан а при тім вели всякі дебати на „воєнні теми”. Турбувало видців тільки те, що мнимий „аероплан” завзявся стояти на одній точці північно-західного горизонту і не рушався. Воно й не могло бути інакше, бо не був се аероплан, тільки звізда Венера, яка появилася на беззвізнім небі та слала на землю незвичайно ясне світло”.

Щоб там не було, а таки пахло війною, і її сподівалися з дня на день.

На статтю Ю. Романчука відразу зреагував заявою „Комітет ювілейного дару для Івана Франка” за підписом С. Чарнецького як секретаря та С. Томашівського як голови. Заява називалася „Ще в справі ювілею д-ра Івана Франка” і була надрукована у № 12 „Діла” від 18 січня 1913 року. „Отсей відзвив, — писалосся у заяві стосовно статті Ю. Романчука, — треба віднести як річ дуже відрадну в нашім культурнім житттю, коли високо заслужений Ветеран громадянин, не належачи ні до товаришів, ні до учеників Івана Франка, умів з усею безсторонністю вказати на всенародне значення Ювілята як письменника та покликати всю нашу суспільність, без різниці стану і партійних поглядів, до пошанування його в сім році. Поручаючи сі високопатріотичні слова проф. Романчука увазі нашого громадянства, позволимо собі іменем „Комітету ювілейного дару для Івана Франка” дати деякі пояснення до тверджень і думок згаданої статті:

Наперва треба справити хибний погляд шан. автора на характер головного комітету, що видав відозву з дня 1 січня с. р. Сей комітет ані не зав'язався задля святкування ювілею Івана Франка, ані не взивав суспільності до того. Такого комітету з громадським характером не було досі й тепер нема. (Є лише літературний комітет більше приватного характеру, що приготує видання літературно-наукового альманаху в честь і дохід Ювілята, та що дав ініціативу до сього ювілею взагалі). Комітет, зложений із заступників 26 львівських товариств й інституцій, що видав тепер відозву, займається виключно тільки збиранням ювілейного дару та орудуванням ним і лиш в сім напрямку відзивається до нашої суспільності, виходячи з того становища, що Іванові Франкові в 40-ім році письменської діяльності потрібно не так святочних обходів в його честь, як негайної матеріальної помочі з боку народу, котрому він віддав себе на услуги; та ще й тому, що сам Ювілят виявив був бажання не устроювати йому прилюдних почестей. І якби протягом сього року вийшла навіть потреба прилюдного святкування ювілею, то сим не міг би займитися теперішній комітет, хіба який інший. З огляду на все те комітет ювілейного дару не може приймати докору проф. Романчука за зміст відозви зглядно за згадку у ній про громадянську діяльність Ювілята, тим більше, що ся згадка не може ніякому Українцеві з доброю волею бути перепоною у сповненню національно-культурного обов'язку супроти такого визначного чоловіка, як Іван Франко. Очевидно, ще менше може комітет вдоволити бажанню шан. Автора і запевнити, „що саме святкування відбудеться як всенародний празник з оминенням всього, що могло би кого вражати“, бо — як сказано — таке святкування виходить поза програму комітету. (І згаданий шан. Автором концерт минулого року не був устроюваний комітетом, лиш тов-м „Бандурист“ на дохід ювілейного дару, а не в честь Ювілята).

Щодо проекту проф. Романчука, щоби ювілейний дар обернено на повне видання творів Івана Франка, то комітет візьме його під розвагу, одначе вже тепер не можна замикати очей на деякі дуже важні перепони в тім напрямі. Перша та, що проти такого видання могли би запротестувати дотеперішні видавці Франкових творів (і то найпопулярніших!), що ще знаходяться в продажі. Друга перепона ще важніша, така, що доходу з такого видання міг би ювілят сподіватися що тільки по літах, а тим часом він мусить мати матеріальне забезпечення вже тепер і то безпроволочно, якщо наша суспільність не хоче стягнути на себе тяжкої провини перед усім культурним світом за прокинення у злиднях і немочі одного з найбільше заслужених людей в новій добі нашої історії. Тому то в отсім ювілейнім році вся наша увага до особи й заслуг Івана Франка

мусить бути обернена на зібрання якнайбільшої суми ювілейного дару й доконечність тривкого забезпечення днів старості Ювілята.

(Датки слід посилати до тов. „Дністер” у Львові на вкл. книж. ч. 8 000).

При сій нагоді повідомляємо, що в сих днях вийде кольоровий портрет Івана Франка (мал. Ів. Труша), з якого весь дохід призначений на фонд ювілейного дару. Купуючи сей образок, масово причинимося легко до сповнення вищевказаного національно-культурного обов'язку”.

Заяву підписано 17 січня 1913 року.

Для І. Франка новий рік не віщував нічого поганого. Письменник активно відвідує засідання НТШ, що й фіксує „Хроніка” цього товариства. 19 січня на засіданні філологічної секції він представив план видань творів о. Степана Петрушевича. Було прийнято рішення про публікацію вибраного з них у збірнику секції. 4 лютого Іван Франко подав на розгляд свою працю „Духовна й церковна поезія на сході й заході”.

„Розвідка писана ще 20 літ тому назад на орієнтаційний вступ до студії над українсько-руськими духовними піснями, яких найважлишою збіркою треба вважати „Богогласник”, виданий уперве в Почаєві 1790 року, — інформувала „Хроніка НТШ” (№ 54, с. 10, 1913 року). — Автор подає нарис історичного розвою духовної пісні в християнській церкві від найдавніших віків, переходить потім подрібніше історію розвою тої поезії в грецькій церкві з одного, а в римо-латинській з другого боку, і вказує впливи обох сих течій на укр.-руське письменство, а спеціально на повстання та розвій духовних пісень у тім письменстві”.

21 квітня на засіданні цієї ж секції Франко запропонував до друку свою статтю „Азбучна війна 1859 р.”, яку ухвалено друкувати в „Записках НТШ”. На цьому ж засіданні він представив чергову статтю до „Студій над церковнослов'янськими текстами”. Її також прийнято до друку в Записках НТШ. „Розвідка, — інформувала „Хроніка НТШ” (т. 54, с. 11, 1913 року), — основана переважно на рукописнім матеріалі, достарченім Вп. д. Терезою Несторовичевою, дочкою бл. п. Григорія Шашкевича в Перемишлі, що являється опублікований в VII т. „Українсько-руського Архіву” за р. 1912. Перші два розділи розвідки, предложені секції, містять загальний огляд проб писання та друкування церковнослов'янських або руських текстів латинськими буквами, починаючи від т. зв. фрізінгенських пам'яток, а далі першу полеміку в справі вживання латинських букв для галицько-руського письменства з рр. 1834-35, де подрібно вказано голоси Вацлава з Олеська, Августа Бельовського, Йосифа Лозинського, Йосифа Левицького та Маркіяна Шашкевича”.

Газета „Діло” інформувала: „Алек. Мин. з Вор. (особу не вдалося встановити — авт.) на фонд Франка склав 1000 корон”. На „книжечці „Дністра” вже було 4 823 корони 62 сотики, „з котрих 400 корон одного з наших інженерів, котрий тимчасово перебуває у Львові і котрий не бажає собі опублікування його імені”.

З нових оригінальних творів Івана Франка 1913-ий рік приніс нашої літературі тільки один твір — „Притчу про немилосердіє” за Євангелієм від Матвія (XVIII, зач. 23-35). Це відома притча про слугу, який завинив велику суму грошей своєму царю і той йому пробачив цей борг, але лукавий слуга не пробачив невеличкого боргу біднякові...

Притча закінчувалася такими словами:

Усі ми в Бога нашого раби,
Ся річ не тільки до жидівської орди,
Тямуйте також ви, безмилосні народи,
И жахайтеся поганой пригоди.

Під перекладом дата — „Писано д. 1 січня 1913 р.”.

Притча опублікована у № 5 „Діла” на Святий вечір — 6 січня 1913 року. Її включили до студії „Молитва за ворогів”, яка вийшла окремою книжкою з передмовою Франка у серії „Міжнародна бібліотека” під № 8. У передньому слові, написаному 13 листопада 1912 року, Франко пояснив причини, чому він повернувся до „Молитви за ворогів”. „Отся розвідка, — писав він, — була написана зимою в початку 1911 р. і тоді ж вислана мною до Києва на руки проф. М. Грушевського, що жив там тоді довший час. Листом я просив шан. Професора помістити її або в львівських „Записках Наук. тов. імені Шевченка”, або в київських „Записках” тамошнього Українського наукового товариства. У своїм листі я просив на випадок, якби розвідка мала друкуватися в київських „Записках”, до яких редакції належить також проф. Грушевський, аби моя розвідка була поміщена без змін, аби мені і для всякої безпеки в поправності видання прислано хоч одну коректу і евентуально звернено рукопис. На свій лист я не одержав відповіді, але від д. В. Козловського, що часто переписувався з проф. Грушевським, я довідався, що моя розвідка буде поміщена в київських „Записках” із деякими скороченнями. Пізніше від самого проф. Грушевського я довідався, що редакцію моєї розвідки взяв на себе проф. В. Перетц. Я даремно ждав коректи, а коли нарешті моя розвідка появилася в VIII книжці київських „Записок”, я, переглянувши її, побачив, що в моїм тексті пороблено дуже неприємні для мене зміни, що могли значно зменшити наукову й літературну вартість моєї праці”.

До нового видання Іван Франко крім передмови та „Притчі про немилосердіє”, додав ще віршований переспів уривка „Слова святих отців о размотрінні і любви”, взятого із „Ізмарагда”:

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає?
Так, що всі зайві парості втинає,
Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.

Господь сказав: „Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!”
Подумай добре, що Господь велів!

Не мовив: „Моїх ворогів любіте!”
Отсе, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любові вашої ніколи.

1913 року в № 4 журналу „Сяйво” за квітень уперше було опубліковано „Притчу про двох рабів” із присвятою Ользі Альбранд. Сама притча була написана в грудні 1911 року. Цей твір Іван Франко включив як додаток до другого видання студії „П'ятницьке чудо в Корсуні”, яка була випущена того ж 1913 року в серії „Міжнародна бібліотека” під № 10. Сама ж студія, як указав автор, була написана протягом 25 березня — 3 квітня 1913 року.

Під № 11 у цій серії того ж 1913 року вийшла студія „Алькай і Сафо”. Для розділу студії про Алькаю, зазначав Іван Франко, „вірші перекладено в днях 12 лютого і 25 мая 1912 року, прозу записано й цілість зредаговано в днях 6-8 червня 1913 року”. Розділ „Сафо” писано 9-10 червня 1913 року. Вірші для цього розділу Іван Франко опублікував ще в попередні роки.

У серії „Дешева бібліотека” видавництва „Просвітнього кружка при III секції Українського Студентського Союзу” під № 11 накладом Омеляна Кучерішки вийшли цього року як ювілейне видання „Вірші на громадські теми”. Сюди увійшли пролог до поеми „Мойсей”, поезії „Якби само великеє страждання”, „Вічний революціонер”, „Каменярі”, гімни („Не порай”, „Який то вітер шумно грає”, „Гей, Січ іде”), „Новітні гайдамаки”, „Розвивайся ти, високий дубе”, „Блаженний муж”, „Земле, моя всеплодющая мати”, перша глава „Панських жартів”, „Наймит”, „Коли почуєш...”

„З нагоди ювілею Івана Франка інтервенював посол д-р Станіслав Дністрянський у міністра просвіти Гуссарека, — повідомляв № 52 „Діла” від 6 березня 1913 року, — щоби правительство признало нашому найбільшому сучасному поетові сталу винагороду. В сій справі має внести Український Клуб в парламенті подання до міністерства, та є всякі вигляди, що австрійське правительство згодиться на відзначення”. Цього разу міністр освіти був більш оперативним, ніж кілька років тому. „Подання” він прийняв, пообіцяв, що справа буде розв’язана позитивно і негайно. Через три місяці дав розпорядження галицькому намісництву, аби воно донесло його величності, як „стоїть матеріально” Франко і чи варто подавати йому якусь підмогу. Попереднього разу, як відомо, міністр відмовив Франкові в пенсії, але видав 600 корон. Президія, отримавши вказівку міністра, 16 червня дала свої розпорядження дирекції поліції. 24 липня дирекція поліції наказує довіреній у таких справах особі панові Скочилиасу з’ясувати питання з Франком. 26 липня Скочилиас склав доповідну записку директорові поліції: „Справив, що Іван Франко, замешкалий під № 4 при вулиці Понінського, має 3 дітей, а саме: найстарший син його є вчителем гімназії, дочка, яка закінчила семінарію, працює в товаристві „Дністер”, а наймолодший син його є на 4-му році політехніки. Франко має реальність під № 4 при вул. Понінського, вартістю біля 60 000 корон, на яку має борг в банку крайовому коло 10 000. Крім цієї реальності не має жодного маєтку, а також ніякого боргу в банку крайовому”. Під цим текстом дописано чужою рукою, що Франко щорічно отримує з видавництва 2000-3000 корон, а від товариства імені Шевченка — 3000-4000 корон. Цей запис перекреслено, а на наступній сторінці рукою Скочилиаса дописано: „Іван Франко є цілком паралізованим на обидві руки, так що нічого не може взяти до рук, жінка його є в найвищому степені істеричка, дім свій провадять цілком скромно, є він журналіст, до чого тримає собі секретаря”.

На основі донесення Скочилиаса директор поліції 30 липня склав звіт президії намісництва: „Виконуючи доручення № 6100 від 16 червня ц. р., подаю такий звіт.

Д-р Іван Франко, український письменник, є власником вілли і нерухомості у Львові на вул. Понінського, № 4.

Ця нерухомість, що обтяжена іпотечним боргом на користь Крайового банку з залишком у сумі близько 10 000 корон, має вартість біля 60 000 корон. Вілла не дає жодних прибутків тому, що д-р Франко мешкає в ній разом з родиною.

За видання написаних ним літературних творів д-р Іван Франко отримує винагороду 2000-3000 корон щорічно. За повісті, наукові і

літературні праці, які видає Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, отримує прибуток 3000-4000 корон щорічно.

Крім згаданого іпотечного боргу, д-р Іван Франко не має жодних інших боргів, отже, його майнові умови врегульовані та відносно непогані.

Д-р Іван Франко жонатий, має 3 дітей, з яких найстарший син — вкладач гімназії, дочка — випускниця учительської семінарії, є приватним службовцем в українському страховому товаристві „Дністер”, а наймолодший син — студент IV курсу політехніки.

Нарешті нагадую, що д-р Іван Франко вже довгий час хворіє на повний параліч обох рук, тому змушений користуватись постійно допомогою секретаря для своїх літературних праць”.

Маючи таке „миле” свідоцтво матеріального становища Франка, міністерство на чолі з Гуссареком задумалося. Думало воно довго, аж до смерті Франка, слухніше, до початку Першої світової війни. Коли ж почалася війна, не було кому морочити собі голову якимось Франком...

15 березня 1913 року № 58 „Діла” повідомив: „На ювілейний дар І. Франкові зложено досі на вкладкову книжку „Дністра” ч. 8000 — 6208,54 К. Сума ся не обіймає складок, що вплинули до інших інституцій, а зокрема зложених поза межами Галичини”.

27 березня ця ж газета під заголовком „Ювілейні вистави в честь д-ра І. Франка” писала: „Дирекція львівського руського театру відсвяткувала ювілей д-ра Івана Франка виставами двох найкращих драматичних творів його: „Украдене щастя” та „Учитель”. Перша ювілейна вистава відбудеться в понеділок 31 с. м. в салі „Яд Харузім”. На сю виставу призначено драму „Украдене щастя” в обсаді найкращих сил театру. Частина доходу з сього представлення на ювілейний дар Авторіві. Продаж білетів на сю виставу починається сьогодні в книгарні тов. ім. Шевченка”...

Готуючись до ювілею Івана Франка, суспільність не забувала про університет. У червні мали відбутися вибори за куріальною системою до Галицького сейму, і кожна партія вносила до своєї програми й пункт про створення національного університету. 22 січня в газеті „Діло” була опублікована „Заява докторів Львівського університету”, в якій зокрема говорилося:

„Ми, підписані доктори права, філософії й медицини, що на існуючій у Львові університеті ім. цесаря Франца докторські степені й титули осягнули, маючи якраз тому право й повинність сказати своє слово в справі нашої Almae Matris в сій важній для неї хвилі, стверджуємо з власного досвіду, що теперішній львівський університет не лише прав-

но, але й фактично був і є утраквістичний, польсько-український, бо ж ми самі якраз на сім університеті в українській мові викладів слухали, тут по-українськи іспити складали і українські з тих іспитів свідоцтва діставали, в українській мові до університетських властей усякі просьби й інші письма вносили і в сій мові від тих властей відповіді одержували, — і для того мусимо заперечити проголошуване з польської сторони твердження, мов би то існуючий у Львові університет мав виключно польський характер. Ми не заперечуємо польському народові права до сього університету, але й протестуємо рішучо проти всякого посягання на наші права на сім університеті, — на права українського народу, — та заявляємо, що український нарід не зречеться своїх прав на теперішнім університеті імені цисаря Франца у Львові аж до тої хвилі, поки не стане тут у Львові самостійний український університет, якого скоро діждатися найгарячіше собі бажаємо. У Львові, в січні 1913.

Пр. д-р Стефан Ардан — пр. д-р Валеріан Банах — пр. д-р Степан Баран — філ. д-р Богдан Барвінський — пр. д-р Володимир Бачинський — пр. д-р Ілярій Бачинський — пр. д-р Степан Бохенський — пр. д-р Кость Бірецький — мед. д-р Євген Бурачинський — пр. д-р Теодор Ваньо — пр. д-р Євген Вацик — філ. д-р Гриць Величко — пр. д-р Володимир Вергановський — пр. д-р Петро Войтович — пр. д-р Михайло Волошин — пр. д-р Мирон Вітошинський — мед. д-р Гриць Гарматій — пр. д-р Антін Гарасимів — мед. д-р Стефан Гасюк — пр. д-р Сидір Голубович — пр. др. Альфред Говикович — пр. д-р Антін Горбачовський — мед. д-р Ярослав Грушкевич — пр. д-р Теофіль Дембицький — пр. д-р Василь Душенчук — філ. д-р Іван Дем'янчук — пр. д-р Стефан Дольницький — пр. д-р Станіслав Дністрянянський — пр. д-р Филип Евин — пр. д-р Володимир Загайкевич — пр. д-р Іван Калин — філ. д-р Омелян Калитовський — пр. д-р Ієронім Калитовський — пр. д-р Андрій Кос — філ. д-р Іван Крип'якевич — пр. д-р Іван Кмишикевич — філ. д-р Іван Копач — пр. д-р Гринь Кузів — пр. д-р Іван Кунців — пр. д-р Роман Курбас — пр. д-р Дмитро Левицький — пр. д-р Кость Левицький — філ. д-р Володимир Левицький — пр. д-р Юліан Лелій — пр. д-р Лев Лопатинський — пр. д-р Денис Лукіянович — пр. д-р Іван Макух — пр. д-р Іван Мандичевський — пр. д-р Олександр Надрага — пр. д-р Осип Навроцький — пр. д-р Михайло Новаковський — пр. д-р Євген Олесницький — пр. д-р Ярослав Олесницький — пр. д-р Юлій Олесницький — пр. д-р Володимир Охримович — пр. д-р Євген Петрушевич — пр. д-р Роман Перфецький — пр. д-р Тома Печерський — пр. д-р Григорій Ракоцій — пр. д-р Петро Рондяк — філ. д-р Стефан Рудницький — філ. д-р Никола Сабат — пр. д-р Михайло

Станько — пр. д-р Володимир Старосольський — пр. д-р Данило Стахура — пр. д-р Роман Секела — пр. д-р Роман Стефанович — філ. д-р Олександр Сушко — філ. д-р Олекса Тисовський — пр. д-р Захар Ткачук — філ. д-р Стефан Томашівський — пр. д-р Льонгін Цегельський — пр. д-р Андрій Чайковський — пр. д-р Станіслав Чикалюк — пр. д-р Ярослав Шипайло — пр. д-р Микола Шухевич — пр. д-р Стефан Шухевич — пр. д-р Стефан Федак — пр. д-р Мирослав Янкевич — пр. д-р Дмитро Юркевич.

Примітка Редакції. Коли б ще які інші доктори львівського університету бажали прилучитися до сеї заяви, то зволять про се повідомити редакцію нашої часописи, а вона радо оголосить їх підписи”.

Українські доктори наук, які підписали заяву, не працювали в університеті. Проте список, опублікований газетою, свідчив про те, що для українського університету є досить викладацьких сил із кожної дисципліни.

З поясненням ситуації, яка склалася з українськими студентами, що закінчили Львівський університет, на сторінках першої книги „Літературно-наукового вісника” за 1913 рік зі статтею „На українські теми” виступив Михайло Грушевський. „Загострення національних відносин у Львові за останні роки, — писав він, — позбавило українських студентів заробітків в польських інституціях, в польських домах, в урядах, котрими завідують урядники Поляки. Поляки тепер принципово держаться правила — не давати занять Українцям, і вони таким чином мусять обмежуватися майже виключно заробітками в українських канцеляріях і інституціях. Сі також не дуже раді студентській роботі — радніші фаховим писарям з гарним письмом, з канцелярською рутиною, вишколеним довгими літами і зв'язаним навек з інституцією. Університетські неспокої, перериви в заняттях, арешти, засуди і видалення, які прийшлося пережити студентам-Українцям в останніх літах, відігнали від львівського університету всю заможнішу українську молодіж: батьки посилають синів на університети німецькі, до Відня, до Грацу, „щоб не тратили років”, і виправдовують се навіть „національним резонаном” — що се також важно для нашого громадянства, аби молодіж скоріше здобувала дипломи і кваліфікації і виходила в життя з усіма правами, з можливістю конкуренції кваліфікованим Полякам. В результаті для Львова зістається тільки сама гірка голота, котрій нема де дітися, і яка живе дуже часто в голоді і холоді, по різних норах, в кращім разі заробляючи кавалок хліба якою-небудь писаркою, в гіршім — не знаходячи нічого. З огляду на такі тяжкі львівські обставини величезна більшість незацікавленої молодіж пересиджує на провінції, по дрібних містах або й селах,

в провінціальних урядах, касах, на гувернерках, або й просто у якихось близьких і далеких свояків, у Львові ж на звиш 1000 душ записаних перебуває скільки-небудь постійно яких 160 душ (беру цифру, подану в рефераті представника молодіжи і ніким не заперечену). Більшого числа студентів сей український Львів з своїми банками, касами, канцеляріями, просвітніми і економічними інституціями, школами, редакціями і т. і. — виходить — не годен утримати, а й се невелике число утримується дуже лихо, марнуючи в тяжкій, безтолковій боротьбі за існування свій час, енергію, здатність до праці, самоосвіти і т. і.

Факт важний, дуже сумний, але він тільки побіжно був зачеплений бесідниками анкети, хоч вартий докладнішого слідження і заінтересування.

Почати від того, що така мала кількість українського студентства, яка реально існує на львівськiм університеті, в значній мірі ослаблює силу українського університетського постулату супроти всякої агітації против нього: добиватися університету для номінальних університетських горожан, які в дійсності з нього не користають, се дуже тяжка і прикра позиція. Та маленька розмірно купка українського студентства, облишена розважними батьками Руси і заможнішими, в кращі обставини поставленими товаришами на те, щоб при тяжкій боротьбі за своє матеріальне існування ще представляти собою так би сказати „гарматне м'ясо” в університетській справі — „здобувати університет”, ризкуючи не тільки своїми літами, а і всім існуванням на випадок першої ліпшої провокації з польської сторони — се не тільки велика суспільна несправедливість супроти сеї і так найбільше обділеної частини нашої молодіжи, але і велика недоречність. Вона без сумніву некорисно відбивається на однім з найбільших національних постулатів Галичини.

Одначе не тільки на нім. Взяти загалом становище українського елемента у Львові. Се зовсім ані потішне, ані нормальне явище, що в сім центрі українського політичного, культурного, громадського життя такий цінний — рухливий, свіжий, ідейний елемент, як академічна молодіж, становить таку невеличку позицію”.

Тим часом „Літературно-науковий вісник”, який у попередні роки, будучи переконаним, що Іван Франко свідомо шкодить своїми статтями авторитету М. Грушевського, ігнорував його, зайняв супроти нього наступальну позицію. В. Дорошенко, який у часописі займався аналізом усіх здобутків українського письменства, науки та культури, про праці Івана Франка у цей ювілейний рік інакше як у зневажливому тоні не говорить.

„Отже, — пише він у статті-огляді „Український науковий рух в 1912 р.”, — в своїй „Міжнародній бібліотеці” (ч. 1) видав д-р Франко

з своєю передмовою „Українські поезії” Александра Афанасьєва-Чужбинського (Львів 1912, с. 133 + 2, ціна 60 сот.). На жаль, д-р Франко досить довільно, по якимсь натхненню звише („дійшовши — каже — досить простою комбінацією”, але що се за комбінація така, нам, на жаль, не говорить, див с. 112) видав як поезії Чужбинського купу віршів і поем якогось Хруща”.

Все, що виходить у Галичині, на думку В. Дорошенка, маловартісне. Про поезію взагалі нема що сказати — „така тут посуха на правдиву поезію, хоч віршоробів, розуміється, не брак” (Там же, с. 512). Мало що вартує, на думку критика, й купа книжок, виданих різними авторами з нагоди ювілею М. Шашкевича (с. 512-513). Стримано говорить В. Дорошенко і про ту літературу, яка вийшла про Франка напередодні його ювілею: „Більше праць маємо про найвидатнішого діяча на полі галицько-українського письменства д-ра Івана Франка. Так д. С. Єфремов подає в „Раді” простору статтю під заг. „Іван Франко”, в котрій докладно знайомить нас з сорокалітньою працею славного письменника (Див ч. 160, 164, 166, 168-171).

Популярну роботу з нагоди ювілею письменника дав д. М. Возняк у книжці „Житє і значінє Івана Франка”, виданій тов. „Просвіта” (Львів, 19, 2, с. 40), що вийшла відбиткою з „Календаря” льв. „Просвіти” на рік 1913-й, де друкувалася під заголовком „Іван Франко. З нагоди ювілею сорокалітньої літературної праці” (див. с. 49-67).

Критичну студію про знамениту поему Франкову „Мойсей” дав д. Яким Ярема. Принотую тут іще й сторінку з споминів самого ювілята, як знадібок до його біографії: „Історія моєї габілітації” („Діло” 1912 чч. 251 і 252).

Певна річ, що в сім році, на котрий припадає 40-літній ювілей поета (в 1874 р. в „Друзі” ч. 3-ім з 1 мая ст. ст. появилася перша друкована річ Франка, один із його Сонетів), ми матимемо цілу низку розвідок, йому присвячених. Незвичайну працю зробив Франко для Галичини за сих 40 літ своєї письменницької й громадської діяльності, і час уже як слід, всесторонньо її освітлити й оцінити. 40-літній ювілей — найкращий для того випадок”.

Про останні три томи (тт. 110-112) „Записок Наукового Товариства імені Шевченка” В. Дорошенко у згаданій статті твердить: „В льв. „Записках” закінчив д-р Ів. Франко свої „Студії над українськими народними піснями” (див. тт. 110-112), котрі видає й осібно. Негативна сторона тих „студій” та, що замість історичного коментарю ми маємо просту балаканину на історичні теми з приводу якоїсь пісні. Автор цитує й переповідає безпотрібно і довго не раз зовсім неінтересні

річи, притягнені до пісні за волосся. „Студія” виходить велика, але пожитку з неї мало. Коментар, на мій погляд, не повинен переходити певні границі”.

Про ці ж „Студії” на сторінках „Діла” (№ 55 від 12 березня 1913 року) в огляді „З нашої наукової літератури” із захопленням пише В. Щурат...

Свою думку щодо корисності „Студій” В. Дорошенко повторює і в рецензії на вихід „Записок НТШ” (т. СХІ, 1912 рік, кн. V), друкованої у першій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1913 рік (с. 583). „Дальше, — пише він про зміст „Записок НТШ”, — йдуть „Студії над українськими народними піснями” д-ра Івана Франка (с. 25-52). Се кінцева частина роботи, в котрій подає шан. Автор „Додатки й поправки” до попередніх своїх „Студій”. Глибоко шануючи величезні заслуги ветерана нашого письменства на кожному полі, а науковим зокрема, я дозволю собі одначе сумніватися щодо потреби тих численних виписок з історичних творів, якими так щиро пересипає він свої „Студії”. На мій погляд — виписки ці не раз мають характер випадковий, що відбивається некорисно на прозорості й доказовості історичного коментарю, котрий повинен бути, на мою думку, якнайстисліший. Даремне також вмістив д-р Франко в свої „Студії” над українськими піснями переклад румунської легенди. Переклад сей (досить свобідний, як се признає сам автор) належить до найкращих зразків теперішньої поетичної творчості славного письменника і під сим оглядом заслуговує на найбільшу увагу нашої освіченої громади, та проте місце йому не в „Студіях”, а на сторінках літературного журналу. Зрештою не є він новиною, бо перед сим друкований був в „Неділі”. Се ще одна з причин, чому він зайвий в „Записках”...

В. Дорошенко нападає на І. Франка і в наступній, другій, книзі ЛНВ, у якій уміщено продовження його статті „Український науковий рух в 1912 р.”. Тут автор стає більш відвертим. Аналізуючи здобутки української науки, які „мають не скороминуще значіне”, автор зазначає: „Почну з історії, передовсім, розуміється, з найдавнішої. Тут мушу відмітити насамперед нове, третє видання, значно розширене й доповнене, І-го тому монументальної „Історії України-Руси” проф. М. Грушевського (Київ, 1913, с. 650, ц. 4 руб.). Далі треба відмітити нове, друге видання іншої роботи професора Грушевського, його популярної „Ілюстрованої Історії України” (Київ, 1913, с. 528), котра має чимале значіне й наукове, особливо завдяки тим високоцінним гравіюрам, які в ній знаходимо і які так яскраво унагляднюють нам нашу історію, роблять її для нас такою живою й, сказав би, дотикальною.

Тісно зв'язане з сими коштовними працями є видання д-ра Івана Франка „Причинки до історії України-Руси”. Часть перша (Львів, 1912, с. 196, ціна 2 кор.). Тут хотів автор подати критику історичних курсів проф. Грушевського, але ся критика властиво не попадає в ціль, бо всі уваги й замітки д-ра Франка зводяться до того закиду, що проф. Грушевський не так, як би хотілося авторові, використовує джерела, не у всій їх повноті. Але „повнота” річ, як відомо, відносна, і якби професор пішов за радою д-ра Франка, то його історія зробилася б хіба свого роду збіркою, передруком оповідань Геродота, Іордана тощо, а не науковою історією. В своїх „Причинках” подає д-р Франко цілу купу перекладів, не використаних ніби професором, оповідань кількох старинних авторів.

Щодо методи праці д-ра Франка, то досить буде зауважити, що, розмахнувшись на велику історію, він говорить і про популярну „Ілюстровану” і про російський „Очерк”, мішаючи до купи всі ці так неподібні до себе і завданням і обробленням курси. Се, розуміється, не виходить на користь „критики”. В кращім разі книжка д-ра Франка може бути чимсь в роді „Виймок з джерел до історії України-Руси”, але знаємо, що проф. Грушевський таки давненько вже дав гарну, наукову збірку такого роду „Виймок”.

Звичайно, що в ніяке порівняння з працею М. Грушевського не йде популярна „Історія України-Руси” покійного адмірала М. Аркаса, видана вдруге в минулім році в Кракові... Наукового значення вона не має, повна помилок; ілюстрації — не сучасні гравюри, а новітня мазанина. Се все не дає нам і трохи права й можливості рівняти їх з усіх боків з прекрасною працею проф. Грушевського. Написана книжка Аркаса мовою приступною для російських читачів, чого не можна сказати про передмову д. Лепкого (який закінчував се видання по смерті Доманицького).

На думку ще одного критика М. Євшана, нічого не вартують і часописи „Діло” та „Неділя”, в яких друкується Іван Франко. „Вийде, — писав він у статті „Літературні замітки”, друкованій у другій книзі ЛНВ, — такий „літературно-науковий” тижневик, яким була „Неділя”, що виходила 2 роки при львівським „Ділі”. Вона поставила собі за принцип — безпринципність, отворила свої двері на розтіж: давайте, люде, що маєте, ми всьому раді... Люди давали, і „Неділя” виходила, публіка могла бути вповні вдоволена. Кожний мав тут, що хотів: літературу, критику, публіцистику, новели, поезії... Пішли до друку всякі „старі записники”, причинки, д-р Щурат висипав масу старих черепків, подаючи їх з серйозним видом ученого, пішла всяка

стара гандита, археологія, рецензії на „Церковний співаник на всі свята цілого року” і т. д. Аби всі були вдоволені...

В безплатнім додатку до „Діла” все було, що треба галицькій публіці, і „Діло”, певне себе, могло бути острим критиком в літературних справах, зводило компанію з „Літературно-Науковим Вісником”, який стоїть нижче критики”.

Як повідомив № 87 „Діла” від 19 квітня 1913 року, на книжці „Дністра” № 8 000 було 7 210 корон 07 сотиків.

Стосунки між „Літературно-науковим вісником” та „Ділом” часто загострювались через провокаційні статті під заголовком „Літературні замітки”. Врешті виник скандал. Проте не Іван Франко і нападки на нього з боку „Літературно-наукового вісника” були тому причиною. Причиною стала стаття М. Євшана, опублікована у квітневій книжці часопису ЛНВ, де автор зокрема розглядав доцільність видавання у бібліотеці „Просвіти” серії „Руська письменність” Юліана Романчука про цілу низку українських письменників. „Руська письменність!.. — писав він. — Найзнаменитіші „українсько-руські і австрійсько-руські” письменники, класики українського письменства! Все інше треба покинути, цілу літературу залишити, а їх треба дати народові в комплектнім, гарнім і можливо дешевім виданню, бо вони підстава дальшого духового розвою будучих поколінь, без них не обійдеться суспільність і потерпить естетична культура! Отже: Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, А. Метлинський, Вол. Шашкевич, К. Климкович, Я. Головацький, Ів. (? — авт.) Устиянович, А. Могильницький, І. Воробкевич, О. Стороженко... Класики найзнаменитіші!

Хотіло б ся на шутку те все писати, але се таки правда. Сумна правда. Хто такі з ідейного боку: Головацький, Вагилевич, Гулак-Артемівський, Стороженко, Устиянович, Могильницький? Їх біографії аж надто багато про се говорять. А ми їх уважаємо за духових батьків українства, за людей, що привели нашу літературу до відродження! Що таке їх твори з артистичного боку? Мізерія в повнім того слова значенню, коли поминути елемент гарної у декого народної мови. А ми їх називаємо найзнаменитішими, класиками. Приходить редактор „Руської письменності”, препарує їх твори для всенародного ужитку, величає їх і пише, що без тих скарбів ми не можемо обійтись. Що найсумніше — публіка, широка публіка приймає тих класиків, прикрашує ними свої бібліотеки”.

І далі: „В тім то й річ, що Головацькі, Устияновичі, Могильницькі і ін. займають більше уваги галицьких учених, як нова література, якої вони не люблять і не знають. В тім то й річ, що з-під ярма парафіян-

щини, безідейності та міщанства галицька українська суспільність не дає визволитись своїй літературі і письменникам. От, напр., товариство „Просвіта”, яка згуртувала десятки тисяч членів. Годувала нарід оповіданнями про Бориса і Гліба, про святих чудотворців, живих тем доторкалася, оскільки треба було лаяти мужиків за п'янство. Добре роби — добре буде — се була вся „просвіта”. Тепер забавилася в літературу і видає „Руську письменність”. В той час, як сусіди розкидають поміж своїх мужиків сотки тисяч екземплярів дешевих, сотикових видань живих авторів, тих, що зазирали глибоко в душу сучасного мужика і знають сучасне життя. А де наші молоді письменники, наша молода література? Спитати кого-небудь із старших громадян про се — він не полізе за словом до кишені. Тепер молоді письменники нічого не варта: у них „штука для штуки”, брак національної бодрості і запалу, порнографія. Отже нової літератури нема. А старі автори, такі як Могилянський, йдуть в „класики”...

Різку відповідь М. Євшану дав у статті „Шевченко, Федькович і Шашкевич в освітленню М. Євшана” Д. Лукіянович. Стаття друкувалася в „Ділі” протягом семи випусків — від № 97 (5 травня) до № 103 (12 травня). Дісталось у ній Євшану й за те, що він не раз „кусав” Івана Франка.

22 квітня 1913 року № 89 „Діла” вмiстив невеликий некролог: „Андрій Франко, син д-ра Івана Франка, помер нагло сеї ночі з 21 на 22 сього місяця на удар серця в 26 році життя. Покійний, скінчивши філософічний виділ Львівського університету, звернувся до наукової праці; між ін. написав студію про етнографа Ільковича, поміщену в „Записках Наукового товариства ім. Шевченка”. Попри те покійний від часу недуги свого батька був його невідступним товаришем і помічником; доглядав його, помагав йому при наукових заняттях, писав його твори. Отсе тихе, скромне, повне посвяти молоде життя, розділене між наукову працю і поміч батькові, перервала смерть, тим трагічніша, що не попереджена ніякою недугою”.

Наступного дня, 23 квітня, № 90 „Діла” повідомив: „Похорон тов. бл. п. Андрія Франка, члена „Сокола-Батька”, відбудеться 24 с. м. о 12 год. з дому при вул. Понінського (Вілла Франка). Товариші являться до участі в похороні в одностроях точно о год. 11.45 перед домом жалоби. Сокіл-Батько”.

24 квітня № 91 „Діла” подав коротеньку замітку: „Похорон бл. п. Андрія Франка відбувся нині в полудне з дому суму на Личаківське кладовище. На місце вічного супокою провели покійного, окрім опечаленої сім'ї, чета „Соколів” з прапором та українське громадянство.

Над могилою, якій місце визначив львівський магістрат аж в самім куті цвинтаря, промовив греко-православний парох львівський о. Ігор та голова „Сокола-Батька” І. Боберський”.

... Доля вибила ще одну опору з-під ніг Франка. Він стільки надій покладав на сина. Ще недавно на засіданні філологічної секції представляв його роботу про одного з перших західноукраїнських етнографів Ільковича, сподвижника „Руської трійці”, обороняв її від закидів деяких членів Товариства, і от тепер... Коли польсько-шляхетські шовіністи цькували Франка за статтю про Міцкевича і дорогою до його будинку розвішували заклики „Смерть Франку”, Андрій підтримував батька і часто ради нього ризикував життям. Донині не з'ясовано, хто, кинувши каменем у Франка, влучив у голову Андрія, після чого у нього почалися епілептичні приступи. Андрій був руками батька відтоді, відколи той перестав володіти своїми. Великим був розпач Франка, який не міг востанне обійняти сина...

25 квітня була Великодня п'ятниця. 26 квітня — Великодня субота. Чергова річниця смерті батька Франка Якова. 27 квітня — Великдень...

Тепер до оплакування батька у страсний тиждень долучалось оплакування сина. „Сьогодні, 27 квітня, — писав Іван Франко Ватрославу Ягичу, — у нас, українців, перший день пасхи. Сподіваюсь, що Ви не образитесь на мене, якщо я в цей день привітаю Вас нашим церковнослов'янським „Христос воскрес” й на додаток до цього привітання побажаю Вам доброго здоров'я й благополуччя.

На страсному тижні мене й мою родину спіткало велике горе. Раптово помер від судоми мій старший син Андрій. Я втратив в ньому не тільки найдорожчого помічника в час недуги моїх рук, але й інтелігентного, високоосвіченого писаря, котрий минулого року закінчив навчання в університеті (класичну філологію). І все ж сподіваюсь, що це горе не буде особливою перешкодою в моїй науковій праці”.

У Львівському обласному архіві РАЦС збереглася метрична книга „успоших православної церкви Георгія”. Шостий запис за 1913 рік: „9 квітня за старим стилем помер, а 11 квітня похований Андрій Франко зі Львова, православний, мужчина, 26-ти років, причина смерті — епілепсія”...

Як свідчить книга поховань, що зберігається в дирекції Личаківського цвинтаря, Андрій Франко був похований на 65 полі (могила № 1206).

Смерть сина завдала неймовірного болю не тільки Франкові. Ольгу Франко через деякий час довелося віддати на лікування в будинок божевільних на Кульпарків.

Тепер Івана Франка найчастіше можна було бачити на могилі сина. Вона була при самій огорожі в кінці кладовища. Добиратися батькові до сина було дуже важко... Просив посадити біля могили дуб. У 1920-х роках у тій частині цвинтаря було зроблено „стихійний” смітник. Могили Андрія Франка після довгих пошуків віднайшли 1994 року працівники Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. Тепер на ній надмогильний пам'ятник (скульптор П. Дзіндра), на котрому викарбувані слова батька з листа до В. Ягича...

Іван Франко був прибитий втратою. Непоправною втратою...

І ця втрата була не єдиною. Ще 30 січня 1913 року на 63 році життя відійшов відомий бібліограф Іван Омелянович Левицький, автор „Галицько-руської бібліографії ХІХ в.”, перші два томи якої вийшли 1888 та 1895 рр., а відтак видання наступних випусків перебрало на себе НТШ.

19 березня на 53 році життя померла Юлія Негребецька, дружина священика Івана Негребецького з Ясениці Сільної. Обоє були добрими знайомими Івана Франка, який завжди відвідував їх, коли бував у Ясениці в сестри Юлії...

№ 92 „Діла” від 28 квітня приніс вістку, що 25 квітня 1913 року у Чернігові помер Михайло Коцюбинський. „Вістка про смерть Михайла Коцюбинського, яку ми одержали перед замкненням нинішнього числа, болючо вразить ширші круги друзів і почитателів Покійника — як людини і як письменника. Наше письменство тратить в ньому одного з найздібніших поетів-новелістів молодшого покоління. У висоті таланту рівний йому з покоління сього Винниченко: коли останній і перевищає Коцюбинського силою творчої стихії, то остається він рівночасно далеко позаду Коцюбинського в тонкості артистичного почуття і такту.

Останні роки життя Покійника були виповнені довгим рядом фізичних і моральних мук. Хворий нервовою недугою, Коцюбинський цілими довгими місяцями ока до сну не міг зажмурити. Моральна гниль пореволюційної Росії просто давила людину, наділену виїмково ніжною духовою організацією. Глядав собі фізичного й морального порятунку за границею — в Італії й наших горах.

Смерть погасила його життя в самім розцвіті літ. Земля йому пером!”

Похорон Михайла Коцюбинського відбувся в понеділок, 28 квітня. На першу вістку про його смерть „Просвіта” вивісила на своїм домі жалібну чорну хоругву. Редакція „Діла” і „Народний Комітет” надіслали на руки чернігівського адвоката й посла першої Думи Л. Шрага телеграми співчуття. Прибули на похорон кілька делегацій з Києва.

Редакція „Ради” й інші українські інституції надіслали вінки. З Петербурга до редакції „Ради” надійшла телеграма від письменника Михайла Могиляньського, який минулого літа разом із покійним відпочивав у гуцульських горах.

Для Івана Франка — це черговий удар. Так симпатизували один одному, так співчували...

„Шановні Добродійки і Добродії!

Сьогодні я хочу познайомити вас з одним з найкращих українських письменників — з Іваном Франком. Перед вами портрет Франка. Те, що ви бачите, хотів би трохи доповнити. Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, енергійно зачерчена борода. Рудувате волосся непокірно пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить — і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло й ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремінь і сипле іскри.

Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою!

Не можу забути одного образу, який вривався мені у пам'ять. Це було два роки назад, коли я востаннє бачився з ним. В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему „Мойсей”. Не знаю, чи попалася риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою”, — так згадував М. Коцюбинський про Івана Франка перед членами „Просвіти” в Чернігові 1908 року. Проте Франко не читатиме тих слів. Реферат настільки занепокоїв місцеву владу, що чернігівський губернатор заборонив „устройство каких-либо лекцій”. Уперше ці слова про Івана Франка опубліковано 1917 року, коли вже не було в живих ні М. Коцюбинського, ні поета.

Звістка про смерть М. Коцюбинського прийшла до Львова 26 квітня, у Великодню суботу. „З уваги, що члени Виділу з причин свят переважно повиїздили зі Львова, і не можна було порозумітися в справі жалобної маніфестації, — інформувала „Хроніка НТШ” (т. 54, 1913 р.), — вислав секретар на адресу вдови таку телеграму від Товариства:

„Наукове Товариство імені Шевченка висловлює свій глибокий жаль по причині смерті незабутнього Михайла і болючої втрати для української національної культури. Секретар Гнатюк”.

По порозумінню з головою проф. М. Грушевським, що пробував тоді у Києві, виїхав як відпоручник Товариства на похорон д. Мик. Федюшка, що й зложив на гробі покійного вінець від Товариства”.

П'ята книжка ЛНВ за 1913 рік була присвячена пам'яті Михайла Коцюбинського, одного з чільних авторів цього часопису. Саме на сто-

рінках ЛНВ він надрукував такі твори, як „На камені”, „Невідомий”, „Fata morgana”, „Intermezzo”, „Що записано в книгу життя”, „Тіні забутих предків”, „Коні не винні”. Коцюбинський користувався особливою симпатією М. Грушевського, тому не дивно, що відкривала цей збірник стаття Грушевського „Сумний Великдень”. В. Леонтович у статті „Естетизм М. М. Коцюбинського”, вміщеній після статті М. Грушевського, між іншим писав: „Вмер на варті, коло громадської праці і в значній мірі через неї. Хотів далі досліджувати життя гуцулів, з якого дав такі гарні „Тіні забутих предків”, уявляв вже образи, малюнки і настрої, що вкляде в свої нові твори з того життя, і не міг не переступити наказу лікарів, які забороняли йому їхати в гори, бо холод і втома найдужче шкодили його хворому серцю. Його праця була йому дорожча за життя! Лікар, що наглядав за його здоров'ям багато років, казав нам, що приїхали вирядити небіжчика в далеку дорогу, що якби не нещаслива подорож до Карпат, жив би ще й може скільки років...”

Л. Старицька-Черняхівська присвятила письменникові солідне дослідження „Елементи творчості М. Коцюбинського”, а також „казку для великих дітей” „Сльози поета”. Про роботу над відомим портретом письменника на тлі настирцій та про його останні години життя у статті „Погасле світло” оповів Михайло Жук. С. Черкасенко виступив з оглядом творчості за останні роки М. Коцюбинського.

В наступній, шостій, книзі були опубліковані спогади Максима Горького про М. Коцюбинського російською мовою та в перекладі українською: „Для мене смерть Михайла Коцюбинського определилась, как тяжелая личная утрата, я потерял сердечного товарища. Прекрасный, редкий цветок отцвел, ласковая звезда погасла. Тяжело жилось ему: быть честным человеком на Руси очень дорого стоит и морально, и материально”, — так закінчувалася ця стаття Максима Горького.

У спарених числах книжки за липень-серпень було надруковано спогади про М. Коцюбинського Михайла Могилянського.

Життя тривало. „З нагоди ювілею д-ра Івана Франка, — повідомляв № 94 „Діла” від 1 травня 1913 року, — приготував артист-різьбяр Станіслав Роман Левандовський, особистий знайомий ювілята, бронзову плакетку з портретом Івана Франка. Артист, Українець родом, що мешкає стало у Відні, є славний зі своїх різьб у віденському парламенті, творець „Саломей”, знаний і у нас з пам'ятника пок. Володимира Барвінського, належить до найзнаменитіших різьбярів, замешкалих у Відні. На днях вислав він свій проект пам'ятника Шевченка на конкурс до Києва. Плакета з портретом Івана Франка вже майже готова, та невдовзі буде можна її набувати по низьких цінах”.

Згадкою про померлого сина Андрія став вихід на початку травня накладом „Українсько-руської видавничої спілки” у серії „Літературно-наукової бібліотеки” під № 155 другого видання монографії „Панщина та її скасоване 1848 р. в Галичині”. Це був своєрідний підручник для всіх, особливо селян, про те, звідки взялась панщина, через які особливі обставини її ліквідували в Галичині раніше, ніж в імперії, і за рахунок кого ця панщина була знесена. Перше видання було здійснено 1898 року до 50-ліття знесення панщини.

„Мені давно бажалося, — писав Іван Франко у передмові до першого видання, — подати нашому селянству ясно, приступно та без надто великої вченості розказану історію селянського стану, і я довгі літа збирав потрібні книжки, а то й писані джерела та усні оповідання, що могли би придатися для такої праці. Та проте хто знає, чи швидко був би я взявся до неї, якби не конкурс, розписаний товариством „Просвітою” на написання популярної історії панщини та її знесення в нашім краю.

Моя праця вийшла, може, трохи не така, якої бажав собі виділ „Просвіти”, установлюючи той конкурс. Я вважав потрібним дати читачеві не так оповідання про само знесення панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взялася панщина на нашім краю, чим вона була для нашого народу, хто й як працював над її піддержанем та загостренем, а хто над її обмеженем і знесенем.

Історія панщини в Галичині від 1772 року аж до 1848 і далі, се, можна сказати, головна частина історії руського народу, бо ж власне сей народ, хлопський, майже весь гнувся під її ярмом. От тим то мені прийшлося в сьому оповіданні порушити багато різнорідних справ, вияснювати різні закони та постанови, згадувати про таке, що не тільки простому народові, але й значній частині наших інтелігентних людей відоме дуже мало. Се було причиною, що виділ „Просвіти” поручив мені додати до мого оповідання ще вказівки на ті книжки та папери, з яких я черпав свої відомості. Я радо згодився на те, бо через те, надіюся, моя книжечка буде пожиточна не тільки для селян, що будуть читати саме оповідання, але й для тих інтелігентних людей, котрі або хотіли би переконатися, чи правду я пописав і чи не перебрехав дечого на чию-будь користь або не користь, або котрі хотіли би докладніше розглянутися в тих справах, що порушені мною ось тут лише злегка. Щиро бажаю, аби таких людей було якнайбільше. Історія нашого селянства, особливо за останніх сто літ, так мало ще оброблена, а так багато дечому може нас навчити, що чим пильніше і чим з більшими силами візьмемося до неї, тим ліпше”.

Хотів сказати тільки, як твердив, „голу, щиру правду”, нікому не догоджаючи. „Коли, — писав, — панщизняні дідичі або урядники в мойому оповіданню не являються в рожевім світлі — я тому не винен. Я певно не для власної приємності малював їх так; їх власні діла й слова, то білі фарби, які я наклав на свій малюнок. Я не був сліпий і на хиби селян, о скільки вони проявлялися і о скільки їх поправа залежала від них самих”.

Як і передбачав, його монографія не могла подобатись і не подобалася польським „патріотам”, які звинуватили Івана Франка в необ’єктивності, оскільки він в ній нічого не говорив про панщину в інших краях, де вона мала бути ще тяжчою. „Може й так, — заздалегідь відповідав їм Іван Франко, — та ті патріоти промовчують, що в інших краях люди далеко швидше взялися перемінювати гірше на ліпше, а в Польщі ще й тепер не мало таких добродіїв, що не можуть переболіти „неправного” скасування панщини і раді би коли не в тій, то в іншій формі повернути назад панщизняні порядки. Я не перечу: порівняння польських порядків із тими, які були по інших краях, могло би бути пожиточне і цікаве, та мусило би значно розширити об’єм книжки, а практично для нас воно й не потрібне. Досить буде сказати загально, що й по інших краях селянству жилося невесело, а поперед усього пізнати добре, як жилося власне нашому селянству. Пізнавши свою біду, ми вже легше колись зможемо порівняти її з чужою, а може, сею дорогою дійдемо й до другого порівняння: як інші люди боролися з тою бідою і як ми терпіли її та терпимо й досі”.

У передмові до другого видання, написаній рукою сина Андрія, Іван Франко оповів про те, як сприйняла цю працю „Просвіта” в особі її керівника Ю. Романчука. „Перше видання отсеї книжки, — писав Іван Франко, — вийшло 1898 р., в 50-і роковини знесення панщини, накладом львівського освітнього товариства „Просвіта”. Виділ того товариства для вшанування роковин сеї важної історичної події розписав був премію з фонду імені Стефана Дубравського за найліпшу працю про історію панщини, але коли я предложив свою працю голові того Товариства д. Юліанові Романчукові, і після його реферату доповнив її відповідно до вимог виділу, виділ не признав мені премії, вимовляючись тим, що книжка має політичний характер, і не пустив моєї книжки в звичайній серії видань „Просвіти”, в якій дав натомість у руки народові в 10 000 примірників дуже мало вартну брошуру Любомира Селянського, а мою книжку пустив окремих, надпорядковим виданням у 5 000 примірників і дав мені за неї дуже скромний гонорар, здається, не більше, як 120 ринських. Не признаючи за мою працю премії Ст. Дубравського, виділ

„Просвіти” занедбав також свій обов’язок повідомити про своє рішення та його причину живого ще тоді фундатора, який, на мою думку, був настільки тямучий чоловік, що міг би був пізнати, що моя книжка не має політичного характеру, а її преміювання не грозило би „Просвіті” ніякою небезпекою.

Від того часу минуло вже 14 літ. Не вважаючи на таку невластиву конкуренцію, яку зробив їй сам виділ „Просвіти” своїм черговим виданням, вона розійшлася вже досить давно. Розуміється, що виділ „Просвіти” не подумав про нове її видання; потребу нового видання відчула „Українсько-руська Видавнича Спілка”, якої редакція ще 1911 року ухвалила приступити до нього. Сповняючи ухвалу дирекції, я випускаю в світ отсе друге видання в головному без змін окрім доконечних поправок, та без доповнень, полишаючи їх для дальших публікацій. Деякі важні моменти історії наслідків панщини, пр. історія сервітутової справи, лишаються й досі не виясненими, а одна з них, історія пропінації, не вважаючи на доконаний крайовою репрезентацією її викуп, не перестала й досі бути пекучою справою нашого народного життя. Може, колись доведеться мені обробити спеціально ще й ті обі справи, так характеристичні для розвою галицьких економічних та політичних відносин. Одну з найтемніших справ із давнішої історії панщини в часі австрійського панування, а власне історію громадських шпихлірів у Галичині, я обробив спеціально, одержавши щасливим випадком цінний архівний матеріал для неї, в окремій книжці п. з. „Громадські шпихліри в Галичині 1784-1840”, що вийшла у Львові 1907 р. як другий том „Українсько-руського Архіву”. Може, який подібний щасливий випадок допоможе також до оброблення безмірно важнішої справи сервітутової”.

Такий випадок не трапився.

На вихід цієї книжки короткою рецензією відгукнулося лише „Діло” у № 97 від 5 травня 1913 року. „Наукових праць про панщину в Галичині не маємо, — писалося у рецензії, — і праця д-ра Франка поки що одинока, яка дає „докладну відомість про те, звідки взялася панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народу, хто й як працював над її піддержанням та загостренням, а хто над її обмеженням і знесенням”. І праця д-ра Франка в тім напрямі знаменито оброблена. А тим цінніша вона стає для нас, що виклад її приспособлений для широких, найширших кругів нашого громадянства, і книжку легко може читати кожний освічений селянин. Нехай же йде книжка д-ра Франка під селянські стріхи і вчить наших селян про їх минувшину, нехай довідаються з неї, чим вони були і чим повинні бути”.

Близився 40-й день відходу сина Андрія...

Напередодні Франка запросила до Чернівців тамтешня університетська молодь, що гуртувалася у товаристві „Січ”. „Франкові твори, — писав у спогадах відомий літературознавець Василь Сімович, на цей час член „Січі”, — виховували нашу тодішню молодь мало чи не на рівні з „Кобзарем”. Учителі народних шкіл, ті самі, що недавно ще як учні учительської семінарії майже кожний шкільний рік кінчали святом на честь Франка, — вони не випадково охрестили свій орган „Каменярі”. А в 1913 році цей часопис виходив уже п'ятий рік. До слів Франкових „Каменярів” уклав навіть музику один із них (І. Карбуницький), і перед війною скрізь виконували цей твір на Буковині.

Ні, наша молодь дуже любила Франка й високо його шанувала”.

Він приїхав 6 червня. На самого Юрія. По горах диміли святоюрські ватри, яскраво зеленіла трава. Все навколо раділо...

У „Новій Буковині” появилася гарна й тепла стаття. Заповідала, що „чернівецькі українці вітатимуть у себе дорогого гостя, гордість українського народу”, що на Буковину приїжджає „людина, по званню (з фаху) найбільший сучасний український письменник... каменяр поступу українського народу...” і зазначала, що „ми достойно привітаємо у себе великого і дорогого гостя у його ювілейнім році”.

Привітання було справді надзвичайно гарне, тепле, хоч, як на буковинські звичаї, — скромне, без тих тріумфальних брам, без яких не обходилися офіційні святкування.

„На жаль, із сіл було мало, — писав у спогадах В. Сімович. — Запізно дали часописом знати. Про приїзд появилася тільки невеличка замітка в „Новій Буковині” 3 травня. А проте вже давно Народний дім не бачив так багато людей. Від самого долу до І поверху залягли гості сходи, в залі ніде голки пропустити. І це вже десь коло 4-ї години з полудня, бо свято заповіджено на 5-у годину.

Ціле передобіддя лило, як з цебра. В половині 3-ї приходив поїзд зі Львова. Цілий двірць запрудила молодь, що прибула вітати дорогого гостя, — студенти, студентки, гімназисти, учні й учениці вчительської семінарії, багато молодших вчителів із чернівецьких та підчернівецьких шкіл, трохи старшої інтелігенції, що не боялася дощу. Захопленню не було міри, коли з вагона висів поет у товаристві своєї дочки Ганни. Молодь хотіла відпрягати коні від воза, сама збираючись тягнути його до самого міста. Та з огляду на страшну зливу мусила відмовитися від тої гарячої постанови. Треба ж було поетові скоріш бути на місці, щоб трохи відпочити по дорозі.

Коли поет у назначений час увійшов до зали, бурхливим оплескам кінця не було. А він сам, маленький, низький, усе ще з великим болем

на обличчі, по недавній смерті улюбленого сина Андрія (помер нагло вночі з 21 на 22 квітня 1913 року, на 26 році життя), в довгому чорному сурдуті, стояв напереді, збоку столика, дивився на людей, що його вітали, хитав злегка головою і зі сльозами радощів на зболілих від праці очах усміхався.

Підходили знайомі. Утиск рук. Гарячий, милий. Поцілунки. Тиха розмова.

А в залі... Відколи вона стояла відновлена, вона ще такої тиші не знала. Здається, було чути віддих кожного, що прийшов сюди й загребувши оком дивився в невелику постать поета, якого собі, знаючи його тільки з творів та з гарних портретів, уявляв, певне, велетнем, із широкими грудьми й руками силача...

Дзвінок. Студент Заклинський вітає дорогого гостя. Всі вислухують привітання настоячки. Слів небагато, але ж теплі вони, щирі, глибокі. Скінчив, і знов вибух оплесків. Поволеньки поет підходить на підвищення, перед ним на підставці — його „Мойсей”. А збоку — студент Василь Мороз. Він буде перегортати поетові листки його великого твору.

І знову тиша. І тільки спереду лунає спокійний, одноманітний голос поета. І знов слухачі ніяковіють. Думали, почують сильний, повен переливів, із різними перемінами, то високий, то низький живий голос, — а то легко, спокійно пливе слово, як та подільська річка. Слухачі, що привикли до голосних декламацій, поволі звикають. Це ж не декламатор перед ними, не той, що завчив чужу поему, а творець сам, той, що виносив свого „Мойсея” під серцем, що цілого себе вклав у нього, це ж він той „Мойсей”, народний провідник, що дивиться вже позад себе, має за собою сорок літ важкої праці і спокійно, зрівноважений, перед зібраною громадою про неї розповідає.

Зал починає поволі розуміти, в чому справа, й зі стриманим віддихом стежить за кожним словом поета. Читання тяглося, здається, дві години. Спершу поема, пізніше увід до неї. Ніхто не ворухнувся. І як поет скінчив, спершу не хотілося вірити, що вже кінець. Поет устав. Бурхливі оплески. Оплескам нема кінця. І найважливіше — ніхто не йде. Плещуть і дивлять в обличчя поетове. А він стоїть — скромний, усміхнений, уста наче хотять щось вимовити, та зі зрушення не вимовлять слова.

Голова закриває збори.

Поета ще раз обступає гурт знайомих. У повітрі чується велика вдячність за те, що Франко приїхав і розвіяв хоч на один день тяжкий, придушений настрій серед нашої громади в Чернівцях.

А після викладу — мила гутірка в домі проф. Смаль-Стоцького, що гостив у себе поета. Дочка годує недужого батька. А він розбалакався,

жвавий, веселий. І не хочеться вірити, що маєш перед собою тяжко недужу людину, без рук. Розмова наукова. Присутній на гостині покійний професор Калужняцький із дива не виходить: Франко з пам'яті проголошує довгі уступки якоїсь давньої церковнослов'янської пам'ятки. І все знає, за що зайшла мова: історія, письменство, культура, політика. І які різні думки, які глибокі, які своєрідні, цікаві. І нічого — про себе... Той вечір так і залишився на весь вік незабутнім. І вечір, і цілий день. День 6 травня 1913 року в Чернівцях”.

Напередодні приїзду високого гостя у Чернівцях був організований комітет для збирання ювілейного дару Іванові Франку на чолі зі студентом другого курсу філологічного факультету Іваном Василяшком. Гроші збирали довірені особи у Кіцмані, Заставній, Вашківцях, Вижниці, Сторожинці, Сереті та по інших буковинських селах. Іван Василяшко, який пізніше стане викладачем Чернівецького університету, залишив дуже детальні спогади про Франків приїзд. Ці спогади вперше були опубліковані 1956 року у збірнику „Іван Франко у спогадах сучасників”.

„На початку травня, — згадує І. Василяшко, — Іван Франко телеграмою повідомив голову ювілейного комітету студента Романа Заклинського про свій приїзд до Чернівців у святковий день, зранку у вівторок 6 травня 1913 року, з тим, щоб о 5-й годині пополудні в великому залі Народного Дому (зараз будинок на вул. Ломоносова, 2) прочитати свого „Мойсея”...

Напередодні приїзду Франка до Чернівців газета „Нова Буковина” помістила привітальну передову на півтори смуги під заголовком „Іван Франко в Чернівцях”.

Зранку достопам'ятного вівторка, 6 травня 1913 року, можна було спостерігати в Чернівцях дуже жвавий рух у напрямі до головного вокзалу, куди мав приїхати Іван Франко зі Львова. Йшли гуртами або крокували в маршовому порядку четвірками міські студенти, учні, робітники й інтелігенція. Прибуло також і багато селян з довколишніх сіл.

„Для демонстраційного походу з вокзалу в місто були замовлені всі вільні візники Чернівців. В усіх нас була тоді єдина мета — якнайскоріше побачити на власні очі, зустріти, щиросердно привітати та супроводити до міста такого великого, дорогого та рідного гостя, яким був для Буковини Іван Франко.

На ходу тут же, на вокзалі, створилося справжнє народнє віче. Насамперед привітав гостя голова ювілейного комітету від імені українського студентства, учнівської та робітничої молоді, а один робітник — від чернівецького пролетаріату та всіх трудящих.

Потім чернівецькі мешканці через свого представника привітали Івана Франка як дорогого гостя міста Чернівців, піднісши йому традиційний хліб-сіль. Одна дівчина передала поетові чудесний букет троянд, які тоді зацвіли були тільки в оранжереях. До сліз зворушений поет, взявши з рук дівчини символічний подарунок, поцілував її в чоло і сказав, що цей свій поцілунок він передає через неї всім буковинцям. Вкінці ще одна представниця товариства „Жіноча громада” звернулася до поета з палкою промовою від українських жінок Буковини.

На всі привітальні промови на чернівецькому вокзалі Франко відповів коротко та скромно, висловивши теплі слова щиросердної подяки.

Після цієї привітальної церемонії організаційний комітет вишикував всіх учасників віча в демонстраційний похід через усе місто, від вокзалу аж до будинку по вул. Новий світ, 37 (зараз вулиця Шевченка, 55), де поет зупинився.

Чернівці ніколи не бачили такої грандіозної демонстрації: це був своєрідний тріумфальний похід великого революціонера.

Після обіду, о 5-й годині, був організований святковий вечір на честь Івана Франка в великому залі Народного дому.

Народу зібралось дуже багато: великий зал, усі прилеглі кімнати та навіть коридори були повні-повнісінькі. Із цього приводу газета „Нова Буковина” звітувала потім так: „Відчит Івана Франка... зібрав величезну кількість учеників. Збита маса тих, що хотіли побачити і почути великого українця, хвилювалась і випирала тих, що прийшли наостанку”.

Дорогого гостя привітав студент К. Заклинський як голова ювілейного комітету від усього громадянства Буковини, після чого зворушений зал відповів гучними довготривалими оплесками та вигуками „Слава великому Каменяреві!”, „Слава українському Мойсеєві!” І знову, майже без кінця, повторялася ця небувала овація в честь дорогого гостя і великого поета.

До глибини душі схвилюваний такими бурхливими й палкими привітаннями, Іван Франко, сердечно подякувавши за гарячий прийом, почав читати „Мойсея”. Читав поет цей свій твір тихим, повільним голосом, але з дуже чіткою дикцією та з великою мистецькою експресією, так що всіх нас прямо зачарував і цілком полонив наші душі своїм читанням.

Після слухання поеми „Мойсей” ювілейний комітет влаштував своєрідні вечорниці з спільною вечерею для учасників ювілею.

Музичне та співацьке товариство „Боян” влаштувало концерт, що складався з хорових пісень і сольних номерів — усі на слова Івана Франка. Був навіть дует з музикою М. Лисенка на Франкові слова: „Не забудь юних днів!” Члени всіх трьох студентських товариств (крім

богословської „Православної академії“) з запалом і на досить високому мистецькому рівні читали кращі вірші Івана Франка, чим здобули собі як у присутньої публіки, так особливо в ювіляра щирі слова подяки та бурхливі оплески. Розійшовшись аж після півночі, більшість учасників концерту супроводила повозку, в якій їхав Іван Франко додому, аж на його квартиру.

Наступного дня, тобто в середу, делегація українського студентства, до якої входив і я, відвідала Івана Франка на його квартирі по вулиці Шевченка, 55, де вона мала довготривалу дружню розмову зі своїм улюбленим учителем. Франко дуже цікавився нашим студентським життям-буттям як у приватному побуті, так особливо в університеті. Він розпитував нас усіх зокрема (а наша делегація складалася з 8 чоловік), що ми саме вивчаємо в університеті, які в нас труднощі та які в нас успіхи. Почувши, що п'ять з восьми студентів — це філологи, Франко рекомендував нам найкращу та найновішу літературу з наших дисциплін так, начебто він був у нас тут не нашим короткочасним гостем, а нашим постійним радником і вчителем.

Приємно було відчувати і усвідомлювати цю виняткову, неповторну зустріч з великим нашим поетом!

Почувши від мене, що крім класичної філології я ще вивчаю українську та німецьку мови в університеті, а самостійно, крім того, я ще займаюся вивченням буковинської топоніміки, Іван Франко запитав мене, чи знаю я, як називає в своїй історії грецький історик Геродот нашу ріку Прут, і, процитувавши зараз же з пам'яті по-грецьки відповідне місце з Геродота, де цей називає ріку Прут по-скіфськи „Пората“, а по-грецьки „Піретос“, він підкреслив, що сьгоднішня назва „Прут“ і є прямим потомком тих стародавніх назв.

Прощаючись, ми спитали Франка, коли він має намір нас покинути, тобто від їхати назад, щоб ми змогли його відпровадити на головний вокзал таким же триумфальним походом, як це ми зробили при його приїзді. На це Франко відповів нам, що ще не знає точно, коли саме буде повертатися до Львова, бо він ще хоче побувати в Ольги Кобилянської. Отже, фактично Іван Франко ухилився від прямої відповіді, не хотів, очевидно, знову турбувати всю молодь Чернівців, бо ж він добре розумів, що в робочий день не так легко буде звільнитися всім юнакам від щоденного свого заняття, щоб його відпровадити до поїзда.

Як ми довідалися, Іван Франко від їхав назад до Львова аж наступного дня, тобто в четвер ранком, але вже цілком інкогніто, тому що із-за скромності він не бажав собі ніяких нових парадів і прощальних церемоній.

В середу після обіду Іван Франко зробив візит нашій письменниці Ользі Кобилянській і мав довгу, дружню розмову з Ольгою Юліанівною, яка, до речі, також була гостею й учасницею на виступі Івана Франка в Народному домі, де вона разом з усією публікою слухала читання „Мойсея”.

Цю подію Ольга Кобилянська описала потім у своїх спогадах”.

На жаль, з невідомих причин на зустрічі з Франком не було Василя Стефаника із сусіднього з Буковиною села Русова, Марка Черемшини із близького Снятина, Осипа Маковея, який із березня 1913 року був директором учительської семінарії в Заліщиках над Дністром (2 години їзди до Чернівців)... Можливо, це було пов'язане з тим, що афіші про приїзд Івана Франка листовно були розіслані тільки 5 травня.

Ще рік тому чернівецьке історичне товариство, яке тоді очолював Зенон Кузеля, вислало Франкові на адресу Наукового товариства імені Шевченка запрошення приїхати до Чернівців. У своєму листі від 1 березня 1912 року (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів) З. Кузеля писав, що до прийому дорогого гостя все „давно зроблено” і що головною метою приїзду є те, аби зібрати гроші і допомогти Франкові, бо він, як відомо, у матеріальній скруті. Знаючи, що письменникові в дорозі буде важко і що ним треба заопікуватися, Зенон Кузеля просив зайнятися організацією виїзду Товариство. Відповідь не примусила себе довго чекати. 6 березня вона була обговорена на засіданні Товариства. Сам лист не зберігся, але є його чернетка, яка у відділі рукописів згаданої бібліотеки значиться як лист Івана Кривецького до невстановленої особи (ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. о/н 244/21, арк. 1-3). Великими літерами на ній зазначено, що зміст того листа адресат не повинен розголошувати: „Справа довірочна!”. „Високоповажаний Пане Докторе! — писалося в листі. — Справою публічних виступів д-ра Івана Франка на провінції займався тісніший (львівський) ювілейний комітет на своїм засіданні 22. II цього року. По взаємній виміні думок комітет заявився вкінці проти згаданих виступів, а то з таких причин:

- 1) Д-р Ів. Франко — чоловік *хорий фізично*. Кожний виїзд його зі Львова являється для нього, очевидно, тяжким, тим більше, що приїздить він звичайно *сам один* без ніякої опіки й помочі звідки-небудь.
- 2) Він же ж чоловік *хорий психічно*. І в його розмовах, і в його друкованих в останніх часах статтях помітно се дуже виразно. Своїми останніми виступами і статтями він не тільки не здобуває собі нових лаврових листків, але нищить здобуті давніше.

Ощадити йому сього — має власне намір ювілейний комітет, заявляючись проти згаданих виступів.

А вкінці, виступи такі компрометують нас як націю культурну. Се ж очевидно доказ невисокого рівня нашої культурності, коли чоловікові такої міри, як д-р Ів. Франко і в таких обставинах ми не забезпечили йому спокійного безжурного життя і він змушений добувати собі средства аж такими дорогами”.

Напередодні основних батькових торжеств син Тарас видав збірку переспівів „веселих віршів із Катулля, Горація і Марцилля”. 12 % з розпродажу призначалося на „Рідну Школу”. „Катуль і Марциль, — писало у короткій рецензії „Діло” (№ 99 від 7 травня 1913 року), — появляються отсе вперше в українським перекладі, і шкода, що перекладник не подав бодай коротких життєписів тих поетів. Вибір зроблений досить старанно, наголовки поезій видумані перекладачем вдатно, з Катулля й Горація вибрані майже всі поезії, що відзначаються хоч трохи гумором і веселістю. До найкращих належать вірші до Лесбії, до Фабулля, Товстий муж, Акме і Септімій, Весільна пісня, Закоханий спортсвець, Лідія й Горацій, До Лікії, Стережена жінка, до Лігуріна поета й ін. Рими переважно поправні, строфи і розміри різнорідні та відповідні змістові”.

У пресі все частіше з'являлися повідомлення про святкування 40-літнього ювілею Івана Франка на провінції. № 99 „Діла” інформував:

„Теребовля. Дня 11 мая с. р. обходитиме теребовельська Русь в Теребовлі свято свободи ось з таким дневним порядком: 1) Рано о год. 10.30 торжественне богослужіння з відповідною проповіддю. 2) О год. 12 згромадяться „Соколи” і „Січи” коло читальні і звідти піде похід на площу „Покрівку”, де відбудеться велике народне віче в справі виборчої реформи і нашого шкільництва. 3) Вечором концерт з нагоди 40-літнього ювілею д-ра І. Франка. Взиваємо всі „Соколи” і „Січи”, як також усіх людей щирої волі з повіту, щоби взяли якнайчисленнішу участь. На се свято запрошено Впов. послів д-ра Колессу і Т. Старуха. Повітова організація о. Ст. Мохнацький.

Ювілей І. Франка в Заставні на Буковині святкуватиме учительство Заставнеччини в п'ятницю, дня 9 мая 1913 концертом, який закінчить аматорське представлення комедії І. Франка „Учитель”. Половина чистого доходу на ювілейний дар І. Франкові, а половина на будову „Нар. Дому” в Заставні”.

Подібні оголошення друкувало, на жаль, тільки „Діло”. Зрештою, не тільки такі. Особливо інтригували читачів оголошення про викрадення бюстів. От у Львові на Личаківському кладовищі з пам'ятника, встановленого на гробі Густава Фішера, учасника повстання 1863 року

і знаменитого артиста львівського міського театру, пропав бронзовий бюст вартістю 2 000 корон. На Овочевій площі агент поліції зустрів чоловіка, що ніс знищений бронзовий бюст. Спроваджений на поліцію, чоловік сказав, що зветься Станіслав Ухляж, приїхав тиждень тому з Кракова. Бюст купив на краківській площі за 8 корон від якихось трьох людей. Та можна було підозрювати, що він сам украв бюст, бо при нім знайшли свічку, котрою „певно, світив вночі при крадежі бюсту”. Бюст дуже знищений, горішньої частини нема — напевно, злодій продав на переплавку. Мабуть, той же Ухляж украв і бронзового орла з пам'ятника Вісньовського і Капусцінського.

Газета „Варшавская Мьсль” доносила, що тими ж днями з громадської канцелярії міста Плоцька вкрали бронзовий бюст царя Олександра II. Злодіїв не знайшли.

Щоб допомогти різним колективам у влаштуванні ювілейних концертів, „Діло” вирішило у № 107 від 16 травня надрукувати список творів Івана Франка, покладених на музику. „Подаємо отак, — писала газета, — спис музичних композицій до слів Івана Франка — в тій цілі, щоби на концерті в день ювілянта гомоніла все і всюди його поезія-пісня. У нас не все перестерігається того правила, і тому в програмах наших концертів в честь котрого-небудь поета не раз аж роїться від чужих композицій, головню німецьких, котрі і для нашої публіки є незрозумілі, і затирають український характер обходу. При уряджуванні концертів в честь Франка не буде трудності в добиранню програми, бо чимало творів Франкової музи діждалося музики, чи то як пісні солової, чи як хори. З мішаних хорів маємо отсі: М. Лисенка: Ой, що в полі за димове, К. Стеценка: Єднаймося (кантата) з сопрановим солоспівом — оба в супроводі фортепіано, Т. Ярославенка: Кантата (Розвивайся) і Місяцю князю (без супроводу). Мужеські хори: Ст. Людкевича: Вічний революціонер, в супроводі форт. або оркестри, Д. Січинського: Даремна пісне, Непроглядною юрбою і Не пора, Т. Ярославенка: Пісня геніїв ночі. Крім сих хороших пісень згадаємо ще про Лисенка муж. хор Вічний революціонер, котрий одначе не був друкований, а манускрипт автора загинув десь між людьми. З солових пісень до слів Франка поки що видані отсі: М. Лисенко: Місяцю князю, Розвійтеся з вітром, Безмежне поле і Я не кляв тебе, о зоре. Д. Січинський: Як почувеш в ночі і Пісне моя. Я. Лопатинський: Як почувеш — на голоси середні або високі з форт. супроводом. Крім сього є ще доспів Лисенка: Не забудь юних днів”.

З невияснених причин оголошений попередньо популярний концерт філії „Просвіти”, який мав відбутися 25 травня, було, як повідомляло „Діло” у № 112 від 22 травня, відкладено на 15 червня на 11 годину ранку.

Щось подібне трапилося і в Коломиї. № 114 „Діла” від 24 травня 1913 року повідомив: „Комітет для святкування ювілею Івана Франка в Коломиї подає отсим до відомості, що з важних, від комітету независимих причин постановив ювілейний обхід, планований на 5 червня с. р., перенести на перші дні вересня с. р. Комітет даліше займається збіркою ювілейного дару (всі датки льокує на вкладовій книжечці „Пок. Союзу” ч. 1 600 — дотепер зібрано поверх 400 К.) та буде іти з всякою поміччю тим Товариствам чи гурткам людей по провінції, що займуться у себе відсвяткуванням ювілейного свята”.

Тим часом найвищим патентом від 9 травня 1913 року було розпущено сейм королівства Галичини і Володимирії з великим краківським князівством і оголошено нові вибори, а також визначено день голосування у сільських громадах — 30 червня 1913 року (понеділок).

„З розписом виборів, — пояснював № 107 „Діла”, — входить наша країна в період гарячої діяльності коло зорганізування всіх сил суспільних до боротьби за здобуття нашому народові в сеймі крайовім того становища, яке в сім законодавнім і самоуправнім органі зачеркнула для нашого народу ординація виборча з 1861 року. З днем нинішнім розкривається перед українським суспільством можливість і нагода до тла стерти з поверхні політичного життя ту низьку ганьбу і пекучу образу, яку кинув нам в лице вибраний з почуття законності і побитий політичною сліпотою аранжер попередніх виборів сеймових — виборів, переведених під знаком надужить, взиваючих до неба за пімстою, і під кличем вшехпольсько-подоляцько-русофільського єднання. Неправедний плід тої спілки, сейм Андрія Потоцького запався в небуття, не докоротаваши свого законного часу існування. Полишив по собі тільки спомин скандалу і почуття сорому. Стерти до тла сліди того сорому та приготувати політичне поле нашої країни під новий засів — се задача, яку суспільство наше має виконати в дні виборів сеймових.

День той недалекий, часу до приготувань небагато”.

Одним із заходів, які повинні були піднести свідомість населення перед виборами, і мав стати ювілей Івана Франка.

Львів збирався вшанувати ювілей письменника 15 червня Січовим святом. Таке ж свято, як повідомляло „Діло” у № 111 від 29 травня, мало відбутися у Бібрці 8 червня. Його перебіг мав бути таким: „1) рано о 7 год. проба вправ, 2) о 11-й повітання гостей, 3) о 11.30 уставка походу коло „Народного Дому”, 4) год. 12 похід на Соснину, 5) вручення прапора і вбивання цвяхів, 6) дефіляда, 7) вправи, 8) народна забава”. Кошовий д-р Цегельський закликав усі „Січі” Бобреччини і Ходорівщини” готуватися до цього свята.

№ 121 „Діла” від 3 червня подав цілу низку повідомлень про святкування ювілею Івана Франка:

„Богородчани. Заходом Українського студентського Союзу при ласкавій участі Станіславівського Бояна відбудеться в неділю дня 8 червня 1913 в салі Народного Дому в Богородчанах ювілейний концерт в честь 40-літньої літературної діяльності поета Івана Франка.

В Акад. Громаді відбудеться в четвер дня 5 с. м. о год. 6 засідання комітету акад. молодіжи для святкування ювілею І. Франка. Всі члени комітету звольте обов'язково явитись. Пожадана участь товаришів з-поза комітету!

Заходом української колонії у Відні відбудеться в неділю дня 8 червня в салі Lehrerhaus-у VIII, Josefs-gasse, 12 святочна академія в честь Івана Франка з отсею програмою: 1. Вступне слово: Посол д-р Є. Левицький. 2. Франко-Січинський: „Даремна пісню”, мужеський хор. 3. Літературна діяльність Івана Франка, відчит проф. д-р Смаль-Стоцький. 4. Франко: Пролог до „Мойсея”, декламація, тов. О. Голинський. 5. Громадянська діяльність Івана Франка, відчит, д-р Іван Панкевич. 6. Стеценко: „Прометей”, мужеський хор. Початок о пів до 12-ої в полудні”.

12 червня на дошках та парканах Львова з'явилося оголошення: „ПОЗІР!! СІЧОВЕ СВЯТО в честь ІВАНА ФРАНКА відбудеться 15 червня 1913 р. у ЛЬВОВІ, в склад котрого увійде:

I. ПОПУЛЯРНИЙ КОНЦЕРТ в салі „НАРОДНОГО ДОМУ” о годині 11 перед полуднем. ПО КОНЦЕРТІ ПОХІД.

II. СІЧОВИЙ ФЕСТИН в Українськiм Городі (коло стрийської рогачки) з прилюдними вправами Січовиків і Січовичок.

Свято відбудеться без огляду на погоду.

О 7 год. рано проба в Українськiм Городі. Всі Січовики і Січовички безусловно мусять бути на сій пробі”.

Безпосередньо перед тим святом вийшла книга С[упранівського] В[олодимира] „Про жите і твори Івана Франка”. 16 сторінок малої 8°; наклад здійснив Д. Вучович.

Одночасно преса активно рекламувала книжки:

- „1) Д-р Ст. Баран „Як вибирати посла до сейму крайового з сільської курії?”, ціна з пересилкою 25 сот.,
- 2) „Народний Комітет” до виборців”, ціна з пересилкою 13 сот.,
- 3) Д-р Л. Цегельський „За що ведеться виборча борба?”, ціна 25 сот.”.

До Франкового свята, яке влаштувала Січ, вийшов другий наклад портретів по 2 корони за примірник. Замовити їх можна було в

товаристві „Січ” у Львові по вулиці Коперніка, 16. Частина доходу призначалася на ювілейний дар Іванові Франку.

Шоста книга „Літературно-наукового вісника” встигла до цієї події зреферувати перший номер „Записок наукового товариства імені Шевченка” у Львові та поміщену в них статтю „ветерана нашого письменства” Івана Франка „Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході”. „Є се вступ, — писав часопис, — до студій над „Богогласником”, котрими займався автор ще в 90-х роках мин. століття. Тоді призирав він до сих студій чималий книжковий і рукописний матеріал, щоб вяснити історичне й літературне значіння „Богогласника”. Написавши кілька розділів, д-р Франко відложив їх на бік, змушений обставинами взятися до інших праць. Тепер, знайшовши сю розвідку між своїми паперами, подає вступну її частину. В ній говориться про церковні пісні в християнській церкві, початок їх і розвій (гімни, стихири, акафісти, минеї тощо). Зробивши короткий огляд розвитку християнської гімнографії й спробувавши простежити в ній старогрецькі й жидівські впливи, автор переходить до пізніших часів, щоб дійти нарешті до „Богогласника”, який він уважає за посередника між східним і західним церковним піснотворчеством. Несвідомого справи читача заголовок студії шан. автора може змити, бо він гадатиме, що стаття незвичайно „суха” і „мертва” (де ж пак такою „церковщиною” займається), але нехай страшний заголовок не лякає його: стаття далека від мертвої схоластики і читається живо і з заінтересуванням. Збірник духовних пісень „Богогласник”, що грав свого часу (тай досі грає) значну ролю і в церковнім життю, є надто цікавою пам’яткою нашого письменства, щоб можна було зневажливо усміхнутися, побачивши статтю про нього. Особливо читачам з рос. України слід уважніше поставитися до статті, бо в офіціальних курсах літератури вони не знайдуть тих відомостей, які подає шан. дослідник”.

Це було бодай якесь добре слово про Івана Франка на сторінках „Літературно-наукового вісника” за останні декілька літ.

Про те, як пройшло Січове свято, можна було дізнатися з не вельми обширної інформації у № 132 „Діла” від 17 червня 1913 року. „Сеї неділі львівська повітова „Січ”, — писала газета, — устроїла в честь 40-літньої літературної і громадської діяльності І. Франка Січове свято, на яке зложилися: популярний концерт в салі „Народного Дому” і фестин в українськім городі „Сокола”.

Концерт, який розпочався по 11 год. перед полуднем при повній салі, отворив вступним словом ред. Ярослав Весоловський. Потім промовляли: від Січової організації пос. д-р К. Трильовський, від

„Українського Студентського Союзу” Р. Заклинський, крім того п. М. Лозинський виголосив реферат про життя і діяльність Ювілята. На програму концерту зложилися хоріві продукції академічного т-ва „Бандурист” і селянського хору з Глухович і декламації: „Новий рік” з „Панських жартів”, пролог з „Мойсея”, вкінці віршований поклін Ювілятові п. н. „Учителю!”, виголошений автором М. Вільшиною. По вичерпанню програми пос. д-р К. Трильовський іменем Січової організації оголосив іменування Ювілята почесним членом і вручив йому Січову ленту. Вкінці промовив сам Ювілят.

З салі „Народного Дому” Січові організації удалися походом на місце фестину. Коло готелю Жоржа похід відбув дефіляду перед Ювілятом, який поїхав фіакром додому.

На фестині крім звичайних забав відбулися вправи Січовиків і Січовичок”.

Святкування відбувалися і в Чернівцях. „Ювілей 40-літньої літературної діяльності Івана Франка відсвяткувала в суботу, 14 с. м. дуже поважно українська семінарія Чернівецького університету, — повідомляло це ж „Діло”. — Майже вся українська академічна молодіж зібралася на се свято, на яким проф. д-р Смаль-Стоцький, зазначивши обов'язок університетського наукового інституту вшанувати працю того духового провідника, що за послідніх 40 літ якнайбільше плекав ідеали у академ. молодіжи і причинявся до того, щоб та молодіж жила ідейним життям, — в цілогодиннім викладі подав характеристику літературної діяльності Франка. Виклад викликав у слухачів дуже глибоке вражіння. Ювілятові вислано привітну телеграму і зроблено складку на придбання портрету Франка, щоб ним прикрасити льокаль української семінарії”.

16 червня відбулося величне свято в честь Івана Франка в місті Гусятині, звіт про який склало „Діло” у № 139 від 25 червня 1913 року: „О 10 годині рано зібралася на площі цловій до 5 000 народу і походом через місто пішли на гайки, де під голим небом мало відбутися торжество. Чоло походу становила мальовнича бандерія зі 150 коней під проводом атамана Василя Мотики. — За бандерією ішли Січи і Соколи, а відтак чвірками прочі учасники. — По прибуттю на місце розпочалася академія короткою промовою посла Кивелюка про Франка яко писателя, що познакомлював Європу про нас. Наступили відтак промови селян: Йосифа Слободяна з Сокирища іменем читалень, Глушки з Босир іменем Соколів і Січей, проф. Домбровського іменем учителів копичинецької гімназії, Михайла Шахновича іменем молодіжи. Промови переплітав хор гусятинський під проводом проф. Макара, декламації

проф. Гуменюка „Каменярі” і панни Мороз „Наймит”. Торжество закінчив гарячою промовою д-р Лопатинський, меценат з Копичинець. Згідно з бажанням, висказаним народом, вислала президія святочного обходу Франкові депешу з висловом глибокої пошани та бажанням потрудитись ще довгі роки для України. За зладження сього свята належить признання п. Юрієві Шмериковському, судді повітовому в Гусятині, котрий і дав ініціативу до нього і головню його аранжував”.

Юрій Шмериковський колись був учнем Коломийської гімназії. У 1876 році поліція хотіла його заарештувати і притягнути до кримінальної відповідальності разом з Іваном Франком за „ширення соціалізму”, долучивши його справу до першого соціалістичного процесу в Галичині. Підставою для того було знайомство з Іваном Франком та виявлені при обшуку книжки письменника.

У понеділок 23 червня 1913 року „Діло” оголосило про найголовніші торжества з нагоди ювілею Івана Франка, які влаштувала українська молодь вищих шкіл. № 141 „Діла” подав програму ювілею. „2 липня відбудеться концерт в честь Ювілята. В концерті візьмуть участь: А. Крушельницька, Михайло Микиша з Києва, Лесь Курбас, артист укр. театру, Лесь Розлуцький, драм. артист з Кракова, товариства: Боян і Бандурист. Подрібна програма буде подана сими днями. 3 липня відбудеться заходом „Гуртка Українців львівського університету” Академія, на якій будуть прочитані отсі реферати: 1) проф. Колесса: Научна діяльність І. Франка; 2) О. Грицай: На вершках творчості; 3) М. Євшан: Галицька Україна й І. Франко; 4) О. Величківна: Суспільництво й індивідуалізм у творчості Франка; 5) Рост. Заклинський: Публіцистична діяльність І. Франка. Адреса комітету: С. Струтинський, Супінського, 21”.

Невдовзі були випущені афіші, які сповіщали, що ювілейний концерт у честь Івана Франка відбудеться 2 липня 1913 року в залі „Галицького музичного товариства” на вулиці Хорущини, ч. 7. Квитки на нього продаються від суботи 28 червня в книгарні Товариства ім. Шевченка...

Іван Франко важко переносить смерть сина. Його не раз можна зустріти по дорозі на Личаківській цвинтар. Переважно самого, без супроводу. Урочистості ювіляра не радують. Його очі часто повні сліз. „В тому часі, мабуть, передчуваючи свою недалеку трагедію, — писав у спогадах Петро Карманський, молодомузівець, а згодом директор Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка, — він залюбки шукав товариства молоді, ба навіть не погорджував товариством панночок.

І не раз доводилось мені зустрічати його в домі тодішньої студентки й моєї товаришки з університету, молоденької і симпатичної панни Асі

Шухевичівної, для якої він мав свою „слабкість”, тому що вона уміла справжню молодечу вдачу поєднати з милою серйозністю.

А він, носячи в собі зачатки старості й смерті і свідомий цього, як це видно було з його ліричних поезій, так любив молодість! Так жадно хапався за поли тікаючого життя!

І надійшли його справжні „дні журби”, вбивча недуга стала підточувати цього дуба, що так сильно вrostався в землю, в її життя!

І поет робився таким, як зобразив він свого „Мойсея”, — жорстоким і їдким, „мов кропива-жеруха”. Щораз рідше він появлявся у нашому товаристві, а як і появлявся, то вносив між нас важку атмосферу. Тоді треба було роздягнути його, а то й напоїти чаєм, як немовля.

Тоді він не раз тікав ночами з власного дому й шукав захисту перед примарами, що гонили за ним, як язів-еринії, до помешкання свого давнього товариша, директора Косовського, або симпатичного, культурного подружжя Василя й Марії Білецьких.

Тоді-то він не раз виливав накипіль за ціле життя біль серця, плачучи; і тоді приходилося поводитися з ним, як з перечуленою дитиною.

Щораз рідше доводилося бачити нещасного велетня, орла, якому фатум підтяв крила. А навіть як і зустрічав я хворого, то він не пізнавав мене. І як було йому пізнавати, як він волікся вулицями, як привид людини, — вимарнілий, з погаслими очима, волочучи позаду себе спаралізовані руки, якими вимахував, як вимахує птах поламаними крилами.

І я, тремтячи перед маєстатом терпінь, не зважувався підійти до нього, переходив повз нього із стиснутим серцем, здавалося, приймав частину вини нещастя на свою совість”.

Розділ IV

ЮВІЛЕЙ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

30 червня 1913 року відбулися вибори до Галицького сейму за старою куріальною системою, з якою довго марно воювали народовці разом з іншими політичними партіями Галичини, бо так і не змогли добитись законодавчих актів про її заміну. З п'яти традиційних курій українці найбільше надій покладали на здобуття посольських мандатів у сільській курії. Із 74 виборчих округів на Східну Галичину припадало 47 округів, а на Західну — 27. Розраховувати на якийсь успіх у Західній Галичині не доводилося. Там святкували перемогу людовці, які здобули 14 мандатів; 9 мандатів здобула вшехпольсько-клерикальна коаліція, 3 мандати вибороли консерватори, демократам дістався один мандат. Результати виборів показали втрату позицій людовцями, які в порівнянні з попередніми виборами „загубили” 7 мандатів, та посилення впливу вшехпольсько-клерикальної коаліції, яка зміцнила свої позиції шістьома новими мандатами.

У Східній Галичині перемогу здобули українці — 30 мандатів (серед них — мандат старокурсного москвофіла д-ра М. Короля і новокурсного москвофіла Дмитра Маркова). Решта мандатів дісталася полякам, переважно центристам.

Тих 30 українських мандатів були краплею в морі у новому Галицькому сеймі і віщували, що основні проблеми українців у Галичині не будуть розв'язані. До тих проблем українська парламентська презентація відносила боротьбу за демократичні вибори і відміну куріальної системи, а також відкриття у Львові українського університету.

З кожним днем ставало відчутнішим наближення нової війни, вогнище якої все більше розгорялося на Балканах, втягуючи у себе різні європейські держави. Така політична ситуація визначала поведінку й польського представництва в сеймі, яке вбачало у війні реальні шанси реставрації колишньої польської імперії від „мога до можа”. Для всіх було зрозумілим, що Австро-Угорська імперія доживає свої останні дні.

Результати виборів опублікували газети вже 1 липня. Ще довго зі сторінок української преси, а найчастіше зі шпальт „Діла” чулися скарги на допущені в різних округах надужиття, махінації, підкуп, застосування сили та адміністративного тиску. Всі ці скарги свідчили про одне: традиції кривавих виборів зберігаються.

Напередодні виборів накладом товариства „Бандурист” був виданий гімн „Вічний революціонер” для чоловічого хору в супроводі фортепіано.

„Діло” у № 144 від 1 липня повідомило про початок святкування 40-літнього ювілею Івана Франка в Бориславі, де 6 липня заходом усіх українських товариств мала відбутися святкова академія, а також „фестин, отриманий з вправами Січових стрільців у празницькому лісі. В часі походу і вправ виграватиме оркестра стрийського Сокола. Подробиці подають афіші”.

Учні реальної школи в Снятині перед виборами на ювілейний дар Іванові Франкові зложили 31 корону 93 сотики.

Центральною подією ювілейних торжеств став II Всеукраїнський з'їзд студентів. Відкриття з'їзду відбулося 2 липня о 10-й годині. На середу планувались реферати „Українська молодь за останніх 40 літ на тлі діяльності Івана Франка” та „Молодь російської України, її завдання і конструкція”, на 3 липня — реферати „Українська молодь а теперішнє політичне положення нації” та „Молодь а духовна культура народу”, на 4 липня — „Національне виховання” та „Університетська справа”, а також „Просвітньо-культурні і політичні завдання української молодіж”. З'їзд відбувався в „Народному домі”, який українській громаді вдалось орендувати в москвофілів. Цьому з'їзду передувала серія публікацій у студентському часописі „Шляхи”, який почав видаватися з 1913 року і виходив раз на два місяці. 40-літній ювілей Івана Франка був для нього основною темою.

Ще у № 1 цього журналу з'явилася стаття Г. С. „Сорокалітні роковини”, яку можна вважати програмною щодо розуміння того, ким є Іван Франко для України. „Святкування роковин Франка, — писав автор, — є народним святом в повнім значінню того слова. Він же є тим, хто був головним чинником нашої культури і нашого розвою, він є той, котрого безпосередній або посередній вплив стрічається в кожній області нашого життя. Три останні десятиліття можна назвати без пересадки епохою Івана Франка, на котрій опираються нинішні культурні здобутки Українців в Галичині. Щоби унаочнити великий переворот, спричинений тим Титаном України, пригадаймо собі відносини, серед котрих мало розвиватися зерно, Ним кинене, і середовище, серед котрого Він мусив

жити і працювати. Переїдімо сю неприємну, але для Франка героїчну добу, коли то припала Йому в уділі праця Геракла — чистити стайню Авгія; і Прометея: знести огонь з неба між людей. Ся епоха говорить рівночасно, якою не повинна і не сміє бути будучність. І з того згляду має вона значіння для нас, молодіжи, безпосереднього спадкоємця Франкового доробку, яко членів суспільності”.

Журнал дав характеристику середовищу, в якому судилося працювати Іванові Франку, і вона різко відрізнялася від того, що можна було в той час вичитати у пресі. „По 1848 році, — писав автор, — Галичина належала до тих країв, де великі рухи народів не полишили значних слідів. Галицькі Українці по короткім пробудженню заснули сном блаженних. Наново проявляється живіший рух в 60-70 рр. минулого віку. В тім часі починається відроджувати національна ідея. Основується перші національні часописи, зав'язується національні інституції, коло котрих групується гурток молодіжи. Дуже скромно виглядав сей гурток супроти загалу тодішньої інтелігенції, що рішучо відверталася від національної ідеї. Вся вона приймала звісну теорію „історичних начал”, підсунену штучно з Росії. Орган українських націоналів „Основа” рішучо заявляв, що для наукової роботи Українці мають готову російську мову і зовсім не потреба виробляти власної мови для потреб науки. В 80 рр. один з корифеїв українського відродження виступив проти змагань вивести українську літературу поза межі селянського життя. Кожний енергійніший прояв життя, поступовіший крок, всякий об'яв свободнішої гадки — спричиняв формальну нагінку за людьми, що їх пропагували. Се були, одним словом, ті славні галицькі часи, в котрих складниками життя являється малодушність і недбалість, гіпокризія і зрада. Чоловікові з вільнішими гадками не було за що зачепити рукою, а ту треба було здійснювати план наукової роботи. Найвищим авторитетом для суспільності являлося правительство. Що воно робило, те було єдино розумне і хосенне. Не диво, що всяка критика мусила уважатися безумством або навіть безбожністю, що було найбільшим страхилом і остаточним критерієм безвартності нових кличів для тодішньої української інтелігенції. Часом попадали в патріотичний пафос і кидали гасло „йти разом”, але рівночасно додавали, що треба подякувати цісареві за його безсмертні добродійства і просити вселаскавіше о нові. Коли в Росії появился в 1876 р. звісний указ, галицька інтелігенція в переважній части ликувала. Українське духовенство, як пише сам Франко, цинічно тішилося і величало мудрість російського правительства, що одним циркуляром розбило польську інтригу над Дніпром. Була се пора, коли здавалося, що запанує тип Рутенця, який

вмиває руки від всього і ховається у свою шкаралуцу, коли би хто хотів пізнати в нім Українця.

Ось начерк середовища, в яким треба було здійснювати національну програму, виробляти нових людей для народної роботи Іванові Франкові. Треба було мати цивільну відвагу виступити з чимось новим, або треба було почувати то фаталістичне призначення „Наймига”, того молодечого твору Франка. Йде він з плугом в той запущений переліг, з тужливим співом, що чей же хвилясте жито вкриє незабаром лан. Та з першим розмахом впинається в тюрмі. І молодий автор по процесі 1877 р. стає предметом погорди української інтелігенції. Його обминають, не хочуть подавати руки, не пускають в свої товариства, дивляться на нього вовком. Не лишалося нічого, як лише молотом каменяря, що прикутий ланцюм до гранітної скали, лупати ту ж скалу. Треба було рішитися власною кров'ю і кістками змурувати твердий гостинець, котрим мало прийти нове життя, нове добро у світ.

Правда проти сили! Боєм проти зла!

Між народ похилий вольности слова!

А ту жандармський догляд, „добра рада” вступити до монастиря Василіан, „батьківські” накликування до поправи каламутять душевний спокій Молодого Каменяря. „Я боротись за правду готов, рад за волю пролить свою кров, та з собою самим у війні не простояти довго мені” — пише пригноблений поет в тім часі. Та се був момент і Він знов кличе: „Ні, я не кинув каменярський молот...” Правда, зараз в 1883 р. по смерті В. Барвінського він працює при народовецькій газеті „Діло”, опісля в „Зорі”, однак се зовсім не було духове зближення Франка з українською інтелігенцією. Вона лишилася такою, якою була за перших виступів Франка. Відносини так напружилися, що він мусив кинути редакції і зірвати всякі зносини з українською громадою. Працює в „Kurjer-i Lwowski-m” в газетах Ruch, Głos, Przegląd społeczny, Kraj, Prawda (варшавська), Kwartalnik historyczny, Przyjaciel ludu. По другім його арештуванню і по заснуванні радикальної партії не було мови про якесь зближення. Наступає консолідація народовців і москвофілів проти радикальної партії (в 1896 і 7 рр.) та Франка, як її головного репрезентанта. Його обплювано, обкидано болотом, найнікчемнішими штучками не допущено до посольського мандату. „Була се хвиля, — пише Франко, — коли я, бачачи довкола себе глупі докори та цинічні насмішки, думав, було, покаятись, або емігрувати хоч на кубанські степи та далі успокоївся”. Та ось приходить нова „іс-

торія". 1895 р. не затверджено його вибору на катедру у львівському університеті. Знов таки свої і то „великі патріоти" спричинили його відмову. Справді, щось більше ганебного годі придумати! Не диво проте, що появилася в Kurjer-і сповідь Франка: „Niemo o sobie samym". Виривається дуже поміркований голос болю і жалю з грудей палючого любов'ю до народу будучого автора „Мойсея". „Поперед усього признаюся до гріха, — пише він, — що його багато патріотів уважатиме смертельним: не люблю Русинів"... „Так мало найшов я поміж ними характерів, а так багато дрібничковості, тісного, матеріального егоїзму, дволичності і гордині, що справді не знаю, за що я мав би любити їх, навіть поминаючи ті тисячі більших і менших шпильок, що їх мені, не раз в найліпшій думці, вбивали під шкіру"... „І коли що улегшує мені двигання сего ярма, то вид того руського люду, що хоч гноблений, оглуплюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні убогий, непроворний і безпорадний, все ж таки помалу двигається, чуває в що раз більших масах жадобу світла, правди, справедливості і шукає доріг до них. Варто проте працювати для того люду і ніяка чесна праця не піде намарне".

В 1896 р. поміщена в віденському Zeit-і стаття про Міцкевича п. з. Der Dichter des Verrates мала той наслідок, що його викинено з польських редакцій. Ті великі поступовці збойкотували його, а навіть зневажили публічними плакатами на мурах міста. Франко був формально засуджений на голодову смерть — на два роки перед 25-літнім ювілеєм своєї діяльності. Іронія судьби не могла бути більше страшна. Однак рівночасно був се край того тернистого шляху бодай у відношенню до своєї суспільності. По вступленню до Л. Н. Вісника і по ювілею 1898 р. починається зворот. Вже на сам ювілей, уладжений прихильниками Франка, прийшли і його противники. Сей Велик святив тільки через свою велич тріумф над Ботокудами, бо в душі вони такими ж лишилися. Громада однодумців була дуже мала. І коли по п'ятнадцяти літах приходиться нам обходити 40-літні роковини, з жалем треба сказати, що те дивне відношення української суспільності ще нині у великій часті не змінилося. — Все ж таки зміна помітна. А вже різниця між першими початками виступу Франка а нинішнім днем величезна. Вона свідчить про перемену самої суспільності. Здоровіші відносини суспільні і політичні, а навіть досить зносна атмосфера духовна, різко стоїть в суперечності з тим часом. Радикальна партія, котрої програма перейшла опісля в великій часті до народовецької, розширила і угрунтувала ідеї, видвижені Франком. Вистарчить побіжне порівняння вихідного часу з нинішнім, щоби переконатися, чого у нас довершено

за той період. Головним чинником і осередком того перевороту є Іван Франко. Переворот сей dokonався його раменами.

Молодіж, безпосередня наслідниця ідей Франка в суспільності, при його ювілею повинна зіставити білянс якості духових напрямів і доповнити недостачі, які певно покажуться і в гурті, що йде по дорозі, убитій Великим Каменярем. З різних причин йде вона нині там, де вигідно, де є найбільше поборників Ним розвинених напрямків. Тим більша задача тих, що осталися. — Спонуляризування творів Івана Франка між народом і пояснення значіння Франка для галицької України, се друга задача молодіжи під теперішню хвилю”.

Другий номер часопису „Шляхи”, який вийшов 15 квітня 1913 року, виступив зі ще більш радикальною передовою статтею про Івана Франка та закликм достойно відсвяткувати цей ювілей:

„Маємо святкувати ювілей Івана Франка, ювілей Сили, яку добув з свого лона український народ.

Дивне явище!

Як ранні тумани вкривають землю й останні зорі мигтять на небозводі, а відтак із-за хмар ллються промені ясного сонця —

Так Він явився нам!

На зорі нашого воскресіння, коли тільки мигтіли туманами зневіри окутані перші робітники й подвижники на полі народної культури, Він сховався сонцем із-за хмар. І розжеврилось те Сонце прясне, освічуючи своїми проміннями всю Україну.

Наймитом був його народ, прикований до рідних, не своїх скиб, наймитом, невільник, рабом, що з його праці й кєрвавого труду живуть тисячі експропріаторів.

Коли все топилося й гинуло в болоті інерції й байдужості, Він один не опускав рук, вірив, що наймит стане господарем, що невільник побідить:

„Ти побідиш, порвеш скарлущі пересуду,

І вольний власний лан

Ти знов оратимеш — властитель свого труду

І в власнім краю сам свій пан”.

Але, щоб так сталося, мусив Він сам стати камінярем, щоб потрясти основами усвяченої цвілі і патріархальної застоюності та плазунського слимацтва.

А молоти гули... й скали розсипалися. Динамітом стало відважне, сильне слово. А „вічний революціонер” співав могутній пеан:

„Дух, наука, думка, воля
 Не уступить півтмі з поля,
 Не дасть спутатись тепер.
 Розвалилась зла руїна,
 Покотилася лавина —
 І де в світі тая сила,
 Щоб в бігу її спинила,
 Щоб згасила, мов вогень,
 Розвидняючий ся день?..”

Гук молотів й титанічний спів нового Прометея будив народ із цвинтарного сну. А ті, що звикли до мертвоти тиші, не могли знести смілості думки й величі духа. В засліпленню кидали камінням на Його, бо ж Він бунтівник проти їхніх заскорузлих святощів.

Та любов'ю пламеніюче серце поета, хоч кров'ю опливало із скорбі і горя, пригортало до себе всіх.

Він витягав руки і кликав:

„Люди, люди! я ваш брат,
 Я для вас рад жити,
 Серця свого кров'ю рад
 Ваше горе змити.
 А що кров не може змить,
 Спалимо огнем то!
 Лиш боротись значить жить...
 Vivere memento!

І Франко добре відчув слова великого Німця, незрівнянного Гете:

„Das ist der Weisheit letzter Schluss:
 Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben
 Der täglich sie erhobern muss”.

Творча боротьба — це девіз Франка. І Він боровся, працею боровся за „щастя і свободу”.

І хоч не раз серед завзятої боротьби самота обхоплювала його гнітючими кліщами, він не впадав, тільки перебоєм ішов, зносячи труди й терпіння так, як зносять їх лиш сильні, великі й одинокі.

Ів. Франко — це горіючий стовп на пустині нашого національно-культурного життя, стовп, що запалював ясні смолоскипи, але й палив все низьке й нездарне.

„Що за нами, хай навіки
Вкриє попіл життєвий.
Або смерть, або перемога! —
Се наш оклик боевий”.

Згодом з каменяра на шляху поступу й революціонера творчої думки виростає Він на віщого духа-пророка, що має сповнити боже післання-цтво — пророчою піснею збудити великий народ до нового життя.

І лється висока пісня, мережкою міниться проміння думки і захват слів. Віра Поета в зоряну будучину народу полонить наше серце:

„Вірю в силу духа
І в день воскресний Твого повстання”...

Газета поміщає також звернення до молоді:

„Молода Громадо! Рік 1913 є ювілейним роком Великого Каменяра.

Хай нас з'єднає велична думка, велике, освячене бажання віддати належно честь Великому поетові й громадянинові.

Нашим завданням рознести його ім'я між найширші верстви народу.

Хай кожна українська дитина знає, хто такий Ів. Франко. А ми, українська молодіж, маємо поширити його думки; його девіз: праця й праця на визвілля народу мусить стати для нас догмою.

Українці! Гордість найовини наші чола й збудиться бажання нової, розмаєної весни! Стискаймо молоти міцніш в руках, ударяймо й лупаймо скалу заскорузлості й закам'янілості, розвалюймо брилу інертного рутенства!

Хай відгомін широкого повного життя луною йде по всіх усюдах, найтой гомін буде гідний 30-мільйонного Велетня, щоб наблизити заповітну хвилю, щоб ми засяли у народів вольнім колі.

А хвиля ся прийде тоді, коли пам'ятатимемо і сповнятимемо Франкові, у криці різьблені слова:

„Кожний думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусив дати ти одвіт!”

А одвіт можемо дати тільки тоді, коли будемо гартувати думки, кувати зброю духу, острити уми, насталювати волю і працювати, працювати.

А праця збудує нам „нову, кращу вітчизну”, не нову а оновлену”.

Темпи підготовки ювілею І. Франка не задовольняли студентів. Український студентський союз приймає кардинальне рішення, яке публікується у № 3-5 „Шляхів” від 1 червня 1913 року:

„Товариші й Товаришки!

Рік 1913 — ювілейний рік!

Маємо святкувати ювілей 40-літньої діяльності Івана Франка. В тій незвичайній і небуденній Людині замикається велика частина розвою й подвигнення за останніх 40 літ.

Немає національного поля, галузі народної праці, культурного за-свідчення перед іншими народами, де б не виступав Ів. Франко, де б не клав печаті своєї визначної й доцільної роботи.

40 літ імпульсивного життя молоді нації, ні, не молоді, а відродже-ної, се ж протяг часу, що у інших народів треба числити на сотки літ.

І через той великий шмат часу Він усе з нами, на полі нашого ди-намічного-еволюційного поступу, на чолі побідного походу на право життя й розвою відродженої нації.

Він — один з тих, що в пралісах зневіри й чорної пільми стежки рубали, щоб промені світла й сонця засяли у нас, що на піскуватих пустирях пшеницю сіяли, щоб жниво було достатнє, — що в проваллях бур'янів — квіти віри й надії на ясну будущину засаджували.

Рік 1913 — ювілейний рік Івана Франка!

А в нас глухо й пусто.

Молоді покоління, виховані на його літературній творчості, на його програмі відродження, мовчать, — товариші праці, гірких й солодких хвиль в Його життю — одні в могилі, а другі знесилені важко віку до-живають. — Батьки народу за буденними заняттями, за щоденщиною й дрібничковістю позабули на Його.

Ювілеї великих людей святкують інші народи зовсім інакше.

Коли недавно в Німеччині святковано ювілей Гавптмана, то по всій країні пронісся ураган торжеств, захват обняв всіх, чути було, що культурна нація вміє цінити і величати людину, яка дала народові свого духа.

А Ів. Франко вартий того, щоб для великої гігантної в нашому на-ціональному розвою постаті на протязі 40-літньої праці ми відвернулись на хвилину від сіроти дня, від дрібничковості, турбот і жалів і заспівали пісню — не в Його честь (сього він не бажає), тільки в честь нашого відродження, поступу й розвою.

Ні. По всій австрійській Україні нехай гомін іде, нехай цілий народ від великого до малого зверне свої очі до Того, що в добру й лиху годину

загрівав нас до боротьби, що розширював горизонти на ясний світ, що вчив нас любові, праці й посвяти, що лелівав в не раз зневірених серцях надію на зоряну будучину нації.

Не вистане також відсвяткувати ювілею Ів. Франка академією в Його честь, кількома концертами на провінції та концертом у Львові.

Українська молодь мусить здобутися на щось більше, величавіше, торжественніше — так своїм змістом, величчю і силою вислову.

Маючи те все на увазі, Український студентський Союз як осередна організація усього українського студентства вищих шкіл Австрії, уладжує дня 2 липня с. р. Другий Загальний З'їзд українського студентства вищих шкіл Австрії для обговорення важних справ, які нуртують в лоні нації, на який запрошує також студентство російської України.

Сей II з'їзд українського студентства з нагоди ювілею Івана Франка мусить бути величний, з'їзд для зложення поклону Великому Українцеві.

І тому вже тепер, звертаючи Шан. Товаришам і Товаришкам увагу на сей з'їзд, просимо приготуватися, щоби в назначений час не бракло ані одного українського студента в осідку Галицької України, в осідку Івана Франка.

Товариші й Товаришки! Нашим святим обов'язком є в хвилю великого народного торжества переглянути наші кадри, кадри будучої національної сили, глянути на минулий час, усталити розміри нашого розвою і створити програму на будучину — і ствердити серед часової загальної апатії, що наш народ таки росте, розвивається, міцніє, стає на тверду основу новітньої нації, що, хоч

„Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре;
Та ми крикнім: Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмер!”

За „Укр. Студ. Союз” у Львові: Осип Когут — голова, Іван Бабій — писар”.

У цьому ж номері „Шляхів” було опубліковане звернення Українського студентського союзу до всіх секцій союзних Товариств та всього українського студентства Австрії з нагоди ювілею 40-літньої діяльності Івана Франка. У ньому говорилося про те, що 2-4 липня 1913 року проводитиметься Всеукраїнський студентський з'їзд „в цілі взаємного зближення і обговорення становища української молодіжи в суспільно-

політичним і культурним життю рідної нації. На цьому З'їзді будуть виголошені наступні реферати:

1. Українська молодь за останніх 40 літ,
2. Політичне положення української нації,
3. Українська молодь а духовна культура,
4. Молодь російської України, її конструкція та завдання,
5. Народне виховання і шкільництво (народна і середні школи, університет),
6. Участь молодіжі в просвітній і політичній праці.

Під час З'їзду відбудеться торжественне відсвяткування ювілею 40-літньої діяльності Івана Франка. „Кружок українців” уладжує святочну академію, а заходом т-ва „Бандурист” відбудеться великий концерт при ласкавій співучасті т-ва „Боян” і перворядних музичних, співових і декламаторських сил.

Щоби з одної сторони відсвяткувати як найвеличавіше ювілей Івана Франка, а з другої піднести повагу З'їзду, звертаємося до всіх Товариств і Секцій У. С. С., до всього українського студентства, як також до товаришів абітурієнтів з зазивом і просьбою, щоби в днях 2, 3 і 4 липня якнайчисленніше явилися у Львові”.

Звернення підписали члени Головної ради Українського студентського союзу та ювілейний комітет: Балицький М., Бандрівський В., Бараник М., Гамораківна О., Дідушок П., Желехівський М., Жила А., Индишевський С., Коновалець Є., Котецький В., Моравський І., Никифоряк С., Охримович Ю., Степанівна О., Струтинський М., Федорців Ф.

„Діло” не подало детального звіту про хід цього з'їзду, але напередодні його відкриття у № 144 і 145 від 1 та 2 липня опублікувало велику статтю Степана Смаль-Стоцького „Характеристика літературної діяльності Івана Франка”, яку автор виголосив на студентських урочистостях у Відні. Це була блискуча стаття, яка чітко пояснювала читачеві феномен Івана Франка не тільки в нашій літературі, але й в житті нації. „Під кінець 60-х і з початком 70-х років минулого століття, — писав С. Смаль-Стоцький, характеризуючи суспільно-політичні обставини на час вступу у літературу Івана Франка, — давні святоюрці — а вони становили загал галицько-руської інтелігенції — почали чим раз явніше перетворюватись в москвофілів. Народовців було дуже мало, тай їх народовство було дуже слабе, поверхове, виявлялось хіба в козакофільстві та в обороні народної мови перед насмішками „твердоруської партії”. Уся галицька інтелігенція народом, його життям, його економічними культурними, та хоч би національними справами і інтересами майже зо-

всім не цікавилася і не займалася. Світогляд її був незвичайно вузький, бо майже зовсім незнайома була їй новіша європейська література, тай таки майже ніяка література взагалі. Вищої освіти поза те, що давали тодішні школи, ані сліду. В масах народу цілковитий брак національної свідомості. Тісний стухлий дух віяв всюди по Галичині, догматичний спосіб думання держав в мурах природні духові сили.

Все те відбивається також в писаннях тодішніх письменників. Федькович замовк, у інших брак гарячого чуття, бездушність, млявість, а про яку-небудь літературну техніку тай про письменну мову нема що й говорити. Ми бачимо цілковитий занепад духового життя української нації в Галичині.

Серед таких обставин, дуже некорисних для розвитку хоч би якого таланту, д-р Іван Франко ставить в „Друзі” 1874-го р. перші свої літературні кроки. Що талант Франка не знидів і не заснітився, як багато інших, а розвинувся так широко, так всесторонньо, так сильно, а д-р Іван Франко став тепер найбільшою окрасою української літератури, се треба завдячити перед усім таки надзвичайній величині самого таланту, а відтак Драгоманову, що якраз в той час (в половині 70-х років) нав'язує нитки з галицьким молодим поколінням, а нарешті також — хоча як се видається може парадоксальним — і указові з р. 1876-го, що ним заборонено в Росії українську мову. Нечуване в історії жадного народу насильство, яким вже раз на завсігди гадали зложити в домовину українську націю, потягнуло за собою зовсім несподівані, для Росії дуже небажані, а для української нації навіть дуже спасенні наслідки”.

Саме тоді, зауважує автор статті, з'являється молодіжна група українців на чолі з Іваном Франком. Їх виступ був вражаючим. „З фанатизмом прозелітів нового євангелія, — пише С. Смаль-Стоцький, — з завзяттям отчайдухів починають вони відразу люту боротьбу з нецтвом і поверховістю та нецирістю інтелігенції, кидають визов в очі цілої суспільності, в різкій формі висказують нечувані досі „еретичні”, беззаконні думки, порушують „страшні” питання про дарвінізм, про авторитет, про нові порядки в життю, про обов'язки людей перед людьми, про шукання нових доріг, про конечність науки і освіти і змушують до думання, до обрахунку з власним сумлінням. Серед гнилого супокою, сліпої байдужості нараз стало чути клекіт боротьби, гомін все нових кличів, все нових конфліктів.

На тім ґрунті зріс, в той ґрунт запустив Іван Франко глибоко свої коріння, з нього витягнув усі соки, на нім розвинулася і з нього лише зрозуміла уся його діяльність. За цілих 40 літ бачимо у Франка гарячкову працю на всіх областях духового життя. Він і поет, і повістяр, і

критик, і публіцист, і учений історик літератури, і етнограф, і економіст, і філософ, і педагог, і популяризатор, а сам спис його усіх творів виповняє цілу книжку”.

Далі у статті йдеться про те, що хоч Франко і постраждав найбільше з усіх прихильників соціалізму, він ніколи не належав до вірних тої релігії, основаної на догмах ненависті та класової боротьби, і „мав відвагу серед насмішок і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціалізму, опертого на етнічнім широко гуманнім вихованні народних мас, на поступі і загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи (а не на партійнім догматизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всього людського майбутнього, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої „світлої будучини”)”.

„Перед його очима розкривається цілий океан кривд, горя, темноти народу, — продовжував С. Смаль-Стоцький, — і Франко — знов таки під впливом реалістичного напрямку в літературах західної Європи — почав малювати реалістично і вірно темні, нездорові сторони нашого життя — а таких, як знаємо, було безліч, — огріваючи ті малюнки власним чуттям, задиханим глибшою ідеєю, розбуджуючи в душі читачів певний настрій, проникаючи в саму глибину, у саму душу людини, аби зрозуміти мотиви її поступування.

І заглянув він глибоко в серце, душу народу, але найвиразніше уміє він читати в своїй таки власній душі і в душі сучасної галицької інтелігенції та й дрібної півінтелігенції. Франко — се перший поет-письменник інтелігенції в нашій літературі. У нього в перший раз зовсім ясно виступає так же український нарід вже як нація з своїми політичними, економічними і культурними інтересами і ідеалами. Малює він залюбки тих, що в поті чола працюють і просвітку не мають”.

Найважливішою справою у своїй діяльності, підкреслював автор статті, Франко вважав „моральну обнову суспільну”. Рабська вдача, підлість, нікчемність, некультурність інтелігенції примушують страждати його душу, і він починає завзяту боротьбу, закликаючи всіх до бою. Він став символом боротьби нації, будучи одночасно фанатиком моралі в ділах і мислях. Він фанатично працює для оновлення цієї ж нації.

„Тим пояснюється, — зауважує С. Смаль-Стоцький, — що позитивних типів у творах Івана Франка дуже мало: Андрій Темера, адвокат Рафалович, учитель Омелян Чимчикевич, старий священник в Панських жартах, Хаїм, Шая Лайб в поемі „По-людськи”, а найкращим, найсимпатичнішим позитивним типом в його творах є сам таки Франко (Зів'яле листя, Іван Вишенський, Поединок, Похорон, Мойсей...).

Найзавзятішу боротьбу зводить Франко сам з собою. „Жало те невмируще критицизму й скептицизму”, яким Франко дотикається до всього а всього — воно ж становить найважнішу рису його творчості — запускає він найглибше в свою таки власну душу. І на тім тлі повстали найкращі його твори, що роблять нам Франка таким незвичайно симпатичним, де він розкриває нам усю свою душу, говорить із щирого серця і підноситься на найвищий щабель поетичної творчості”.

Автор статті вважає, що поеми Івана Франка „Іван Вишенський”, „Смерть Каїна”, „Похорон” і „Мойсей” мають світове значення, бо порушують питання вселюдські; у цих творах поет, „знесилений журбою, роздертий сумнівами, битий стидом, з почуттям цілковитої безвідрадної самоти і „сирітства духового”, зі зраненим серцем, по страшній внутрішній боротьбі, по великих душевних муках все-таки приходять в рівновагу, даючи собі відповідь не лише на питання:

Чи вірна наша, чи хибна дорога,
 Чи праця наша підійме, двигне
 Наш люд, чи, мов каліка та безнога,
 Він в тім каліцтві житиме й усхне?
 І чом відступників у нас так багато,
 І чом для нас відступство не страшне?
 Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
 Чом працювать на власній ниві стид,
 Але не стид у наймах, у чужого?
 І чом один на рідній ниві вид:
 Безладдя, зависть і пиha пустая
 І служба ворогу, що з нас же й кпить?,

але і на питання, яке міститься в „проклятім логічним безконечнику, що коштував його багато безсонних ночей, багато важких дум”, а саме, чи тому голодний бідний наш народ, бо темний, чи темний він для того, що бідний, до чого, отже, вперед братися, чим і як йому допомогти”.

Не самим лише розумуванням про постійне і величне, продовжує автор, не знанням, не вірною службою законній власті, не переминою брутальних фізичних сил можна здобути щастя для себе і для народу, а гарячою, великою любов'ю, розжевріючи в душі цього народу великі ідеали, високі змагання, нівечачи всі плебейські інстинкти, перетворюючи темних і підлих рабів на ідейних лицарів-запек, вкладаючи в народ все найкраще, все найвище, хто що знає, віддаючи на це весь свій вік, весь свій труд, а не зважаючи на невдячність, наруги і рани.

С. Смаль-Стоцький, мабуть, першим за довгі літа після статті „Смутна поява” зробив спробу пояснити вислів Іван Франка „Не люблю русинів”. „Він не любив Русинів таких, якими вони були, не любив „ту расу без гарту і сили волі, так мало спосібну до політичного життя на власнім смітті, а таку плідну в усяких перевертнів...”, він не любив Руси за те, що „так мало в історії Руси прикладів правдивого громадянського духу, правдивого пожертвування, правдивої любові”. За те ж ось як гаряче любить він Русинів і Русь таких, якими він рад би їх бачити!

Його любов не конвенціональна, а чиста, щира любов!

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Україно!

Невмирущим своїм жалом критицизму й скептицизму він досягнув і святого свого чуття любові.

Се жало веде його не раз аж до того, що він думає і говорить наперекір, а що знов таки треба визначити як характеристичну рису його вдачі”.

„І коли сьогодні, — зауважує у кінці статті Степан Смаль-Стоцький, — наше рідне слово блискотить багатством, красою й силою, знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України, здобуває собі право горожанства серед цивілізованих народів, коли ми тепер вже нацією, коли наша суспільність, особливо ж молодіж жила ідейним життям, плекала високі ідеали народні, коли ціле духове життя української нації стало таке, що вона, піднявшись із тяжкого занепаду, сягає рукою по найвищі плоди цивілізації і культури, то дякувати за се передусім треба Франкові.

Сорок літ він трудився, навчав
Весь заглиблений в собі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По Твоїй уподобі.
Сорок літ мов коваль він клепав
Їх серця і сумління.
Сорок літ він був певний і вів,
Хоч на сліпо, та вірно...
Тільки бачачи люд у ярмі
Його серце боліло.

Так з низин тих мрачних і лячних
 Він хотів їх піднести
 Там, де сам став, до світлих висот
 І свободи, і честі...

Все що мав у життю, він віддав
 Для одної ідеї,
 І горів, і яснів, і страждав,
 І трудився для неї.

Вплив його був досі величний. Усе, що є тепер у нас, носить на собі його духа печать. У Франкові українська нація шануватиме завсігди

Товариша у боротьбі за волю,
 Войовника, що був проводир нам,
 І сівача, що сів кращу долю,
 Будівника, що клав величний храм
 Будущини”.

Серед низки статей та наукових праць виступ Степана Смальноцького виділявся особливо. Цією статтею, як згадує сам С. Смальноцький у спогадах „Іван Франко й Буковина”, опублікованих у газеті „Час” (Буковина) від 19 липня 1933 року, ювіляр був задоволений. „Коли святкували 40-літній ювілей письменницької праці, — писав він, — то мене віденська [українська] громада [головно „Січ”] запросила, щоб я мав на тім ювілейнім святі виклад про Франка. І цього не було б, якби було відомо, що між мною та Франком лежать якість огріхи. Мій виклад тоді був друкований у фейлетонах „Діла” у Львові. Його читав Франко, бо, зустрівшись зі мною потім у Львові, дякував та сказав, що це один виклад ювілейний, який його вповні вдоволить”.

Продовженням цих слів можуть служити і спогади вже згадуваного Івана Василяшка. „На запрошення комісії з їзду та ювілейного комітету для святкування 40-літньої літературної діяльності Івана Франка у Львові, — писав він, — Буковина мала послати 10 делегатів — по 2-3 делегати від кожного українського студентського товариства відповідно до кількості членів. При цьому лише товариство українських богословів „Православна академія” не послало жодного делегата на свято такого радикала, соціаліста та безбожника, яким був Іван Франко. Від українського студентського товариства в Чернівцях в числі делегатів на цей студентський з їзд і на ювілей Івана Франка було послано і мене [...]

Як тільки Іван Франко почув, що приїхали на з'їзд і на його ювілейне свято також і делегати вже йому особисто знайомого буковинського студентства, він зараз же сам підійшов до нас, дуже сердечно й тепло привітався та часто розмовляв з нами. Його цікавило все: культурно-освітня робота українського студентства між буковинськими трудящими, політичні організації, українське шкільництво, зокрема українські гімназії на Буковині і т. ін. [...]

Вкінці Іван Франко питав нас про Ольгу Кобилянську, чи вона здорова, висловлюючи свій щирий жаль із того, що вона не змогла чомусь приїхати на цей його ювілей до Львова, згадавши при цьому про її відсутність на його 25-літньому ювілеї 1898 року, тобто 15 років раніше.

Після закінчення студентського з'їзду та ювілейних святкувань Іван Франко, знову підійшовши до нас, буковинців, розмовляв з нами досить довго, цікавлячись нашими враженнями від студентського з'їзду та від його ювілейних свят".

Детальний звіт про проходження Другого Всеукраїнського з'їзду студентів опублікував студентський орган „Шляхи” (№ 7 за 1913 р.).

Невдовзі було прийнято ще одно рішення в справі ювілею Івана Франка: „Академії, концерти, вистави, реферати по містах і селах нехай рознесуть по всій австрійській Україні ім'я Франка, а студентський конгрес у Львові нехай буде величавим, гідним Ювілята завершенням сього свята цілої України”.

У розпал підготовки святкувань у жовківській друкарні отців Василіан вийшла брошура о. Миколая Садовського „Християнське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка” на 12 сторінках. Приводом виступу о. М. Садовського стала стаття о. І. Гарматія „Як найкраще вшанувати ювілей Франка”, опублікована 22 січня в № 15 „Діла”, у якій автор дав високу оцінку „Панським жартам”, „Лису Микиті” та „Мойсею”, назвавши ці твори трьома дарами з неба, а самого Івана Франка — „поетом з Божої ласки”.

„Правда, — писав М. Садовський, — що новітній псевдокультурний світ, відкинувши глибокі проблеми про Бога і душу, винайшов собі сотки і тисячі різних інших менших і більших божків, бо обожає всяких поетів, вчених, філософів, політиків, дипломатів і то не раз без різниці, чи они сього варті чи ні; правда, що се обожання часто досягає вершка темного і поганського ідолопоклонства; — одначе ми, християни-католики, держимось Божої заповіді: „Не будеш мати іншого Бога!” і для того соромимось всякого ідолопоклонства, не узнаємо жадних новітніх ідолів та поклоняємось тільки одному Богу.

Тому-то не можна з дива вийти, як може християнин брати чинну участь у ширенню і пропагуванню модерного ідолопоклонства?"

Далі автор виповів своє розуміння згаданих поем Івана Франка з точки зору католицького священика. „Катол. священик, — писав о. Садовський, маючи на увазі о. І. Гарматія, — називає поему „Панські жарти” „даром з неба”. Що ж у ній є так високого, так досконалого, щоби можна назвати її аж „даром з неба”? Правда, що се гарна поема! Але понад те нічо більше! „Лис Микита” — се другий дар з неба! Чи ж не є се дійсні кпини з віри та неба?

А поема „Мойсей” — се третій дар з неба! Адже сей „Мойсей” — Франка — то не Мойсей, Боговидець, Божий посланник, пророк старого завіту — але сам Франко!”

„Не знаю, — продовжував о. М. Садовський, — що подумав собі сам Франко, коли прочитав, що після гадки катол. священика його твори, се твори з неба... Мусив мати велику потіху! Бо не знать, якого неба?! Адже Франко християнського неба не тільки не узнає, але називає його байкою. От як Франко пише:

„О Бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати...”
(„З вершин і низин” с. 150”).

Далі о. Садовський вирішив виписати всі гріхи І. Франка супроти віри, які вичитав у його творах: „А вже ж дійсно профанацією віри є назвати такого чоловіка, що є матеріалістом, що пише так:

„А дух? Се ж іскорка лишень,
Се огник, нервів рух!
Розпадесь мозок, то й огонь
Погасне, згине дух.
Воскресних не лякайсь казок,
Хай для дітей вони!”
(„З вершин і низин”, с. 38).

Або:

„Нема нічого, лиш атом, момент
І рух молекулярний...”
(„Давне і нове”, с. 11).

Або:

„Не боюся Бога...”

(„З вершин”, с. 95).

Чи можна назвати поетом з божої ласки чоловіка, що ложною аргументацією силувався підкопати повагу св. Письма, що дітей своїх не хотів охрестити в католицькій вірі, що був явним ворогом всього, що відноситься до віри в Бога, що висміював католицьку віру?

„Не моліться, пише — вже більше до Бога:

„Най явиться нам царство твоє...”

(„Давне і нове”, с. 166)”...

Цього, вважав о. М. Садовський, достатньо, щоб християни зрозуміли, хто такий Іван Франко, і задумалися над тим, чи варто його вшановувати. „Ми, християни, — писав він, — шануємо поетів, вчених, геніїв, патріотів за те, що вони доконали чогось великого, цінного і гарного чи для цілого людства, чи тільки для свого народу; ми шануємо також таких славних людей, що часом у дечім прогрішилися, але свої хиби поповнили несвідомо та старались їх направити, а сли ні, то бодай за них жаліли; ми шануємо навіть нехристиян-поган за їх славні діла як н. пр. Сократа, Платона, Аристотеля, Перікла і багато-багато інших; але людей таких, що свідомо через ціле своє життя ширили злочин невірства і то серед молодого покоління — ми шанувати не годні і не повинні, хоч би вони були найбільшими поетами, вченими і геніями та хоч би їх почитало навіть не знать як велике число людей! Чому? Тому, що ані поетичний талан, ані велике знання вченого, ані геніальність не дають права до сього, щоби чи поет, чи вчений, чи геній міг безсовісно і безкарно доптати і нищити те, що є найбільшою святістю для загалу цілого людства, себто віру в Найвище і Найдосконаліше Єство, Бога — та віру в вічні, найгарніші ідеали! Від віків все так було і нині так є — а сього ніхто не заперечить — що віра в Божество є психологічною потребою і konieczністю не тільки для дикого мешканця острова Мадагаскару, але і для найкультурнішого мешканця Відня, Берліна, Лондону і Нью-Йорку...”

Тому хоч приклонники Франка цінять його і можуть цінити як одного з найплідніших наших поетів, то ще з сього не слідує, щоби ті, що вірують в Бога, не бачили в нім чоловіка, що свого талану як поет надуживав на шкоду віри і зневагу Божу. Хоч приклонники Франка

цінять його як великого вченого, то ще не слідкує з сего, щоби ті, що почуваються у своїй душі християнами, не бачили в нім упередженого свідомого ворога Христової науки, котру силувався знищити у спосіб незгідний з наукою і правдою”.

На думку о. М. Садовського, Іван Франко винен у розтлінні студентів. „Недавно була згадка в „Ділі”, — писав він, — що у нашої молодіжи академічної правильно кінчить університет 13 %; 50 % кінчить його по довшому часі, а 37 % зовсім кидає університет і марнується!

Що за страшна річ! Так велике число нашої молодіжи марнується по скінченню гімназії на університеті. А скільки марнується в часі гімназійних наук? А скільки відтак вже на різних становищах стається людьми безідейними, безхарактерними, ворогами та зрадниками народними!

Хто ж сьому винен? Є вельми багато причин! Матеріальна нужда, славне наше лінивство і байдужість! А одною з перших є твори всіх тих сучасних письменників, що у них тахітум ученості, поступовості і культурності є ігнорувати глибокі проблеми про Бога і душу, у котрих висмівати і доплати Бога та ширити невірство-атеїзм: „се найвищий ідеал”. А невірство-атеїзм — ми, християни, уважаємо за злочин. І то злочин неабиякий! Се злочин один з найбільших!.. Так висловлюються найбільші вчені...

Славний учений природник Reinke пише: „Ich halte den Atheismus für ein Übel, weil er ein Irrtum ist”.

Отож, уважає автор статті, назвати інакше, як ворогом релігійного українського народу, Івана Франка не можна, бо саме він, Франко, намагався „затроїти душу молодіжи їдою невірства”. „Франко був би, на нашу думку, — продовжував отець Садовський, — зробив би багато менше зла, а багато більше добра, коли б не був безвірком... Ціла його письменська діяльність — ба навіть ціле його життя, коли б було оперте о віру в Бога Христа, було б зовсім інше, багато краще... Адже він сам про себе пише, що життя його не було щасливе...

Я згадую минуле життя,
Спокійно та без радості, без туги:
Одно із нього виніс я чуття,
Що я не був у нім щасливий, други!

Багато праці і турбот і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи:
Мов віл в ярмі, я чув на собі прут
І тяг — чужого скарбу повні міхи...

А що було причиною такого тяжкого життя? Невірство! Можуть бути ще інші причини приватної натури; але се нас не обходить...

Ми знаємо дуже а дуже багато великих поетів — не місце імена їх ту наводити — що безконечно перевищують своїм таланом, глибиною мисли і своїх почувань Франка; ми знаємо таких вчених, що мають славу не тільки у Галичині, але у цілому світі; ми знаємо великих патріотів, що так багато більше зробили добра для свого народу, як Франко писанням своїх патріотичних поезій; одначе тільки незвичайно мале їх число допустилося злочину пропагування невірства. На 300 найвизначніших учених природників цілого світу було тільки 20 недовірків... Тому, хоч як раді б ми разом зі всіма його приклонниками вшанувати його ювілей, то одначе не можемо сього вчинити. Ми мусимо наукову, письменську, публіцистичну, політичну та громадянську діяльність Франка поділити на спасенну і погубну, на благодворну, оскільки она могла бути такою, і злочинну, оскільки в дійсності она була така.

І ту сорокалітню діяльність, оскільки вона була звернена проти віри в Бога, проти правд віри, ми уважаємо за погубну і злочинну. А за таку діяльність шанувати, значило би шанувати злочин. А се є проти природи.

Шанувати 40-літній ювілей такої діяльності Франка християнам не годиться, бо Франко був ворогом Христа, а шанувати ворога Христа, значить зраджувати Христа — а се є проти нашої совісті.

Ми говоримо ясно, бо не хочемо річи завивати в бавовну; говоримо одверто, бо не маємо потреби нашої гадки скривати; але зате говоримо щиро, бо таке нам каже наша совість, наше внутрішнє переконання!

То ж ніхто не упереджений до справи не може нам зробити закиду.

Нині вік індивідуалізму, вільної думки, котра признає кожному свободу переконання. То же наколи вільно поетові — як дехто думає — бути атеїстом, безвірком і чим він там схоче не раз тільки для того, що у сірій матерії його мозку не може ніяк поміститися ідея почитання Найвищого і Найдосконалішого Єства Бога — то нам, християнам, також мусить бути вільно вірити в Христа, боронити своєї віри, а се тим більше, що маємо на се у нашій душі певні, сильні і нівчим незбиті докази правди Христової науки.

Наколи першому лучшому вченому вільно ненавидіти Христа та висмівати віру, то нам вільно любити Христа і Його науку, а се тим більше, що любов є щось безконечно кращого і досконалішого, як ненависть.

Наколи кожному патріотові вільно любити народ після свого шаблону, після свого переконання, не раз об'єктивно ложного і шкідливого — як се

бачимо на радикалах, або соціалістах — (та деяких письменниках) — то нам вільно любити нарід після найвзнесеніших засад Христового закону. Мало! Ми мусимо любити народ, бо нам так каже четверта заповідь Божа! Ми мусимо шанувати, цінити, любити, боронити найбільше добро народу — нашу католицьку віру, котру уважаємо за першу основу великого — у найвищому розумінню сього слова — духовного, наукового та культурного життя нашого народу.

Одно є, чого ми в часі сего ювілею бажаємо, а се щоби Франко пізнав, що той талан, який має, дав йому не хто інший, а Бог, але він не раз свідомо зле ним орудував і уживав його проти Бога.

Нехай бодай при кінці свого життя повторить разом з Тарасом, нашим генієм:

„Ми віруєм Твоїй (Христе) Силі
І слову живому;
Встане правда, встане воля
І Тобі одному
Поклоняться всі язики
Во віки і віки...”

Отець Миколай Садовський був відомим борцем за Христову віру і відомим автором численних брошур. Його перу належать праці „Про чернече життя” (1909 р.), „Антирелігійна резолюція академічеської молодіжи” (1909 р.), „Блудним синам під розвагу” (1909 р.), „Дві науки” (1910 р.), „Десятиліття діяльність Митроп. А. Шептицького” (1910 р.), „Хто є ворог кат. світогляду?” (1910 р.), „Братство Священиків Євхаристиків” (1911 р.), „Наука і розум у новіт. філософів” (1911 р.), „Люди не нинішнього світу” (1911 р.).

1912 року о. М. Садовський видав у друкарні В. Шийковського брошуру „Нинішня молодіж або новітня культура а щастя людства”. З молоддю в нього були особливі стосунки, початок яких сягав ще 1909 року, коли отець випустив брошуру „Антирелігійна резолюція академічеської молодіжи”.

Отець Миколай Садовський ревно боронив Христову Церкву протягом усього свого благочестивого життя. Як свідчать шематизми, він народився 1864 року, закінчив теологію у Львівському університеті та Львівську духовну греко-католицьку семінарію і був висвячений 16 грудня 1894 року, відтак отримав скерування на працю у бережанську церкву Святої Трійці, парохом якої колись був дід Богдана Лепкого Михайло

Глібовицький. Разом з отцем М. Садовським у церкві працював відомий москвофіл Євген Свистун. Після смерті 1901 року пароха церкви Воскресіння Христового о. Віктора Білинського у Шибаліні, що в п'яти кілометрах від Бережан, Львівська консисторія скерувала туди на роботу отця Миколая. Село було темне і забите. За отця Садовського було розібрано стару дерев'яну церкву і 1907 року вимуровано нову. Отець створив при церкві три братства, які охопили ціле село: Братство Найсвятіших Тайн, Братство Серця Ісусового, Братство Тверезості. 1910 року в селі виникла „Просвіта”, з якою о. Садовський не був у добрих стосунках. Бої під Лисонею в часи Першої світової війни стерли з лиця землі Шибалин, і 1918 року отець став парохом у місті Глиняни на Львівщині, де й помер 15 жовтня 1935 року...

Отець Садовський вважав за потрібне донести свою позицію до кожного християнина, тому його брошура була при кожній парафії і кожний священник мав із чого черпати думки щодо ювілею та культу Івана Франка і ширити їх серед парафіян.

На жаль, о. М. Садовський не був самотнім. „Громадський голос” у № 19 розповів, що угринівська шкільна молодь хотіла вшанувати Івана Франка постановкою драматичної одноактівки „Кам'яна душа”, але проти цього виступив отець Кашубинський, який одночасно був і головою „Просвіти”. Вистава не відбулася. Стаття назвалася „Попи проти ювілею Франка”.

Отець Садовський уповав на те, що молодь його почує, і молодь почула і відповіла отцеві на сторінках „Шляхів”. Автором відповіді був М. Рамник. Стаття „З царства гасителів духу” була надрукована у № 6 часопису, який вийшов 15 червня 1913 року. „От — з дозволу сказавши — „ювілейна брошура”..., — писав М. Рамник. — Автор — наш старий „знакомий”. Перед 4-ма роками написав нам „поученіє” з нагоди резолюцій проти теологічного факультету, які ухвалено на першій конгресі акад. молодіжи.

В липні с. р. збирається акад. молодіж на другий конгрес і на ювілей Франка.

Збирається, щоби зложити поклін Тому, що через 40 літ торощив пута шаблону і догматизму і промощував шлях, по якому піде український народ на стрічу свого визвілля.

І от — з клерикального кубелечка, що якийсь час дало було спокій Шан. Ювілятові („Руслан” недавно навіть славословив!), — вилетіла нова стріла.

Промовив наш самозваний „сповідник” з-під патронату гадинковоцького масоноборця. Quos ego! — глаголає о. Садовський. Святкувати

ювілей Франка? А знаєте, що Франко матеріаліст, атеїст, ворог народу (с. 7)? Шанувати його діяльність — се значить шанувати злочин (с. 10). Валить на Франка всі гріхи головні — і робить його одвічальним навіть за те, що з „усьї нашої академічної молодіжи правильно кінчить університет 13 %”...

Осмішуючи себе, осмішує о. Садовський і ті ідеали, яким ніби поклоняється, — християнську любов, прощення, милосердя... Прочитавши його брошуру, можна подумати, що ідеалом християнства є ненависть, сліпа нетолеранція, туподумство і жорстокожерність. В однім місці „свогого пастирського листу” наводить о. Садовський уривок з одної поезії Ювілята:

Я згадую минуле життя,
Спокійно та без радості, без туги:
Одно із нього виніс я чуття,
Що я не був у нім щасливий, други!
Багато праці і турбот і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи:
Мов віл в ярмі, я чув на собі прут
І тяг — чужого скарбу повні міхи... —

і додає коментар:

„А що було причиною такого важкого життя? Невірство! Можуть бути й інші причини приватної натури, але се нас не обходить”...

Так рече „християнський” священник. Міг би дехто замітити: по що звертати увагу на туподумні міркування якогось там маніяка?

От що відповім йому:

Клерикальний чортик воює у нас не тільки на шпальтах „Руслана” і подібних йому видавництв. В останніх часах з чимраз більшою нахабністю промоує собі стежечки в нашу суспільність. І ні одна сторона нашого життя не забезпечена від його мрійливого подиху, від його вузького й нестерпного фанатизму. Лізе в народні інституції, гвалтує в пресі, „просвічає” по школах...

Світська інтелігенція ще мало вироблена, щоби з представниками його зробити лад. А решта духовенства, може, й не спочуває сим раторборцям, одначе санкціонує їх діяльність: вони ж належать до того самого „стану”! Написавши геростратову брошуру, не боїться о. Садовський, що опиниться лише в компанії собратії з табору христ. суспільників.

Чого доброго — з’явиться він на зборах „Просвіти”, або що, щоби виклясти пр. „Лиса Микиту” за те, що в нім Франко підкопує основу

суспільності й ширить атеїзм*. Адже ж о. Сад. „свідомий Українець”. Се ж не просторікуватий москвофіл, що виклинає Шевченка. І коли б ми хотіли порівняти його зі славетним Шевченкоборцем з „Галичанина” о. Кобилянським, то він готов би обидитися. А фактично нема різниці між одним а другим. Оба вони з тої самої „парафії” гасителів духу!***

Автор під приміткою* радив о. Садовському згадати, як його однофамілець о. Михайло Садовський викидав у Молоткові Богородчанського деканату з читальні „Просвіти” богохульного „Лиса Микиту”, а під** радив прочитати зі збірки „Semper tiro” поему Івана Франка „Страшний суд”. На думку М. Рамника, ця поема могла б стати об’єктом ще одного дослідження...

Більше публікацій у пресі на цю тему не було. Яка була реакція Івана Франка на згадану брошуру — невідомо ні з його епістолярії, ні зі спогадів сучасників...

15 травня 1913 року „Шляхи” опублікували остаточну програму з’їзду: „З’їзд розпочнеться святочним отворенням в середу дня 2 липня о год. 10 рано в салі „Народного Дому”, де відбуватися буде цілий З’їзд. Того самого дня о год. 3 по пол.: 1. Українська молодіж за останніх 40 літ. 2. Молодіж російської України, її структура і завдання.

Четвер 3 VII год. 9 рано: 3. Політичне положення української нації. 4. Молодіж а духова культура.

П’ятниця 4 VII год. 9 рано: 5. Національне виховання. 6. Справа самостійного укр. університету у Львові. Год. 4 по полудні: Участь молодіжи в просвітній праці, справа студентського органу і інш. Замкнення з’їзду.

Всі, що думають взяти участь в з’їзді, повинні вже 1 VII в вечір або 2 VII рано приїхати до Львова. Крім сього, кожний повинен повідомити про час свого приїзду „З’їздову комісію” найдалше до 30 VI 1913.

Привітні телеграми на з’їзд проситься посилати на адресу: „Український студентський Союз”, Львів, а всіякі листи і повідомлення — на руки тов. Володимира Котецького, Львів, Домса, 14.

За „З’їздову комісію” Головної Ради В. Котецький, Ю. Охримович. Під час з’їзду буде святкувати українське студентство 40-літній ювілей літературної і громадянської діяльності Івана Франка.

В середу дня 2 VII у вечір відбудеться великий концерт, а в четвер, дня 3 VII о 4 год. пополудня відбудеться торжественна академія. Точну програму оголоситься в найближчих днях в часописах”.

З’їзд став кульмінацією урочистостей, пов’язаних із 40-літнім ювілеєм Івана Франка. Про нього, а також про резолюції, прийняті ним, писала вся галицька преса, однак тексту самих резолюцій не надрукувала

жодна газета, що й змусило журнал „Шляхи” присвятити цій проблемі цілий випуск (№ 7 від 15 липня 1913 року). Однією з прийнятих на з'їзді резолюцій була резолюція Дмитра Донцова:

„1. З огляду на те, що ні українська політика російського правительства, ані українська політика російського лібералізму, зараженого імперіалістичними ідеями „великої Росії”, ні соціальна структура царату, ні політичні інтереси російського міщанства взагалі, яке трактує Україну як свою колонію, ні заборні плани царату щодо Галичини не лишають жадної надії на можливість нормального і спокійного розвою для нашої нації в межах російської імперії, ба навіть і в Галичині.

2. З огляду на те, що розвій Австрії, де живе значна частина нашого народу, в напрямі федерації вільних націй сотворює з неї природний центр політичної гравітації для цілої нашої нації.

3. З огляду на те, що теперішня міжнародна ситуація, то є загострення міжнародних, а спеціально австро-німецько-російських антагонізмів, як найліпше сприяє полученню української квестії з квестіями міжнародної політики, вважаємо конечним боротись за програму політичного сепаратизму від Росії. (Одноголосно).

II. З'їзд українського студентства сподівається, що головним союзником в тій боротьбі буде щиро-демократична та справді поступова частина польської суспільності. (Одноголосно).

III. Акцією, що могла б служити наміченій цілі, з'їзд українського студентства вважає поборювання московських впливів в австрійській Україні і широку пропаганду політичного сепаратизму від Росії за кордоном, як рівно ж і мілітарне виховання молодіжи. (Одноголосно; проти мілітарного виховання заявилося 12 голосів).

IV. Стремлячи до сеї цілі, українська молодіж не повинна спускати з ока питань біжучої політики, беручи активну участь в щоденній політичній боротьбі як по сей, так і по той бік кордону. (Одноголосно)”.
Одноголосно була прийнята резолюція і Євгена Коновальця щодо українського університету у Львові:

„Українське студентство, зібране на II всеукраїнському з'їзді:

I. Жадає від правительства, щоби в порозумінню з українською парламентарною репрезентацією безпроволочно полагодило справу заснування українського університету у Львові в формі цісарського розпорядження і рівночасного внесення законопроекту в сій справі.

II. Взиває українську парламентарну і сеймову репрезентацію, щоби справу заснування самостійного українського університету у Львові взяла знов як перший і найважніший постулат української національної політики в найближчій часі.

III. Стверджує, що українська молодь не зрікається ніяких средств боротьби, які в даній хвилі могли би причинитися до здобуття самостійного українського університету у Львові.

IV. Стверджує, що львівський університет ім. Франца І є утраквістичний і таким мусить остатися аж до введення в життя самостійного українського університету у Львові.

V. Взиває українську молодь до строгого перестерігання прав української мови на львівським університеті”.

У справі національного виховання була прийнята резолюція Ярослава Секели:

„I. Українська академічна молодь, зібрана на 2 конгресі, розуміючи вагу національного виховання молодіжи так з огляду на культурну, як і політичну будущину народу, домагається своєї, рідної, незалежної від впливу чужинців школи, дальше домагається свободи виховання і свободи кермування своїм народним вихованням і шкільництвом. Першим етапом до досягнення сих домагань є поділ крайової шкільної ради на польську і українську секцію. (Одноголосно).

II. Конгрес взиває українську академічну молодь до як найінтенсивнішої праці по кружках самообразования учеників середніх шкіл. (Одноголосно).

III. Конгрес взиває українську молодь до щирого поширювання пластового руху, звертаючи однак увагу на те, щоби она не переймалася сим рухом односторонньо і не занедбувала через се духовну сторону виховання. (Більшість).

IV. Конгрес взиває українських студентів філософії до заснування між собою педагогічних кружків, на яких, як будучі учителі гімназійні, занимали б ся ширше справою ідеології, методи, теорії і практики українського національного виховання. (Одноголосно).

V. Взивається українську суспільність рішучо прийти з поміччю для молодіжи, коли ся остання буде змушена вести боротьбу за свої національні права в школі. (Одноголосно)”.

У журналі були надруковані й інші резолюції:

„Резолюція тов. Ростислава Заклинського:

З'їзд заявляється за повною українізацією школи, протестуючи рівночасно проти теперішнього галицького провінціалізму по наших школах.

Резолюція тов. Василя Даниловича:

З огляду на те, що найбільшим лихом сучасної школи є клерикалізм і брак справжньої педагогіки, чого об'явою є побіч великанської прірви між молодіжжю й учителями та машинального середньовічного

виховання, численні страйки та самовбивства молодіжи, — конгрес жадає перебудови теперішньої школи на школу вільну від всякого клерикалізму, та школу, яка б гармонійно улаждала відносини між учениками й учителями та давала справжнє образование. (Ухвалено великою більшістю. Проти голосувало 21. Здержалося 7).

Резолюція тов. Антона Жили:

Конгрес звертається на нашого учительства народних, середніх і вищих шкіл, щоби в недалекий часі скликали конгрес в справі національного виховання. (Одноголосно).

Резолюція одного закордонного товариша, перебуваючого у Львові:

II всеукраїнський студентський з'їзд, уважаючи, що національне виховання, яке становить першу необхідну умову для розвитку і поступу усякої одиниці і нації, зазнає на російській Україні від деспотичного московського уряду страшних бруталних перепон навіть для елементарного здійснення на ріднім ґрунті, взиває закордонну студентську молодіж, а рівно ж і цілу українську закордонну інтелігенцію розвинути як найширшу і як найгострішу акцію за як найскорше переведення в життя української демократичної, не конфесійної нижчої, середньої і вищої національної школи, як рівно ж за дозволом закладати українські наукові заведення, так приватними особами, як рівно ж усякими громадянськими організаціями. (Одноголосно).

Резолюція тов. Ф. Федорцева:

I. II з'їзд української академічної молодіжи відноситься до української суспільності з гарячим зазивом прийти з матеріальною допомогою українській молодіжи та тим чином не тільки забезпечити її перед нуждою, але рівночасно дати їй можливість придбати собі широке знання, потрібне для дійсно інтелігентних робітників на ниві усіх галузей національної культури. (Одноголосно).

II. З'їзд взиває українську молодіж, щоби поперла свій орган „Шляхи” матеріально і морально та складала однокоронний даток на залізний фонд органу.

Резолюція тов. Білозора:

II Український студентський з'їзд взиває товаришів, щоби як найчисленніше вступали до товариства, яке буде мати на меті поборювання туберкульозу серед української молодіжи, та щоби розвели якнайширшу акцію в хосен сеї справи.

Крім сего прийняв з'їзд резолюцію тов. Котецького в справі несення помочі для угорської України і резолюцію тов. Заклинського Рост. з протестом проти гал. ради шкільної, які одначе ухвалив з'їзд в цілості не оголошувати.

Відкинено резолюцію тов. Чайківського в справі націоналізації публічного життя, школи і церкви. (Більшістю голосів проти 29. Здержалося 24)".

З'їзд, а особливо прийняті резолюції, викликали жваву дискусію у пресі. „Шляхи”, наприклад, обурювалися тим, як „Діло” інтерпретувало резолюції з'їзду, зокрема виступ на ньому Івана Франка. На жаль, жодна газета цього виступу не опублікувала, подаючи лише його інтерпретацію.

„З браку місця, — писалося у редакційній статті № 7 журналу, — не подаємо точного звіту нарад з'їзду, відкладаючи його до слідуючого числа, а на сім місці хочемо справити деякі похибки, подані в з'їздовім звіті в „Ділі”.

Передовсім треба зазначити, що звіт був поданий надто тенденційно, що промови деяких бесідників були подані дуже наївно і коротко, хоч не раз були важні і характеристичні, підчас коли знов погляди других подавано ясно і уаргументовано, хоч вони не висказували нічого нового. Роблено се очевидно відповідно до симпатій автора звіту. Полишаючи з браку місця на боці виказування всіх тих тенденційно поданих місць, мусимо однак в інтересі правди спростувати кілька неправдиво поданих висказів в дискусії, які підхопила вшехпольська, русофільська і християнсько-суспільна преса та під кутом сих (невірно поданих!) поглядів представила цілий з'їзд. Се відноситься передовсім до слів Шановного Ювілята Івана Франка, який, забравши голос в справі фактичного спростування, виказав різницю між уніатською а римською церквою і зазначив, що уніатське духовенство через те, що жонате, більше зв'язане з суспільністю, чим духовенство латинське, та що клерикально-церковний партикуляризм серед нашого духовенства не переважає в такій мірі над національними і суспільними ідеями, як се діється в духовенства західного. Для того, на думку Шановного бесідника, скріплювати напрям денаціоналізації духовенства (а не церкви!) було би дитинством. Се спростування відносилось до погляду т. Заклинського, який з огляду на се, що церков все вище ставить свої власні інтереси від інтересів національних, уважав безуспішною і шкідливою річчю для національної справи кидати клич націоналізації церкви (тов. Заклинський як вільнодумець і соціаліст зовсім слушно не лише з національних, але також з суспільно-культурних мотивів, міг виступити проти націоналізації церкви, щоби через се не скріплювати нашої суспільності клерикально-консервативних елементів). Шановний Ювілят лише спростував, що наше духовенство не є так склерикалізоване, і що його праця для нашого народу є в многих случаях корисна.

Ми не будемо входити в суть самої справи, бо питання, о скільки праця духовенства є для народу корисна, о скільки ні, о скільки наше духовенство є менше клерикальне від латинського, о скільки церква є потрібна, а оскільки шкідлива і ворожа для розвою новітньої нації — є річчю погляду, і з різного становиська можна на них відповісти різно. — Дуже було б лише пожадано, щоб над сими питаннями розвинулася у нас вже раз ясна і рішуча дискусія. Нам ходить лише о фактичне спростування. В „Ділі” було подано, що шановний Ювілят назвав „кличі, кидані передбесідниками, дитинством”. Тим часом він назвав дитинством лише „устремління до скріплення денационалізації (себо склерикалізування) духовенства”. А що передбесідники тов. Данилович, Жила, Заклинський і Кирчів порушували багато справ, зв’язаних з питаннями національного і клерикального виховання — то з повище наведених слів виходить, що Шановний ювілят назвав все, що вони говорили, дитинством. Тим часом сего він не сказав і сказати не міг, бо сам був першим борцем проти клерикалізму. Дитинством він назвав лише один погляд. Ми застерігаємося проти висказу, поміщеного в „Ділі”, так з огляду на се, що „Руслан”, ідучи слідами автора звіту з „Діла”, посунувся ще дальше, і в статті під наголовком „Конгресові дитинства” в підлий і брехливий спосіб сказав, що Шановний Ювілят назвав всі погляди, висказані на з’їзді, дитинством. Коли б самі редактори „Руслана” назвали з’їзд дитинством, то за се ми були б їм лише вдячні, але коли вони в підлий спосіб підшиваються під погляд І. Франка, надуживаючи його висказ — то проти сего ми мусимо рішучо запротестувати”.

З’їзд, як писав професор університету Станіслав Добрянський у статті „З нагоди другого Всеукраїнського студентського з’їзду” („Шляхи”, № 7, 1913 рік), розбудив суспільство зі сплячки: „Молодь відчуває, що час її знову розбудити заспані народні маси, що час її знову зажити політичним життям. Вона вступає в новий стан, де не ходить уже о виховання одиниці до народної думки, де не ходить лише о академічне проголошення кличів, але о здійснення самостійної політичної думки серед зміненої ситуації в Європі. Коли ж вона хоче сама причинитися до сего здійснення, та має на оці безпосередню реалізацію своїх кличів, та сама історія національних рухів по французькій революції та історія останніх днів вказує їм як перший шлях до цілі, устремління до поділу Галичини.

Се устремління в нас не нове — але нове є змагання до безпосереднього здійснення сеї гадки, нове є сконстантування, що не до поділу Галичини як максимальну політичну програму політичних партій, але прийшов час понести сю гадку в найширші круги наших народних мас

та перевести її в діло. Молодіж, що хоче піти на сю дорогу, дає знову почин до широкої політичної акції, і як візьметься до праці в сім напрямі, то й всі другі політичні чинники будуть мусили підняти сю акцію і довести її до остаточного успіху.

На полудні твориться зв'язок независимих народів як наслідок нещасливої заграничної політики Австрії. Австрія потерпіла в теперішній балканській війні немов другий Königgrätz. Мусять тому розв'язатися мрії Австрії на Балкані, а сама може відбудуватися лише на основі свободного зв'язку поодиноких народів. Нехай і наша молодіж доложить рук до політичного висвободження нашої нації".

Взяв участь у дискусії і відомий галицький політичний оглядач М. Лозинський, який у статті „До дискусій на студентським віче” („Шляхи”, № 7, 1913) порушив питання національної автономії та національної самостійності, а також питання націоналізації церкви і клерикалізації нації. На його переконання, на з'їзді в справі національної самостійності виступили дві протилежні думки: одна, що треба добиватися безпосередньо національної самостійності, тобто повного унезалежнення від держав, у склад яких входить українська національна територія; друга, що такий „сепаратизм” шкідливий для української справи та що національно-політичною програмою українського народу повинно бути домагання національної автономії в межах тих держав, до яких він належить.

„Значить, поставлено національну самостійність і національну автономію, — писав М. Лозинський, — як два противні змагання, коли тимчасом і в теорії, і в дійсності є се тільки два етапи того самого змагання.

Що кожний нарід, який завдяки історичним обставинам попав у політичну залежність від нашого народу, леліє в своїй душі ідеал національної самостійності, се таке самозрозуміле, що аж обидно робиться членові нації, серед якої треба ще дискусій на сю тему. Бо ідеал самостійності є психологічна konieczність існування й розвитку нації; де нема ясної свідомості того ідеалу, там властиво нема нації, а є тільки окрема етнографічна маса.

І тому огидно чути такі аргументи, що ся чи та суспільна класа нації (а властиво не класа, тільки ті, що хочуть бути ідеологами тої класи) вважає ідеал національної самостійності з принципіального становища шкідливим. Такі заяви, оперті на аргументах з області економічного розвитку, виголошує в імені польського пролетаріату одна з польських соціалістичних партій; виголошують їх і в українським соціалістичнім таборі. А одні і другі навчилися тих заяв від соціалістичних проповід-

ників тих націй, які панують над польським і українським народом. Одначе ті не заявляють рівночасно, що так само не треба національної самостійності російському чи німецькому пролетаріатові; ні, се тільки пролетаріатові політично залежних націй вийшла би на шкоду національно-політична незалежність тих націй. Що тут говорить національний егоїзм, взявши собі на поміч соціалістичну аргументацію, се хіба не видно для тих, що вважають соціалізм в інтерпретації провідників соціалістичних партій пануючих націй за євангеліє, якого не вільно самостійно інтерпретувати.

Словом, свідомість ідеалу національної самостійності, се основа, на якій мусить опиратися все національне життя. Інакше — нема національного життя, а є тільки консервування етнографічного оказу”.

Далі М. Лозинський повторює слова Івана Франка зі статті „По за межами можливого”, написаної 1900 року: „... як з одного боку ідеал національної самостійності ніколи не може бути „шкідливий”, так з другого політична автономія нації не може протиділати здійсненню ідеалу національної самостійності, тільки приготує шлях, є частинним здійсненням його, здійсненням в конкретних обставинах державної приналежності”.

Позицію з'їзду щодо націоналізації церкви М. Лозинський пояснив наступним чином: „У дискусії над роллю церкви в національним життю одні виставляли домагання націоналізації церкви, другі протиставили йому домагання визволення нації з-під впливу церкви. Тимчасом є се становища, яких не можна протиставити собі взаємно, бо вони належать до тої самої категорії проявів національного життя.

Основою національного життя є власне те, що всі прояви суспільного життя націоналізуються, значить і щодо форми і щодо змісту примінюються до потреб нації. Найяркіше се видно на таких двох раг excellence універсальних рухах, як католицизм і соціалізм. Чи прим. польський католицизм не є наскрізь національний? А польський соціалізм так само. Се є закон суспільного розвитку: всяка суспільна ідея, щоб розвиватися серед даної нації, мусить націоналізуватись.

З сього становища зовсім оправданим є домагання націоналізації церкви так само як домагання націоналізації тої ідеї, яка змагає до визволення людського духу з-під панування церкви, домагання націоналізації вільнодумства.

Спірна точка лежить в чім іншій: в тім, що звичайно в нашій суспільності ті, що говорять про націоналізацію церкви, мають на думці ідентифікацію церкви й нації і в дальшій консеквенції клерикалізацію нації. Проти сього ми, вільнодумці, будемо очевидно боротися, бо

наша ціль усунути панування церкви над людським духом, здобути йому повну свободу розвитку.

Таким чином з українського національного становища не тільки можна, але й треба домагатися, щоб кожна церква, до якої належать члени української нації, націоналізувалася, значить, не вносила в націю ворожих національним інтересам тенденцій або хоч би тільки індиферентизму супроти проблем національного життя, словом, щоби служила інтересам нації; при сім одначе не можна забувати, що се очевидно можливе тільки в межах інтересів самої церкви.

В Галичині та церква, до якої належить тут *gros* українського народу, себто церква греко-католицька, в великій мірі націоналізована. Говорячи докладніше, вона все була національна, і її націоналізація означає тільки еволюцію в розумінні національності. Що ся її еволюція йде в напрямі українства, се очевидно.

Але, як сказано, церква має свої інтереси, і націоналізуючись, вона рівночасно домагається, щоб нація прийняла ті її інтереси за свої, признала їх своїми національними святощами. Се — ідентифікація церкви й нації і в дальшій консеквенції клерикалізація суспільності. Та противагою сьому може бути не опозиція проти націоналізації церкви, тільки протиставлення церковним догмам ідеалу свободи думки.

Недостача сього характеризує власне наші відносини. В нашій суспільності боротьбу проти церкви викликала головню та обставина, що духовенство було або полонофільське або москвофільське і до того своїм соціально-політичним світоглядом противне інтересам народних мас; що та боротьба є боротьбою проти клерикалізму, се була тільки ілюзія. Тепер та ілюзія щораз більше розвівається. В міру того, як церква націоналізується, колишні вільнодумці примиряються з нею, — примиряються тому, бо властиво ніколи не були її противниками, а тільки противниками полонофільства, москвофільства, національного індиферентизму, соціально-політичного консерватизму духовенства.

Що воно так, се говорить нам ясно факт, що не тільки мужик-клерикал зітхає, щоб у селі був „добрий ксьондз”, але й радикальні інтелігенти невдоволені, коли „попи в повіті нічого не роблять”. Ну, а як „роблять”, то знов невдоволені, бо та „робота” звертається проти радикалів. Тай на з’їзді одним з аргументів проти націоналізації церкви було, що, мовляв, наше духовенство залежне від Риму й інших чинників. Питаюся: а якби не було залежне від нікого, крім від своєї нації, чи тоді релігійні гіпотези й оперте на них панування церкви було би вже корисне для людського духу?

Єдино консеквентне становище вільнодумця в сій справі — домагатися від кожної церкви, до якої належать члени нації, щоб вона служила інтересам нації, але рівночасно змагати до усунення панування церкви в національній суспільності.

Конкретний примір: Домагатися, щоб греко-католицькі єпископи в справі сеймової виборчої реформи пішли солідарно з українським сеймовим клубом, але боротися проти того, щоб єпископат мав таку власть в нації, щоб ціла нація була послушним оруддям його політики.

Словом: за націоналізацію церкви, але проти ідентифікації церкви й нації і проти клерикалізації нації”.

Резолюції з їзду з національного питання знайшли різкий осуд у російській пресі, і про це вирішив проінформувати на сторінках № 8-9 „Шляхів” від 1 листопада 1913 року автор резолюції з цього питання Дмитро Донцов. „Що політичні резолюції останнього студентського з'їзду не знайдуть особливої прихильності в російській чорній пресі, — писав він, — було до передвидження. Се ж є одним з її головних завдань: вишукувати український сепаратизм і там, де він є, і там, де його нема. Але сим разом в ролі Герольдів російської державності, загроженої українським сепаратизмом, виступила не тільки права преса, але й центральний орган партії конституційних демократів („Речь”), орган партії, лідер котрої зламав стільки пер в обороні „права націй на самовизначення”... на Балкані.

Як і треба було сподіватися, панове кадети бридилися самі взяти на себе роботу „Кіевлянина” і „Нового времени” і тому доручили нищити сепаратистів в своїй газеті... Українцеві п. Могилянському.

Сей останній вив'язався зі своєї задачі так, що певно задовольнить своїх хлібодавців. Наводимо тут найцікавіші уступи з його довгої, уміщеної в числі від 12 VII „Речи”, кореспонденції „Всеукраїнській” съезд студентства”. Чуючи себе, очевидно, виразителем ідей і поглядів цілої України, п. Могилянський насамперед констатує, „що деякі з гасел, котрі з'їзд наосліп ухвалив в своїх резолюціях, не можуть знайти жадного відгуку співчуття на рос. Україні”. Далі п. Могилянський очевидно думає, що студентський з'їзд складався з самих матолків або людей невмінняємих, позбавлених всякої критичної думки, бо пише, що слідує: „підтриманням „реальних ліній” реферату Донцова, тези котрого звучать не так невинно, як декларації н.-д.-них політиканів, н.-д.-ти штовхнули „всеукраїнський” з'їзд студентства в сторону політичного авантюриництва”.

Очевидно, кореспондент „Речи” має українське студентство за якусь отару, що „на осліп” біжить за цапом... Далі ще ліпше: політичні резолюції називаються „політичним бредом”, гасло самостійності —

„потерта монета без реального значіння”, а легкодошність н.-д.-чних політиків, під впливом котрих — як думає кореспондент — резолюція була ухвалена, „повинна бути нап'ятована як недопустима політична авантюра”. Взагалі цілий студентський з'їзд — як пише „Речь” — був аранжований нац.-демократами, котрі знайшли в нім „негідне средство для ужиття власного політичного банкрутства”. Стільки український factorum російських „демократів”.

В обороні націонал-демократів, річ природна, виступати не потребуємо (на те вони мають „Діло”), але в обороні українських студентів, яких п. Могилянський старається представити якимись півголовками, що голосують самі не знаючи за що, мусили б і повинні були б виступити, якби сього не зробила за нас інша рос. газета — соціал-демократична „Рабочая правда”. В числі (29 VII) сей часописи читаємо в статті „Кадеты об украинском вопросе”: „Давно вже вказувалося... на повну неприличність, реакційність і безличність виступів деяких впливових кадетів... в українській квестії. Недавно ми знайшли в офіційальнім органі к.-д. партії — „Речи” — статтю сталого її співробітника п. Мих. Могилянського, котрої не можна позбути мовчанкою. Сей стаття — правдива шовіністична нагінка на Українців за „сепаратизм”. „Безоглядний авантюризм”, „політичний бред”, „політична авантюра” — ось якими виразами аж миготить стаття чистіського нововременця п. М. Могилянського, що прикривається плащиком „демократизму”! І к.-д. партія безсоромно покриває сю статтю, зі співчуттям друкує її та мовчки апробує сей оголений шовінізм”... П. М. Могилянський остільки згубив почуття елементарної політичної приличності, що кидає проти Донцова і проти цілого з'їзду українських студентів лайки з лексику чорної сотні, знаючи досконало, оскільки неможлива є для його противників полеміка з поглядами „Речи”, виступ перед російською аудиторією з тої самої трибуни... Марксисти ніколи не дадуть собі закрутити голову національним гаслом... Але марксисти не забувають рівно ж азбучного обов'язку кожного демократа боротися проти всякого цюкування якої б то не було нації за „сепаратизм”, боротися за признання нової, без застережень, рівноправності націй та їх право на самовизначення”. Цікаво, що сю відповідь „Речи” дали люди, котрі є засадничі вороги всяких „сепаратизмів”!

Характеристично є рівно ж, що шовіністичний вибрик „Речи” нап'ятувала як належить лише російська с.-д. преса, що уважала промовчання в сій справі не згідним з обов'язком правдивого демократа.

Українська с.-д. преса в Росії лишила без відповіді статтю п. Могилянського, полишаючи буржуазній українській пресі („Раді”) безкарно

популяризувати думки конституційно-демократичного нововременця серед ширшого загалу на Україні”.

Показово, що саме у цей час, коли проходив II Всеукраїнський з'їзд студентів, вийшов французький місячник „Les Annales des Nationalitees”, що видавався „Союзом національностей” і був присвячений українським проблемам. У випуску взяли участь М. Грушевський, С. Єфремов, Я. Федорчук, Л. Цегельський, М. Вороний, Олена Пчілка, а також французькі вчені, які дивували своїми „відкриттями” та знанням українських проблем.

„Зате досить прикрою, — писало „Діло” у № 168 від 31 липня 1913 року в рецензії на збірник, — є друга стаття п. проф. М. Грушевського, який пише, що „розв'язання українського питання в Росії, на думку самих Українців, є частиною загального питання — питання перебудови російської держави на основі рівностей національностей”. На думку автора нашої класичної Історії України-Руси, існує (не знати чому) „потреба лишити на боці історичні права (України), що містяться в акті вільного сполучення України з Росією”.

Далі йде скромне бажання, дальше котрого російські Українці з привички почувати себе під московським чоботом не підуть навіть і тоді, коли вони виступають перед Європою; се вічне і безпотрібне зазначування потреби заведення викладової української мови в початкових школах, та української мови як предмету науки (!) в школах середніх та вищих”...

Ювілей Івана Франка став центральною темою для радикального органу „Громадський голос”, який не обминав увагою жодної книжки, випущеної цього року ювіляром, жодної статті, написаної ним, а також жодної статті чи книги, написаної про нього. Тільки зі сторінок „Громадського голосу” можна було дізнатися, хто конкретно склав пожертву на ювілейний дар Іванові Франку. Ці повідомлення особливо цінні. Газета оголошувала датки селян із цілої Галичини, про які не повідомляли інші газети.

8 січня 1913 року з'явилася повідомлення про вихід „Ватерлоо” в перекладі Івана Франка та його книжки „Панцизняний хліб і інші оповідання”.

22 січня 1913 року часопис повідомив про вихід книжки Михайла Возняка „Житє і значіне Івана Франка”, нагадавши, що в ювілейному році цю книжку повинен прочитати кожен.

6 лютого 1913 року № 6 часопису інформував: „На дар Івана Франка зложили т. т.: Аматорський кружок при секції У.С.С. в Снятині 41 К 50 с., тов. Січ в Пукові 20 К, на руки тов. Бачинського

т. Гринь Косарчин з Нагірянки 1 К". Подібні повідомлення з'являються у наступних номерах:

13 лютого 1913 року (№ 7): „На дар Івана Франка: Савко Федчишин 20 с, Чит. Просвіти в Гуцанках 1 К, тов. Січ в Надіїві 4 К 06 с.”

13 березня 1913 року (№ 11): „На дар І. Франка зложили тов. Микола Богудький 2 К, з нагоди весілля у Іларія Натинчука зложили тов. С. Сполітакевич, П. Віора, Гриць Шупа, П. Хмарук по 20 сот., дрібні датки 80 сот. Разом 1 К 60 с.”

20 березня 1913 року у № 12 газети з'явилося звернення до народу: „Маленька горстка інтелігенції, що іде нині слідами Франка, не в силі гідно навіть в часті віддячити того труду Титана. Сорок літ праці забрали йому усе, що дає щастя і вдоволення людині, знищили йому молодість, здоров'я, виссали всі життєві соки і зробили його безпомічним старцем. Зуб часу підгриз того великана, що положив печатку на цілім духовім життю України. І приходить черга на тих, для кого понесено таку жертву, відплатити добровільно затягнений довг. Властиво вона вже прийшла та соромно почалася для всіх, що носять ім'я Українця. Лице паленіє зі встиду, що 3 мільйони галицьких Українців вспіли для найбільшого свого чоловіка зложити 6 000 (шість тисяч) корон. Прийдеться згоріти з сорому, бо той, що може сміло сказати, що Україна то я, по сорок літах праці дістане — 6 000 К як „Ювіл. дар”. Буде се ганьба, що спаде на нас як на негідних великих людей. Коли господар тримає наймита через сорок літ, то платячи йому річно 150 К і харч заплатить за той час 15 000 (п'ятнадцять тисяч), а Українська нація своєму найбільшому Робітникові дасть „Ювілейний Дар” 6 000 К! А вже нема слова, щоби назвати факт жебранини у австрійського правительства на покриття довгу, який лише українська нація має і мусить заплатити. Значить се побільшити ганьбу, котру можна еше направити, ганьбою, якої відвернути уже не можна. Треба зовсім не цінити народної честі і не мати чола публічно назвати сю жебранину заслугою.

Все одначе не пропало. Можна і мусить рятувати бодай народну честь, коли не хотіли бути великодушними. В першій мірі мусить се зробити інтелігенція, безпосередня наслідниця ідей Івана Франка. І її є річчю показати, чи вона є і чи лежить її на серці честь української нації. Вона має показати, чи уміє обходити ювілей заслужених людей так, як Шашкевича, при кадилах, хоругвах і ворогах всякого поступу, чи, може, і по-культурному зуміють ушанувати заслуженого мужа. Чей же знайдеться на се поза акафістом і молебнем інший спосіб.

Ви всі знова, для котрих тільки поніс жертв Іван Франко — ви, хлопи, мусите також причинитися своїми жертвами. Ваш тяжко запра-

цьований гріш мусить знаходитися в „Ювілейнім Дарі”, коли Ви хоч трохи розумієте, що народна честь! Ви мусите приложитися до того, коли хоть чули, що то значить ганьба для народу, встид перед людьми. Коли ви хоть одробину умієте бути вдячними, коли хотя й в сотій часті зможете оцінити працю, пожертвування, біль, виречення щастя, маєте обов'язок побільшити „Ювілейний Дар” Івана Франка. Бажало б ся, щоби Ви здобулися на щось великого, щоби завстидали не одних. Та справі буде задосить, коли сповните свій обов'язок”.

27 березня 1913 року у № 13 було вміщено таке повідомлення: „Ювілей Франка на селі. Дня 2 марта с. р. тов. Січ з Шельпак вшанувала д-ра І. Франка в сорокалітній Його ювілей устроєнням вечірки і відігранням Його драми під заг. „Украдене щасте”. Дохід з представлення в квоті 20 корон відіслали до Дністра на книжечку 8 000 на дар І. Франка. Тов. Збаражчини повинні наслідувати добрий примір шельпацьких товаришів. Гість”.

3 квітня 1913 року № 14 повідомляв: „На д-ра Івана Франка зложили Тов. Повітова Січ в Сколім 10 К, Тов. Січ в Бобулинцях 2 К 40 с.”

У наступному номері 10 квітня 1913 року (№ 15) — чергове повідомлення: „Коломиїщина. (Свято Франка на селі; обхід ювілею Франка на Покуттію). В Іспасі відбувся 6 цвітня головно заходом т. Михайла Лаврука концерт в честь Івана Франка. Про діяльність і значіння Івана Франка для нашого народу виголосив відчит т. М. Лаврук, по чім наступили хорові продукції та декламації. Делегат коломиїського комітету для вшанування ювілею Ів. Франка т. Петро Білоскурський взивав громадян Іспаса до збирання датків на ювілейний дар Франкові.

Свято зробило серед учасників дуже гарне вражіння, лише треба би побажати, аби іспаські товариші зайнялися тепер справою ювілейного дару.

Тепер робляться на Покуттію заходи для святкування ювілею Франка по всіх громадах. Недавно відбулися в Коломиї збори коломиїської громади, на яких вибрано міжпартійний комітет, що має зайнятися устроюванням обходів в честь Франка на Покуттію та збиранням ювілейного дару. Наші Січі і Читальні повинні скрізь зайнятися устроєнням в честь Франка вечірок, та звертатися до коломиїського комітету о поміч, а комітет вишле своїх делегатів, а по можності і хор. При всякій нагоді треба у нас збирати датки на ювілейний дар. В коломиїським комітеті є думка збирати датки, а при кінці ювілейного року вислати до головного комітету у Львові. Се називало би ся „Покуттія для Франка”, і наші діяльні товариші скрізь по селах і місточках повин-

ні тому ділу якнайбільше помочи. З всякими листами та запитаннями треба звертатися до голови комітету п. проф. Йосифа Чайківського (Коломия, вул. Українська).

Дня 1 червня устроить комітет обхід в честь Франка в Коломиї. Задумана є академія, день цвітки, фестин, а що головно, здвиг Січей всього Покуття. Треба, аби наші Січи заздалегідь готовилися на се свято і коли прийде день, що Покуття віддасть честь нашому великому письменникові і громадянину, наші Січи стануть великими масами на зазив комітету.

До праці, Товариші!"

24 квітня 1913 року у № 17 часопис повідомляв: „На дар Івана Франка зложили тов.: На концерті учителів в Серафинцях в честь І. Франка чистий дохід 18 К, читальня Просвіти в Глубічку Великим 8 кор., тов. Січ в Глубічку Великим 5 К, Петро Закалик син Сафата зі Звенигорода 4 К, Василь Скиба з Канади 2 К, Гриць Кармазин з Сасова 2 К 6 с.

Д-ра Івана Франка стрінуло нове нещастя. Вночі з 21 на 22 умер його середущий син Андрій. Покійний покінчив був університетські студії і починав вже научну діяльність. Відколи захорував його батько, Андрій помагав йому в писанню його праць і був його невідступним товаришем. — В сім горю, яке навістило нашого поета в сам ювілейний рік, співчує з ним цілий наш нарід”.

Це було не просто повідомлення, яке опублікували й інші газети. Це було щире, просте співчуття, на яке не здобулись інші.

У кожному наступному номері — чергові повідомлення.

1 травня 1913 року (№ 18): „Іван Франко. Популярна промова Михайла Яцкова, виголошена 20 квітня на січовім ювілейнім концерті в Бережанах. „Найвищий дар для народу, — говорив М. Яцків, — се поет. Хто на Україні був найдостойнішим того імені? — Шевченко. Хто тоді за весь український народ терпів? — Шевченко. Хто нині у нас по Шевченку достойно зайняв місце? — Іван Франко. Хто найбільше боровся за правду і свободу поневоленого 30-мільйонового українського народу, хто найбільше терпів? — Іван Франко.

Пригляньмося ближче, хто він, що зробив і за що терпів?

Пани родяться з панів, володарі сего світу з володарів, а великани духу з простого народу.

Христос родився в убогій стаєнці і за те, що поважився зрівняти всі стани — потерпів смерть на хресті.

Шевченко прийшов на світ з кріпацької рідні; невидюща, темна від уродження мати дала світло цілій Україні. Шевченко за те, що

співав про долю закріпощеного народу, потерпів десять літ тюрми і солдатської неволі.

Франко прийшов на світ з бідних хлопів, з батька коваля”.

Промова закінчувалася словами: „Чим ми, Батьку Іване, віддячимося Тобі за неоціненні дари Твого духу, за сорокалітній невтомимий, кривавий труд, за сорокалітню муку?”

Отсе, наш найдостойніший Керманичу, коли в хвилі віддиху звернешся до нас Твое утомлене, божественне чоло, Ти глянь на те українське море від Бескиду по Кавказ. Диви, отсе той бідний, поневолений, український народ, для якого Ти стільки літ трудився і терпів, — будиться і приходить зложити Тобі в подяку найсвятіший скарб, яким обдаровував в давнину лише богів і добрих царів — своє щире серце.

Ти, як той герой Прометей у старинних Греків, видер огонь, світло богам і поніс його між темний народ. За те сильні сего міра прикували Тебе до скелі і десятками літ довбали Твою грудь всякі вірли, з головами і без голів, та з затруєними кігтями, але не зламали Твого українського, левиного серця!

Нехай весна українського народу дасть Тобі тепер те, чого не дала весна і літо Твого життя і труду!”

Прикро, але саме М. Яцків свідомо спричинився до того, що 1921 року виникли сумніви щодо правильності впізнання праху Івана Франка при перепохованні...

У цій промові була одна цікава деталь, яка стосувалася перебування Івана Франка в тюрмі 1877-1878 рр. „Один з товаришів Франка, — писав М. Яцків, — бувший редактор Іван Белей оповідає, як-то в тюрмі Франко занедужав на тиф. Тюремний лікар не робив надії на його виздоровлення. В гарячці, серед студени, в одній сорочці босого і простоволосого вели Франка студеним, камінним коридором до переслухання”...

Про сам концерт та святкування ювілею Івана Франка у Бережанах „Громадський голос” оповів у статті „Дещо про патріотизм наших патріотів”, опублікованій у дев’ятнадцятому числі від 8 травня 1913 року: „Майже у всіх українських часописах знайдете згадку про дар І. Франкові, про ювілей Франка, зазиви до улаштування ювілейних концертів, бо ж Франко 40 літ працював для нас, пробудив темні маси, а деякі навіть кажуть, що теперішня генерація — се вихованки Франка.

Що само говоріння і зазиви пусті, коли є повіти, де крім найсвідоміших одиниць ніхто і поняття не має, хто є той Франко, коли так мало зложили у нас на дар Франка — сего не треба доказувати. І дивуватись можна, що дотепер зложено на дар заледве 7 000 К., які в більшій части

зложили самі селяни, підчас коли всякі директори наших інституцій, що беруть по кільканадцять тисяч пенсії, вмiсто зложити бодай кілька корон на дар та заохотити тим других негодяїв та скупарів, складають дари в народній корчмі, у Нафтолі і т. п.

Але не в сім річ; хочу показати деякі образки з життя бережанських патріотів. Зазначаю з гори, що нижче подане бачив почасти сам, а почасти чув з достовiрного джерела.

Під впливом зазивів по газетах почалося по тутешніх товариствах говорити про ювілей Франка, ладження концерту, святочної академії. Перед в сій справі вело Тов. Учительська Громада (збір ц. к. професорів гімназійних). Збір сей радив над сим ювілеєм вже від падоліста 1912 і радить донині, а не при нас говорячи, буде радити правдоподiбно до кінця сего року і врадить, здається, таке саме, як врадили наші послы в сеймі. З дотеперішніх обміркувань та нарад прийшов збір учителів до того висновку, що концерту ні академії уладити не можна, бо прийшов з крайової шкільної Ради указ, в яким заборонено брати ученикам участь в хорах на концерті Франка; хору у нас склєти годі, отже справу ювілейного обходу відкладають на мазурського святого Експедита. Впрочім на зборі сказано одного разу виразно, що уладження такого концерту не повинно належати до Учительської Громади, лише до комітету Рідної Школи, який повинен зайнятися усім. Цікавий спосіб думання...

Та біда хотіла, щоб в Бережанах знайшлося кількох академіків, згуртованих у Секції Українського Студентського Союзу, які бачачи, що старша братія за лiниво береться до діла, рішилися за всяку ціну уладити бодай популярний концерт та зайнятись збіркою на дар Франка. Щодо 2-ї точки зараз таки в лютім с. р. Секційна Рада роздала головню гімназістам бльочки до збирання датків по класах на дар: збирачі мали щомісяця приходити на засідання секції та здавати звіт. Та не минуло кілька тижнів, а вже панове професори оголосили гімназістам, що треба академікам бльочки віддати, а самі нехай збирають датки, які мають віддавати професорам, а ті вишлють в призначене місце. Правду сказавши, не в смак їм було, що не вони взяли ся до сего, але ті, що стоять поза гімназією. Поміж іншими запросили академіки з відчитом до Бережан проф. Карманського з Тернополя на тему „Франко як жертва трагедії перелому“. Тема надзвичайно цікава, вступ 20 с., призначений на дар Франка. На жаль, на відчиті було лише звиш сотки гімназістів, кілька семінаристок, міщан, та вісім на сорок кілька родин інтелігентів; ні одного професора (є їх 12, як апостолів), ні одного попа та прочих урядників. Під час відчиту в тім самім домі було засідання виділу читальні „Просвіти“, в яким засідає аж двох попів, з них о. Т. К. просив

навіть, щоби не перешкоджати їм в засіданню, коли прелегент переходив через покій читальні на салю. Засідання се скінчилося вкоротці, але ні один з них не прийшов на відчит, бо їх інтереси йдуть врозріз з інтересами народу. Панове професори оправдовувалися, що вони тому не прийшли, бо посварилися з тов. Жіночої Громади, з якими знову академіки живуть у згоді. Смішна, каригідна розтіч!

Справа станула на мертвій точці; щоби рятувати ситуацію, уладила Секція популярний концерт дня 20 цвітня о год. 2 пополудню. В програму концерту входили: вступне слово М. Яцкова, декламації, сільські хори та оркестри. Говорячи про сам концерт, треба зазначити, що він вповні удався. Народ мимо дощу збирався вже від полудня, поприходили січовики в одностроях, усі збиралися, щоб звеличати привітом великого борця і поета. Тай інтелігенції прибуло до 30 осіб, а в тім аж двох гімн. професорів. Народ був одушевлений; ніхто не жалував, що, йдучи на концерт, трохи перемок, кожний був вдоволений та підбадьорений тим, що чув та бачив. Але варто представити читачам, як то у нас розуміють значіння і заслуги Франка.

Подаю правдиві факти.

Священик з села Кр. сказав тим, що вибиралися на концерт, що Франко се безбожник, в Бога не вірить, його навіть Бог покарав за се, відібрав йому розум, отже по що вам іти на концерт.

Гімназістам, що цікаві були почути вступне слово Яцкова, назначено початок реколекційної егзорти на год. 2½ пополудні, підчас коли в інші дні зачиналися егзорти о год. 3 пополудні. Що більше, навіть вийшов заказ від дирекції гімназії, що під час реколекцій не вільно ходити ученикам до театру, але Українці-професори сказали в поясненні ученикам, що і на концерт не вільно їм піти, але вилучили його ті, що з нашої молодіжі мають виховати характерних робітників на народній ниві.

Один з інтелігентів ніби поступових сказав тим, що питалися, чи йти на концерт (подаю його власні слова): „Та що — Франко написав дуже багато, але лишень одна повість „Захар Беркут” щось варта, а решта базгранина, пса варта”.

Нарешті вийшов заказ в ц. к. жіночим семінарі, що на концерті Франка семінаркам не вільно бути. Чому? — не знаю. Та мимо всього деякі з панів прямо кепкували поміж собою на вухо з концерту й якость донині і не писне ніхто ніде про концерт. Правда, бачив я, як один із старших народних учителів приступив до одного з аранжерів концерту та делікатно сварив, чому то самі академіки уладжують сей концерт, але як учув правду, затих і забрався.

От так то у нас обходжено ювілей, от так то розуміють заслуги Франка. Зазначити треба, що вмісто вступів були добровільні датки на дар Франка, з яких по покриттю видатків, решту малося віддати на дар. Селяни платили по 4-10 с. І що ж гадаєш, шановний Читачу, кілько зібрано? 19 К. недобору. Думаєш, може, що то тому, що се тяжкий рік? Ні. Глянь на Бесіду (касинове товариство), а побачиш там щоднини обсажені два-три зелені столики.

Як ми вже згадали, з духовних не було ані одного на концерті, бо їх інтереси не годяться з інтересами народу. Се діється лише в нашій Бережанщині, бо в інших повітах духовні часом ідуть з народом.

Зате з духовних провідників були і брали живу участь загально звісні і поважані ветерани: д-р Андрій Чайківський з жінкою і сином Богданом, який грав в смичковім квартеті, та радник д-р К. Ті два від десятка літ трудяться для народу в цілім бережанськім окрузі і ніколи не жалують труду, розумної поради, опіки а навіть гроша для ідейної справи. Душа радується, коли дивишся на сих двох невтомимих і бодрих діячів серед лісу січової братії та молодіжи. Нехай здоров'я і добро, а з другого боку щира воля й охота загалу служити їх дальшим, гарним трудам! *Обсерватор*".

15 травня 1913 року № 20 повідомляв про те, що поступила у продаж книжка Михайла Яцкова „Іван Франко” ціною 10 сотиків. У цьому ж номері друкувалося оголошення: „Позір Наддвір'янщина! Дня 25 с. м. відбудеться в Каміннім свято в честь Івана Франка, Вступне слово виголосить тов. Гродзіцький з Делятина. О численну участь просить Січовий Комітет”.

Наступний номер від 22 травня 1913 року (№ 21) інформував: „На дар Івана Франка зложили: тов. Січ в Настасові 10 К 10 с., Кароліна Дутковська з Бродини 3 К.

Нові книжки і видання. Іван Франко: Панські жарти. Поема з останніх часів панщини. Четверте, доповнене видання. Львів, 1912, с. 148. Ціна 90 с. (в оправі 1.50 К). — Доказ великої популярності поеми — четверте її видання. Навіть ворожа, неприхильна авторові, критика знайшла для поеми Франка по її виході тільки похвалу...

Д-р Іван Франко: „Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”. Друге поправлене видання. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові 1913. С. 248. Ціна 1 К. Се друге доповнене видання книжки, виданої товариством „Просвіта” ще 1898 р. в п'ятдесятилітню річницю знесення панщини. Зміст її ясний вже з наголовка, а за солідність її ручить ім'я автора. Наукових праць про панщину в Галичині не маємо, і праця д-ра Франка поки що одинока, яка дає „докладну

відповідь про те, звідки взялася панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народу, хто й як працював над її піддержанням та заго-стренням, а хто над її обмеженням..." А тим цінніша вона стає для нас, що виклад її приспособлений для широких, найширших кругів нашого громадянства, і книжку легко може читати кожний освічений селянин. Нехай же йде книжка д-ра Франка під селянські стріхи і вчить наших селян про їх минувшину, нехай довідаються з неї, чим вони були і чим повинні бути... — Книжки на бажання висилає Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Ринок ч. 10 — за надісланням 50 сот. на конто".

12 червня 1913 року (№ 24) до селян з приводу ювілею Івана Франка звернувся Павло Думка: „Сорок літ минає вже з того часу, коли в нас повіяло теплом весни, вітром апостольського слова Франка, нового євангелія правди, де натхнені його щирою душею поезії-пісні виливали та малювали образи хлопської сумної та незavidної долі, де його щирі сльози-думи раді були обмити ті бруди, пятна рабства та вікових злиднів та вилеліяти в тих простих сердаках, в тих обідраних чорноробів контури великої ідеї та великої цілі.

І справді, хто читав „Каменярів", чув мов відродження душі, мов би став каменярем, почувався до обов'язку брати молот і ломити п'ятьми пута, хоть знав, що заплати за то не буде, що то добро прийде аж по наших кістках. Рвалося все до книжок, до газет, до читалень, до знання правди, дух бодрився, котрого не лякали ні попівської тортури, ні арештів царських мури, все палало, зносило терпіння і арешти, беручи за примір свого великого світоча, щоби лише принести другим свобіднішу хвилю та життя полекшу.

Хто бачив ті численні кадри Збаражчини та Тернопільщини, де ставили його кандидатуру, і се одушевлення, та великий пострах на тих, котрі його за антихриста обкричували, раділо серце, що от зближається хвиля хлопського відродження. А почувши його щирі слова, здавалось, що кожний в серці се пише, щоби гідно сліди свого пророка вшанувати і після них поступати. А ми, хлопи, мов діставали аместію з рабського стану, дістали карту вступу в притвори храму до вищої цілі, щоби вскорі дорівняти другим світлим народам.

Но нині з того всього сліду мало лишилось, пориви остали пори-вами; багато з тих колишніх обожителів погубилося, багатьом мамона очі засліпила так, що стали радити лише для себе та лише себе любити, не других, багатьом дух відлетів, а лишилися лише мрії та лихі пориви темних звичаїв. Дбалість про здобуття знання та розвиток характеру попала в летарг, до читальні не вийдемо, а гниємо по запічках та шинках.

Не хочемо пізнати, хто ми? Що ми? Та що нам треба знати в нинішнім світі, щоби нині якимось животіти та мати лице перед світом, що діється коло нас і поза нами, та який глас де піднести. Чому не звертає нашої уваги те, що такий малий народець Чорногори сміло ставить чоло хоч би цілій Європі, а з нас, з тільки мільйонів той глузує, хто не хоче. Чому не бачимо, як всі свідомі народи лучаться для поправи своєї долі, а ми розбиваємося в якнайдрібніші атоми та самі себе пожираємо. Я сам знаю села, колись перші в околиці, котрі знають Франка особисто, з котрими ділив хліб і сіль, а нині в так важну хвилю вони ані чи-чирк, чи би то якийсь дар зібрати, чи яким обходом якимось світло в честь його виступити, чи якимось інше діло постановити. Про се і не згадує, бо село мов лопатою замело, а люди не знають де ділись, не прямуючи до тої ясної світлої днини, запаморочуючи собі глузда та сходячи на бездоріжжя, на боці лишаючи сліди свого Вчителя.

Гей панове, схаменіться! Люди, возмімся щиро до праці як колись, будьмо добрими апостолами свого учителя, не виставляйте себе на глум та посміховисько.

Гей, де ділись ви славні Тернопільці, Збаражани, Курівчани, Купчинчани та другі обожателі та прихильники великої могутньої ідеї. Гей, чи вас сонна мара вкрила, паморока заступила, що в нинішню важку хвилю не обізветесь, щоби якимось гідно спільно віддати честь борцеві і подвижникові хлопської долі.

Де ділись ви, славні запорожці, що лицарську зброю підняли нести, а застрягли в багні та калюжі, підняли нести світло і правду, а застрягли в темряві.

Прокиньтесь, щоби нас снідь не вкривала і були між людьми як люди”.

Цей же номер „Громадського голосу” в редакційній статті „Творці нашого відродження”, згадуючи заслуги Івана Франка та Михайла Павлика у створенні радикальної партії і розбудженні нового політичного руху, наголошував: „Нині оба ці творці нашого відродження хорі, знеможені старці. У інших народів жили би вони в славі і достатках. У нас інакше. Оба боряться з бідною.

Могло двох людей жертвувати мільйонам своє життя, свою працю й силу, могли зречися власного щастя, щоби дати щастя мільйонам свого народу — то оскільки легше тим мільйонам забезпечити спокійну старість двом своїм добродіям.

Не варт той нарід жити, що не вміє шанувати своїх великих людей.

Зробімо поки час то, що до нас належить, щоби на нас не впав такий засуд”.

Невдовзі у пресі з'явилося ще одне оголошення з проханням зібрати кошти для хворого Михайла Павлика.

„Громадський голос” продовжував друкувати звістки про збір грошей для І. Франка: 20 червня 1913 року (№ 25): „На ювілейний дар тов. д-ра Івана Франка зложили: Гринь Косарчин з Нагірнянки 1 К, „Січ” в Купновичах з концерту 13 К 40 сот., члени тов. „Січ” в Торговиці пільній: Олекса Липчук, Петро і Никола Табачнюк Стефана по 30 сот., Олекса Бавковий Гаврила, Стефан Липчук, Гриць Гринюк, Гриць Стефанюк, Митро Коваленко, Іван Стефанюк Гриця, Іван Стефанюк Николи, Іван Нагірняк, Никола Липчук, Никола Бачинський, Федір Шинкарук, Василь Коваленко, Никола Грицюк, Никола Тріщ, Никола Стефанюк, Федір Небесний по 20 сот., Юрко Нагірняк, Іван Новосельський, Федір Липчук, Семен Ловчук, Іван Гуцуляк, Ясько Гуцуляк, Василь Матейчук, Іван Івасюк, Андрій Новосельський по 10 сот.”.

26 червня 1913 року (№ 26): „На дар Івана Франка зложили: т. Андрій Харко 1 К, т. П. Балагурак 50 с., Петро Библиук 30 с., Андрій Оленич 20 с., Йос. Оленич, Стеф. Грицина, Ів. Зборовський і Т. Савчук по 25 с., Ник. Бойковський 15 с., Вас. Лемішка, Є. Захарко, Ів. Любковський, Ів. Милимка, Юр. Коваль, П. Оленич, Юр. Близнюк і Вас. Павлюк по 10 с., Вас. Бігари, Ів. Гаврик, Юр. Бойчук, Йос. Близнюк, Олекса Джуранюк і Роман Рабонюк по 5 с., абітурієнти головної гімназії в Самборі: т. Ступницький 5 К, Грабовенський, Сілецький, Варивода і Кульчицький по 3 К, Хомишин, Княжицький, Каборовський, Матківський, Попель і Савдик по 2 К, т. Вец 1 К”.

№ 27 „Громадського голосу” від 3 липня 1913 року був присвячений розгляду ролі молоді у громадському житті. Газета повністю навела промову Петра Дідушка, який відкрив наради з їзду. „Голос молодіжи, — говорив він, — у нашого народу має велике значіння. І зовсім оправдано, бо здобула вона собі сей голос твердою національною працею, кривавим своїм потом. Голос молодіжи є узгляднюваний і так також повинно бути, бо право до того голосу здобули ми кров'ю не одного з наших братів, що в боротьбах з ворогом понесли рани, а навіть наклали своє цінне молодече життя. І не можемо нарікати на брак послуху і узнання зі сторони нашого народу. Народ наш є вдячний своїй молодіжи за труди і працю, за яку приймається наша молодіж в обороні його прав. Він числиться з голосом молодіжи, голосом повним запалу для загальнонаціональної справи, голосом повним доброї віри та ідеалізму, як лиш молодіж наша проголосить свою думку в якійсь справі. І живимо повну надію, що резолюції, проголошені й ухвалені отсим нашим конгресом, найдуть належний відгомін серед нашого

суспільства. Бо конгрес сей, то не є принагідні збори; конгрес сей, як збір цілої академічної молодіжи, має одну директиву — а іменно виступати в імені сеї молодіжи, як репрезентант опінії цілого загалу”.

Газета звернула увагу, що з'їзд відбувся в час, коли над світом стало марево війни, і на те, що саме Галичина стане головною ареною військових дій. Зрештою, нещастя, які впали на неї, не кращі від наслідків війни. Кожні два місяці з Галичини в пошуках заробітку емігрує 48 567 людей.

Газета також інформувала про урочисте вшанування Івана Франка в Залужі Збараського повіту та на Сокальщині: „В Залужу пов. збараського уряджено дня 16 червня с. р. святочний обхід в честь сорокалітньої праці І. Франка при щирій допомозі і співучасті хору тов. „Боян” з Збаража. Крім членів хору „Боян”, панів і пань, явилися ще кількох збараських міщан. Всіх учасників свята було 250 осіб.

Свято почалося відчитом А. Ш. про Івана Франка і його сорокалітню працю для українського народу. Хор „Боян” проспівав кілька пісень, які були кульмінаційною точкою свята і захоплювали зібраних учасників селян. Поодинокі продукції хоріві переплітано декламацією з Заспіву до „Мойсея” І. Ф., яку виголосив гарно ученик збараської прив. укр. гімназії М. Лисогір і відчитанням оповідання „Добрий зарібок” І. Фр. Настрій на святі був гарний. Зібрано на дар ювілейний І. Франка 34 кор. 90 сот.

Є вельми бажаним, щоб і по других громадах пов. збараського уряджувано такі свята для вшанування праці великого Письменника, якого думки, ідейні ключі і поступові пориви, може, найсильніше лунали в свій час між тутешнім свідомим селянством”.

Детально звітувала газета і про святкування ювілею на Сокальщині: „Працю і заслуги д-ра Ів. Франка пізнав уже і сільський нарід. Дня 18 мая заходом тов. „Січ” в Нисмичах відбулося свято в честь Івана Франка, на котре прибула „Січ” з сусіднього села Угринова. Свято розпочалося о 3 год. пополудні демонстраційним походом, в яким брало участь майже ціле село. Перший відділ сего походу творили: січовики з Нисмич і Угринова, другий: Січовики з Нисмич, третій: читальня „Просвіти”, а четвертий: діти, школярі, хлопці і дівчата. Похід сей перейшов через село до будинку читальняного, де відбулося відслонення образу. Святочну промову при відслоненні образу виголосив тов. Юрко Король, а коли скінчив, всі зібрані відспівали наш народний гімн „Ще не вмерла Україна”. Потому відбулася дефіляда цілого походу перед образом, по скінченню якої похід розв'язався. Пізніше відбувся концерт. Про працю і заслуги Ів. Франка для нашого народу виголосив промову

тов. Антін Дацюк, по чім наступили хорові продукції і декламації, по виконанні котрих всі присутні були дуже вдоволені. Чистий дохід з концерту в квоті 14 К відіслано до Дністра на книжечку ч. 8 000 на ювілейний дар для Ів. Франка. Вкінці належить ще згадати, що рада громадська ухвалила назвати одну з вулиць іменем Ів. Франка. Всі Січи і читальні повинні зайнятися устроюванням таких святочних обходів в честь д-ра Ів. Франка, щоби якнайбільше поширити ім'я сего чоловіка, котрий найбільше прислужився для нашого народу”...

У редакційній статті „По конгресі акад. молодіжи” наголошувалося, що з їзд не виправдав сподівань радикалів. „Від середи до суботи минулого тижня, — писалось у ній, — відбувався у Львові конгрес всеї української академічної молодіжи. Подаючи в попереднім числі нашої газети вістку про отворення конгресу, ми зазначали, що з увагою будемо слідити за ходом сего конгресу і подамо оцінку тих нарад. Бо життя нашої молодіжи мусить обходити цілу суспільність. Яка молодіж, така будущина народу, тому то й цілий народ має цікавитися життям своєї молодіжи, її устремліннями і поглядами.

Сеї другий конгрес укр. академіків (перший відбувся 1909 р.) займався справами, які обходять в сю пору не лише саму молодіж, але ціле укр. громадянство. На перший план висунулася справа укр. університету, дальше була на дневнім порядку нарад справа самостійної України в зв'язі з міжнародним положенням, вкінці справа національного виховання. Були ще й інші справи обговорені на сім конгресі, але головна вага з їзду спочивала на сих трьох.

В університетській справі сконстатував конгрес, що справа ся не поступила на перед, що в останніх часах зайшов в сій справі навіть некорисний зворот. Вину за се приписала молодіж нашій парламентарній репрезентації, яка замало енергійно обстоювала сю справу. Ухвалено резолюцію, що молодіж не зрезигнує з дотеперішніх засобів боротьби за український університет, що і на будуче не випустить сеї справи з своїх рук.

Дискусія в сій справі показала, що надто часто над нею дискутується, що відбивається некорисно на хід справи. Зокрема на роль нелегальної боротьби в університетській справі не слід би дивитися як на чинник рішаючий про вислід заходів коло основи українського університету, лише — як слушно завважив провідник конгресу в своїх виводах — треба уважати її як вплив честі і амбіції, як відрухову відповідь на провокації. І в тій справі воліла би молодіж бути тільки громадою молодих людей з молодечими почуваннями, як кепським політиком.

Справу самостійності України трактував конгрес молодіжи з дуже вузького становища. Займався сею справою лише під вражінням існу-

ючого міждержавного конфлікту. Про виведення сеї справи на ширшу арену, про усталення витичних на далеку будучність мови не було.

Також незвичайно важну справу національного виховання трактували референти і учасники конгресу лише як справу шкільного виховання в рамках існуючих шкільних законів і приписів. Тому то виводи п. п. Демидчука і Гаврилка, з яких перший хотів розвести дискусію про творення національного типу Українця інтелігента і узгляднював при тім також всі позашкільні виховуючі чинники, а другий говорив про витворення національної артистичної культури на основі нашої міфології, стрінулися з недовір'ям або з сальною сміху серед учасників конгресу. Як зрозуміли Гаврилка учасники конгресу, про те свідчить звіт конгресу в „Ділі”, де сказано, що „Гаврилко висловлюється за поверненням поганства”. — Загалом ані референти, ані переважна часть диспутантів не могла вийти в справі національного виховання поза шкільний підручник педагогіки.

Лише з трудом і серед загальної непевності перейшла резолюція про потребу закладання шкіл без впливу клерикалізму.

Цілий з'їзд відбувався під депримууючим враженням, що на з'їзді має перевагу молодіж не поступова. Сей страх слідний на нерішучості постанов конгресу. Показалося, що страх був безпідставний. Вправді велике число молодіжи причисляється тепер до нац.-демократичної партії, що більше є між молодіжжю навіть христ.-суспільники, але більшість молодіжи все-таки поступова”.

У № 30 „Громадського голосу” від 24 липня 1913 року проти резолюцій з'їзду щодо „націоналізації церкви” виступив Ростислав Заклинський. „Католицька церква, — писав він, — як організація, що провадить свою власну політику, що розрослася серед різних націй і держав, не дасть себе ужити як орудія нації. Скорше можна подумати, що вона потрафить надужити національних кличів для своїх цілей. Так само греко-католицька церква в Галичині буде все кермуватися волею і політикою Риму, а не нашою національною. Як случайно обі дороги будуть ідентичні, то вона не призабуде пригадати нам се і витягнути для себе всі користі із того факту.

Коротко кажучи, націоналізація церкви, се утопія, на котру лапається некритичних людей, і котра має тенденцію стати у нас серед відомих кругів „громадською ілюзією”. Небезпека починається тут від сеї хвилі, коли представники церкви здобули би рішачий вплив на національну політику певних „більших і поважних” груп нашої суспільності.

Передвиджую закид, що се все теорія, а в практиці воно представляється відмінно; небезпеки ніякої нема, бо — чи політика римської курії

підє колись врозріз з нашою? — Передовсім: для мене теорія перестає бути теорією, як їй перечить практика; а стає фантазією. Зрештою, теорія — це практика більшого числа людей.

Щодо питання, чи політика Риму може бути шкідливою для нашої нації, то не входячи в область не опертих на фактах здогадів, можна вказати на устремління, не раз засвідчене висказами пап римських, повернути православний Схід до католицизму. Якби греко-католицькій церкві вдалося надати сьому устремлінню хоч би тільки національну марку, то се стало би дуже поважною національною небезпекою, бо щонайменше віддалило би ще гірше закордонну та буковинську Україну від галицької та угорської. — А навіть якби не вдалося таке забарвлення чисто-католицького стремління, то вже само внесення релігійної боротьби серед наш нарід при так дуже слабій національній свідомості, є настільки небезпечне для нації, що ми повинні всякі того роду способи рішуче поборювати.

Отже, практика вповні підтверджує виводи „теорії”.

Від сеї націоналізації церкви можна би відрізнити для сильнішого контрасту — націоналізацію духовенства. І тут є щонайменше два різні погляди на справу. Одні бажали би підняти і сильніше укріпити національну свідомість духовенства; а другі хочуть віддати такому духовенству, яким воно тепер є, якнайбільший вплив в різних інституціях — під одною умовою, щоби духовенство в них працювало. Сю послідню „націоналізацію” мусимо рішуче поборювати, бо вона є виключно тільки скріпленням і так через міру великого впливу духовенства. Для чого національні демократи не бачать в тім великої небезпеки для своєї партії, се вже їх річ. Але ми зовсім не потребуємо слідкувати в сій справі за „розумнішою” партією.

Скріплення національної свідомості духовенства було би о стільки корисним, о скільки робило би його більш толерантним супроти різних напрямків, що — хоч не милі для духовенства — то пожиточні для нації (а сеґо майже не можна сподіватися) та о скільки спричинювало би його відпорність на римські впливи. Але було би дитинством думати, що духовенство (хоч би й греко-католицьке, жонате, українське) дасться так знаціоналізувати, що може опертися виразній волі Риму. Сему стоїть на перешкодї „субординація” католицького духовенства, безслівний послух єпископам. За непослух може єпископ скинути підчиненого попа з уряду та заборонити йому сповняти церковні функції. І ми бачимо, як сліпо послушне українське духовенство в Галичині єпископам. Найкращий примір дала станіславівська єпархія, що без протесту підчинилася найрізнішим — не раз дивачним — новаторствам єпископа.

Єпископи затверджують кандидатури священників до законодавчих тіл, а навіть приказують їм зрікатися мандату (прим. Сенік). — А які єпископи — се знаємо хоч би з вище наведеної заяви в палаті панів та з їхньої діяльності.

Ціла націоналізація духовенства зводиться в суті речі до збільшення впливу духовенства на суспільність. В дійсності націоналізм пішов би на службу церкви; а се зробило би нам великі шкоди через поширення і „націоналізовання” клерикалізму.

Для того ми, радикали, не маємо причини одушевлятися т. зв. націоналізацією духовенства. Очевидно, боротися проти розвитку національного почуття серед духовенства — нема рації і нема змоги, бо не від нас воно залежить. Але треба все уважати, щоби церковні та станові справи не убирано в національний плащик для здобуття їм популярності серед суспільства”.

Вельми критично про роботу з їзду виповівся і „Літературно-науковий вісник”. „Перед кількома роками, — писав у статті „З приводу другого всеукраїнського з їзду студентства” М. Євшан на сторінках вересневої книги, — я був також пильним учасником першого всеукраїнського конгресу студентства. Мимоволі порівнюєш його з другим, хочеться знати: як далеко пішла молодіж за ті роки, о скільки змінилася її фізіономія, як змінилася. Насувається багато порівнянь та аналогій.

Другий з їзд був численніший від першого. „Український Студентський Союз”, дитя першого з їзду, видно, зробив своє: zorganizував академічну молодіж, взяв її в свою евіденцію, згуртував, о скільки се було в його силах. І на отворення конгресу явилася молодіж численно, поприїздила з найдальших закутин краю. Рух, гамір, стихійний підйом духу, як все, коли зійдеться більший гурт. Серця росли в ожиданню хвилі урочистого отворення, відтак при привітах делегатів, телеграм. Далі реферати, матеріал для пізнішої дискусії, обрахунок того, що молодіж зробила за останні роки. В вечір святочний концерт в честь Франка. Молодіж постаралася дати все, що мала найкраще в скарбниці своїх почувань, — і концерт з 21-го липня, се поки що Нöherpunkt ювілейних свят. — На другий день дальші наради, читаються реферати про теперішнє політичне положення нації, духову культуру народу і становище молодіжи в тих справах, по-полудні святочна академія в честь Франка. На третій день не можна було покінчити всього і вичерпати порядку денного з їзду — і резолюції голосовано аж на четвертий день. Заінтересування було до кінця велике, неослабаюче, ніхто не жалував, що порушив свій порядок життя і цілими днями сидів серед натовпу на кріслі, слухаючи рефератів. На кінець пішли на гріб Коцка, жертви з 1 липня 1910 року в боротьбі за свій університет.

В результаті картина з'їзду уявляється широка, програма його багата, виявилось багато запорадливості молодіжи коло справ не лише своїх, станових, але загальнонаціональних. Але те все було в мінорних тонах. Бракувало нерву, замало енергії в словах бесідників, замало огню, запалу, переконання. Пригадую собі перший конгрес: там люди скакали собі до очей, йшли формальні баталії за слова, за резолюції, виявилися індивідуальності, які уміли формулювати свою думку, резолюції меншості переходили під якимсь примусом, який вони були здібні виконати на масі. Тут, на другому з'їзді, того не було. Молодіж суетилася, але сильного слова не уміла сказати”.

На думку М. Євшана, серед молоді щораз частіше лунали нотки суму та безпорадності: молодь переживала якусь кризу. Щось урвалося в ній; її розгін зупинився. Кривавий 1910 рік був найвищим напруженням енергії. Після пам'ятного „процесу 101” молодь роздробила реакція, якось поволі і непомітно утікала з неї сила, наступало розчарування. „В чому? — запитував М. Євшан. — Не знати. Ніхто не думав про се, але кожний відчував. Апатія почала обгортати і всмоктуватися в душі найкращих одиниць. І навіть час, коли справа українського університету, за котрий молодіж кров свою проливала, здавалося, ввійшла в останню, конкретну стадію, коли пішли балачки і вижидання відручного письма цісарського про заснування окремого університету в найближчих роках, а польська молодіж почала знов свої провокації, — навіть тоді українське студентство не пробудилося з своєї апатії, хоч чуло, що треба щось робити, починати якусь акцію, чимось задокументувати своє становище. Доброї волі не бракувало — але сили і ясної гадки не було...”

М. Євшан спробував сказати правду і про наміри з'їзду, пов'язавши їх із тогочасним політичним становищем та черговими виборами. Про це, як і про роль у тих процесах молоді, на з'їзді ніхто не насмілився говорити. „Деякі факти останнього часу, — писав він, — все-таки відкривають нам рану того становища молодіжи, кидають на нього світло. І коли говорити про з'їзд, то про них в першій мірі треба згадати, бо вони нам багато дечого пояснять...”

Власне найважливіший факт — нещире, коли не сказати більше, відношення до студентства всієї української суспільності в Галичині. З початком 900-их років студентство знаходилося зовсім в іншому положенню. Молодіж ділала в своїх справах на власну руку, рішала сама про себе і уміла піти навіть проти загальної opinio, против „батьків народу” (як під час свята панщини). То були часи самостійності молодіжи, вся увага суспільності була на неї звернена, акція її в справі самостійного університету тішилася спочуванням цілого громадянства. Але в міру того,

як справа наближалася щораз більше до конкретної стадії, коли звільна почала переходити на парламентарний ґрунт, отже в руки парламентарних послів — положення молодіжи також почало мінятися. Запал ослабав, ослабало й „темпо” життя молодіжи. Посли щось ніби робили в Відні, вели якісь переговори щораз з новими кабінетами, справа комплікувалася, молодіж раз у раз діставала накази уважати і не робити ніяких „промахів”, аби не попусувати справи. Студентство все-таки робило ті промахи, на польські провокації відповідало, в 1907 році прийшло навіть до кривавої бійки. Ті виступи були не милі для опікунів молодіжи, бо вони самі не знали, як оправдуватися за них у Відні. Але з другого боку мали в тім своє оправдання перед самим собою, — мовляв, через свою гарячу кров молодіж попусувала свою справу, яка була вже „на добрій дорозі”. Взагалі — молодіж тепер мусила бути дуже чемна і послужна. Наші репрезентанти в Відні дали до пізнання, що не думають покривати ексцесів молодіжи і помагати їй тоді, як сотки з-поміж неї стратять надію на кар’єру. Коли треба буде якої акції, яка би поперла їх старання в Відні — то вони найліпше се знають; поки що нехай молодіж бореться „легальними средствами”. Крім того нехай учиться, веде просвітню роботу по селах, а в потребі йде на політику і агітацію. Се значило те саме, що стати наймитами панів послів, які потребують мати в часі виборів добрих агітаторів. Молодіж дійсно пішла в найми, в 1907 році кинулася з цілим запалом в виборчий вир і від того часу не обходиться ніяка кампанія виборча без „академіків”. Справу університетську пересунуено з „арени принципіальної академічної борби” на арену „реальної політики всего (?) українського народу” — як називає се проф. Дністрианський. Такою формулкою, може, й можливо зацитькати своє сумління, але дійсного змісту не мала та „реальна політика всего українського народу” — се були маленькі, дрібонькі торги, бундючні виступи дома, а страх перед власною тінню в Відні.

„Pojechali gross und wild
na wiedeńskie szlaki —
Przyjechali klein und mild —
Zgadnijcie: kto taki?”

(Поїхали великий і буйний
На шляхи віденські —
Приїхали малий і сумирний —
Відгадайте: хто такі?).

Се стара сатирична пісенька на двох польських послів: Гроса і Вільда, але вона дуже добре підійшла й до нашої парламентарної репрезентації. „Реальна політика” аж надто добре показала свої наслідки, — бачимо, які плоди вона принесла. І за той маразм суспільно-політичної думки мусило галицьке громадянство бити поклони своїм представникам, а молодіж мусила відслужувати їм агітацією за „гаряче попирання” університетської справи. В додатку — ніхто не вдоволений тою службою. Фактично „академік” потрібний тільки на час виборів, тоді йому платять, дають їсти і пити, ходять як коло „збитого яйця”. Але потім вже його не завважають, бо всі зайняті важнішими справами. А коли дадуть нужденне місце в якому бюрі чи інституції, платячи 50 корон на місяць, то вимагають, аби мав гарне, каліграфічне письмо, умів писати на машині, стенографувати і т. д. Наслідки сього: крайня матеріальна нужда та необезпечення молодіжи, як се найкраще виявилось недавно на анкеті. Але, коли на тій анкеті в справі матеріальної підмоги молодіж почала жалуватися перед репрезентантами старшої громади — батьки не дали нічого, а тільки вилаяли добре молодіж: але служите, нічо нам не даєте, за що вам будемо помагати?”

І М. Євшан робить страшний, але правдивий висновок: „Те все наслідки „політичного” виховання молодіжи, засад „реальної політики”, якою її кормлено в останніх роках. До політичної діяльності на власну руку вона не доросла, тим більше коли взяти під увагу брак старших, досвічених одиниць серед неї, — і до нинішнього дня вона робить ту саму безглузду „політику”, яку їй подають деякі „прихильники молодіжи” зверху, з посольських кругів. Поза trom-ta-drata та „політика” не йде, очевидно, не дає ніякого національного ані горожанського виховання та світогляду, бо вона не має ніяких національних ідеалів — а деморалізує тільки молодіж, загулює її, притуплює „орієнтацію”. З другого боку вона віддалила молодіж від найближчих справ, свою справу університетську, про яку не сміє забувати. А прецінь забула і то — в останні часи — ґрунтовно, так само, як її забули послі. Ждуть, поки розплутаються справи балканські. Правда, конгрес ухвалив цілий ряд резолюцій в справі університетській, поставив цілий ряд жадань до правительства... і т. д. і т. д. — але те все діялося і сталося неначе pro forma тільки. Представники тої репрезентації на конгресі могли заховати повний спокій, коли пробували їх „критикувати”. Молодіж дала себе переконати, що справа університетська перейшла вже в останню стадію, конкретну, спустилася на те, що університет все одно буде, — лишається справа обсадження катедр. Сотні студентів вже мріє про катедру, — тому ліпше не виявляти свого темпераменту, аби не псувати собі виглядів на кар’єру.

Але про темперамент можна бути спокійним: його у теперішньої молодіжи майже нема. Се також показав конгрес. Студентство удає, що круг інтересів його поширшав, і се вповні можливо. Але, що внутрішнього огню та запалу до ніякого з тих інтересів нема — се факт. Запал солоний, дискусії паперові, слова високі та круті, виголошені не раз аж дискантом, але без енергії, без переконуючої сили і молодечого патосу; вони не йдуть з досвіду життя, не виявляють самостійної думки, не мають безпосередності, душі...

Але студентство все-таки сується, шукає собі виходу якогось, відчуває своє ненормальне положення. Вистане поговорити з першим-ліпшим з-поміж молодіжи, аби переконатися про се. Думка керманічів студентства не перестає працювати в напрямі здвигнення загалу з тої „мертвої точки”. Вони напружують свої сили, шукають за засобами і за тим „пунктом”, який би за живе взяв думку молодіжи і привернув її до нормального життя. Чи се вдасться? — Мусимо в те вірити. Але санція тих нездорових відносин мусить початися від скинення з себе опіки, про яку я вище говорив, та пошукати інших самостійних і незалежних підстав свого життя і розвою. Мусять скріпитися основи чисто особистого життя. Ніякі організації, товариства, гуртки не сміють бути тільки чимось офіційним; не сміє бути ніякої диференціації, виплеканої штучно, не повинні дробитися сили тільки на те, щоби більше людей могло верховодити. Тут жива, молода кров, чиста душа і незрадливе, товариське серце повинні бути тими елементами, які еднають всіх до одної акції. Дальшим поколінням молодіжи треба дати стяг не сплямлений. На конгресі молодіж повинна була се відчути. Треба сподіватися, що відчула, бодай кращі сили з-поміж неї. Зійтися разом хоч би лиш на те, аби побачити свою безсильність та загулюканість — також багато значить. Той конгрес, який би він не був, повинен принести добрі наслідки”...

У перший день з їзду, 2 липня, у залі теперішньої Львівської філармонії відбувся на честь ювіляра святковий концерт. Саме про цей концерт залишилося найбільше спогадів, а тодішні газети надрукували чимало рецензій на нього.

„Концерт, — звітувало „Нове слово”, — відбувся при битком заповненій салі надзвичайно торжественно. Такого підйому духу не бачили ми вже давно. На концерті був присутній сам ювілят, якого вітала чисельно зібрана молодіж і старша громада ураганом оплесків, що тривали кілька хвилин. Ювілятові вручено від академічної молодіжі срібний вінець з написом „Великому учителеві — українська академічна молодіж”. Сам концерт пройшов так гарно і велично, що був одним

великим доказом широких артистичних аспірацій львівських українців та немалої праці комітету академічної молодіжі для вшанування ювілею Івана Франка”.

„Святочний концерт з честь Івана Франка, — повідомляло „Діло”, — можна зачислити до найбільш удачних, які у нас були останніми часами. Його програма була різноманітна, майже пестра, раз у раз лунала революційними фанфарами гімну, то западала в чорну, мрячну меланхолію журби до поезій Ювілята і Шевченка, то заносила свіжим запашином подувом „Веснянок”, то проходила у класичну музику фортепіано і скрипки”.

„Ювілей Франка, — писав у своїх спогадах, які вперше були опубліковані 1956 року в № 9 „Вітчизни”, Михайло Микиша, учасник концерту, — відзначався в найбільшому філармонійному залі Львова. Зал і сцена з великим портретом Франка були надзвичайно красиво декоровані і оздоблені квітами та теплими поздоровчими написами. В центрі бельєтажу була ложка, призначена для ювіляра. Ложу оздобили і оформили золотою лірою, від ложки нарівні з нею йшли тополеподібної форми декоративні дерева, поступово спускаючись до самісінької сцени, оповитої гірляндами троянд, які красиво звисали вниз. Обабіч сцени встановили дві великі тополі, майже натуральної величини. Зал виглядав надзвичайно святково, урочисто, нарядно.

Після вшанування ювіляра відбувся великий концерт. З неабияким хвилюванням я прийняв надану мені високу честь першим виступити з ювілейним поздоровленням і відкрити концерт. Думаючи про ці події, я згадую кожную хвилину цього щасливого моменту в своєму житті. Вийшовши на сцену для привітання, я, природно, звернув свій зір на ложку ювіляра, але там нікого не було. Франко скромно сидів у другому ряді в партері. На пропозицію перейти у відведену для нього оздоблену, нарядну ложку він відповів:

— Я лише був пастух свого народу і така ложка — не для мене, дозвольте мені бути тут.

Франко залишився сидіти в другому ряду партеру.

Після урочистого вшанування з оваціями, насиченими глибокою, щирою любов'ю і повагою до ювіляра, відбувся концерт. На концерті мені акомпанував нині найстаріший український композитор заслужений діяч мистецтв професор Львівської консерваторії Станіслав Пилипович Людкевич.

Після мого виступу був оголошений антракт.

По закінченні концерту Іван Франко пройшов за куліси і сердечно подякував усім учасникам концерту. І досі вчуваються мені

слова Франка. З великою теплотою говорив він про мою участь у ювілейному концерті”.

Спогади Станіслава Людкевича „Перший франківський концерт” уперше були надруковані 1942 року в газеті „Львівські вісті” від 30 травня. „Від цього 25-літнього ювілейного концерту в честь І. Франка, — писав він, згадуючи 1898 рік, — почалось пошвавлення на музичному полі. Члени „Академічної громади” стали більше цікавитись співом і вписувались у члени „Бояна”, а звідтам виділились у самостійний хор „Бандурист”.

Вже наступний, 40-літній ювілей Франка довелося мені організувати в трохи інших умовах, у великій залі філармонії при участі „Бояна”, „Бандуриста” та Музичного товариства ім. Лисенка. Тоді Лисенкові солоспіву виконував визначний співак із Києва Микиша, та й мій „Революціонер” був уже в кращому виді та в кращому виконанні.

Та настрої на цьому другому концерті і на комерсі був далеко не той, що на попередньому. Франко не промовляв, не жартував, а сидів мовчки, із обвислими руками, задивлений у далеч. Таким його і схопив апарат фотографа. На комерсі просив співати сумних народних пісень і, коли хор співав „Чорна рілля ізорана”, сидів непорушно, похиливши голову на стіл. Сумнішого комерсу я не пам’ятаю”.

Теплі спогади про вечірку, влаштовану після концерту, залишив Михайло Микиша („Вітчизна”, 1956 рік). Святкування відбулося у ресторані „Народного готелю”, що на вулиці Сикстутській (зараз В. Дорошенка). „Зал українського Народного готелю, — писав М. Микиша, — був святково оздоблений квітами, декоративними деревами і з великим портретом ювіляра в квітковому обрамленні. Гірлянди троянд тягнулися до крісла ювіляра. В залі в два ряди були розставлені стільці з невеличкими інтервалами, на яких розмістилися делегації. На вечорі були присутні кілька хорових капел, що спеціально приїхали на ювілейні торжества і по черзі виконували улюблені пісні ювіляра, частину з яких він сам співав ще в студентські роки. Іван Франко був великим знавцем українських народних пісень і з любов’ю слухав їх у виконання хорових капел.

Він був дуже схвильований і в своїй промові з сльозами говорив:

— Мої любі друзі і браття! Я не заслужив такого великого свята, такої пошани, яку ви тут мені зробили. Ви мені тут приписуєте у моїй скромній літературній і громадській праці щось таке надзвичайне, а я всього-на-всього був слугою свого народу, вірніше мовити, його пастухом і, як Мойсей, сорок років виводив свій народ з пустелі, з темряви і злиднів на широку, свідому, світову щасливу дорогу...

Він не міг далі говорити через хвилювання, через сльози, що душили його.

В залі був присутній Франків лікар, який забороняв йому виступати: здоров'я Франка в цей період було дуже кволе, він страждав від важкої форми ревматизму рук і ніг; слабшала робота серця”.

Це був той комерс, який С. П. Людкевич назвав найсумнішим із тих, на яких йому довелося бувати...

„Коли закінчився тиждень ювілейного вшанування Франка у Львові, — продовжував М. Микиша, — були організовані під керівництвом товариства „Бандурист” ювілейні концерти в містах Західної України: у Самборі, Стрию, Сколе, Коломиї, Тернополі, Підволочиську, Скалаті, Тереховлі, Бережанах, Ходорові, Делятині, Дорі, Калуші, Чернівцях та ін.

Останній, заключний, прощальний ювілейний концерт відбувся у Львові. Він перетворився на справжнє свято українського народу.

Наступного дня на вокзалі відбувся мітинг у зв'язку з успішним завершенням ювілею, присвяченого Франкові, і від'їздом делегатів, що приїжджали на ці свята.

З особистих зустрічей і бесід з Іваном Франком я виніс тверде переконання, що це була людина гуманна, проста і мудра. Мене вражала Франкова надзвичайна працьовитість. За раз заведеним робочим режимом він вставав дуже рано і, незважаючи на виснажливий літературний труд, завжди знаходив час для громадських справ. В українському Народному готелі можна було частенько зустріти людей, що прагнули звернутися до Франка за всілякими консультаціями. Тут були вчені, літератори, композитори, фольклористи, хормейстери, артисти і багато людей інших професій.

Серед тих, що мали справу до Франка, я зустрічав і своїх земляків-киян — професора Київського університету, мистецтвознавця Деля Барта, вченого-літературознавця Перетца, моїх колишніх педагогів, директора київського музею Д. М. Щербаківського. Серед відвідувачів Франка можна було зустріти людей не тільки різних професій, але і різних національностей. Відвідувало його і багато студентської молоді.

Вже в Києві я випадково зустрів професора Перетца. Зустріч з Франком справила на Перетца велике враження. Він розповів, що для роботи над дисертаційною темою „Щастя” йому потрібно було розшукати відповідний грецький літературно-філософський матеріал, якого бракувало в київських бібліотеках. Вчені, до яких він звертався, не могли подати йому потрібних довідок. Іван Франко розповів молодому вченому, що потрібний йому матеріал він може знайти в бібліотеці

Британського музею в такому і такому відділі. В Лондоні, коли Перетц туди поїхав, слова Франка підтвердились. Перетц розповідав далі:

— Франко буквально полонив мене як людина надзвичайно високої ерудиції, з великим знанням іноземних мов, блискучою ясною пам'яттю, яка давала змогу оперувати численними цитатами.

Закінчуючи, він сказав:

— Коли ви мене запитаете, що таке щастя, то я можу сказати: свою коротку зустріч-бесіду з Франком я вважаю для себе найбільшим щастям у своєму житті”.

Невдовзі № 29 „Громадського голосу” повідомив про те, що частина молоді, яка була незадоволена результатами з'їзду, на своїх зборах ухвалила провести у жовтні конгрес української радикальної молоді. Метою конгресу мала бути організація та освіта молоді у суспільних питаннях та підготовка її до роботи серед народу, до чого завжди закликав Іван Франко. Збори вибрали комітет, який повинен був скласти програму з'їзду та зайнятися його підготовкою.

Розділ V

З'ІЗДИ І РЕЗОЛЮЦІЇ

Торжества продовжувались. Як завжди, найбільше уваги їм приділяв „Громадський голос”, хоч і з деяким запізненням. У № 28 від 10 липня повідомлялося про січове свято в честь Івана Франка, яке відбулося 1 червня у Звенигороді. У ньому взяли участь січовики зі Львова, Гаїв, Глухович і Під'яркова. Командував січовиками генеральний осавул Ярослав Веселовський. Співав січовий хор із Глухович. Вільноручні вправи та вправи зі списами демонстрували одночасно 100 осіб. Зібрано дохід 70 корон 74 сотики, який відіслано на ювілейний дар.

12 липня завдяки читальні „Просвіта” та січовій організації відбулося свято на честь Івана Франка у Ясениці Сільній.

Учителі приватної гімназії у Городенці зібрали на дар Франкові 83 корони. „Громадський голос” у № 28 подав їх прізвища та суму пожертви: „А. Крушельницький 20 К, П. Годованець 8 К, М. Задорожний 8 К, А. Клюк 8 К, В. Костащук 11 К, Я. Кульчицький 8 К, П. Лебіщак 8 К, М. Навроцький 8 К, Л. Семків 3 К, О. Федів 1 К; з-поза збору жертвували п. Раствецький 5 К, Добротвір 1 К, М. Козанкевич 1 К; разом 90 К”.

Гроші для ювіляра збирали на весіллях, концертах, хрестинах та інших заходах. Бувало, що той, хто складав пожертву, персонально запрошував до складки ще когось. Ця практика „викликування” була заведена серед молоді, і про її результати повідомляли „Шляхи”, зокрема в № 7 за 1913 рік:

„Молодіж на дар Франкові. На вкладкову книжечку Крайового Кредитового Союзу ч. 3896 зложили в коронах і кличуть т. т.:

Р. Дашкевич 2 (18 осіб): М. Терлецького і Р. Шипайла в Кракові, Л. Лепкого в Бориславі; Котецький В. 2 (8 осіб): Твердохлібівну, Д. Тунівну, О. Степанівну з Вишнівчика; В. Бандрівський 2: В. Целевича, Козака, Ю. Чайківського — всіх зі Львова; Ю. Охримович 1: Чмолу, Индишевського і Цирбу — зі Львова; Ф. Федорців 2: В. Гриніва з Бучача, Д. Зілинську і О. Навроцького зі Львова.

Система викликування звісна: Пересилається переказом гроші з покликанням числа книжечки 3896 на адр. Крайового Кредитового Союзу Ринок 10 у Львові і на відтинку записується імена викликуваних. Виказ буде друкуватися в кожному числі”.

13 липня 1913 року відбулися, як повідомив „Громадський голос” у № 30 від 24 липня 1913 року, загальні збори повітової Січі в Коломиї, на яких була прийнята ухвала „висказати велику вдячність і пошану нашому великому письменнику і громадянину Іванові Франкові з нагоди його 40-літнього ювілею письменницької і громадської праці та візвати всі січі в повіті, щоби зайнялися у себе устроєнням свята в честь Івана Франка і зібрали у себе датки на ювілейний дар”, а аматори з Гвіздця за виставу „Украдене щастя” зібрали 15 корон і відіслали їх у дар Івану Франку, так само як аматори з Бурштина за виставу „Пан Штукаревич” зібрали 10 корон, а на цю суму „зложилися Карпо Коритко, Дмитро Николайко син Гриня, Яким Орищин, Юлія Дишкантівна, Іван Терешків, Осип Харамбура, Юрко Хованець, Михайло Марійчин, Осип Дискант, Зофія Процюківна, Розина Івахівна, Лев Процюк, Еміль Терешків, Михась Котик, Михась Кирик, Василь Гладій і Стефан Будник”.

Товариство „Січ” у Попелях, що біля Ясениці Сільної, з фестину зібрало 22 корони і також надіслало у дарунок І. Франкові.

27 липня, як повідомляв „Громадський голос” у № 31 від 31 липня 1913 року, „відбулися святкові збори з викладом тов. Яворовського та відчитуванням творів т. Кириловичем — у честь Ів. Франка. Зав'язано місцевий комітет для збирання грошей на ювілейний дар. Сего самого дня устроєно також таке свято в Воскресінцях з викладом тов. Волянського та відчитуванням творів Ів. Франка т. Навчуком. Планується об'їхати в той сам спосіб цілий повіт”.

Із запізненням прийшло повідомлення, що 24 червня Франкове свято відбулося в Канаді. Його влаштували українські студенти семінару на Вегревіль. Відбувся концерт, який, на думку „Громадського голосу” (№ 32 від 7 серпня 1913 року), „випав гарно, коли взяти під увагу нашу безсильність на чужині. Дуже сильно дається відчувати брак людей, які б могли і хотіли повести та збудити до життя маси фермерів і робітників. Тому, на жаль, мало що осталося грошей на ювілейний дар Івана Франка, бо через непогоду а почасти через рутенську байдужість було мало учасників”. Зібрали шість доларів 19 центів.

30 липня 1913 року № 167 „Діла” повідомив, що 28 липня в Підгірках коло Калуша помер наймолодший брат Івана Франка Онуфрій. „Вийшовши перед 13 роками зі своєї вітцівщини в Нагуевичах, — писала газета, — він закупив у Підгірках досить значну земельну власність, на

якій зі своєю родиною прожив до смерті. Був о 3 роки молодший від І. Франка і яко мало письменний не брав майже ніякої участі в публічному життю. В[ічна] й[ому] п[ам'ять]!”

Про кончину Онуфрія повідомив Івана Франка син Тарас, який якраз був у Підгірках: „Помер стрийко Онофер нині рано 23 VII. Похорон у середу рано. Може би Тато з Петром приїхав на похорон, а Петро з тиждень пробув. Тут ягоди відійшли, овочів нема, їди обмаль і та пісна, але можна витримати. Вибираюся з судією Насадією на довшу прогулянку”.

Онуфрій разом з Іваном Франком 1903 року продали ґрунт у Нагуєвичах і в Підгірках купили поле, яким надалі користувався Онуфрій. Він обіцяв заплатити за частку Іванові Франкові, але не заплатив. Не було з чого.

Єдиним джерелом, із якого виходить, що Іван Франко був на похоронах брата, є спогади відомого художника Григорія Смольського, надруковані 1956 року у № 6 журналу „Жовтень”. „На похорон брата Франко приїхав зі Львова, — згадує Г. Смольський. — Я був тоді гімназистом вищих класів, учився в Станіславі і в той час був дома. Мені було дуже цікаво побачити Франка — такого відомого, визначного письменника і громадського діяча. Про нього скрізь говорили, ми про нього чули не тільки від старших людей, а й з книжок. Між собою ми, гімназисти, сперечалися, дискутували про нього. Навіть у підгорецькій читальні селяни говорили про нього як про визначну особу.

Раз, вертаючись з гімназії до бурси, ми прочитали великі афіші про те, що у Станіслав приїжджає сам Франко і буде читати свою поему „Мойсей”. Така вістка нас схвилювала дуже, але на ту зустріч нас не пустили.

Нагода побачити Івана Франка трапилась на похоронах Онуфрія Франка. Разом з батьком я пішов на цей похорон, бо переказали, що приїхав брат покійного зі Львова Іван. Це було пополудні, в погідний день. Гріло тепле сонечко, і я не відчував сумного похоронного настрою. Не пригадую собі ситуації похорону ані людей, тільки добре пригадую білу стіну хати, освітлену сонцем, під якою стояв Іван Франко.

Я стояв напроти нього. Моя вся увага і зір були сконцентровані на ньому. Весь час я вдивлявся в нього і не чув ані не бачив, що кругом мене діється.

Він був мовчазний. Обома руками зняв з голови капелюх і, опустивши руки вниз, придержував той капелюх двома долонями, — пальці у нього були паралізовані.

Прикро було, дивлячись на нього, згадувати слова Коцюбинського: „Невеличкий, хоч сильний мужчина...”

Франко був одягнутий у довгий легкий коричневий реглан. Подібного кольору костюм. Не був у вишиваній сорочці, як звичайно його малюють. Краватка невибаглива, спадала недбало і ховалася в заламах коміра реглана. На обличчі худорлявий, волосся рудаве, задуманий, але держався рівно, просто. Не було в ньому зарозумілості, самовпевненості, але глибока внутрішня зосередженість. Стояв нерухомо, неначе розгадував загадку життя і смерті.

Мені було дуже жаль його, що він так терпить, але не мав сміливості підійти до нього і допомогти йому. Це зробив один із селян підгорецьких — високий, кремезний, червонощокий Стефан Максимішин. Він сміливо, без підслесливості підійшов до Франка, щось йому шепнув, взяв від нього капелюх і став поруч.

При ньому здався Франко на цілу голову нижчий, смагляво-блідий.

Я вдивлявся в постать Франка, хотів назавжди зберегти в пам'яті його образ.

Похоронний хід ішов селом, доволі далеко треба було йти на кладовище. Франко ішов разом з усіма, мовчазний, вдумливий. Я ішов позаду. Стефан Максимішин не відступав від нього ані на крок. Після закінчення обряду пішов Франко коротшою дорогою через наш город і подвір'я додому, Стефан Максимішин закурив і каже до мене і тата: „Треба такому чоловікові допомогти! Це не звичайний, але виїмковий чоловік”. І я дивувався тому неграмотному Стефанові, що він відчув велич духу тої вже зломленої фізично людини”.

Через три місяці — ще одна біда в родині брата: 6 жовтня 1913 року помер найстарший син Онуфрія Яків...

Проте були і ясні хвилини... Про одну із них оповіла вчителька із Ходорова, маловідома українська письменниця Северина Хабаровська, спогади якої опублікував журнал „Жіноча доля” (№ 6 за 1926 рік): „І ходорівська земля вшанувала гарно ювілей Івана Франка повітовим святом, яке складалося з святочного концерту й вистави Франкового „Учителя” і яке згуртувало майже все населення повіту — як інтелігенцію, так і міщан та селян. По святі філія „Просвіти” вирішила послати до ювіляра депутацію і нею передати йому найкращі вінки, а також і писані привітання, складені в прекрасній теці, що її артистично виконав Володимир Мурський.

Мені також випала честь належати до цієї ювілейної депутації і навіть іменем її вітати ювіляра в його хаті. Нині хочу згадати бодай один мент з тої ясної хвилини відвідин, яку сам ювіляр назвав білою рожею.

Про день і годину прибуття депутації ми заздалегідь сповістили ювіляра. Він ждав нас. Вийшов сам назустріч і ввічливо попросив до хати.

Увійшли ми до неї з почуттям, з яким входять до святині, бо це ж ми входили до хати велетня духу, мужа, осяяного ореолом духових самоцвітів мучеництва і самопожертви.

Постать його, повна достоїнства, величі й поваги, а разом великої любові й ніжності, зворушувала нас і бентежила, захоплювала й оне-смілювала. Почула себе малою дитиною, яка в день батькового свята стає перед ним, щоб невдатними словами й марними подарунками нагородити велику батьківську любов, труд і посвяту. Ні! Це марніше почула себе: бо ж дитина не годна обняти своїм дитячим розумом величі посвяти й жертви батьківської, а переді мною стало в цю хвилину повне самовідречення, терпінь, посвяти, болю й муки ювіляра, який

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї...

Сердечний погляд ювіляра підбадьорив мене, і я почала слова привіту. Стояв тихо і уважно слухав, вставляючи голосно замітки. А в мент, в який я, не можучи знов знайти слів досить сильних на заяву нашої любові і пошани, прохала його, щоб він, як вибачливий батько, оком своєї великої душі глянув у глибінь сердець наших, які з молитовною почестю клоняться до стіп його, співаючи йому радісний гімн слави і подяки за превелику його жертву для народу, — заміткою його були сльози, які дорогоцінними перлинами заблистіли в його зболілих очах і скотилися по його стурбованім, стомленім лиці.

По привіті він підходив до вінків, які депутація установила вздовж шаф, і приглядався до них уважливо. Затримався довше перед великим терновим вінком з китицею білих рож і червоними стрічками, на яких яснів золотий напис...

- Від кого цей вінок? — запитав.
- Від жіноцтва ходорівської землі.
- Чому ж терновий? — усміхнувся неначе.
- Бо тернова ваша слава.
- А червоні стрічки?
- Це червона кривава стежка, яка йде через ваше тернове життя.
- Золоті ж букви на ній?
- Це вже сліди вашої високожертвної сорокалітньої діяльності.
- А ця китиця білих рож?
- Це китиця ясних хвилин у вашому житті, високодостойний ювіляре!

VI Поглянув на мене швидко й допитливо і тихо, і якось болісно сказав:
— І стільки їх не було... але... — додав у мент якийсь, — ця хвилинка, яку далисьте мені нині, є одною з тих білих рож...

III Хутко підійшов до стола, посунув у напрямі до мене свою збілочку віршів „Із літ моєї молодості“, видану в ювілейнім році, яких багато лежало на столі, і сказав:

— Візьміть це на спомин. Ці вірші ще з ясних днів мого життя, з хвилин білих рож...”

Про святкування ювілею Івана Франка в Коломиї широку інформацію подав № 170 газети „Діло“ від 2 серпня 1913 року:

„Комітет для святкування ювілею д-ра Ів. Франка в Коломиї поставив собі дві задачі: 1) Поширити пошану д-ра Ів. Франка серед найширших народних мас за поміччю відчитів і популярних концертів; 2) збирати датки на ювілейний дар д-ра Ів. Франка. Всі зібрані гроші відішле комітет в середині грудня 1913 до головного комітету у Львові.

В своїй праці знайшов комітет велику перепону у сеймових виборах, а відтак через вакаційні ферії. Все ж таки заходом комітету уряджено 6 популярних концертів, а то: в Коломиї, Вербіжі нижнім, Джурові, Воскресінцях, Пядиках і Раківчику. Крім сего пороблено заходи коло відсвяткування ювілею в Коломиї за поміччю академії та урядження цілого ряду відчитів і популярних концертів у всіх сусідніх селах і місточках.

Щодо другої точки, то зібрано дотепер 557,71 К, крім сего учительський збір гімназії зложив около 250 К яко перші рати на ювілейний дар.

Спис сих, що причинилися дарами на ювілейний дар:

Учительський збір української гімназії 261,00; збірки семінаристок в Коломиї: Грегорошуківна I р. 4,90, Гуцулів на I р. 8,42, Яшинівна II р. 16,00, Ліваківна II р. 12,00, Чепіга II р. 10,37, Побігуша II р. 3, Юрманівна II 8,50, Галя Біжик і Анна Крутинець семін. в Станіславові 13,12, Турчанівна II р. 6, Лаврівна II р. 4,51, Колодницька I р. 4, Гаваковська II р. 5, Березовська II р. 3,15, Сохацька II р. 2,19, Попадюківна I р. 10, Шухевичівна II р. 3,30, Фаловичівна II р. 3,14, Рисівна I р. 1,25, Тарнавська I р. 0,74, Янковська I р. 1,70, Кваснюківна I р. 5,44, Навальковська III р. 4, Максимівна I р. 10,14, Далавраківна I р. 1,64, Мартинківна I р. 2,50, Найданівна I р. 2,02, Лехниківна II 3, Гарматівна I р. 1,38, Слюзарівна III р. 3,63, Семйонівна III р. 5,37, Посацька III р. 8, Косовичівна I р. 1,50, Червінська II р. 5,50; крім сего з нагоди одержання свідоцтв зложили семінаристи II р. 25, III р. 2,70. — Збірка гімназійних учеників Гермак VIII 18,74, Майковський VIII 6,07, Воевідка VIII 1,60, Семотюк Андрій VIII 6,06, Депутат VIII 7,66, Сорохон VIII „6“ 1,84, Ортинський VIII „6“ 1,50, Дідух IV

„а” 4,64, Вишиванюк 2,04, Берлац Захар IV „а” 1,42, Француз IV „а” 1,33, збірка 5 учнів 4 „а” 3,20, Обрізків VIII „б” 2,38, Фезанюк VII 5,21, Рудик VI „б” 6,24, Левицький VI 5,18, Микитюк VI 1,10, Когут промислова школа 8,78, Винниченко VIII „б” 5,54, Іванчук VIII „б” 2,01, Микуля VIII „б” 2,40, Стефанюк IV „а” 1,52, Атаманюк IV „а” 1,22, Боюк VII „а” 5,52, Костащук V „а” 4,70, Василишин V „а” 6,44, Цибуляк V „а” 14,50, Семотюк Андрій VIII „а” 1, Марущак VIII „а” 1, Тросин VII „б” 6,50, Бабій V „а” 3,62, Петринюк VII „а” 2,34, Угорчик I „а” 3, Скібінський VII „а” 3,70, Кушнір VIII „б” 3,60, Данилович VIII „б” 1,72, збірка учеників IV „б” 5,12, Довганюк III „в” 1,70, ученики IV „б” 2,70, Ковбаснюк VI „б” 0,86, Кривоносіюк VII „а” 1,90, Букшований IV „б” 5,48; зложили Пушкар 1, Євген Кульчицький 1, Решетило з розпродажі карток 7,24, Пилипок з продажі карток 2,15, Берлад Іван складка 12,31, Осип Максим'юк учитель в Довгополю 5, кличе: Мих. Вахнюка в Перелі, Катрю Пудрівну в Яблоніці, Івана Віндика в Краснолі, Антона Сальварівського з Яблонова, Саркевича Володимира з Річки, Дудека Петра з Яворова, Поліщука Володимира з Бистриці, Заклинського Богдана з Кривополя, Івана Максимця з Жаб'я, Олексу Гаповича з Жаб'я, Матвійчика Миколу з Горішнього Ясенова і Михайлика Василя з Гриняви. Крім сего зібрано з популярних концертів около 100 кор. (чистого доходу). За комітет *Йосиф Чайківський* голова, *Іван Білоскурський* писар”.

4 серпня 1913 року газета „Діло”, як і всі інші часописи Галичини, повідомила сумну вістку про те, що 1 липня 1913 року, в п'ятницю, далеко від батьківщини, в Сурамі на Кавказі, померла Леся Українка. Вістка наспіла до Львова якраз після закінчення II Всеукраїнського студентського з'їзду та святкового пошанування Івана Франка... Він щойно пережив смерть брата Онуфрія. І знову важкий удар. Відійшла та, яку за руку вводив у літературу, з якою вів диспути, і хто в них мав рацію, вже не дізнається ні Леся Українка, ні сам Іван Франко. „Знов, — писало „Діло” у некролозі, автором якого був М. Лозинський, — приходиться писати посмертну згадку... Знов про людину, яка була пламенним стовпом на шляху української літературної творчості... після Михайла Коцюбинського — про Лесю Українку, яка була для української поезії тим, що Михайло Коцюбинський для української новелістики, — велетнем з авреолею безсмертності... А при тім, — так само як він — співала безсмертні пісні, носячи в своїм тілі смерть, борючись з нею довгі літа... Яка могутність духу — співати про красу життя, кликати до боротьби за волю, показувати людям шлях до ідеалу, — носячи в собі засуд смерті!..”

Невдовзі стало відомо, що велику поетесу похоронять у Києві...

„Нехай же її знеможене тіло знайде вічний супокій в рідній землі, в серці і красі України, в золотoverхім, на Дніпрових горах розкиненим, зеленню сповитим Києві, а безсмертні твори її духу яснітимуть в скарбниці української духової творчості як вічний пам'ятник її імені, образу думку і розігриваючи серце грядущих і грядущих поколінь, надихаючи їх любов'ю до свободи, краси і добра, і кріплячи їх в змаганнях до досягнення ідеалів, до яких злітав творчий Дух Покійниці”, — писало „Діло” у ті дні.

Газета подавала детальні звіти про приготування до похоронів та про самі похорони Лесі Українки. Звіти справляли гнітюче враження. Особливо вражала кореспонденція „Похорон української письменниці в російській державі”. „Сірою громадкою, — писало „Діло”, — в повнім мовчанні йде за труною українська інтелігенція. Іде вулицями великого міста, загубившись серед кам'яних колосів. Столицею своєю йде, серцем України, на „нашій не своїй землі”... Так мов би гурт переселенців десь у чужім краю спішненько ховав свого нещасного побратима, з котрим от заїхалось у чужу чужину, за широкі моря, за високі гори.

Поліції багато. І кінної й пішої. Певно, якогось могутнього войовника ворога ховають. Довго боролися з ним, нарешті побідили і убили, але страшно й мертвого. Ану ж устане, гнівний і могутній, ану ж не знати звідки візьме зброю й знову почне бій! Ні, ліпше забезпечитися загоді й оточити ненависну труну військом поліцейським. Отже, йдуть коло труни люди з шаблями, револьверами, затягають вузди коням, держать нагаї напоготові. А в труні — труп жінчини, а не войовника. Жінчини, що не вдержала би в знесиленій хворобою руці нічого, крім пера — але ж бо се перо було, певне, страшніше меча, коли навіть на трупа узброїлася.

Вінків багато, але нести їх в руках не вільно. Так, є таке слово „невільно”. В устах поліцейського воно звучить ще краще: „нельзя!” Так от „нельзя” нести вінків у руках, „нельзя” нести у руках навіть китиці цвітів. Бо се буде виглядати на якесь масове висловлення співчуття, на якусь урочистість процесії, а „поліцейський” ідеал українських похоронів — було б зволікти покійника в собачій будці на смітник і закопати скоренько на зорі.

Хтось пробує нести вінок кілька кроків, але в ту ж мить процесію бігом пересікає, штовхаючи близьких, поліцейський і грубим рухом вириває вінок з рук. А у тих, хто се бачить, таке вражіння, мов би хтось чужий підбїг і плюнув у лице.

І ще сумнішим повіяло духом над сірою громадкою, і ще нижче попустилися усі голови, ще чорнішою стала кров, що накипає на серці.

Хтось уступає в процесію з новим вінком, а на вінку червона лента. Мобілізується майже вся присутня поліція — і крамольну ленту здирають тут же, а вінки вішають десь догори ногами, обскубаний і голий. На просьбу родичів віддати ленту на пам'ятку, пристав говорить: „палучіте в участке”.

І ще нижче спускаються всі очі у діл, мовби й дивитися уже нікуди не можна, як тільки в сирій пісок брудної дороги.

Молодь пробує заспівати „Святий Боже” — і в ту ж хвилю виростають там поліцаї й кричать: „нельзя”! Замовкла на півслові православна молитва. Урвавшись, ще виснуть трохи в повітря покалічені звуки й гаснуть зовсім. А серед процесії у шапках ідуть поліцейські і поміж непокритими головами, неначе „полуштоф” (півквартивка) на церкві, чванливо синіють то тут, то там „форменния фуражки”.

Кладовище. Процесія стає, бо вхід од місця вічного спокою загороджений поліцією. Вона фільтрує тих, хто хотів би віддати „останнє цілованіє”. Якими законами руководяться — Бог її святий знає, та на кладовище не були допущені три чверті всіх присутніх. Коли загородили дорогу, якийсь пристав крикливо грозить товпі.

З тих, хто був пропущений на кладовище, може, лише двадцята часть була допущена до гробу — решта не попала. Ніякі заяви й протести не могли допомогти. От і муж покійної теж остався за бортом, і його не пустила поліція в огорожу.

Появляються й попи для панахиди. Складається імпровізований хор, якийсь студент виліз трошки вище, диригує, а до нього вже підходить околдочний надзиратель і питається, як його прізвище, аби записати. Довкола шамотаються шпіони і розпитують кожного наївного Українця про всіх, хто лише чим виділився, хоча би лиш фізіономією — і нотують собі у книжечках.

„Вічная пам'ять”... Але коли хтось із товпи затяг було її на інший мотив — аж здригнувся найближчий поліцай. Напружився, очі дивляться по соколиному — от піймає якусь крамолу. Але вслухавшись, зів'яв, бо то таки „вічная пам'ять”.

Прибув сам поліцмейстер: „Чтоб мне нікакіх прамов не било!” — І не було їх. Тільки вічну пам'ять співали й співали, але й на се крикнув пристав: „Давольно уже”. І замовкли.

Дівчина якась просить позволення самій власноручно покласти китицю цвітів на могилу — „нельзя”... І підійти до могили, уклонитися їй чолом низько до землі, за труд, за віщі слова, за священничі дари — „нельзя”. „Нельзя” почувати, „нельзя” проявити хоч би в колінопреклонінню свій тихий сум і горе — „нельзя”.

А потім почався „разгон публіки”. Буквальний розгін. Панночок, женщин штовхали в спину, кричали „провалівай пока ціла”. Ставши на чийсь могила, поліцейський чин заглядав через голови до огрядки, де в глибокім мовчанню стояла рідня покійної, бажаючи ще хоч хвилию побути коло дорогої могили — говорив: „Да что, ані там до вечора что-лі будут толочся!”

І крикнуть хотілося: „Та чи ви люди, чи звірі? Во ім'я якого ж проклятого принципу топчетесь ногами по найсвятішому, що є в душі людській? Та невже ж ваш гидкий обов'язок простягається аж так далеко, щоби знущатися над горем, над маєстатом смерті?”

Безсоромна брутальність, яку просявила українська поліція під командою „самого” ген. Скалона на похоронах української поетки, кладе пятно сорому на всю російську самодержавну імперію. Так поведуться не державні функціонери, а хіба озвірілі дикарі.

І діється саме се в столиці України, де стоїть пам'ятник Богдана, що віддав Москалеві нашу рідну країну. Се нікчемна наруга над знесиленими. Се важка образа цілого українського народу, на яку він не може остати довжним відповіді. Х”.

№ 173 київської газети „Рада” від 12 липня 1913 року опублікував телеграму співчуття Івана Франка Олені Пчілці у зв'язку зі смертю Лесі Українки.

„Літературно-науковий вісник” (том LIV) присвятить пам'яті Лесі Українки книгу за жовтень-грудень 1913 року. Відкривався часопис публікацією передсмертної повісті Лесі Українки „Екбаль — ганем”, яку вона писала спеціально для цього журналу. Всього шість сторінок друкованого тексту. Це мала бути повість про життя, становище і психологію арабської жінки. Не встигла, не дописала... Далі йшли до сліз зворушливі спогади Л. Старицької-Черняхівської „Хвилини життя Лесі Українки”. Ірина Стешенко помістила критичну статтю „Поетична творчість Лесі Українки”, почавши дослідження з книжки „На крилах пісень” 1892 року. Світлій пам'яті Лесі Українки присвятив свою „Баладу моря” Микола Вороний. Далі була вміщена критична стаття М. Євшана про Лесею Українку як явище в українській літературі під назвою „Леся Українка”, а за нею — вірш Григорія Чупринки „На могила Лесі Українки”. Питанню екзотичності сюжету і драматизму у творах поетеси присвятив свою статтю Андрій Ніновський. Хоч би хтось згадав у своїй публікації про участь у долі та творчості Лесі Українки Івана Франка — ніхто...

6 серпня 1913 року вслід за Лесею Українкою відійшов Михайло Комаров, який свого часу приймав Івана Франка у себе в Одесі.

Відомий етнограф, бібліотекар, громадський діяч в літературі виступав під псевдонімом Уманець. „Один за одним, — із сумом писав Володимир Дорошенко в останній книзі ЛНВ за 1913 рік, — кидають нас старі діячі наші, ветерани українського руху в Росії. Скільки їх уже поховали досі. І от ще одна могила, невблаганна смерть узяла ще одну жертву... В далеку, неповоротну путь пішов од нас Михайло Федорович Комаров...”

16 серпня № 182 „Діла” повідомив, що на ювілейний дарунок Івану Франку на вкладову книжку „Дністра” № 8 000 надійшло 11 885 корон. Ювілейні святкування продовжувалися. Про них регулярно повідомляла преса.

„Діло”, вівторок, 26 серпня 1913 року: „Доброміль. Заходом Секції Укр. Студ. Союзу в Самборі відбудеться в Добромилі в четвер дня 28 с. м. в салі магістрату ювілейний концерт в честь Івана Франка, По концерті забава з танцями. Весь дохід на ювілейний дар!”

„Діло”, середа, 3 вересня 1913 року: „З нагоди ювілею 40-літньої діяльності д-ра І. Франка відбудеться в неділю дня 7 вересня с. р. в містечку Яблоніві (пов. Печеніжин) великий маніфестаційний обхід зі слідуною програмою: 1) О 12 год. в полудне з площі коло читальні „Просвіти” (зарінки) рушить торжественний похід на місцевий ринок, де відбудеться святочна академія (під голим небом). 2) З поворотом до Читальні (по академії) похід розв’яжеться, а о годині 3 по полудню відбудеться в салі Читальні представлення драми Ювілята „Украдене щастя” (в 5 діях). Українці печеніжинського і коломийського повітів! Звиваємо Вас і пригадуємо Вам Ваш обов’язок прибути до нас на се велике свято. Спішіть всі і прибувайте численно до Яблонова, щоб гідно могли ми віддати честь великому Каменяреві, що своєю невтомною літературно-громадянською діяльністю промостив Україні до сонця шлях! — Пам’ятайте отже на день 7 вересня. В разі непогоди все відбудеться в салі читальні „Просвіти”. — Комітет”.

Ще одна втрата. В Коломиї після тривалої і тяжкої хвороби на 75 році життя помер Михайло Білоус, власник друкарні, брат покійного директора гімназії Теодора. Разом з Іваном Наумовичем він почав випуск газети „Руска Рада”, і саме завдяки його виданням „все більше прав в українській літературі здобувала народна мова”.

1 вересня посол д-р Євген Олесницький на ювілейний фонд Івана Франка склав 500 корон. „Діло” від 24 вересня 1913 року, повідомляючи про це, подаровану суму надрукувало цифрами та прописом.

Продовжував інформувати про торжества і „Громадський голос”. № 37 від 11 вересня повідомляв:

„Ювілейні концерти в честь І. Франка в Тернопільщині. Секція У. С. С. в Тернополі взяла собі за задачу спопуляризування діяльності нашого Ювілята серед тих селянських мас, для котрих Він тільки напрацювався і тільки натерпівся. В тій цілі задумала уладити ряд концертів по селах. До сеї пори уладжено два концерти в містечках Озирній і Микулинцях.

В Озирній відбувся концерт в салі громадського уряду, котру відступив даром бурмістр, на жаль, при дуже малій кількості слухачів. Вражала передовсім неприсутність селян і міщан, для котрих головню сей концерт був призначений. Се є потрохи доказом їх байдужості, але головна причина була та, що користаючи з гарної погоди, місцеві люди були зайняті пільними роботами.

В Микулинцях відбувся концерт в неділю 7 вересня в великій салі величавого дому „Просвіти“, який по викінченню буде окрасою місточка. Розпочав концерт проф. Я. промовою, в котрій вказав на величезне значіння Ювілята для українського народу. Продукції мужеського хору, котрий відспівав „Ви хотіли б“, „Закувала зозуленька“, „Чорна рілля“, „Даремна пісне“ і „Задзвенімо“, декламацію Франка „Каменярі“ і дует смичковий нагородили присутні невмовкаючими довший час оплесками. Закінчився концерт відспіванням „Ще не вмерла“. — Публіка як на Микулинці подещо замало численна. З-поміж інтелігенції найбільше було народного учительства, яке ставилося майже в комплекті, чим дало ще один доказ своєї ідейності“.

Несподівано виходить вереснева книжка ЛНВ. У ній посвята: „Іванови Франкови в сорокалітє його літературної діяльності в глибокім поважанню присвячує сю книжку редакція „Літературно-наукового вісника“. Журнал відкривався посвятою Михайла Грушевського „Сорокалітній подвиг“. „В сорокаліття великого подвигу, відданого народові, країні, нації — честь і поклін! — писав М. Грушевський. — Великій силі, невмирущій і непобідимій, як стихія, не стриманій перешкодами, не зламаний ударами, не зв'язаній прикростями і розчаруваннями, болями й нещастями життя.

Великому духові, повному скарбів мислі і чуття, блискучому многогранному, відшліфованому на точилі вселюдської культури, що переломлював в собі все горе і муки, поривання і надії рідного життя.

Великому трудові, неустанному, кипучому, внутрішньою силою переповненому, широкому і різнорідному без міри, як розбуджене життя приспаного народу, котрому служив.

По слову апостола він спішив віддати на будові його все, що могло знайтись у його під рукою: чисте золото наукової мислі, дороге каміння

натхнення, і камінь і дерево і тростину праці — навіть механічної, чорно робочої, невдячної, котрої не цурався також, не вважав для себе занадто низькою і непочесною, коли справа йшла про потреби рідного життя.

Повний почуття обов'язку, важкого, гіркого, що вів його тернистими шляхами через хащі і зарослі вікового перелогу приспаного народного життя, він спішив окупити своєю працею і смілим пожертвуванням те, що занедбане і утрачене було легкодушністю і пасивністю попередників.

Вдивлений в будучину, він поривав за собою сучасників. Тугу свого особистого життя розпускав в горі народу, накликаючи до солідарності жертв і страждань. І пісня його, повна безвихідного суму в сфері особистих почувань, звучала як похідний марш, як військовий клич, коли він звертався до свого народу.

Все життя його і творчість були культом громадського і народного подвигу. В таємних сховках душі, в темних заглибинах минувшини, на картах історії нашого життя шукав він заповідливо того, що могло б підняти в громадянстві нашім самопочуття, настрої, енергію, потяг до труду і подвигу і віру в його успіх.

Довгим рядом в його творах поетичних і наукових проходять постаті подвижників праці, героїв громадського обов'язку, зворушуючи читача, вдаряючи в созвучні струни його душі, підіймаючи його настрої моральний і громадську енергію.

Але кінець кінцем для сучасного українського громадянина в сучасних обставинах трудно знайти сильніший приклад, яскравішу постать, як самого сорокалітнього подвижника. Сам він — се найцінніший, найвеличніший твір сеї кипучої, безмірно багатой сорокалітньої творчості.

Всім малодушним, всім маловірним він міг би сказати: „А я?! Чи тяжкі обставини, чи гірка історична спадщина, чи задушлива суспільна атмосфера сучасна перешкодили мені робити мою роботу, живе діло відродження? Чи зможуть супротивні сили згасити огонь в душі людини, раз розпалений ясно?”

Воно горіло і горить — се полум'я труду і подвигу, тепер як і сорок літ тому. І ніякі сили не годні загасити його”.

З оглядом та критикою наукової діяльності Івана Франка виступив у цьому журналі Олександр Колесса (стаття „Наукова діяльність Івана Франка”). Висновки О. Колесси категоричні: „Письменницька творчість Ів. Франка, усі її категорії впливають із того самого джерела його психіки, якої основні елементи треба брати і прояснювати як цілість. Не можна її крвати на куски, не можна відділювати поета від повістяра, белетриста від ученого, літературного критика і публіциста від історика літератури і фольклориста, — бо всюди, в усіх родах його

творчості і громадянської діяльності проявляються ті самі головні пружини й розгінні сили його психічної динаміки.

Перша така пружина — се непереможне бажання бути передусім цілим, повним, просвіченим, живим і діяльним чоловіком, зв'язаним всіми нервами із сучасним життям свого народу, його потребами й задачами, змаганнями й устремліннями. З сего основного бажання пливе його запал до науки, до знання, до розуміння здобутків вселюдського духу і загальнолюдської культури, щоб перенести їх до свого рідного краю, защепити серед рідного народу. Се бажання формується у нього в стрійну ідеологію суспільно-громадянської служби, у могутнє, як категоричний імператив, безоглядне і постійне стремління, якого висловом є отся апострофа до „розума-бистроума“:

Порви пута віковії,
 Що скували думку людську!
 Двигни з п'їтьми люд робучий,
 Розхитай в нїм яснї думи,
 Розрости бажання волї,
 Виплекай братерську згоду,
 Поеднай велику силу,
 Щоби разом дружно стала,
 Щастя волї добувала!

Сей категоричний імператив гримить у „Каменярах“ і каже хоч би ціною власного життя ламати скалу, що лягла на шляху до кращої будучності рідного народу, до ідеалів „освіти, свободи, широкого індивідуального та громадського розвою“ [Ювілейна промова Франка 30 жовтня 1898].

Сей внутрішній могутній розказ стати на громадянську службу у свого народу, дальше перешкоди, які знаходив він з боку своєї невідготовленої суспільності та гніт з боку оборонців старого суспільного устрою, лиш зміцнювали та підбадьорювали вродженого йому бунтарського, свободолюбного духу-революціонера.

Громадянська ідеологія Франка знаходить тривку підпору в його критичнім умі, скріпленім наукою, і бореться із другою групою складових сил його душі, — із творчою спроможністю, із чуттям і уявою поета, із бажанням індивідуального самовислову. Де автор зумів злити собі обі ті сили в один відруховий покид, сконцентрувати їх, як сочка проміння сонця, — там вродилися такі могутні суспільні твори, як „Каменярі“, „Мойсей“ і ін. Вони горять і запалюють.

У першій із тих студій старається він стати на становиську наукової критики естетично-психологічної, зближеної до естопсихології Геннекена, бажаючи виключити із строго психо-естетичних дослідів всяку самовільність, залежну від індивідуального смаку з одного, а догматизму з другого боку.

Сій теорії не все міг він остатися вірним — бо мусив іти за покликом тої основної могутньої сили, що в'язала його з сучасним життям.

„В кожному часі, — каже Франко про себе, — дбав я про те, щоби відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей” (Ювілейна промова 1898).

Сей інтерес для злости дня і потреб сучасних поколінь не дозволив Франкові вдержатися в зачерчених теоретично рамках і провадив його в літературно-критичних нарисах так про чужих, як і про своїх письменників в напрямі його власної суспільної ідеології.

На тій дорозі пішов він слідом Драгоманова, але устерігся від його односторонності. Драгоманов, так як російські критики Чернишевський, Добролюбов і ін., а пізніше Михайлівський, — вважав літературні твори немов за оптичний прилад, в якому відбивається життя даної суспільності, і при помочі якого він може заглянути в її соціальну структуру.

Франко, ознайомлений із згаданими критиками, звертає якнайпильнішу увагу на суспільний підклад даного літературного твору і його зв'язь із життям, користується його оцінкою для пропаганди своїх індивідуальних етичних поглядів та своєї суспільної ідеології, — але за вихідну точку при такій оцінці у нього звичайно артистичний хист автора, та літературно-естетичної цінності його твору, — хоч опісля звертає часто знов в напрямі своїх ідейних поглядів і стремлень.

Сю прояву бачимо у Франка і в його нарисах про західноєвропейських письменників, як Золя, Віктор Гюго, Мопассан, Ібсен, Гавптман — і російських творців, як Тургенев, Салтиков-Шчедрін, Успенський, Толстой і українських поетів і повістярів, як Шевченко, Марко Вовчок, Кониський, Нечуй-Левицький, Леся Українка, Кримський, Самійленко, Винниченко і ін.

Він захоплюється артистичною вартістю великих європейських творців, — але піддає їх нівелюючій критиці із становиська своєї суспільно-етичної ідеології”.

Критику Івана Франка Олександр Колесса визначає як ідейно-естропсихологічну або естетично-ідейну. „Історик літератури, — стверджує він, — дає у нього тверду підпору працям критично-публіцистичним, а сучасний критик оживлює його історично-прагматичний виклад. З особливою ясністю виступає ся проява в його працях, що відносяться

до українського письменства, якому присвятив він найбільшу частину свого життя і своїх духових сил.

Згідно із основною прикметою свого живого, рухливого, усестороннього інтелекту не обмежується Франко до одної категорії нашого письменства, або до одного якогось періоду. Він з рівною увагою і старанністю розсліджує наші найдавніші пам'ятки, як і найновіші літературні твори.

Франко розвіяв у значній мірі ті хибні погляди, які панували у його попередників на старинний і середній період нашого письменства. Заслужений історик нашої літератури Огоновський цинив лише найновіший період українського письменства, — а в старинному періоді бачив поза словом о полку Ігоря — одну лише мертвечину та недостачу зв'язи з сучасним життям.

Франко, ідучи за показом визначних учених західноєвропейських й російських, і своїх власних спеціальних, монографічних дослідів, відслонює і в нашому старинному письменстві тісну зв'язь із сучасним життям, зв'язь із тодішньою літературою західної Європи й Візантії, відшукує виплекані на рідній царині буйні поетичні парости, заглядає бистрим оком до наших старинних літописів і легенд. „Чудо Климентія в Корсуні” — розсліджує поетичну рідню „Слова о полку Ігоря” та знаходить продовження того роду творчості в „Слові о Лазаревім воскресінню” — дає нам основу на найновіших європейських дослідках оперту студію про перенесеній на нашу землю визначний старохристиянський роман „Варлаам і Йоасаф”, якого Буддійська основа, орієнтальні притчі та християнська етика й апологетика приковувала до себе увагу читачів і дослідників — отвірає перед нами чарівний світ старинних апокрифів і легенд, від імлою сповитих вірувань космогонічних та переказів старого завіту до буйної історії християнства, та до есхатологічних вірувань про кінець світу і життя позагробове, веде нас до тих самих світів, які зображені і в староіндійських пуранах і Гомеровій Одисеї і в Віргілієвій Енеїді і в безсмертній Дантовій Божественній Комедії — одним словом, Франко відкриває перед нами нові літературні обрії, реконструює багату нашу давню культуру та вказує нове життя на тих просторах старинного письменства, де добачувано давніше сумерком вкриті напів завмерлі пустирі. Його дотепер чотиритомне видання „Апокрифів і легенд з українських рукописів”, яке дає нам, окрім цікавих, в великій частині нових, ніде ще не опублікованих текстів, основні вступні студії, здобутки європейської науки і своїх дослідів — не має собі рівного в цілій Слов'янщині і дає цінний вклад до загальноєвропейської науки”.

Далі автор статті наголошує, що велика заслуга Івана Франка є й у пізнанні та оцінці середнього періоду українського письменства, яке письменник-учений показав на широкому тлі культурних взаємин між Україною, Польщею і Західною Європою, виявивши ті літературні явища, які „вибивалися з моря мертвої схоластики і заплутаної полеміки на вищій рівень творчості” і були тісно пов'язані з розвитком тодішньої української культури. Тут і творчість ченця-громадянина Івана Вишенського, і нові причинки до історії української старовинної драми загалом, а вертепно́ї та великодньо́ї зокрема, і забу́ті образки підкарпатської літературної творчості („Карпато-руське письменство”), і українські вірші від XVI до XVIII століття, і новий погляд на історію Богогласника.

Середній період українського письменства Франко показує у зв'язку із великими історичними конфліктами, в нових обрисах, в нових формах, в нових проявах бурхливого політичного руху і свіжих подихів культурного життя Західної Європи. Проте „життєвий нерв Франка і його ідеологію, — пише О. Колесса, — зачіпає найглибше українська література XIX в., якій присвятив він окрім спеціальних праць більше як три четвертини свого „Нарису історії української літератури” (1910 р.) і цілий ширший історично-літературний огляд найновіших появ п. н. „Молода Україна” (Льв. 1910)”.

Всупереч пануючій на той час думці про „Нарис історії української літератури” О. Колесса вперше дає цілком об'єктивну оцінку цьому творові Івана Франка. „Нарис історії української літератури, — писав він, — хоч написаний, як зазначив сам автор, серед незвичайно трудних умов, відзначається в деяких партіях шириною погляду та тими смілими, виразними лініями, які проявив Франко у своїх коротших нарисах історії українського письменства, прим., в огляді, поміщенім в російським енциклопедичнім словарю Брокгавза і Ефрона.

Як усі письменські праці Франка, має і сей його нарис, як признає сам автор, „при всій своїй науковій об'єктивності певну індивідуальну закраску”, особливо в тих партіях, які сам автор оброблював монографічно”.

Олександр Колесса вважав, що як історик літератури Іван Франко схилявся до історико-порівняльного методу, який підкріплювався психологічно-естетичним аналізом: „Сполучує він в собі історично прагматичну точність Пипіна із шириною літературних обривів і багатством порівнювального матеріалу, який прим. бачимо у Веселовського, Дашкевича або Брандера.

Однак Франко не обмежується догматично в рамках ніякого одного спеціального критичного чи історично-літературного методу — а при-

строює метод до предмету досліду так, що його з боку методичного характеризує — влучно і в пору примінюваний еkleктицизм.

І як історикові літератури, і як критикові-естетикові стає Франкові до помочі ще одна велика опанована ним галузь знання — фольклор, яким він побіч Драгомансва займався практично і методично, зазнайомлюючись із найновішими здобутками, які дає нам на тім полі європейська наука.

Окрім великого впорядкованого фольклорного матеріалу дає він нам з того обсягу неперебрану скарбницю знання у своїх історично-порівнюючих студіях над українськими народними піснями, які появилися недавно як відбитка із „Записок Наукового Тов. ім. Шевченка” у збірнім томі. (Львів, 1913)”.

Незрівнянно великими вважає О. Колесса заслуги Івана Франка на ниві розвитку української мови, хоч теоретичним мовознавством він не займався. Він свідомо старався зблизити літературну мову Галицької України до мови Великої України і, „користуючись здоровим лексичним матеріалом цілої нашої етнічної території, затримуючи звукову систему і морфологію південноукраїнського діалекту, витворити одноцілу всеукраїнську літературну мову”.

„Під його пером, — писав О. Колесса, — стає українська мова органом і строго наукових дослідів і найвищих летів людського духу та поетичної уяви в країну ідеалів і найніжніших відрухів глибоким чуттям пронизаного людського серця”.

О. Колесса пророкував Іванові Франкові визначне місце у пам’яті народу. „В своїй і науковій, і публіцистичній, і белетристичній діяльності, — писав він, — поклав Франко стільки могутніх „гранітових квадрів” в підвалини нашого народного розвою, дав стільки того буденною муравлиною працею здобутого, як він сам висловився — „труску і обломків”, — влив стільки цементу, щоби споїти розірвані частини народної будови, реконструювати, відтворити її підвалини, кинув стільки світла, що прояснює нам дорогу до великих ідеалів будущини — що міг він, як його Мойсей, сказати до свого народу:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незламнім завзяттю;
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духу печаттю!”

Микола Вороний опублікував у збірнику диптих, присвячений Іванові Франку:

Іван Франко — трибун народний,
 Пророк-ватаг, ратай-співець
 І громадянин благородний...
 Як той Орфей, герой рапсодний,
 Він з неба віщий посланець!

Іван Франко — мов дух стихії,
 Що творить в нас і серед нас,
 Що будить сили молодії,
 Руїнує зло, живить надії
 На Україні в лютий час!

Іван Франко — могутча сила,
 Як гордий дуб, міцний граніт,
 Котрого буря не зломилла,
 І хоч верхів'я опалила,
 А він красує сорок літ!

Чолом тобі, життя стражденне!
 Хай стисне зранена рука,
 Як меч, перо своє натхненне!..
 Хай сяє нам благословенне
 Ім'я славетного Франка!

Це перший вірш диптиха. Другий вірш — короткий парафраз поезії Івана Франка із „Зів'ялого листя” „Тричі мені являлася любов...” — мав назву „Ave Regina” (Микола Вороний був одним із небагатьох, хто знав тайну Франкового серця):

Вперше хлопчині всміхнулась вона,
 Як своє свято справляла весна
 І завітчалася рідна країна...
 Дзвонами в золоті сонця бринів,
 Душу хвилюючи, спів:
 Ave Regina!

Ріс він у мріях... І серце красу
 В себе вбирало, мов квітка росу;
 Він же, побожно схиливши коліна,
 Слухав, як шелестом лісу і трав
 Голос таємний співав:
 Ave Regina!

І він зустрів на дорозі своїй
Ту, що була королевою мрій...
Боже! Яка чарівна каватина
Хвилею щастя з душі піднялась
І переможно лилась —
Ave Regina!

Стоптані перли, зів'ялі листки
Вслали його перехресні стежки...
Зрадила доля мужицького сина!..
Але й останній свій ронячи цвіт,
Серце їй слало привіт:
Ave Regina...

Наступна праця у збірнику — нарис М. Євшана „Іван Франко”, в якому автор характеризує Франка і як суспільного діяча, і як поета-творця. Опираючись на принцип Франкової праці, викладений у його ювілейній промові з нагоди 25-річчя літературної творчості у 1898 році, М. Євшан зазначає, що письменник є одним із тих нечисленних творців, які цілком свідомі того, який ефект зробить їх літературна праця, кому і для чого вона має служити і в чому має бути її сила. „Знав те, — писав М. Євшан, — чого не знав ніколи, наприклад, Гоголь, викликаючи вражіння інше, як би був хотів, чого не знає досі ще українська поезія (з малими виїмками), чого не знає взагалі творець, що пише в екстазі, в запалі творчій. І тому Франко дійсно відчував потреби хвилі, жив все „теперішнім” життям, знав його люки, все затикав їх, цементував те, що розсипалося, давав людям щоденний корм. Одним словом — творчість його виростала з життя — і була для життя. Се становить її вартість, її цінність і капітал, се дає їй її широту та інтенсивність”.

Однак це ще не вся правда. „Творчість не є лише праця і виконання своїх обов'язків, посвята себе народу, — се й вивільнення себе, своєї індивідуальності у цій праці. Говорити про ті дві сторони психіки Франка і його діяльності, — твердив М. Євшан, — се значить говорити властиво про їх боротьбу. Франко весь час боровся сам з собою, суспільний робітник боровся з поетом — і тільки в тій боротьбі скристалізувалась його психіка. Се також треба з гори зазначити, щоб не попасти в гріх догматичного трактування справи. Догматизм тільки стає причиною, що ми любимо поета лише за якусь одну, симпатичну сторону в його творчості, за його суспільні ідеали чи проповідь або за декілька лише лірик в стилі „modern”. А цілий чоловік, цілий творець, його лабораторія духу — для нас закриті.

В цитованих вище словах Франко типічний суспільник. Один з тих, які можуть з'явитися тільки на нашому ґрунті і взагалі в момент національного розвою якоїсь нації, подібний до того, який ми переживаємо. Ми більше потребуємо народних робітників, як творців. І тому творці кажуть собі: будьмо робітниками, покиньмо горді замисли; так багато чорної роботи, а так мало рук до неї. І запрягають себе наші творці, т. є. творчі одиниці в тачки, здавлюють свій розмах творчий, щоб тим вірніше і чесніше служити громаді. Франко в кілька літ по своїй промові знов ударив в ту саму струну в одній із своїх лірик:

„Я поборов себе, з корінням вирвав з серця,
усі ілюзії, всі грішні почуття,
надії, що колись вільніше ще дихнеться,
що доля ще й мені всміхнеться,
що блиснуть і мені ще радощі життя.
Я зрікся їх на все. У тачку життєву
запряжений, як наймит той похилий,
я мушу так її тягти, покіль живу,
і добре чую се, ярма не розірву
і донесу його до темної могили”...

„Я зрікся мрій” — се типічна формула таких людей, як Франко, їх кожночасне рішення свого шляху життєвого і творчого. Але разом з тим — се вічна „нещирість” супроти себе творців, які намагаються бути лише робітниками „на народній ниві”. „Я зрікся мрій”, говорять; але забувають, що ота власне надвижка духових сил, яка дозволяє їм ангажуватися в суспільну працю — се й єсть мрія. І про Франка сказав навіть такий скучний чоловік, як Огоновський: „А вже ж ніде правди діти, з природи він є ідеалістом і з'являє наклін до романтизму”. Бо хто живий може зрестися мрій, і хто, позбувшись мрій, був би здібний запрягти себе на ціле життя до тачки?”

Щоб зрозуміти Івана Франка, М. Євшан пропонував приглянутися ближче до того, як формувався його талант і чому він став саме таким, а не іншим. Першу добу чи фазу Франкової творчості М. Євшан окреслив просто — це Джеджалик. „Розглядаючи ту першу добу Франкової творчості, — писав М. Євшан, — хочеться вірити, що якби не спеціальні обставини життя, то хто знає, якою дорогою був би пішов його розвій. Обставини життєві найчастіше ломлять людей і характери, убивають в зароді ідеалізм молодої душі; але, з другого боку, є типи, що тільки зіткнувшись з життям, „розчарувавшись” в нім, здібні викресати огонь

свого духу. Катастрофи і невдачі життєві можуть бути пробним огнем, усвідомленням шляху, і вони найчастіше дають характерам людським те, що називаємо дозрілістю”.

На думку М. Євшана, навчання в гімназії, читання без розбору, шкільні вправи зробили І. Франка начитаним, але не давали йому орієнтації і не вплинули на вироблення літературного смаку. До Львова після гімназії він прийшов незорієнтованим у новому середовищі. Мусив признатись: „Я опинився серед спорів язикових і національних, котрі були для мене майже зовсім чужі і незрозумілі, то й очевидно не міг у них знайти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік”.

„В результаті, — продовжує М. Євшан, — тогочасна літературна продукція Джеджалика не виділялася нічим понад пересічний степень тодішнього літературного життя і смаку, і творча думка зовсім не шукала собі своєї дороги, а йшла з руслом, приноровлювалась неначе до обставин... Найбільший твір його з того часу, повість „Петрії й Довбущуки”, друкована в „Друзі” 1875-76 рр., найкраще характеризує тодішнього Франка. Він являється висловом Франкового романтизму, але не того, який розбиває старі форми літературні і приносить новий зміст, але того, що світ бачить в таємничості, поплутаних пригодах і екзотичній фабулі. Такий „романтизм” побутував тоді найбільше в польській літературі в Галичині, і письменники, такі як Захаріясеви́ч або Валерій Лозинський, здобували собі популярність публіки творами вроді „Zaklęty Dwor” або „Zakopane skarby”. Сам Франко признається до тих впливів, як і до впливу повісті „Rinaldo Rinaldini, straszny bandyta włoski”. Впрочім самі бачимо той вплив в „Петріях і Довбущуках”; автор своєю фантазією тут не сягає поза опришків, фантастичні і дикі гірські околиці, укріті скарби, страшну ненависть родів — стереотипні фабули тогочасної белетристики.

Починають одначе й тут бриніти злегка нові нотки, в третій частині своєї повісті Франко легко повертає на нову дорогу. Починає ворухитись його думка і громадське сумління. Петрій думає про широку громадську діяльність, жде часу, коли зможе ужити величезних Довбушевих скарбів на планову національну працю, тимчасом вкладає частину капіталу до банків, аби росли проценти. Тип жида Ізака Бляйберга теж багато говорить: він знаходить відвагу бути не звичайною жидівською п'явкою, яка лише в суботу здібна до благородніших почувань, але людиною наскрізь чесною і безінтересовною — він має навіть силу опертися загалом жидівському на чолі з рабином, який його виклинає. — Ще кілька літ — і Франко стане Бляйбергом в своїй суспільності.

З Джеджалика стане Франко Мироном...”

Саме тоді Франко зазнає впливу нових ідей М. Драгоманова, які привели молодого хлопця у тюрму. А після виходу з тюрми — обструкція, виключення з „Просвіти”, заборона читати газети у „Руській бесіді”, матеріальна нужда, бойкот колишніх товаришів, важка праця задля шматка хліба, інтриги, знову тюрма, етапи. „Отсей переломний момент в життю Франка, — писав М. Євшан, — важний і вартий уваги тому, що рішає й про характер його творчості. Як в силу обставин його особисте життя було й мусило бути невпорядковане, — така сама мусила бути й його діяльність. Життя стануло перед очима молодого літерата в усій своїй страшній повазі, треба було йому з місця ставити чоло, не було часу готувитися до систематичної, організованої боротьби. І його діяльність мусила бути скрізь доривочна, зачіпати цілу масу справ і питань біжучого життя суспільного, політичного, економічного та літературно-наукового. Він опинився неначе в хаосі, на все мусив реагувати, не можна було сконцентрувати всіх сил на чомусь одному. Тепер не можна було бути „літератом”, треба було відповідати на ті квестії, які ставило само життя. І Франко починає укладати свою літературну програму, ставити собі цілі в літературній праці”.

Нову програму і теорію праці, пише далі М. Євшан, Франко чітко виражав на сторінках часописів, у яких на той час працював. Уся белетристика і поезія того часу — це сильна залежність від теорії, від тих думок і поглядів, які виробив він серед нових обставин і під впливом нових ідей: „Лесишина челядь”, переклад „Повені” Золя, вірш „Наймит”, серія образків „Борислав” і „Каменярі”. „Тисячні естетичні правила, — цитує М. Євшан Франкові слова із статті „Література, її завдання і найважливіші ціхи”, друкованої у „Молоті” за 1878 рік (с. 209-215), у якій Іван Франко вступив у гостру полеміку з Іваном Нечуєм-Левицьким, — повставали і щезали в протягу століть, — для нас вони пропали і стали пустою фразою; головне діло — життя. Значить література і життя мусить стояти в якійсь тіснішій зв'язи. Се за всі віки виказує фізіологія і психологія, котрі кажуть, що кожний чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражінь дійшло до його свідомості, — і відтак ті елементи може викомбінувати, складати, ділити і переформовувати; але щось зовсім нового, зовсім відірваного від світу його вражінь чоловік ніколи не міг і не може сотворити. Се був той мимовільний, несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного списателя”.

Відповідно до того Франко ставить літературі цілі й завдання. Вона має давати не лише „образ життя, праці, бесіди, думок” певного часу,

але також „повинна при всім своїм реалізмі в списуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок”. „А яка ціль такої роботи?” — питає Франко — і сам відповідає: „Очевидячки така: вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворити з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих, а усунення злих боків життя, — значить зближувати інтелігенцію з народом і закріпити її до служби його добру. Без тої культурної і поступової цілі, без тої научної підкладки і методи література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому не потрібною, нічийому добру не служачою, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді”.

Ці думки, за словами М. Євшана, чітко характеризують погляди тодішнього Івана Франка на літературу: науковий реалізм і поступова тенденція — це єдині умови розвитку літератури і, як твердить М. Євшан, „іншої він не годен собі навіть уявити”. „Як бачимо, — продовжує автор статті, — се живцем перейняті доктрини російських реалістів школи Писарева з одного боку, а з другого — теорії, які вложив Золя в свій „експериментальний роман”. Про літературу не прийнято було говорити в тих кругах, не покликуючись на психологію, фізіологію, медицину, патологію, педагогіку, суспільні ідеали і т. д. І Франко не тільки являється гарячим пропагатором тих клічів, — він старається їх примінити практично в своїй белетристичній діяльності.

Найкращим висловом тої теорії — думка Франка ще до 1878 року — „в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелігенції”. — Двох думок, очевидно, про се бути не може, що, виконавши такий план, Франко міг сотворити річ дійсно капітальну, щось, як Золя в своїй „Історії Ругон-Макартів”. Але плану того виконати йому не вдалося, і він встиг дати тільки поодинокі фрагменти, а не систематичну цілість. Очевидно — обставини тодішнього літературного життя, а відтак і обставини особистого життя автора не могли тому поспособляти. Але й сам автор завинив немало через свій нахил розпочинати нараз багато праць і кидатися на всі можливі поля літературної та наукової праці. Все ж таки те, що Франко дав з того циклу — доробок літературний значний і міг би сам один запевнити йому видатне місце в історії літератури”.

Далі М. Євшан зупиняється на збірці „В поті чола”, повістях „Воа constrictor”, „Борислав сміється” і „Захар Беркут”: „В поті чола”, образки з життя робучого люду, видані в 1890 році з переднім словом Драгоманова — се частина того плану, власне доробок новелістичний Франка за весь той період. Всі вони — ті новели — частки автобіографії

автора, як він сам каже: „Майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють краєвиди тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами”. Автор, як бачимо, кладе натиск передовсім на документальність, що так скажу, своїх новел. Отже на їх правдивість і на зміст, а не на літературний їх бік. І се з точки погляду того реалізму, скажімо, навіть натуралізму, який він викладав зовсім правильно. Йому більше важні ті пекучі квестії, які тут порушені, як їх літературність. Люди, які простягають до нас руки з тих образків і просять о поміч — отсе центр тих новел. Франко вповні досягає того, чого хоче: будить заінтересування і співчуття до тих людей, що в поті чола працюють, відкриває нагу правду життя, його рани, недомагання, неблаганність. Тенденція авторові дорога річ, як ми бачили, і він не забуває накликувати, вказувати дорогу; не так словами, як типами, картинами, освітленням матеріалу.

Більше ще свобідно виповідається Франко в своїх оповіданнях з бориславського життя, з-поміж яких об'ємом та обробленням вирізняється повість „*Voas constrictor*”. Тамті новели робили пригноблююче враження, але не безнадійне. Там ми могли підійти до тих людей, втерти їм сльозу, допомогти. Тут ударає Франко вже в трагічні струни. Бистрий розвій фабричного життя разом з усіми злочинами, моральним упадком, низькими пристрастями, які з собою приносить — має тут якусь демонічну силу, яка роздавлює все, що попадеться під руки. Тут вже окрема логіка життя, наші оцінки тут не підходять. „Борислав сміється”... над усією філософією, над тими, що попадають в руки всяких п'явок-спекулянтів і йдуть на дно, як і над самими експлуататорами людської сили, здоров'я і щастя. Особливо сильне враження робить „*Voas constrictor*”. Помимо всього тут Франко виходить поза свою тенденцію, зображуючи трагічну постать Германа Гольдкремера, виявляє психологічний талант в високім степені і заходить в такі нетрі людської душі, в яких вже не можна орієнтуватися після програми самого автора.

Окремо стоїть історична повість Франка з 1882 р. — „Захар Беркут”, в якій маємо малюнок життя прикарпатської Русі з XIII ст. Повість написана так, що попри фабулу зачіпає ідеї, цікаві для сучасної людини. Малюючи організовану під проводом Захара боротьбу проти Монголів і проти бояр — він не раз вкладає в уста героя палкі промови, які відносяться й до нас. Громадівство — се був ідеал, в ім'я якого Захар так успішно боровся і якого не давав нікому нарушити. І закінчуючи повість Франко таки не втерпів, щоби не закликати вже просто від себе до читачів: „Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се

жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку вмираючи говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?”

Цей другий період творчості письменника, на думку М. Євшана, закінчився на початку 90-х років. Саме тоді завершується кристалізація Івана Франка і його творчої індивідуальності. „Бо — як би не дивитись на всю творчість Франка до того часу, — зауважує М. Євшан, — треба признати, що чистих, ярко індивідуальних тонів вона не мала, хоч в українську літературу в Галичині внесла нову і свіжу струю. Як індивідуальність творча, Франко не розвинувся вповні, не станув на свій ґрунт”.

Це відбулося пізніше, і Франко вийшов із канонів Джеджалика та Мирона та став собою — Іваном Франком, і еволюція ця найбільше виразилась у його поезії. М. Євшан називає це крахом натуралістичної доктрини. „Вихідна точка того наукового реалізму, який так догматично прийняв під кінець 70-х рр. Франко, — пояснював, — була, як знаємо: студії життя в усіх його проявах, вівісекція суспільного організму, виявлення цілої його машинерії. Задача дуже принадна, і озброєний в здобутки природничих наук Золя сотворив колосальну епопею сучасного життя. Але зробити се міг тільки Золя, після його ніхто не міг сього зробити в цілій європейській літературі, хоч багато авторів спокусилося на се. Нові часи, видно, не давали вже таких кріпких нервів, як мав Золя, і на його очах й натуралізм став в'янути, ставати лірикою. Лірика спочатку ховалася, була укрита під покірним спокоєм, але коли нарешті вибухла — панування натуралізму минуло. Не можна було заховати епічний спокій, описуючи життя, автор здригається сам на вид того, що мав описувати. І метода наукова провалилася. Соціальна совість стала головним мотором реалістичного малюнку, автор писав, аби висвободити себе з того тягару, яким лежала на душі та совість; і так сердечні почування, „лірика” взяли верх — і ученики Золя стали „імпресіоністами”. Там автор був тільки режисером величезної драми життєвої, — тут він непомітно сам стає автором, приймає участь в драмі, терпить, мучиться, шукає сам для себе виходу. Розглядаючи справу з становища самого автора — бачимо тут для нього критичний момент, який рішає про дальшу його діяльність. Перейшовши ту кризу — він висвободжується; вже не буде так безглядно проповідати, думки свої не буде висказувати в такій різкій та аподиктичній формі, на всіх його літературних творах буде видно життєвий досвід, ту вищу життєву мудрість, яка не судить а старається зрозуміти...”

Поставити границю цьому перелому важко, бо Іван Франко ніколи не переставав твердити тих самих думок і поглядів, а праця для суспіль-

ства була для нього найвищою метою. Але поруч з тим, на цьому етапі виростає новий Іван Франко, який, як уважає М. Євшан, „становить коректив до тамтого, загладжує всі занадто різкі тони”. Прикладом цього є перше і друге видання збірки „З вершин і низин”. „У першому виданню Франко виступає автором гімнів, закликів та програмних тирад, у другому — внутрішній зміст душі поета добувається щораз більше наверх, стає поруч. Там пісня його майже не виходила з кола суспільних справ і ними майже тільки жила — тут здобувається Франко на тони свої, особисті, відважується говорити про свою драму. І тут тільки можна говорити про Франка, як про індивідуальність творчу”, — доходить висновку М. Євшан.

„Я далекий від того, — заявляв автор статті, — щоб перечеркнути поетичну діяльність Франка до того часу. Її не можна перечеркнути вже хоч би тому, що серед цілого ряду віршоробів тодішніх і їх вимучених римів — Франко один дав щось серйозніше, що мусить бути записане в історії літератури як відродження поетичної думки. Я хочу тільки сказати, що Франкова поезія до половини майже 90-х рр. не виявила ще того, до чого він був здібний як поет, була тільки неначе підготовленням. Як в своїх новелістичних та повістярських пробах він старався бути на рівні з духом тодішньої європейської літератури, так і в поезії. Тут він ніколи не переставав бути в контакті з представниками поезії сучасної Європи і хоч би його численні переклади та смілі плани стверджують се на краще. Але на весь той доробок поетичний треба дивитися як на „суспільну службу”, бодай як на одну з її форм. Се, звичайно, не осуджує її, коли вона тільки може витримати критику, але се робить її вузькою, дає їй спеціальні цілі і чинить близькою тільки для спеціально дібраної громади читачів. Така поема, як „Панські жарти”, зображення останніх днів панщини в Галичині — мусила принести Франкові великий успіх, і досі се улюблена поема серед загалу сільської інтелігенції, — але вона не вистачала для того, аби ім'я Франка як поета зберегти на довгий час, серед дальших поколінь. Тільки після ліричної драми „Зів'яле листя” Франко забезпечує собі місце тривке в історії української поезії”.

Збірку „Зів'яле листя” М. Євшан вважає за „факт революційний просто в розвою творчості Івана Франка. Фрагменти тої збірки Іван Франко якось обережно поміщає між вірші другого видання „З вершин і низин”, а відтак застерігається перед читачем передмовою, в якій заперечує, що ліричний герой цих віршів не є він сам, а якийсь самогубник”. „Подавши до рук публіки „ліричну драму”, збірку лірик, яких Галичина перед Франком ще не бачила, — дивується М. Євшан, — і боятися за ті лірики, застерігатися в передмові! Се не проста некон-

секвенція, коли сам автор кваліфікує свої вірші як „отрую” і, видаючи їх, не солідаризується сам з ними! Се признак тої боротьби, яку мусив зводити сам з собою Франко, поки рішився видати такі вірші. Се ж, як висказався проф. Колесса в 1898 році — одинокий не тенденційний твір Франка, твір, в якому зображені муки заведеної любові! Тому збірку „Зів'яле листя” мусимо вважати за факт революційний просто в розвою творчості Франка — і не диво, що він сам не знав, як відне-стися до власного твору”.

Ота боротьба з самим собою, боязнь виявити свої почуття, свою душу, вважає М. Євшан, триває й надалі, створюючи дисгармонію між Франком як співцем сучасних ідей та Франком-ліриком із глибокими внутрішніми переживаннями. В тій боротьбі остаточно викристалізується талант письменника, який уже не боїться висловлювати в поезії самого себе, — і звідси починається „третя доба в розвою Івана Франка”.

М. Євшан звернув увагу і на той факт, що літературна діяльність Івана Франка при його активній громадянській позиції була завжди на другому плані, і з цим не можна не погодитись. У 1890 році він разом із М. Павликом заснував орган радикальної партії „Народ”, якому мусив віддавати багато часу, як і роботі в новозаснованій партії. На прожиття мусив заробляти репортерською працею, важкою і виснажливою, яка аж ніяк не могла сприяти нормальному розвиткові таланту. До цієї неймовірної зайнятості додається наукова робота і поїздка до Відня, звідки Іван Франко повертається доктором філософії. Через два роки він матиме право претендувати на кафедру української літератури. Обставини ніби сприяють тому, але міністерство освіти та віросповідань не затверджує Франкової габілітації через його громадську та партійну діяльність і два арешти.

Всі тогочасні літературні праці, зауважує автор статті, створені в антракті якоїсь іншої діяльності. Література, як признавався Франко Уляні Кравченко, лежала в куті і чекала свого часу. Тодішня белетристика Івана Франка — це ніби продовження його публіцистичних занять. „Тут він ще остається давнім Франком, — твердить М. Євшан, — кінчить говорити те, чого не договорив в статтях, порушує живі та актуальні kwestії і не журиться зовсім о їх літературне оброблення. До того й не все кінчить їх, — „Основи суспільності”, яких друк розпочався в „Житю і Слові” й досі лишилися не скінченими. Казка „Без праці”, — се переведення доказу, що фактично людина, не працюючи, не може жити і що всякі її мрії про рай „безробіття” зникають з хвилею, коли Іван дістанеться до такого раю. А повість „Для домашнього огнища” — дис-

кусія на тему основ подружого життя. Порушено тут впрочім стільки дразливих квестій, стільки ран сучасного великоміського родинного життя, — що до написання тої повісті треба було відваги і багато такту, аби не натрапити на закид „неморальності”. — Але тепер Франко сміло приступав до любої теми чи квестії. І певною рукою приступав до її оброблення в белетристичній формі. Перо його набирає певності, яку дає тільки великий досвід життєвий. Він свобідно може тепер приступати навіть до найтемніших закутків життя, знає їх, уміє зайняти відповідне становище, поставити діагносту, — дозволяє собі на гумор і сатиричне трактування тем. Де тема занадто дразлива — зробить її неначе видумкою, заховає жало, аби тим ліпше відтак вколоти. Одним словом — близькість, в якій Франко стояв до життя весь час, його публіцистична та дневникарська діяльність, вплинули досить виразно на його белетристику, дали їй нерв, актуальність...”

Новим полем діяльності для Івана Франка в цей період стала драматургія, проте і вона підпорядкована тодішнім його науковим заняттям історично-літературного та етнографічно-фольклорного характеру. „Взагалі, — вважав М. Євшан, — драма не була полем, на якому талант Франка міг розвинути, і крім ще двох одноактів, написаних вже на початку сього століття — „Будка ч. 27”, „Майстер Чирняк” — Франко більше драм не писав і від театру взагалі відвернувся. Бо драматургія — це зовсім окремий для себе світ. Можна працювати рівночасно і з однаковим успіхом на найрізномірніших полях, бути ліриком, повістярем, публіцистом, ученим, — але коли драматург, то вже весь і з цілою душею мусить віддатися драмі. І тільки ті, що тільки як драматурги працювали, добули те, чого хотіли і мали успіх. І тут не відіграє ролі ані артистична культура, ані інтелігенція — а талант в тім напрямі”.

Далі автор статті зауважує, що цей період завершується виданням 1898 року збірки „Мій Ізмарагд”. Указуючи, що Франко хотів, аби його збірка була написана такою мовою і робила на сучасне йому покоління таке враження, як колись на людей робила мова церковна, М. Євшан цитує уривок із передмови Франка до збірки: „В поетичній формі я бажав подати сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій і інших проявів чуття та фантазії, котрих теми черпані з різних джерел, домашніх і чужих, східних і західних, та котрі проте в'язались би в одну органічну цілість не якоюсь одною тенденцією, не одною догмою релігійною чи естетичною, а тільки спільним діапазоном морального чуття і темпераменту, через який пройшли, поки вилилися в ту форму”.

Свій намір поет виконав, пише критик, і збірка робить на читача відповідне враження: „Не так самим виконанням, не блиском пера, ані

віршів самих, а тою моральною силою та повагою, яку тут вложив. Тут показав Франко, як переріс самого себе і сучасне покоління, як далеко зайшов наперед і відбився в результаті від суєти сучасного життя, від того гамору, яким жили і живуть партії, гуртки і окремі люди. — І тут, на тій сповіді поета, яку він зложив в „Моїм Ізмарагді”, можна замкнути ще одну карту його діяльності, поки перейдемо до дальшої, найновішої”.

Після 25-літнього ювілею літературної праці Івана Франка, зауважує М. Євшан, починається для письменника нова доба. Його прогнали з польської газети, яка протягом десяти літ давала йому можливість заробляти гроші, він написав статті „Дещо про себе самого” і „Поет зради”, і на нього накинута зі всіх сторін, але, як образно каже критик, „песиголовцям були заткані роти, вони були примушені коли не до мовчанки, то бодай до оглядності в своїх виступах. Франко міг мати нарешті більший спокій — і розвинути як найширшу та найживішу літературну діяльність”.

Далі автор статті пише про те, що Франко отримав роботу в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, яке незабаром стало центром культурної праці для всієї України. Крім того ще був „Літературно-науковий вісник”, де Іван Франко став не лише постійним, найбільш плідним працівником, але й редактором (разом із М. Грушевським та В. Гнатюком). „Можна сказати, що з заснуванням того журналу прийшла нова літературна хвиля в Галичині, — писав М. Євшан. — Цілий ряд молодих, початкуючих авторів, поетів, белетристів, публіцистів згуртувався коло журналу — і тепер літературний рух закипів не на жарт. І Франкові припала в тім життю не мала роля, як організаторові. Літературна молодь не мала до кого іншого звернутися, як тільки до нього і гуртом обступила його. І цікаво: Франко добре почув себе серед тої атмосфери, до молодіжи віднісся вповні прихильно, навіть по-приятельськи, у всіх його тодішніх працях звучить прихильність до неї, симпатія до нової літературної хвилі, до нових напрямів, які почали діставатися до української літератури. Що більше: Франко сам стає до певної міри пропатором модерних напрямів. Пропатором остільки, що систематично старається знакомити українську публіку — в цілім ряді літературних характеристик — з найновішими творами авторів сучасної Європи, перекладає їх в цілості або в уривках. О скільки він пішов наперед в своїх теоретичних поглядах на справи літератури і мистецтва — доказують його статті „Із секретів поетичної творчості”. Головна їх прикмета: толеранція для найрізномірніших напрямів і струй. Але видно, що їх автор йде з життям сучасним, слідить за ним і хоче

його розуміти. Тому зближення його до молодшої генерації тодішніх наших літератів, прихильна взагалі оцінка їх початкових виступів. І відтак, коли Єфремов наробив крику своїми „Замітками читача” — „В поісках нової красоти” („Кіевская Старина”, 1902) — Франко став в своїй дискусії з Єфремовим в обороні молодих літератів. Він писав тоді: „Головна їх (белетристів) задача лежить в тім, щоб, як казав колись Шекспір, бути дзеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному зв'язку і в тайниках його душі, давати сучасності й поточності те, що Золя називав „людськими документами” в найширшій значінню сього слова. — В таку широку програму очевидно мусили ввійти і молоді письменники, бо те, що вони давали, було дзеркалом часу і „людськими документами” так само, як праці улюблених Єфремовим авторів”.

Однак, наголошує критик, Франко не любив, коли його ідентифікували з тою „молодою Україною”, ставили його в один ряд із молодими авторами або називали представником якогось „напрямку”, яким гордились літератори. Він зберіг свою самостійність і за неї був готовий вести дискусію на всі fronti. А надто дратувало письменника, коли хтось чинив із його творами так, як колись В. Щурат із „Зів'ялим листям”.

Далі М. Євшан зауважує, що життєвий досвід Франка мав вирішальний вплив на його творчість. Не визнаючи того партикуляризму, який почали виявляти молоді автори щодо мистецтва та літератури, Франко розходиться з ними. Розходиться не по-доброму, бо гостра критика письменника „молодомузівців”, які вважали себе представниками нової поезії, порізнила його з літературною молоддю.

Вся літературна і критична діяльність Івана Франка, продовжує автор статті, концентрується в „Літературно-науковому віснику”. У кожній книжці журналу у той час друкуються новели, повісті, поезії, переклади, наукові або публіцистичні статті чи рецензії Франка. Те все, за винятком публіцистики та деяких наукових праць і рецензій, літературних праць і характеристик, Франко згодом видавав окремими томами, головним чином у „Видавничій Спілці”. Разом із новими Франко видає і свої старі твори, наново їх редагуючи. Збірки новел містять, крім нових творів, і передруки старих, узятих із збірки „В поті чола” або ще не друкованих. „Полуйка”, „Сім казок”, „На лоні природи”, „Місія, чума, казки і сатири”, „Маніпулянтка”, „Батьківщина”, „Малий Мирон”, „Добрий заробок” — це збірки оповідань, які вийшли у той час. „Взагалі се ті самі „галицькі образки”, — писав М. Євшан, — які автор задумав ще в молодості, але сам Франко не старається додержувати систематичності ані одного плану. Він впрочім не дозволяв би йому тепер на оброблення деяких історичних тем (правда, з історії

Галичини, як „Герой по неволі”, „Різуни”) і других новел, які він трактує більше, що так скажу, особисто, а не як суспільні образки („На лоні природи”, „Сойчине крило” і др.). Зв'язок з біжучим життям, який був в новелах з циклу „В поті чола”, значно ослаб, майже урвався в тих новелах, — вони сильно відбивають в собі особистий настрій автора, або характер його наукових занять та інтересів. Бачимо з них впрочім невичерпану пам'ять того всього, що він коли-небудь бачив, зустрічав і пережив. Він не потребує бути залежним від своєї фантазії, не шукає за мотивами і темами, — він просто оповідає, позбувається неначе якогось баласту, який назбирався в його пам'яті і не дає йому спокою або місця для других, нових вражень. Оповідання йде рівно, без ніяких хитрих видумок, просто, без афектації і силування займати читача. Франко пише так, що читач мусить приймати ті оповідання як щось само собою зрозуміле. В тім спокою оповідань, в їх рівній бесіді, в простій композиції вся сила Франка. Тим способом він не заплутує проблем, про які хоче говорити, не висуває нічого проблематичного, що могло би дезорієнтувати читача, ставить квестію ясно, просто. Від часу до часу тільки почується якийсь дивний для його психіки тон, відізветься чужа струна, і бачимо, що вона перетягнена, не звучить гармонійно з іншими”.

На думку критика, зовсім виразно відзиваються ті струни в „Перехресних стежках” (1900) та „Великім шумі” (1907). Враження, які вони справляють на читача, М. Євшан називає пригноблюючим. „Якийсь надприродний елемент втискається в ті повісті, розбиває їх композицію, і хто знає — чи не самі творчі задуми автора. Зрозуміло, що не мав автор за мету в „Перехресних стежках” знеохотити читача до суспільної праці, яка не переставала бути ніколи головним ідеалом Франка. А прецінь настрої героя повісті безнадійний і в результаті він зовсім безсильний проти всіх тих фактів, які йому стають колодою на його життєвій дорозі і в праці. І повість закінчується безнадійно — триумфом якоїсь демонічної вбивчої сили”. „Що се за настрої? — питає далі М. Євшан. — Або що се за настрої, в якому Франко писав „Великий шум”, власне розділи кінцеві тої повісті, які ділають на читача, як повна грози містична візія? Се настрої чорної меланхолії, де чорні ворони залягають небо; настрої, який знаходить на душу несподівано, здавлює її, як спазм, і кладе перед очі дикі, страшні візії. — І тому я кажу, що ті повісті, яке б вони сильне вражіння не робили, викликають у читача небажані реакції. Небажані, очевидно, для цілості концепції тих творів, особливо в „Перехресних стежках”. В результаті переконуємося тут в одному по прочитанню тої повісті: коли особисте щастя чоло-

віка знищене, т. є. коли надії на те щастя пропали — пропадає також весь розмах до суспільної праці. Можна її трактувати тоді, як „песій обов'язок”, вона може дати забуття особистого горя, приспати на час голодну душу, — але не може дати внутрішнього вдоволення, дати зміст життю. Бо в душі буде все щось щеміти, щось домагатися свого вислову, щось буде вічною таємною журбою”.

Автор вважає, що і в тогочасній Франковій ліриці панує той самий настрій, „лише в сильніших висловах, в більше згущених образах”. Зокрема у збірці „Із днів журби” (1900), яка дала декому нагоду говорити про спад духу та енергії у Франка, чується, за словами М. Євшана, як щось ворухиться на дні поетової душі, щось щемить, як „дитя голодне”. Поет із запалом говорить про суспільну працю, співає їй дифірамби як праці, „що одна лиш може заповнять життя людини”. Але разом із тим бринить між рядками скорбна нотка, чути якусь гірку філософію поета, настрої, який остаточно виливається в слова:

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить,
і виспівать чуття важке та млісне,
все, що втіша і все, що веселить,
всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, що й досі груди в'ялить.

А в збірці „Semper tunc”, продовжує критик, ці настрої згущуються. Тут уже розкошує настрій самотності та духовного сирітства. Щось добувається з дна душі і допоминається тепла, світла і життя, але поет каже: „Не маю вас чим зігріти, мої діти, погаслий вулкан і мені самому холодно. Я видав все, що мав”. Настрій, від котрого віє морозом. Неначе чуючи це, поет намагається підшукати слова лагідні та повні ласкавої доброти, аби не тривожити читача і відвести його якнайдалі від тих настроїв, які сам переживає. Це лагідність і доброта людини, яка дійшла до краю терпіння і сирітства.

„Щось батьківське чується в тім голосі”, — твердить М. Євшан. І те батьківське, той настрій створює „Мойсея” — найкращий дарунок, який Франко міг дати українському народові, вершина, до якої дійшов поет-громадянин. „Мойсей”, — зауважує автор статті, — се, коли так можна сказати, остаточно зведення рахунку з кимсь, з ким малося до діла цілий час. Підносячи „найкращий дар весільний” українському народові, Франко чує право сказати тому народові все, що накопало йому в душі за весь час його діяльності. І в таку хвилю можна сказати своєму

народові дійсно все: і не пощадити батога для його гріхів і їдкої іронії та презирства за його деякі прикмети. Але все те говорить голосом, повним зрозуміння для тих гріхів і тої вдачі, голосом, повним глибокої, сумної життєвої мудрості, в якому врешті чується прив'язання, любов, прощення всього зла, якого зазнав поет за ціле своє життя від земляків. Бо колись він рішив: перти проти рожна, перти проти хвиль, вести свою лінію і працювати помимо всього, помимо безнадійності навіть. Праця, яку він робив сорок літ, була йому тачкою, до котрої він був прикований сумлінням хлопського сина. Міг від неї терпіти, упадати від її тягарю, проклинати свою долю „раба”, — але робив її до кінця”.

М. Євшан ставить у заслугу Франкові те, що він створив дитячу літературу, якої до нього не було, і плідно діяв як перекладач. „Франко, — стверджував критик, — єсть одним з тих нечисленних наших письменників, який усвоїв собі культуру заходу, слідив пильно за нею і старався все найшляхетніше і найкраще переціпити чи перенести на рідний ґрунт. Він перемандрував чи не всі літератури світу, від орієнтальних почавши, а скінчивши на модерних; розглядаючи їх і вчитуючись в них для студій, він „по дорозі” давав переклади, а коли сего не можна було, то перероблював, українізував мотиви, які вподобав”.

„За переклади шанують людей деінде, — писав М. Євшан, — польський поет Каспрович дістав за них катедру порівнюючої літератури. Франко може мати тільки ту моральну сатисфакцію, що запізнав нас з багатьма скарбами європейської літератури і збагатив скарбницю духу України”.

І закінчує свою блискучу статтю М. Євшан такими словами: „В 1914 році минає 40 літ від видрукування першого твору — вірша Франка. Сорок літ невсипущої, вичерпуючої, усесторонньої праці, яку при інших обставинах робить цілий гурт людей. І Франко не зломився на тому довгому шляху, витримав. Навіть нещастя, яке спіткало його в 1908 році, в найбільшій розгарі праці, він переборов і працює без впини далі, невтомно.

Не можна не подивляти тої сили, тої витривалості і енергії. Подивляти треба тим більше, коли знається, серед яких обставин він жив і працював, скільки перепон мусив усувати, аби можна працювати, скільки мусив боротися за існування і витрачувати свої сили на заробіток! І при тим всім він Франко, яким гордиться ціла Україна.

Українське громадянство обходить сього року ювілей його сорокалітньої діяльності — в цілім краю відбулися і далі відбуваються ювілейні торжества. Так, Галицька Україна має не один гріх за Франка на сумління. Мусить йому впасти тепер до ніг і очиститися з тих своїх

провин; мусить навчитися шанувати взагалі всіх, хто дає їй і вже дав духовний корм”...

Петро Стах у цьому випуску „Літературно-наукового вісника” присвятив Іванові Франку триптих „Чайка”.

Була у цьому випуску і стаття Ростислава Заклинського „Франко як публіцист”. Фактично це був реферат, прочитаний на честь Івана Франка під час II Всеукраїнського з'їзду студентів у Львові на академії 3 липня 1913 року. Автор піддає глибокому аналізу публіцистичну творчість письменника, зауважуючи, що у нього найголовнішим є думка, зміст кожної статті, а не форма, про яку він не вельми дбає. „Той зміст, — писав Р. Заклинський, — займає його виключно, як і його читачів, котрим подає просто нове евангеліє. З другого боку він працює пером на хліб, отже мусить — до певної міри — достарчити якусь кількість стрічок. Нема часу надавати своїм писанням гарну, викінчену форму. Навіть образи та порівняння служать тільки до еластичнішого представлення справи, а ніколи для декорації.

Часом — на взір російської публіцистики — убирає публіцистичну тему в форму літературного ескізу. Се творчість, що стоїть посередині між публіцистикою а красною літературою. Мабуть, для того, що вона вимагає більше часу і стараннішого оброблення — стрічається у Франка розмірно дуже рідко”.

Як завжди, коли мова йде про подібні статті, автор не міг не згадати історії цього питання і не з'ясувати стану публіцистики до Івана Франка: „О скільки публіцистика є дзеркалом дійсного життя, о стільки різко, навіть яскраво виділяються в українській публіцистиці три постаті перших провідників і пропагандистів соціалізму між українським (і польським) населенням Галичини, — постаті Драгоманова, Франка і Павлика. Зовсім так, як і в життю. Проти себе вони мали в народовецьким таборі людей з безперечним публіцистичним талантом, як Стефана Качалу, Володимира Барвінського, Данила Тянякевича, людей бистрих, з темпераментом, у котрих слова теж живуть. Але їм бракувало тої широкої освіти, яку мала згадана трійця українських соціалістичних публіцистів, і, головне, того розуміння суспільних відносин, яке вони черпали із соціалістичної критики сучасного суспільного ладу.

В розвитку української публіцистики згадана трійця мала аналогічне значення, як і в житті. Вона протиставила себе обом літературно-політично-національним напрямкам, що існували тоді на українському ґрунті Галичини. Тільки лише що в публіцистиці це було зроблено пізніше — тай спершу спорадично, і аж від 1890 року, коли почав виходити „Народ”, „Хлібороб”, „Громадський голос”, стало і систематично. Український

соціалістичний триумвірат протиставляв себе, як речника соціальних інтересів українських працюючих мас, українському москвофільству та народовству 70-х і пізніших років, як представникам теоретично-національних та правописних спорів. Протиставляв свій демократизм і, сказати б, мужикофільство — пануючому тоді аристократизмові в найобскурнішій того слова значенню, теоретичному народовству”.

„Се й є той фундамент, — резюмує Р. Заклинський, — на яким опирається цілі десятиліття публіцистична діяльність перших українських соціалістів”.

„Сильне, глибоке, органічне мужикофільство зробило Франка і Павлика поклонниками та пропагандистами ідей Драгоманова, — вважає автор статті. — Вони бачили хлопську нужду та кривду, гаряче співчували селянству, знаючи дуже добре його соціальне положення, — та хотіли винайти такий суспільний порядок, у якому та соціальна несправедливість була би — коли не зовсім усунена (як думав Павлик), — то хоч зведена до можливого мінімуму (як се представлялося критичному розуму Франка).

Із цього мужикофільства виростає непереможне почуття обов'язку праці для працюючого люду. Це мужикофільство стало непохитним каноном віри. Це він, Франко, у відповідь Ю. Романчуку на статтю „Смутна поява” з приводу свого „Не люблю Русі” відповідає афоризмами: „Хто твердить: люблю свій народ, а не сповкуює своїх обов'язків зглядом того народу — брехню твердить”. „Від народного обов'язку сам Бог не може звільнити; нахваляється звільнити від нього Сатана”. А в згаданій сповіді говорить прямо, що працює „przedewszystkiem z rozszucia psiego obowiązku”. „Мій український патріотизм — то тяжке ярмо, зложено долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу”.

На думку Р. Заклинського, суспільно-політичні погляди Івана Франка на початку були ідентичними або майже ідентичними поглядам Драгоманова. Тільки у старшому віці Франко вийшов з-під тої ідейної переваги знаменитого публіциста й історика.

Критик відзначає, що Франковий соціалізм — різко індивідуалістичний, як і у Драгоманова. У останнього наближається він внаслідок прийняття федералістичного принципу та зосередження уваги майже виключно на громаді як основним чиннику добровільної суспільної організації до федералістичного анархізму; у Франка, котрий не є безумовним федералістом, яскраво проявляється у його полеміці проти так званого державного соціалізму. Розвиваючи думку, Р. Заклинський пише, що автор „Захара Беркута” боїться всевладства колективістичної

держави, її деспотизму та уніформізму; його лякає те, що воля та економічна рівність колись можуть привести нову бюрократію до тріумфу над суспільністю, над усім її матеріальним і духовим життям.

Автор статті вважає, що, як колективіст, Франко домагається „усуспільнення продукційної власності”. У своїх поглядах на історичний матеріалізм письменник пішов за М. Драгомановим, приймаючи його „поправку до так званого матеріалістичного світогляду, який у розвою людськості бачить лише дію несвідомих, матеріальних сил”. Франко вважає матеріальні чинники дуже важливим, але не виключним мотором людського поступу. Він перекладає розвідки англійських соціалістів-фабіанців, де вказано, що „духова надбудова є, щоправда, відблиском відносин, пануючих в продукції, але має рівночасно здатність до дальшого самостійного розвитку, обумовленого вже своєю власною рушійною силою, яка може бути незалежна від матеріальних чинників”.

„Своїми проектами, зглядно через їх евентуальне здійснення, — стверджує Р. Заклинський, — старається Франко наблизити сучасну дійсність до соціалістичного ідеалу. Властиво сю власне діяльність для сучасних людей вважає автор „Перехресних стежок” — найважливішою. Бо в повну щасливість людей — хоч би в найдальшій будущині — він не вірить. Всі ми знаємо — каже він в брошурі „Що таке поступ?”, що повного особистого і громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не доб'ються ніколи. Але мимо того ціле своє життя стремить Франко до корінної зміни сучасного ладу. Він осуджує заходи прихильників школи „суспільної реформи”. Приміром, оцінюючи проект д-ра Тіля з Берліна, пише автор „Великого шуму”: „Є се латинина різнорідних і суперечних зі собою поглядів, средств і половинних заходів, зміряючих хіба до того, щоби на віки удержати селянина в такім стані, щоби він, щоправда, не помирав з голоду, не бунтувався і платив податки, але рівночасно становив ту підстилку поступу, яка дає для цивілізації свої соки, але сама не бере в ній участі”. Словом, він бажає нового ладу, а не направок сучасного.

Стоячи на сій ідейній основі, автор „Мойсея” протягом третини століття проповідує, критикує, полемізує. Передовсім піддає докладній та основній аналізі сучасні йому партії, а головно ті два гурти „інтелігенції” з діаметрально противними поглядами на мову, правопис і національність українського населення Галичини, що в своїм розвитку довели вкінці до витворення двох національностей: української і представленої кільканадцятьма особняками: московської — на нашім ґрунті в Галичині. Також загал інтелігенції та поодинокі її групи критикував Франко, стараючись спонукати їх до інтенсивної, планової, доцільної праці в

користь українських працюючих мас. Але результати сеї праці зовсім не вдоволили його. В „Життю і Слові” пише він з сього приводу: „Ми (радикали) в Галичині потратили багато літ праці і заходів на здобування інтелігентів — і можу впевнити, що здобули тисячі розчарувань і один великий пшик в результаті”. Так, мабуть, мусило бути, бо з одного боку відчуття свого класового інтересу казало ембріонам української дрібної буржуазії лучитися в свою партію, — а з другого боку слідкування за першими пропагаторами соціалізму в Галичині вимагало великої праці над собою і високої культурності, а загал інтелігенції — сеї не посідав, а тої боявся. Сам Франко, маюючи той загал на заході своєї публіцистичної діяльності, знаходить у нього багато помилок ідентичних зі скостантованими ще на сході тої діяльності. Особливо по смерті Драгоманова, коли його безпосередній вплив уступив, давніший тип Рутенця в новім полякiрованню знов почав підносити голову. Се той сам Рутенець — непорушний, егоїстичний, брудний і безхарактерний, для якого слова все матимуть однакову вартість: позолоти, зверхньої декорації — і більше нічого. Український загал в Галичині й Буковині мало освічений, а внаслідок того панує „пустомельство”; лінивий до думання, тож мусить вертким язиком маскувати свою повну безпринципність а навіть і цинізм; заполоханий; боїться як огню всякої полеміки. „Як у гнилім, рідкім болоті всі предмети звільна тратять свої острі контури і набирають слизьких, круглястих форм, так і в нашім суспільнім життю звільна, навіть і живіших одиниць, затрачується почуття того, що справедливе, чесне та дозволене чесному чоловікові, а що ні. Затрачується моральне обличчя людини і здібність реагування на неморальні вчинки інших”. Наступає параліч активного морального почуття, а навіть і пасивного. Люди „не тільки не вміють реагувати на погань довкола себе, але стратили можливість навіть відчувати її”.

Далі автор статті пише, що на початках своєї діяльності Іван Франко часто бував категоричним. Для нього звичні такі заяви, як: „У нас нема літератури!” У статті „Чи вертатись нам назад до народу?”, друкованій у „Світі” 1881 року, він категорично заявляє: „У нас нема інтелігенції. У нас є тисячі людей письменних, але інтелігенції нема!”, „Які люди, такі і їх „партії”. „Основної різниці між нашими партіями нема, — каже Франко, — і „тверді” і „народовці” однаково далекі від народу, від розуміння його потреб”. „В одній партії переважає примішка клерикально-консервативних, а в другій — національно-консервативних елементів. Але в ґрунті річи сі примішки мають значення лише тоді, коли обі партії спорять о дрібниці, о формальності; скоро йде о яке важніше діло, — вони стають разом (пригадую відносини обох партій до

соціалістів), або хоч і в спорі, а роблять так, що робота одних і других майже на одно виходить". „Від 1848 р. всі „партії" в нас кричать про потребу народної освіти, а хоч їм ніхто ніколи не боронив забиратися до неї", то прецінь ніхто не взявся до шкільництва, а „в популярних виданнях одної і другої партії — замість освіти шириться переважно темнота та фальші наукові". Галицькі народовці кричать уже віддавна про самостійність української мови, а й досі для затвердження тої самостійності не видали ні словаря, ні граматики. „Просвіта" не видає книжечок про соціальні питання, хоч народ того домагається; а вони ж такі „прихильники народу!"

„Галицькі общеруси, хоч віддавна кричать о единстві „руської" бесіди, о потребі введення великоруської літературної мови у нас і досі не вміють по-великоруськи, не знають абсолютно ані одного з чільніших великоруських писателів".

На думку автора статті, з еволюцією національних поглядів Івана Франка змінюється його ставлення до москвофільства. Коли 1882 року він ще пропагує в „Світі" думку про заснування одноцільної організації всіх інтелігентних сил галицької України „для спільної праці над освіченням і піддвиженням нашого народу", причім визначну роль мали би відігравати москвофіли, то в 1893 році бачить уже добрі і лихі сторони такої „кацапсько-народовської кооперації", а в 1896 році на засіданнях виділу політичного товариства „Народна Рада" у Львові противиться злуці з москвофілами „для спільної виборчої акції". У тім же році публічно заявляє, що він проти підтримки москвофільських кандидатів, чиїми б вони не були. А в 1905 році, аналізуючи становище москвофільства у Галичині, приходять до переконання, що „воно чим раз різкіше і ясніше... з питання політичного робиться питанням етичним. Висловлювані поклики оборони руської народності перед колонізацією і грецького обряду перед латинізацією показуються чимраз виразніше грубо підмальованими тильдами, під якими довгі літа провадився шиночок дуже нечистих інтересів, йшло відступництво від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу різним темним силам вдома й за кордоном".

Р. Заклинський зауважує, що у своїй публіцистиці Іван Франко розглядав і поняття нації, і на основі таких праць можна простежити еволюцію його поглядів на це питання. Спочатку він прийняв думку Драгоманова, що націю творять тільки працюючі люди, робочий народ, плебс, ігноруючи чисто національні питання, вважав, що „національність, се не більше, як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним загальнолюдським змістом". А в 1906 році сам

закидає Драгоманову, що у нього було надто вузьке розуміння нації як плебса та що в його духовному арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, вродженого, історично кінцевого, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, „чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією”.

Критик зауважує, що із елементів, що складають поняття нації, найбільше уваги Франко приділяє мові: „Рідної мови не може людина покинути без скалічення своєї душі — так само, як не може замінитися з ким іншим своєю шкірою”, — писав він у статті „Двоязичність і дволичність” („Літературно-науковий вісник”, т. XXX, кн. 8).

Однією із характерних рис української національної психіки, зауважує далі Р. Заклинський, Франко вважає брак згоди. Першим (поза діяльністю Юго-західного відділу Географічного товариства в Києві 1873-1876 рр.) прикладом дружньої праці не тільки в історії галицької України, але загалом в історії українського духовного життя, є робота Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, про яку Франко писав у 1897 році („З новим роком”, „Житє і Слово”, кн. VI, 1897).

Далі у статті йдеться про те, що вже на початках своєї публіцистичної діяльності Іван Франко розумів, що для досягнення і забезпечення культурної самостійності „треба мати самостійність політичну, яка стане пустою фразою, доки не забезпечена свобода, воля — політична і суспільна. А кидаючи останні промені свого великого розуму в область нашої публіцистики, заявляє він у статті „Свобода і автономія” (ЛНВ, т. XXXVII, кн. 6, 1907 р.) ще раз, що покликом нашим у цій області національного життя може бути виключно тільки повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі — автономія (незалежність) національності”.

„Серед так званих зловбодених національних питань, — продовжує критик, — Іван Франко звертає увагу передовсім на аномальну суспільну структуру нашої нації: брак освіченого та заможного міщанства, численного чиновництва та шляхти. Через що: „як у того каліки, що вродився без рук і мусить не тільки ходити, а їсти, краяти, писати та рисувати ногами, функції бракуючих органів перейшли на орган зовсім для них не призначений, так і в нас вплив духовенства на весь хід народного, політичного і літературного життя виріс і вибував понад нормальну міру і накладає на все свою характерну ціху” („Наш театр”, „Народ”, III, 1892)”.

Далі автор статті цитує і коментує „Отвертий лист до галицької української молодіжи” Франка, в якому міститься заклик „до побороження всякого партикуляризму, що оглядається на офіційні кордони”:

„Мусимо навчитися чути себе Українцями!” — кличе він до молоді. І не робити з цього голої фрази, а передовсім пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками — і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим локальним боєм — і раділи кожному, хоч і як дрібному та частковому її успіху; а головне, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе частиною його.

Найбільш важливе на той час питання — справа українсько-польських стосунків — займало у публіцистиці Івана Франка одне з чільних місць і з часом еволюціонувало. Криза у цьому питанні в Івана Франка наступила після кривавих баденівських виборів 1897 року, прогнання його з редакції „Kurjera Lwowskiego” за статтю „Поет зради”. Іван Франко, побачивши, як довкола нього валиться світ „ідей та ілюзій”, покинув, як писав у статті „Русько-польська згода і українсько-польське братання” (ЛНВ, т. XXXIII, 1906 рік), експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити до кінця свою працю рідному народові. До 1897 року Іван Франко вірив, що український та польський працюючий люд спільними зусиллями повалять гегемонію шляхти в Галичині і мирно та згідно вимірять кожному народові по справедливості, що йому належиться. Він закликав навіть до заснування східно-галицької народної партії на федеративних основах; партії, до якої з застереженням і забезпеченням усіх окремих національних інтересів, а для спільної боротьби в ділах правно-політичних і соціальних належали би всі робочі люди із націй, що на території Східної Галичини. Він вимагав від української інтелігенції, щоби вона працювала в тім напрямі не тільки на своїм національнім ґрунті, але також серед інших сусідніх націй”.

І це були не тільки слова, зауважує Р. Заклинський. Після першого соціалістичного процесу у Львові створено робітничий комітет, до складу якого ввійшли Б. Лімановський, І. Франко, М. Павлик, Й. Данилюк та інші. Іван Франко та Михайло Павлик стали творчим осередком „Ргасу”. Серед бориславських та дрогобицьких робітників велася широка соціалістична пропаганда. Це був той „каменярський” труд, що мав вивести українські трудящі маси на „широку дорогу”, на „путь спасенну”. „Передовсім імпонувала та ширина поглядів, смілість політичної конструкції та сила волі, що, поборюючи всі перешкоди та упередження, наказувала першим українським соціалістам звертатися навіть там, де ще до того часу не було взагалі ніякої роботи, ані з боку поляків, ані інших націй; та братися за таку працю, для якої у нас навіть не було ніяких взірців”.

Пізніше, продовжує автор, коли виникли дві окремі національні народні організації — в українців радикальна партія, у поляків — людова, Франко мириться з тим фактом, але продовжує ту саму політичну лінію, сподіваючись добитися того, що обидві партії доведуть до переміни суспільних порядків.

Іван Франко й інші радикали часто беруть участь у вічах польських людовців, належать навіть до президій тих віч. Франко промовляє на з'їзді людовців, виступає з відчитами перед польськими селянами, співпрацює в обох людових газетах... аж до 1897 року. І на те все падає сильний, як грім, удар, завданий рукою духовного нащадка „królewiat”, тобто королів'ят, — графа Казимира Бадені.

„Пройшовши сю тверду, як здавалося, безвихідну, страхіть повну школу, — писав Р. Заклинський, — Франко основно міняє свої погляди на уладження польсько-українських відносин. Він бажає й даліше доброго, братерського чи хоч товариського ладження тих відносин, але рівночасно не закриває очей на дійсний стан. „Ми чуємо чимраз виразніше, — каже він, — що проти нас стоїть уся польська нація, всі верстви від шляхти і магнатерії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. В соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противдїлання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикові та робітникові, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Українцям”. Всі польські партії, не виключаючи навіть соціал-демократичної, затемнюють соціальний бік усякої справи, ігнорують його з національних польських мотивів”.

Тепер Франко переконаний, продовжує критик, що „співжиття з поляками на цій землі мусить бути боротьбою за національне і соціальне становище. Щодо форми тої боротьби, то він стоїть за цивілізовані, гуманні, витворені історією щасливіших від нас народів, форми, що виробляють силу і окрилюють дух обох боєвих сторін та значать свої сліди обопільним збагаченням цивілізаційного скарбу. Але він свідомий того, що це не від нас залежить. Знає, що боротьба може стати дикою, варварською, руйною, якою так часто допікають нам польські проводирі та до якої самі нас пхають — свідомо чи не свідомо — своєю поведінкою, своїм визиском, своїми не раз аж надто виразними провокаціями”.

Далі Р. Заклинський розглядає метод Франкової полеміки. „Із самої природи публіцистики, — писав він, — випливає її склонність до особистих нападів, що доходять нерідко навіть до памфлетів. Публіцист, полемізуючи з противником, бачить в нім не стільки помиляючогося теоретика, скільки оборонця і пропагатора шкідливих поглядів, котрих

розширення і закорінення єсть, на думку полеміста, — погубне та небезпечне для суспільності. Тут власне лежить джерело легкого переходу від поглядів противника до його особи. І треба високої культурності публіцистів, щоби так сильно відрізнятись від оточуючого світу, як вирізнялися перші українські соціалісти, і рівночасно задержати той побіджуючий спокій, ту вищу безсторонність, що приказувала признати заслугу навіть найбільшому противникові, — там, де вона дійсно була, та ніколи не переступати межі, що відділює поборювані погляди від особи, яка їх голосить. Справді, читаючи радикальні видавництва, редаговані Павликом та Франком — і їх статті, писані зі стоїчним спокоєм, — мусимо признати повну слушність словам Франка, що писав в „Житю і Слові”: „Радикали виступають гостро і різко, але в справах принципіальних; натомість в персоналіях вони дуже здержливі”. Франко все виступав „сміло в суті річи, лагідно та обережно в формі”. І все жадав, щоби всяку полеміку, всяку критику вести річево, достойно, без інсинуацій і денунціацій. У своїй промові на ювілею його ж 25-літньої літературної діяльності висловив він вдяку та щире поважання тим своїм противникам, що борються з ним чесним оружжям. Пишучи про чернівецьку часопись „Буковину”, що під редакцією Маковея була сильна в критиці народовецького шлендріану, підносить Франко як прикмету в певній мірі дуже цінну, — що вона не боїться нікого, крім самих своїх керманичів та їх безпосередніх прихильників. У неї нема ні свата, ні брата — ні авторитету, ні заслуги. Кому найде потрібним що сказати, тому й скаже. Клопіт тільки, що ся цінна прикмета має й неприємний, темний бік. Для „Буковини” се нічогосінько не значить в розпалі боротьби вказати на кого-небудь пальцем, влізти в його приватні відносини, залежного чоловіка заденунціювати перед миродайними властями, пошкодити і напакостити йому. А критикуючи в ЛНВіснику „Народний Комітет” (управу нац. дем. партії в Галичині) і констатуючи вину всіх миродайних чинників національно-демократичної партії, що причинилися до видрукування і розповсюдження шкідливих статей у своїй партійній пресі, — зазначає між іншим некультурність тої преси, для котрої не важний об'єктивний дослід правди, але важна полеміка, та стверджує, що ота примішка злоби, яка дуже часто знаходить собі упуст у простій лайці, негідній освіченого чоловіка — се, можна сказати, характеристиком тої нашої преси, яка у своїй заїлості тратить здібність розрізняти важне від неважного, програмове від не програмового, тратить здібність простого і ясного інформування читача, значить — першу і елементарну задачу преси. Відповідаючи раз афоризмом на обиди, кидані на нього українською пресою (що пригадаю

тільки, як „Діло” трактувало Франка рег „польський журналіст” та апелювало до його „дрібки чести”, заявляло, що своєю „сповіддю” перейшов він „Крашанку” Куліша та писання Сенкевича з огляду на брутальність нападів, а в 1891 р. в запалі полеміки порівняло автора „Мойсея” зі скаженим вовком), відповідаючи — кажу — гарним порівнянням, — пише Франко: „Справедлива увага, се хірургічна операція — болить і помагає; несправедлива увага, се сліпий вистріл — не болить того, на кого був вимірений, а тільки робить стрільцеві сором. Очевидно, ся здержливість, сей повний такту метод полеміки не виключає темпераменту. Він єсть у Франка — се можемо бачити хоч би із отсеї виписки: „Мені здається, що грозяче небезпеченство повинно би у наших людей — замість фаталістичного „Русь тверда все перебуде” — викликати радше военний оклик: „Ану, хто дужчий?”

Відзначив Р. Заклинський і яскраво виражене у публіцистиці Івана Франка стремління до найвищих ідеалів правди, справедливості і гуманності. Він проти доктринерства, за живе відчуття потреб часу. „А навіть, — пише автор, — весь український радикалізм у Галичині вважав Франко не стільки впливом широких наукових теорій, скільки детальним пізнанням потреб і бажань самого українського народу в Галичині; напрямом якнайтісніше зв'язаним з місцевими обставинами політичними, суспільними і економічними. У своїй публіцистичній діяльності поборює Франко не раз також наслідки надмірного доктринерства: шаблановість в поступуванні, централізаторські забавганки різних партій, особливо російських соціал-демократів та нашу абстракційність, проти котрої видвигає як антидотум — солідарність із тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом — селянином та фабричним і міським робітником. Жадає тверезого розглянення кожної справи, тішиться, що між галицькими Українцями є вже досить значне число людей, котрих не можна зловити на шумні фрази, — людей, котрі вміють холодно розкусити те, що їм оратор горячо подає, а розкусивши — вміють розрізнити ядро від лушпини. Поборює наївну віру в політиці та спеціальність наших політиків в Галичині: їх безмежне довір'я до слів та обітниць — поважних і найповажніших сфер. Сам нищить і вважає корисним викорінювання ілюзій і хибних доктрин. Виступає проти односторонності, з якою українська інтелігенція звертається в бік політики. Публічне життя крутиться лише довкола кількох послів, світогляд публіки незвичайно вузький, у неї нема рівного інтересу і до інших проявів культурного життя. Автор „Мого Ізмарагда” осуджує нетолерантність; його сильно обурює всяка гіпокрізія, фарисейство та дволичність. З тої причини хвалить собі „вшехпольський кукіль”,

любить його за відвагу і за щирість, чим він видатно відрізняється в своїй тактиці супроти нас від інших польських партій з їх безличністю та безсоромним фарисейством. Сю відвагу та сміливість в публічних справах високо цінить також у кожної поодинокій людини”.

„Тільки в боротьбі з бурями, — писав Р. Заклинський наприкінці своєї статті, — виростають такі характери з дужою, могутньою волею та непоборимою енергією, як се стрічаємо у д-ра Ів. Франка. Сей характер витворився під впливом трудних, твердих обставин нашого тодішнього життя, тої переломової доби, коли родився український і польський соціалізм в Галичині.

Представмо собі тільки конкретно ту горстку молодих людей, що в ім'я нових суспільних, економічних та етичних ідеалів виповідають війну передовсім інтелігенції свого народу, що тоді ще вповні репрезентувала весь наш народ, війну безпощадну на кожному полі публічного життя, громадянської діяльності. До сього приходять ще також конфлікти з найрізнішими державними оборонцями суспільного ладу. І горстка перших соціалістів не раз паде побіджена, і кожним разом знову зривається зі свіжою енергією до дальшої борні. І так тягнеться не рік, не два, а цілі десятки літ!

В такій атмосфері не могли пересічні люди довгий час удержатися. Оставали тільки „сильні духом”, з залізною волею, сталішим характером....

Провідники українського радикального руху не йшли протоптаною стежкою. „Мусимо самі шукати і протоптувати її, — каже Франко — мусимо раз у раз міркувати, помилятися і поправлятися, — але се ще не рація, щоби різні мудреці, мудрі чужим розумом, гляділи на нас так дуже з гори.

Павлик підносить, що завдяки письменській праці Франка й інших в напрямку ідей Драгоманова — почалися у нас змагання до піддвиження наших народних мас, — змагання зразу поодиноких людей, а потім і цілої партії радикальної. Він називає Франка проводирем, а разом найпильнішим та найспосібнішим робітником радикальної партії.

Вважаю не тільки можливим, а й доцільним — закінчити сих кілька слів автохарактеристикою Франка з-перед 15 літ. „Весь час моєї громадянської діяльності був я тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. В кожному часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи.

Моє гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів.

Праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а проста елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крові”...

Поки збиралися матеріали для ювілейної книжки, випуск „Літературно-наукового вісника”, присвячений Іванові Франку, був вершиною у пошануванні ювіляра. Проте поетові було боляче: всі писали про нього у минулому часі. Як про покійника.

Франкова дружина, підштовхувана хворобливою підозріливістю, вважала, що в тому ювілеї „іншим” ідеться не стільки про ювіляра, як про себе, що вони просто використовують нагоду показати себе... Він теж почав так думати.

Кінець серпня — початок вересня Франко, як і завжди, провів тихо і смирно у Криворівні. Свідченням того є спогади Андрія Дутчака, а також нарис-спогад „Моя вітцівська хата”, під яким зазначено, що його написано 18 вересня 1913 року в Криворівні. Сам Іван Франко свідчив, що цей нарис він продиктував А. Дутчаку. Вперше „Мою вітцівську хату” було опубліковано в XVIII томі „Матеріалів до української етнології” за 1918 рік.

Ділився болючими спогадами... 1903 року через незгоду Франкових братів із вітчимом Гринем Гавриликом вітцівщина в Нагуєвичах на Слободі була продана, а хата, яку 1886 року Іван Франко допомагав будувати Гриню Гаврилику, розібрана. Онуфрій Франко разом з Іваном Франком купив ґрунт в Підгірках, а Захар залишився в Нагуєвичах...

Повновласними господарями цієї хати, про яку писав спогади, Франки стали після смерті Гната Добровлянського 1832 року... Пишучи спогад, на диво сухий і позбавлений будь-яких емоцій у порівнянні, наприклад, із поетичним спогадом „У кузні”, Іван Франко знову і знову подумки торкався кожної потемілої від часу ікони, кожної лавки, полиці, ліжка. Зазирає у кожний куточок: на стрих, у комору, сіни, шпихлір, витягував шухляди у столах, піднімає ляду, грівся коло печей у хаті, пестив поглядом ношу на жердках... Хоч би якесь слово, що виказало б хвилювання його серця. Жодного.

Саме ці спогади й стали основою для відтворення меморіального комплексу в Нагуєвичах 1981 року.

Тим часом Галичина відзначала 60-літній ювілей Михайла Павлика. „Громадський голос” (№ 38), що вийшов у четвер, 18 вересня 1913 року, був повністю присвячений цій події. „Тепер жие Павлик у Львові (ул. Унії Люблінської, ч. 15, II пов.), — писала газета, — а при нім його сестра Анна і двоє сиріт-приймаків. До останнього часу заробляв він собі письменницькою роботою. Викінчував матеріали до історії нашого політичного відродження. Аж в останнім році навістила його тяжка

хвороба. Примушений лежати в ліжку, без зарібку і утримання. А до фізичних болів долучається ще одна моральна мука. Він же ще не все сказав своєму народові! Найцікавіша сторінка нашої історії — історія останніх десятків минулого століття, часи нашого відродження ждуть ще опрацювання. А хто ж ліпше може се описати, як не Павлик, що клав фундамент під будову нашого політичного життя. Довгі часи збирав він матеріали, а коли вони вже всі зібрані — забракло йому сил, бо нема гроша на життя і лічення недуги.

Згадала про старенького батька Павлика американська Україна. Утікачі з польсько-австрійської неволі знають, кілька варта праця для визволення нашого народу в „старім краю”, і от вони збираються шанувати Павлика за його роботу і збирають жертви Єму на дар.

А в нас тихо і сумно в році Павликового ювілею. І жаль і сором за се, що ми не вміємо шанувати великих людей. Треба нам над тим задуматися. Коли в день уродин Павлика складаємо Єму бажання довгого віку, то мусить в нас рівночасно повстати намір зробити Єму ті літа щасливими і безтурботними”.

Тепер громадськість збирала пожертви не тільки Іванові Франку, але й Михайлові Павлику.

Про Івана Франка „Громадський голос” нагадав читачам публікацією вже відомого вірша „Указ проти голоду”. Його було опубліковано в № 41 газети від 2 жовтня 1913 року.

Про святкування ювілею М. Павлика та тактику радикальної молоді, яка не з усім, про що йшлося на II Всеукраїнському з'їзді, погодилася, йшлося на Першому з'їзді радикального студентства, що відбувся у Львові 3-5 жовтня. Окрім цих питань, на з'їзді порушувалися й інші.

У рефератах Яворівського про самостійність України і Стецюка про політичну адміністрацію українських земель ішлося про національні проблеми.

Економічним питанням були присвячені реферати Лисого про „аграрну квестію”, д-ра Даниловича про комунальну політику та Р. Заклинського про фахові робітничі союзи.

Реферати Коберського („Виховання нації”) і К. Заклинського („Виховання і школа”), А. Дутчака про ставлення до віри, церкви і духовенства та Сандуль і С. Д. про жіноче питання стосувалися культурних справ.

М. Галицький реферував про організацію радикального студентства.

Конгрес тривав три дні при участі 133 чоловік. Із них 65 радикалів, 56 симпатиків радикальної партії, 12 соціальних демократів і членів інших українських партій та людей, не заангажованих партійно.

Резолюції з'їзду були більш радикальними від попереднього. Їх опублікував „Громадський голос” у № 41 від 9 жовтня 1913 року:

„І. Перший з'їзд українського радикального студентства, зібраний у Львові в дні від 3 до 5 жовтня 1913 р., уважаючи конечним здобуття самостійності України як державного організму, зложеного з усіх трьох частин української землі, що підлягають тепер Росії, Австрії й Угорщині — для тим успішнішої боротьби о повне визволення працюючих мас українського народу, звертається — до Заряду Української Радикальної партії, щоби в цілі освідомлення і підготовлення широких мас нашого народу до здобуття свого національного самостійного державного організму — розпочав планову акцію; — а до загалу української радикальної молодіжи, би всіма силами попірав сю діяльність.

Етапом до здобуття самостійності вважає з'їзд осягнення якнайширшої національної автономії; а першим кроком до неї в межах Австро-Угорщини — повний поділ Галичини на західну — польську і східну — українську, та получения її з українською частию Буковини і Угорщини в один автономний край.

II. З'їзд радикальної молодіжи вважає, що основне становище Української Радикальної Партії в аграрних справах відповідає потребам мас нашого селянства і що програма Укр. Радикальної Партії в справах економічних може бути взята за підставу при переведенню економічної організації селянських мас.

III. Українське радикальне студентство, зібране на I своїм з'їзді, уважаючи професіональні робітничі союзи могутим засобом для ведення успішної класової боротьби працюючих мас проти визискувачів та дуже пригожим способом до поширення класової свідомості серед робітництва взагалі, а спеціально серед українського трудового селянства, взиває товаришів, щоби основно познайомилися з устроєм та діяльністю фахових організацій серед різних націй — в цілі удачного та успішного оснування як найбільш приноровлених до наших обставин професіональних робітничих організацій серед незорганізованого ще робітництва та селянства українських земель.

IV. Укр. радикальне студентство констатує, що для успішного розвитку українського народу є конечним відділення церкви від держави — і поставлення усього законодавства на світських основах.

V. З'їзд укр. радикальної молодіжи

1) вважає, що в інтересі належитого розвою нашої національної культури є конечним звільнення школи з-під всяких впливів клерикальних та віросповідних,

- 2) протестує проти руйнуючої наше шкільництво господарки польської Ради Шкільної в Галичині та домагається безпроводочного поділу галицької Ради Шкільної крайової на українську та польську секцію,
- 3) заявляється за національним шкільництвом, оснований на принципі якнайширшої автономії горожан.

VI. Укр. радикальне студентство

- 1) постановляє боротися о здобуття політичних прав для жінок; а щоби чим скорше досягнути їх, буде трактувати справу більш рішучо — та працювати над освідомленням широких мас нашого жіноцтва,
- 2) звертається до послів Укр. Радикальної Партії, щоби вони старалися видвигнути в сеймі і в парламенті справу політичної рівноправності жінок — і вже при теперішній реформі сеймового виборчого закону рішуче її обстоювали,
- 3) взиває укр. радикальне студентство, щоби воно розвело інтенсивну акцію серед суспільності за реформу подружнього закону.

Всі резолюції ухвалено одноголосно. Голосували тт. Радикали і симпатички (прихильники) радикальної партії. Присутні члени других партій і люди не здецидовані партійно здержалися від голосування”.

„Порівнюючи оба сьогорічні українські студентські з'їзди, — писали „Шляхи” у № 8-9, — побачимо, що коли на загальнім центральною і — так з огляду на зміст, також на оброблення — кульмінаційною точкою був реферат Дм. Донцова про політичне положення української нації, то на радикальнім головна увага була звернена на економічні реферати та дискусію над ними, а настроєм та обробленням визначався реферат тов. Коберського, зрештою і змістом замітний. На загальнім звернено спеціальну увагу на середнє і вище шкільництво, а на радикальнім на народнє і другі виховуючі чинники. Отже, тут оба з'їзди доповнювалися взаємно. Одначе на першім головну вагу покладено на націоналізацію виховання, а на другім на увільненню його від клерикальних та віросповідних впливів”.

Другого дня прибув на конгрес і брав участь у дискусіях Михайло Павлик. Іван Франко на з'їзд не був запрошений. „Появившогося старенького, знеможеного працею і незгодинами ідейного провідника партії, — писав цей же номер „Шляхів”, — вшанували присутні повстанням з місць і повітав предсідатель тов. Мик. Балицький. Товаришу! — говорив він — Ти зробив нам незвичайну честь, що завітав на сей наш з'їзд. Се, що сотка молодих людей зібралася і застановляється над тими ідеями, які присвічували Тобі в життю, — хай стане Тобі осолодою за

ті прикрості, яких Ти зазнав немало у своїм життю. Бажаємо Тобі усі найкращого здоров'я, щоби Ти міг ще довго присвічувати своїм приміром молодим робітникам”.

„На „Ювілейний Дар” Івана Франка, — повідомляв цей же номер „Шляхів”, — прислали: „Народна Спілка” з Кут 15 К з доходу представлення „Жидівка Вихрестка”, яке там відбулося дня 16 серпня с. р. Секція У. С. С. в Тернополі з концертів в честь Ів. Франка 17 К. Крім сего зложили на руки Секції У. С. С. в Тернополі в Глибичку великим слідуючі: Іван Лисий 0,50, Іван Романишин 0,20, Іван Копач 0,30, Лука Лисий 0,50, Ілько Полотнянка 0,30, Михайло Слобусь 0,30, Микола Полотнянка 0,40, Зофія Брик 0,20, Никола Мотало 0,20, Василь Полотнянка 0,20, Яким Глубоцький 0,40, Дмитро Фурик 0,30, дрібні датки 0,70. Разом 4,50 К”.

„Євген Ришка і Анна Храновська, — доповнювало „Діло” у № 222 від 6 жовтня 1913 року, — складають замість повідомлень про своє вінчання, котре відбудеться 16 жовтня с. р. в Глинках, 6 кор. на дар ювілейний Івана Франка”.

Восени розпочалися торжества на батьківщині Франка, про що також повідомило „Діло” від 10 жовтня 1913 року: „У вересні с. р. відсвятковано в Дрогобиччині 2 рази 40-літній ювілей літературної праці д-ра Івана Франка. Перший в ріднім селі І. Франка, в Нагуєвичах, другий в Дрогобичі. В Нагуєвичах зібрався нарід і Січи сусідніх сіл на горбку, де стояв дім, в яким уродився поет, а де нині господарство його брата Захара. Тут промовив кошовий отаман д-р Витвицький, потім удався похід на площу, де відбулися січові вправи. Вечером відбувся концерт в новозбудованім домі читальні Просвіти. Крім Дрогобича були також гості зі Самбора. Дня 28 відбулося таке саме свято в Дрогобичі старанням дрогобицьких українських товариств... Свято зачалось промовою посла д-ра Л. Цегельського про національне значення Франка, потім співи й декламація. По академії відбувся маніфестаційний похід головними вулицями міста і тими, при яких мешкав поет, будучи студентом тутешньої гімназії. Похід випав величаво. І коли є яка користь — побіч маніфестації — з таких походів, то та, що привикаємо іти карними рядами. А та ціль була досягнена. На площі перед „Народним Домом” розв'язав д-р Витвицький промовою похід. Потім народний фестин, а вечером в салі „Народного Дому” концерт. На нього зложилися промова д-ра Бирчака, декламація академіка Лепкого і спів хору львівського „Бандуриста” та солові співи акад. Дуба. Згодимося з тим, що такі концерти причиняються, щоби спопуляризувати ім'я та твори того, в чию честь уладжено концерт, — але

признається кожний, що властиво тому люди дають концерти, що такий концерт, як і кожна маніфестація, є школою суспільності, є іспитом, який здає суспільність. А як же ж той іспит дрогобицької інтелігенції випав 28 вересня с. р. на концерті? Крім промови, декламації і кількох соль панна Дуба цілий концерт був ділом львівського „Бандуриста”. І мимоволі тиснулося питання: невже ж в Дрогобичі не мож би зложити жадного хору? Невже ж не знайдеться в Дрогобичі й повіті кільканадцять співаків, що зложили б хор? Отже так воно не є! Є люди, що добре й добре співають, але такі вони мало ідейні! Комітет упросив о. Рудницького, щоби він вів хори. О. Рудницький зібрав хор, кожний член хору дав слово (!), що точно ходитиме на проби. Але потім показалося, що пані, які чей же менше часу мають, ніж не один дрогобицький пан, приходили точно, а більша часть тих, що дали слово, не приходила. Се раз. Але бачили ми ще прикрішу річ: одного дня приїхав з Тустанович пан І. і запросив ідейних і словних співаків до себе на весілля. Ну, очевидна річ: що іншого весілля, на яким потім дають їсти і пити — що іншого проби на Франківський вечірок. Проба передвесільна була заповіджена на якийсь там день в касині. Тоді і я пішов з цікавості подивитися, кілько то зійдеться співаків. І *obstąpiw!* На проби вечірка приходило мимо даного слова честі вісім-десять люда, на передвесільну пробу зійшлося стільки, що ледве змістилися в кімнаті, яка має щось 26 кв. м. Так приготавлялося до концерту те місто, в яким І. Франко ходив до гімназії, в яким й карано його арештом! Співав отже львівський „Бандурист” — собою заслонював нашу місцеву нужду. Варто зазначити й се, що на вечірку на 8 суддів тутешнього суду було всего 2. І се не спорадичний випадок, бо на тих 8 суддів належить всего 1 до касина. Що й говорити про інші товариства — коли до касинового товариства бояться приступити жреці справедливості”...

№ 227 „Діла” від 11 жовтня 1913 року повідомляв, що „на ювілейний дар І. Франка зложено донині на вкладкову книжечку Дністра ч. 8 000 13 320, 47 корон”.

№ 230 „Діла” від 15 жовтня 1913 року продовжував інформувати про урочистості в честь Івана Франка. На цей раз ішлося про концерт у Копичинцях. „Свято се, — писав часопис, — випало добре. Концерт розпочався вступним словом д-ра Л. Лопатинського, потім ішли хори, мужеський і селянський мішаний з Гадинковець під батутуою акад. Гордія. З чуттям виголосив акад. Соневицький вибрані місця з поеми „Мойсей”. Найгарнішою точкою концерту були соля проф. п. Волянського, тенора, а передовсім п. Філомени Лопатинської, котрої співом була публіка так

одушевлена, що грімкими оплесками змусила виступати ще п'ять разів. Як надпрограмову точку вивів проф. п. Гадзінський „В'язанку пісень”. Свято закінчено промовою академіка М. Шахновича. Чистий дохід з концерту призначено на дар Франкові і на копичинецьку гімназію”.

Аналогічне святкування у цьому містечку мало відбутися 10 листопада, про що повідомило „Діло” в № 232 від 17 жовтня 1913 року. Мав виступити „Тернопільський Боян” і оркестр 15-го цісарсько-королівського піхотного полку. В програму мали увійти промова посла д-ра Голубовича, твори Вагнера, Людкевича, Вахнянина та інших композиторів. Точнішу програму свята газета обіцяла подати пізніше.

До дару Іванові Франку дочинилися читальня „Просвіти” і „Січ” у Нагуєвичих. З нагоди свята свого земляка, інформував „Громадський голос” у № 43 від 23 жовтня 1913 року, було зібрано 31 корону. Читальня „Просвіти” в Роздолі, як повідомляв цей же номер газети, збрала 4 корони. № 242 газети „Діло” від 29 жовтня 1913 року подав, що вчителі Камінки-Струмилової на дар склали 100 корон.

Оговтавшись після студентських з'їздів, почала діяти опозиція — наперед проти Дмитра Донцова. З цього приводу він зробив заяву в № 45 „Громадського голосу” від 4 листопада 1913 року. Проти нього виступили як в українській, так і в російській пресі („Рада”, „Дзвін”, „Речь”). Редакція „Дзвону” виповіла йому місце праці в цьому органі. Радикальні думки сприймалися загалом важко.

На ювілейний дар Іванові Франку на 7 листопада 1913 року на книжечку „Дністра” № 8 000 вплило 15 659, 30 корони.

Осип Тріска („Громадський голос” № 47 від 20 листопада 1913 року) на дар Івану Франку склав 1 корону і зробити так само закликав через газету своїх краян із Сокаля М. Онишківну, М. Прокулевичівну, Осипа Семенка, Осипа Демчука, Павла Мазурка та Василя Іванця.

„Діло” від 25 листопада 1913 року повідомляло: „На книжечку Крайового Союзу Кредитового, ч. 5 000 на фонд Івана Франка зложили дальше в коронах: „Народна Гостинниця” у Львові з чистого визиску 25 кор., д-р Ераст, Андрій і Осип Бурачинські з Черновець 200 кор., Л. Сухіна і Байер через редакцію „Маяка” в Києві 5 рублів, Абітурієнти головної української гімназії у Львові 6 кор., чистий дохід з вечорниць української гімназії в Перемишлі 100 кор., д-р Олекс. Колесса 50 кор., Микола Німчиновський з Гусного 1 кор., Учительський Збір української гімназії в Тернополі 100 кор., половина доходу з концерту в Копичинцях 56 кор., на руки д-ра Костя Кисілевського збірка в Товмачі 14 кор. Всі ці гроші передано на руки сов. Бандрівського у Львові”.

На 7 грудня 1913 року заповідався „руханково-вокальний вечір „Сокола-Батька” в честь д-ра Івана Франка”, про що повідомив № 265 „Діла” від 27 листопада.

„Діло” у № 267 від 29 листопада 1913 року інформувало: „На ювілейний дар д-рові Іванові Франкові вплинуло досі на вкладкову книжку „Дністра” ч. 8 000, 16 016, 05 кор. Виказ жертв показує за місяць падолист одинадцять позицій вкладок. В останніх часах вплинули отсі значніші жертви: від пп. Михайла Марітчака (Ясло) 50 кор., редакції „Ради” (Київ) 2 537 кор., рогатинської філії „Просвіта” 152 кор. та від учеників української приватної гімназії в Рогатині 100 кор.”.

Не забуло „Діло” нагадати і про великий ювілейний збірник, присвячений Івану Франкові. Газета повідомляла, що він уже друкується у Львові й вийде з початком 1914 року. Збірник складатиметься з трьох основних відділів: 1) Реєстр писань д-ра Ів. Франка за час 1874-1914 рр. 2) Белетристичний відділ. 3) Науковий відділ. У Збірнику бере участь коло 40 авторів, Українців і чужинців, між ін.: М. Горький, Ф. Корш, П. Тодоров, А. Єнсен, В. Короленко, І. Бодуен-де-Куртене, А. Черни, А. Шахматов, А. Брікнер, І. Полівка, Л. Українка, В. Перетц, М. Сумцов, В. Винниченко, Г. Стрипський, М. Філянський, С. Томашівський, Л. Мартович, В. Гнатюк, С. Єфремов, І. Свенціцький, Т. Бордуляк, В. Щурат, Д. Лукіянович, Ів. Труш й ін. Твори чужинців друкуються в оригіналах, отже в мовах: російській, німецькій, болгарській, польській, чеській. Змістові Збірника відповідатиме вповні його зверхній вигляд. Збірник друкується на спеціальному папері (імітація пергаменту) і спеціальним новим сталевим письмом (імітація письма XVIII в.), досі в Галичині не вживаним. Побіч інших прикрас, у Збірнику буде також кілька оригінальних рисунків Ів. Труша, В. Скорописа, П. Холодного. Докладніше про сей Збірник довідаються читачі зі спеціального проспекту, який появиться на днях”.

З усіх кутків надходили повідомлення про ювілейні торжества. Особливістю святкувань було те, що заздалегідь подавалися програми вечорів. „Ювілейний обхід в честь д-ра Івана Франка, — повідомляло „Діло” у № 269 від 2 грудня 1913 року. — Заходом українських товариств відбудеться в Стрию в понеділок дня 8 грудня 1913 о год. 12 в полудні Святочний Ювілейний Обхід в честь д-ра Івана Франка з такою програмою: I. О год. 12 в пол. похід сокільських і січових дружин в супроводі сокільської музики через місто до „Народного Дому”. II. О год. 1 з полудня Академія і Концерт в великій салі „Народного Дому” 1) отворить — оркестра стрийського „Бояна” „Марші на мотивах народних”; 2) святочна промова Мих. Лозинського;

3) хори мішані стрийського „Бояна” в супроводі фортепіано під управою О. Нижанківського: а) Франко-Січинський „Пісне моя”, б) „Франко-Січинський „Даремна пісне”; 4) Франко „Поклони”, декламація, В. Устиянович; 5) Хор мішаний селянський з Голобутова; 6) Хори мішані стрийського „Бояна” в супроводі фортепіано: а) Стеценко „Сон” і „Ніченька”, б) Січинський „Дніпро реве”; 7) оркестра стрийського „Сокола”: а) „Вінок з народних пісень”, б) „Слов’янська балада” Шебека. III. „Лис Микита”, драматична гра в 3 відслонах після поеми Ів. Франка, інсценізована д-ром Єр. Калиновським. — Закінчить: гімн народний „Не пора!” сполучених хорів і оркестри. Вступ: крісла 1-рядні і на галереї 2 кор., 2-рядні 1 кор., вступ на салю 50 сот., для селян, міщан і учеників по 20 сот. — Увесь чистий дохід призначається на почесний дар д-ра Івана Франка. — Комітет”.

„Щиреччина. Святочний вечір в честь Івана Франка з нагоди 40-літнього ювілею його літературної і громадянської діяльності відбудеться в Щирці дня 14 грудня о 6 год. вечером в кімнатах Каси задаткової при співучасті Вп. п. О. Борецької і театрального хору читальні „Просвіти” зі Львова” („Діло”, № 270 від 3 грудня 1913 року).

Той же номер під рубрикою „Виказ жертв” інформував: „На ювілейний дар Івана Франка зложили в коронах: Ученики прив. української гімназії в Рогатині 572,63, Учительський Збір тої ж гімназії 365,50, д-р Антін Терлецький 150. З того переслано на книж. в „Дністрі” 150 д-ра А. Т-ого, 100 від учеників, на видатки, сполучені зі святкуванням ювілейним 25, а прочу суму уміщено на щадничих книжечках „Руської Каси” в Рогатині і гімназійної крамниці „Шкільна Поміч”.

На Січове свято в честь ювілею Івана Франка поляки відповіли відкриттям 8 грудня у Львові пам’ятника Францішку Смольці — одному, як вважала українська преса, з найбільших ворогів української нації. „Революціонером розпочав свою політичну кар’єру, — писало „Діло” у № 273 від 8 грудня 1913 року, — після чотирьох літ в’язниці засуджений австрійським судом в 1845 році на смерть і помилуваний цісарем, став в 1848 році президентом першого австрійського сейму конституційного. В рр. від 1881 до 1893 був президентом палати послів. Дав почин сипанню „кіпця” Унії люблінської у Львові. Помер 6 грудня 1895 як тайний радник цісарський — він колишній ворохобник”.

У Києві збирали гроші на побудову пам’ятника Миколі Гоголю...

13 грудня у Франкфурті над Майном відкрито пам’ятник Гейне долата берлінського різьбяр Юрія Кольбе.

У Стокгольмі відбулося урочисте вручення нагород Нобеля. Прибули всі лауреати, за винятком індійського поета Рабіндраната Тагора, за

котрого нагороду прийняв представник Англії. В торжествах нагородження взяли участь король, престолонаслідник і багато достойників. У королівському замку відбувся обід у честь лауреатів. Не признану минулого року нагороду Нобеля віддано американському державному секретареві Розтови, а цьогорічну нагороду миру вручено голові міжнародного постійного бюро миру бельгійському сенаторові Ляфонтену.

Невеличка замітка Івана Франка у № 277 „Діла” від 12 грудня 1913 року під назвою „До спростування д-ра Я. Гординського” дає підставу твердити, що письменник надалі слідкує за працями літературознавців Галичини й активно реагує на помилки, допущені в них. У замітці йшлося про статтю Я. Гординського „В справі біографії Амвросія Шанковського”, яка була надрукована у 274-му номері „Діла”. У цій статті Я. Гординський, твердячи, що А. Шанковський був катехитом, посилається на Франка, а в статті „Віденська греко-католицька духовна семінарія в рр. 1852-1855” („Записки НТШ”, т. 115, с. 77-130, 1913 рік) цей факт стверджує від свого імені. „Не можу зрозуміти, — писав Іван Франко, — чому д-р Я. Гординський до свого спростування, поміщеного в ч. 274 „Діла”, замішав моє ім'я. Він пише там, що в своїй статті „полишив замітку д-ра Франка, що Шанковський був катехитом”, коли натомість у його статті ся відомість стоїть у нотці на ст. 77, підписаній його іменем. В публікації д-ра Гродзинського я брав тільки таку участь, що з поручення філологічної секції переглянув увесь її текст і поробив численні скорочення, язикові поправки та декуди стилістичні поправки, але змісту не змінив зовсім. Сеї моєї редакційної праці, без якої стаття д-ра Я. Гординського не була би ввійшла до „Записок”, він не зазначив ніде. — *Д-р Ів. Франко*”.

15 грудня датується один із небагатьох збережених з 1913 року листів Івана Франка до Я. Гординського: „Я не сердився на Ваше спростування, а тільки подумав, що ліпше було би, аби Ви прийняли увагу о. Зубрицького (Михайла Зубрицького — авт.) без спростування, і переконалися хоч би з шематизмів 70-х років, чи о. А. Шанковський був катехитом чи ні. Я в р. 1873 бачився з ним в домі його брата о. Льва Шанковського в Дулібах коло Стрия і знав, що він був при Станіславській гімназії, а як священик міг бути також катехитом.

Вашу статтю про К. Скоморівського я прочитав. Вона грішить, як і всі Ваші писання — вибачайте за одвертість, многословієм при вбожестві фактів та охотою приводити широкі висновки на основі не раз найменших дрібниць.

Я позволив собі у Вашій статті поскорочувати досить багато стилістичних плеоназмів, але лишив дещо таке, що вважаю неумоти-

вованим. І так Ви піддаєте в сумнів полонофільство Скоморівського в його молодих літах, хоча воно було зовсім природне при його польським вихованню, бо в домі його вітця та в його родині панувала польська мова. Зате ні на чім не основана Ваша догадка про слов'янофільство Скоморівського, бо згадка про Дунай се ще ніякий доказ, тільки поетична фігура, а переклад „Єрмака” Хом'якова також ніякий доказ, бо ся трагедія не має в собі нічого слов'янофільського. Щодо презенти на Остап'є, то мусите поправити підчеркнену в Вашім рукописі увагу про те, що Залеські могли все зробити в губернії. Я зазначив там, що Вацлав Залеський умер іще в р. 1848 губернатором Галичини, а презенту Скоморівському дала його вдова, можна сказати майже напевно за те, що Скоморівський представився їй як чоловік, що добре говорить по-польськи, а може, відомий був їй як автор вірша з 1848 р. Що сей вірш, хоч написаний руською мовою, відносився до польських в'язнів, випущених на волю, а не до руських, виходить з того, що жодних руських політичних в'язнів у Куфштейні та Шпільбергу тоді не було. Віршів Скоморівського я ще не читав, та бачачи з невеличкого непорозуміння в однім Вашім цитаті в Вашій статті, міркую, що для друку треба буде проредагувати їх далеко основніше та старанніше, ніж се Ви могли вчинити, а то вони можуть показатися й зовсім не вартими друку або не вартими видання в українсько-руській бібліотеці. Думаю, що добре зробите, друкуючи статтю про Скоморівського в „Записках”, редакцію віршів можемо оба разом переробити колись, порівнюючи Ваші копії з рукописами. Справа й так не спішна, бо друкування дальших томів українсько-руської бібліотеки задля браку фондів правдоподібно спиниться щонайменше на кілька місяців. Я позволив собі також повичеркувати спеціальні змісти рукописів Скоморівського; се можна зробити в короткій передмові до видання віршів. Рукопис Вашої статті зложу завтра у добродія Кревецького в канцелярії бібліотеки Наук. т. ім. Шевченка.

Остаюся з поважанням *д-р Іван Франко*”.

У своїй принциповості Франко й надалі залишається Франком...

14 грудня, як повідомляв „Громадський голос” у № 52 від 25 грудня 1913 року, відбулося свято Івана Франка в селі Карлові коло Снятина. „О год. 2 пополудні, — писала газета, — зібралися Виділи і члени всіх місцевих товариств та гості на толоці при головній улиці, де уставився величавий похід: на чолі прапор, дальше за портретом І. Франка виділи всіх товариств (Старшина Січи на конях), а за ними товариства — Жіноча громада, Січові стрільці, Січ, Читальня „Просвіти”, Народна спілка, Сільський господар, а вкінці гості.

При звуках січової оркестри рушив похід улицею, яка від того дня буде мати ім'я Івана Франка і яку прибрано на сей день синьо-жовтими прапорами; декотрі господарі, ті, що мають вже образи Франка, що мешкають при сій улиці, пристроїли свої ворота килимами, на яких умістили портрети Ювілята.

Дійшовши до кінця улиці, звернув похід до забудування тов. Михайла Костинюка, де в красно пристроєній стодолі відбулася друга часть свята — слово про І. Франка, декламації його творів та відчит його найкращої поеми „Мойсей”. Загриміло щире: Най жие Іван Франко! І одушевлені учасники прирекли прикрасити свої хати портретами Великого Просвітителя і Громадянина та купувати його твори, щоби защепити в серця ті ідеї, які Він голосить уже 40 літ.

Свято закінчилося відспіванням пісень укладу Івана Франка”.

„Діло” у № 278 з суботи 13 грудня 1913 року повідомляло, що 17 грудня в Бережанах о 8 годині вечора в залі „Надія” відбудуться „заходом всіх українських товариств вечорниці в 40-літні роковини літературної праці І. Франка. Чистий дохід на ювілейний дар Ів. Франкові”. Цей же номер інформував, що в неділю 14 грудня в залі „Сокола-Батька” (вул. Руська, 20) відбудеться вечір в честь Івана Франка з програмою „1) Б. Лепкий, В. Безкоровайний: Не схиляйте вниз прапори! — Хор Бандуриста. 2) Промова. 3) Трійкові вежі хлопчиків. Провідник Ол. Довженко. 4) Вправи на дрючку. Провідник І. Федів. 5) І. Левицький: Українська думка. — Скрипкове соло відіграє автор. 6) Вправи на поруччях жіночого відділу. Провідник О. Федівна. 7) а) І. Франко, Січинський: Непереглядною юрбою. б) І. Франко, Ярославенко: Пісня геніїв ночі. Хор Бандуриста а capella. Перерва. 8) Вправи булавами. Жіноча чета. Пров. О. Федівна. 9) а) І. Франко, М. Лисенко: Розвійтеся з вітром. б) І. Франко, Д. Січинський: Як почувеш вночі. — Тенорове соло відспіває Євген Банах. 10) Вправи на коні членів. Провідник О. Гузар. 11) Żeleński: На водах. — Хор Бандуриста. 12) Вежі на кріслах членів. Провідник О. Гузар, Дострій фортепіановий обняли: п-на Марійка Левівна, тов. Ал. Перфецький і тов. З. Ласко. Ціни місць: І рядне крісло 1,99 К., II рядне 1,50 К., партер 80 сот. Для академіків, учеників, членів в одностроях і військових до фельдфебеля 50 с. Початок точно о годині 7.30 вечором. Дохід на дар Івана Франка”.

12 грудня 1913 року № 277 „Діла” звітував про свято Івана Франка в Стрию: „Обхід розпочався о 12 год. в полудні походом сокільських і січових дружин в супроводі сокільської музики через місто до Народного Дому. Своєю чисельністю похід робив імпонуюче враження. О год. 2

пополудні розпочався в салі „Народного Дому” святочний концерт, на який зложилися: реферат п. М. Лозинського, публіциста зі Львова, про життя і значення Ювілята, хори стрийського „Бояна” під управою о. Остапа Нижанківського, селянський хор з Голобутова, оркестри стрийського „Бояна” і стрийського „Сокола”, декламація п. В. Устияновича, який виголосив „Поклони” Івана Франка і драматична гра в 3 відслонах „Лис Микита”, яку на основі поеми Івана Франка інсценізував головний ініціатор і організатор обходу д-р Ієронім Калиновський. Інсценізування „Лиса Микити” треба вважати дуже щасливим помислом, і інсценізація д-ра Калиновського, відповідно удосконалена, може стати улюбленою продукцією вистав для дітей і селянських театрів. В обході взяла масову участь місцева інтелігенція і довшоколичне селянство, так що можна його вважати під кожним оглядом удачним. Чистий дохід з обходу призначений в цілості на ювілейний дар д-ра Івана Франка”.

Товариство „Академічна Громада” у Львові з нагоди 40-літньої літературно-громадської діяльності Івана Франка видало ювілейні марки з портретом ювіляра по 2 сотики за марку. Купити їх можна було в Івана Німчука, студента філософського факультету Львівського університету в Академічному домі по вулиці Супінського, 21.

№ 279 „Діла” з понеділка 15 грудня 1913 року відвітував про руханково-вокальний вечір у честь Івана Франка, що відбувся 14 грудня. „Хори, солісти, руховички і руховики списалися впрост знаменито, — писала газета. Вправи булавами випали з несказаною грацією, вправи на поруччях бездоганно, вежі з повною поправністю. При вправах на коні виступав між руховиками і син Ювілята п. Петро Франко. Коротку а ядерну промову про значення письменничої праці Ювілята виголосив голова Товариства І. Боберський. Вечір спізнився о пів години через неточність співаків хору, але опісля пішли всі точки лискавкою одна по другій. При відході відспівали всі присутні І. Франка гімн „Не пора”...

У неділю та понеділок, 21 та 22 грудня 1913 року, відбувся XXIV з’їзд радикальної партії. У звіті про роботу з’їзду, опублікованому у № 52 „Громадського голосу” від 25 грудня, повідомлялося:

„Прийшов на з’їзд наш Учитель Іван Франко. З запертим віддихом слухали учасники слів Учителя. Дивилися на знеможену стать, але по словах пізнавали давнього провідника, народного пророка, велетня духу.

Учасники з’їзду повезуть до своїх сіл і повітів те, що урадили. Нехай же заціплють вони в масах думку про злуку і єдність в рядах партії, нехай готовлять її до роботи, яка нас чекає”.

Іван Франко з'явився на з'їзді, як свідчить те ж джерело інформації, після промови Кирила Трильовського, посла до віденського парламенту. Газета скромно зауважила: „Між тим явився на салі шановний ювілят д-р І. Франко, повітаний неумовкаючими рясними оплесками. Шан. ювілят побажав теплими словами найкращого успіху в нарадах”.

Побажання і промова Івана Франка не наводились...

Одним із важливих питань з'їзду було питання про національну автономію і поділ Галичини. Основну доповідь виголосив д-р О. Назарук. „Свій виступ референт ділив на чотири частини, — звітував „Громадський голос”. — В першій представив на основі творів Гербста, Бауера, Гавсберга і Шпрінгера наукові теорії про національну автономію (головно територіальну і персональну), виказуючи добрі сторони і хиби обох та пробуючи подати їх синтезу. В другій частині представив заходи коло поділу Галичини від хвилі прилучення до Австрії, опираючись головно на монографії І. Кревецького, в третій частині справу поділу Галичини в програмах українських політичних партій. Обговорив користі, які нарід мав би з поділу Галичини. Вкінці подав способи боротьби за се наше домагання, ділячи ті способи на два роди: поступенне розділювання крайових інституцій і загальне.

(Обширний і популярний реферат т. д-ра Назарука вийде друком — Ред.)”.

Зав'язалась дискусія, і слово в ній „забрав між іншим Ів. Франко”. „Він є проти, — писала газета, — поспішного ставлення жадання національної державності. Щодо автономії народів, то рішучо прихляється до територіальної автономії. Нарід без означеної точно границями землі — не є справдешнім народом. В сполученню з автономією мусить іти жадання аграрних реформ. Бесідник задивляється на сю справу так, як се представив в своїй книжці на сю тему з перед 25 літ. Т. д-р Данилович і д-р Ів. Франко не вірять в успіхи петицій в справі поділу Галичини”.

... 1938 року Микола Голубець на сторінках літературно-наукового додатку до „Нового часу” № 23 виступить зі своїми спогадами про цей з'їзд та про присутність на ньому Івана Франка: „Було це в 1913 році. Українська радикальна партія уладила Франкові ювілей 40-літньої письменницької праці.

Як симпатик радикальної партії, я прийняв участь в академії, де виголосив свій римований привіт Ювілятові. По мені говорив „січовий батько” Кирило Трильовський.

Франко сидів у першому ряді крісел, слухав наших славословів і плакав. До речі, я не певний, чи плакав зі зворушення, чи сльози падали

з його почервонілих від недуги очей отак поневолі. Нараз запанувала на салі святочна тиша. Франко піднявся на естраду й почав промову...

— До помилок, що їх коли-небудь зробив, належить моя праця біля підвалин радикальної партії. Розвиток тієї партії дав змогу бундуватися демагогам, типу мого передбесідника п. Трильовського. Нещастям нашого народу є те, що я приложив рук до створення партії, що зрушила в народній психіці основи християнського світогляду. Наша молодь не читає св. Письма! Коли б я мав Вам подати якусь пораду, то частіше сповідатися й приступати до св. Тайн і в той спосіб наближуватися до Бога”.

Достовірність спогадів М. Голубця не піддавалася на той час сумніву, і в тогочасній пресі ніяких спростувань не було.

27 грудня 1913 року, як повідомив № 288 „Діла”, на книжку № 8000 „Дністра” на ювілейний дар Іванові Франкові складено 18 025 корон 20 сотиків.

Долучилося до дарунку й Наукове товариство ім. Т. Шевченка. На XIII засіданні, яке відбулося 8 жовтня 1913 року, пунктом 12 було доручено „виплатити д-рові Ів. Франкові 1000 корон ювілейного дару від Товариства, признаного попереднім виділом”.

Спокою того 1913 року в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка не було. Все почалося з того, що на загальних зборах, скликаних 29 червня 1913 року, новообраному керівництву на чолі з М. Грушевським було доручено перед початком нового 1914 року скликати надзвичайні загальні збори, на яких розглянути новий проект статуту Товариства зі змінами, як писалось у резолюції, „в трьох напрямках: 1) зрівняння усіх членів Товариства в їх правах на загальних зборах; 2) постанови, що платні урядники Товариства не можуть бути членами Виділу; 3) привернення щорічних загальних зборів”.

На XV засіданні управи (виділу) НТШ 29 жовтня 1913 року був зачитаний лист М. Грушевського, який повідомляв про свою резигнацію „з уряду голови в Товаристві і редактора „Записок”. Тоді ж після широкої дискусії над проектом нового статуту було вирішено прийняти його з деякими поправками, видрукувати та розіслати усім членам Товариства з проханням, щоб вони не пізніше 15 листопада подали свої зауваження та пропозиції.

Крім цього Товариство готувалося до 100-ої річниці від народження Тараса Шевченка, яка припадала на 1914 рік.

На XVI засіданні виділу від 5 листопада було ухвалене рішення просити міську раду Львова дозволу поставити пам’ятник Шевченкові на площі перед кам’яницями Товариства, і в тій справі послати до

президента міста депутацію у складі С. Федака, С. Томашівського і В. Левицького.

На черговому XVII засіданні від 19 листопада було вирішено „постаратися, щоби в році ювілею Шевченка умістити пам'яткову таблицю на домі Товариства”.

І в одному, і в другому Товариству було відмовлено.

До тих клопотів долучився несподіваний виступ на сторінках „Ради” (№ 257) Сергія Єфремова, також члена НТШ, зі статтею „З нашого життя”, який зачепив галичан, і з приводу цього розгорнулася ціла битва.

Причиною для суперечки став спосіб участі членів Товариства у загальних зборах. Пояснення з цього питання на сторінках „Діла” (№ 266 та 267 від 25 та 26 листопада 1913 року) у статті „В справі зміни статуту Наукового товариства ім. Шевченка (з приводу статті С. Єфремова)” дав Стефан Рудницький.

„Дотеперішній статут допускає, — пояснював він, — щоби заграничні члени (з-поза меж Австро-Угорщини) голосували через вибраних повновласників з-поміж галицьких членів. Сей принцип уведено перед 11 роками з таких будімото мотивів: 1) НТШ було тоді одинокою науковою інституцією на українських землях; 2) російським Українцям небезпечно і тяжко приїздити на збори. Тепер одначе перший мотив упав, відколи в Києві є Укр. Наукове Товариство, в котрого статуті зовсім не подбано про те, щоби австрійським Українцям признати аналогічний привілей. Так само нема вже мови про небезпеку для такого рос. Українця, що взяв би участь у львівських загальних зборах. Остає хіба трудність паспортова, іменно його розмірна коштовність. І сей одинокий аргумент висуває тепер д. Є. в обороні дотеперішнього стану, проти тимчасового проекту виділу, що бажав завести лише особисту участь у зборах. Зачуваємо, що рос. правительство задумує скасувати паспорти; коли се станеться, то який аргумент виточить д. Є.? Та і без того справа зійшла до питання про більшу або меншу кількість видатків на дорогу до Львова. Ну а в таким разі чим оправдане право участі на загальних зборах через повновласть такого рос. Українця, що прим. в часі зборів перебуває в Галичині, не то в Австро-Угорщині, а натомість авст. Українцеві се заборонено не тільки тоді, як він постійно живе у Празі, Відні, Інсбруці або Сараєві, але навіть тоді, як він цілими роками перебуває в Берліні, Парижі, Римі, Нью-Йорку і т. ін.? Так само, чим оправдане виключення повновластей від тих членів, що задля хвороби, буває, що й постійної, не можуть і мріяти про участь у загальних зборах?”

С. Єфремов звинувачував галичан, що вони узурпували владу і, маючи право двох голосів, протягують резолюції, вигідні їм. С. Рудницький не заперечив цього. „Так дійсно було, — писав він, — й отся саме нерівність давала привід до оправданих нарікань і спричинила рішення останніх зборів, що реформа статуту мусить іти в напрямі зрівняння прав усіх членів на загальних зборах. Отже російські Українці повинні тямити, що тут не обмеження їх прав, лише прерогатив одного гуртка Галичан, який перед загальними зборами систематично полював на повновласті і завдяки особистим знайомствам із закордонними діставав їх”.

У вимогах С. Єфремова С. Рудницький добачив те, що російські українці хочуть мати вплив на наукову діяльність НТШ. „В дійсності ані одробини! — говорив автор статті в „Ділі”. — Бо на загальних зборах ніколи не обговорювано і не рішано наукових справ, а лише виключно адміністраційні. Наукова ж діяльність осередкувалася тільки в секціях та комісіях, на яких діяльність загальні збори ані вибрані ними виділ не мали найменшого впливу. Можна йти у заклад, що ті рос. Українці, які обстоюють ще своє право давати повновласті, не знають гаразд дотеперішнього статуту. А як хто з них легковірно переконаний, що їх повновласті охороняють майно Т-ва, то нехай знає, що якраз потреба охорони його була головним мотивом в акції за скасуванням повновластей... Щоб рос. Українці могли самі пізнати всі ті справи добре, зроблять найкраще, коли сим разом, замість слати повновласті, не пожалують „податку на російський фиск”, візьмуть паспорти й у поважнішому числі прийдуть на загальні збори до Львова. Тут певно самі переконаються скоро, що се не „галичанський” парламентаризм посягає на їх „права”, а виключно лише огляд на добро дорогого всім Т-ва. Переконаються також, що дотеперішній стан не був зовсім „в интересах порозуміння між обома частинами України”, а в интересах чогось іншого”.

Більше того, С. Рудницький звинуватив С. Єфремова у тому, ніби він посягає на український характер товариства, оскільки, домагаючись обмежити права галичан, у своїй статті в „Раді” ефектно вигукує про „націоналістичні витівки”, „громадський скандал”, „небезпеку розвалу”, „повну некультурність”. „Із-за чого, — запитував С. Рудницький, — ті аж до смішності патетичні докори? Із-за того, що тимчасовий проєкт означає, скільки має бути не-Українців межі членами дійсними і кореспондентами та які мають бути їх права. Ініціаторам проєкту ані через думку не переходило, що відповідні пропозиції можуть зустріти опозицію. Ніхто й не подумав, що знайдуться у нас люди, яким не подобається український національний характер НТШ і які будуть домагатися зробити його інтернаціональним... А так воно вийшло. Д. Є.

вимагає, щоб воно було товариством, для якого „ність еллин ні іудей”, щоб межі дійсними його членами було не $1/3$, а межі кореспондентами не $2/5$ чужинців (як хоче проект), тільки щоб могло бути більше ніж Українців, та щоб вони (члени привілейовані, без обов'язку платити вкладки) мали такі самі права, як українські, себто могли вибирати і бути вибраними.

Видно, рос. Українцям дуже дешево здобувати й удержувати національні інституції, коли так обурюються на гарантії їх національного характеру... Та щоб се обурення було хоч шире, а то віє з нього грубе фарисейство. Бо в дійсності тимчасовий проект різниться від дотеперішнього статуту, виробленого в „золотім віці” НТШ, хіба тим, що в одним напрямі поширює права членів не-Українців, а в другим нормує статутно те, що досі в Т-ві і до 29 червня постійно практикувалося. Так ось дотеперішній статут в § 7 говорить, що „звичайним членом стає кожна особа або інституція, яку і т. д.” — себто без різниці народності! Тому, д. Є., чи у вас „не горіло лице з сорому”, коли писали свої фарисейські вигуки на адрес авторів проекту?

Подібно мається справа з „процентною нормою 23 для членів дійсних і кореспондентів, яка страшно не подобається д. Є. Треба знати, що Т-во ім. Шевченка довгий час не мало членів не-Українців; тепер їх має: в історично-філологічній секції 3 на 25, у філософічній 3 на 21, у природописній 0 на 17. Значить тепер є їх 0-14 процентів, а новий проект ставить їх число 33,3 проценти при дійсних, а 40 % при кореспондентах. Тому, д. Є., чи у вас „не горіло лице з сорому”, коли писали про намірене виключення не-Українців від Т-ва?

Коли проект означає докладно й права неукраїнських членів дійсних і кореспондентів (звичайні члени чужої народності мають мати однакові права з Українцями), то також виходив із дотеперішньої практики. Жоден із дотеперішніх дійсних членів чужинців не виконував ще своїх т. зв. політичних прав у Т-ві, бо всі уважають своє членство річ гоноровою і мають настільки такту, щоб не брати активної участі в загальних зборах, де проявляються різні неминучі конфлікти, хатні справи і т. ін. Коли д. Є. грозить, що ті члени образяться і перестануть працювати науково в Т-ві (чи може й виступлять із нього), то нехай прийме до відома, що досі лише один член чужинець писав у виданнях Т-ва перед своїм іменуванням, а один по іменуванню; зате були такі, що за іменування зігнорували Т-во. Ніде правди діти, що членство в НТШ та не така дуже висока почесть...”

С. Єфремов із відповіддю не забарився, виступивши зі статтею „З нашого життя” у № 268 „Ради” від 6 грудня 1913 року. І знову йому

відповів С. Рудницький, відомий географ, з 1901 року дійсний член НТШ, а з 1908 — доцент Львівського університету, „намагаючись спростувати переконання”, „що найповажнішу нашу інституцію захопила тепер в свої руки якась група націоналістичних, не ледве *sui generis* чорносотенних політиків, звила в Товаристві кубло не науки а політиці і тепер, занедужавши реформаційною сверблячкою, „реформує” статут, щоби „палладіум” української науки довести до заглади!”

У своїй черговій відповіді „В справі зміни статуту Наук. Товариства ім. Шевченка” („Діло”, № 277 від 12 XII 1913) С. Рудницький нарешті вирішив сказати правду і виявити корінь зла. „Теперішній проект реформи статуту, — пояснював, — не є вислідом „реформаційної сверблячки” теперішнього віділу Н. Т. ім. Шевченка. Сей проект є лиш одним звеном довгого ланцюга реформаційних проектів, що виринали в товаристві ще від 1901 р., проектів, за котрі велися завзяті змагання на всіх загальних зборах від 1901-1905 року. Теперішній проект збудований на основах проекту статуту з 1 грудня 1903 р., зредагованого д. Михайлом Павликом і статутною комісією, вибраною на спільнім засіданню всіх секцій Н. Т. ім. Шевченка дня 8 падолиста 1903. Підписало тоді сей проект 16 дійсних і 20 звичайних членів Товариства. Я гордий нині сим, що й моє ім'я поміщене під сим гарним проектом з-перед десяти літ.

Має отже теперішній проект зміни статуту Наук. Тов. ім. Шевченка свою доволі довгу історію й дуже поважного „предтечу”.

Та не пора нам тепер тут розводитися над минувщиною для неї самої. Тож звернімося до актуальних справ і трактуймо їх *sine ira et studio*.

Головною причиною того, що останні звичайні збори Наук. Тов. ім. Шевченка порішили змінити статут, був розпачливий стан фінансів товариства. Сей стан спричинила безоглядна й екстенсивна грошова та видавничка господарка „золотого віку”. Мимо протестів поодиноких органів Товариства та мимо сильної опозиції членів на загальних зборах 1901-1905 держалася та господарка аж до 29 червня 1913. Держалася вона завдяки тому, що значна часть віділу складалася з зависимих людей — платних урядників товариства — а опозицію переголосовувано повновластями з російської України. Сі повновласті були справді привілеєм нечисленного гуртку Галичан, котрі стояли коло тодішньої управи товариства; маючи на кожноразових загальних зборах по два голоси на особу, був сей гурток дуже могучим чинником при голосуванню. Бо величезна більшість членів з галицької провінції, заколисана до блаженного сну зручно розроблюваним престижем „золотого віку”, не являлася на зборах, і вони все були дуже нечисленні. Вкінці опозиція,

зложена з подавляючої більшості львівських дійсних членів, виступила зі згаданим вище проектом статуту з 1 грудня 1903. Сей проект хотів цілком відділити адміністрацію від науки, зносив повновласти як річ ні в одному науковім товаристві культурного світу не практикувану, і забороняв вибирати платних урядників до виділу. „Загрожена” сим проектом тодішня управа товариства напружила всі сили, щоб сей проект повалити, зробила се з поміччю повновластей і т. д. і щоби на будуче якомога найрідше переходити сумнівні перипетії загальних зборів, переперла дня 29 червня 1904 тепер обов'язуючий статут, який приписує загальні збори що два роки, задержує повновласти на зборах і платних урядників у виділі. Опозиція бачила безвиглядність боротьби і притихла, абсентуючись майже цілком на дальших загальних зборах (по 1905 р.). Один з найвизначніших нині в Галичині громадських діячів, також член опозиції, сказав тоді дуже влучно, що недалекий час, коли покажеться правдиве обличчя пануючого курсу в товаристві. І воно показалося. Виділ, здобувши попри адміністраційну власть ще й рішучу преponderанцію над науковими органами товариства, на мою думку, з великою шкодою для них, правив товариством так, що в 1913 р. воно стануло — над берегом матеріальної руїни.

Ось вислід повновластей!

Бачачи докладно корінь лиха, постановили останні загальні збори товариства поручити виділові, щоб він зайнявся реформою статуту головню в звісних трьох точках: 1) Зрівняння всіх членів в їх правах без огляду на кордон, 2) виключення урядників товариства від права засідати у виділі, 3) привернення щорічних загальних зборів. Вибрана виділом статутна комісія сповнила сю ухвалу загальних зборів, переконалася одначе, що сими паліативами ще не запевнить товариству нормального розвитку, не виведе його ще на ясний шлях до майбутньої української Академії Наук. Єдиним ліком на недомагання показалося цілковите відділення адміністрації товариства від наукової роботи. Першу полишає новий проект в руках виділу і загальних зборів, другу подає новоутвореній Раді, секціям і науковому Зборові. Саме в сих, а не в інших постановах, лежить основна суть нового статуту. Відділивши адміністраційні клопоти від науки, можна створити для неї такі умови, яких вона перед тим в Науковім Товаристві ім. Шевченка ніколи не мала. І на місці авторитетного режиму треба поставити (як слід у науковому товаристві) учену республіку!

Не буду тут довше розводитися над новим проектом статуту — полишаю се кому іншому і кінчу дійсно пророчими словами д. Павлика, котрими він закінчив свої мотивування статуту в 1903 р.: „Надіємося,

що сі наші задушевні мотиви будуть зауважені всіми членами нашого Товариства та що вони прихиляться до нашого проекту. Коли ж би ні — коли би ми лишилися в меншості, то ми се прийнемо спокійно в тім глибокім переконанню, що ми сповнили свій обов'язок і що прийде незабаром час, коли увесь загал членів нашого товариства переконається, що ми таки мали рацію, та що дальший розвій нашого товариства зможе йти зовсім успішно лише в напрямі, вказанім отсе нами".

На XVIII засіданні виділу 3 грудня 1913 року були прийняті деякі зміни в проекті нового статуту, внесені проектною комісією. Було прийнято письмове пояснення М. Грушевського в справі витрати грошей на будівництво Академічного дому, а також вирішено вислати на відкриття Національного музею, яке мало відбутися 13 грудня, Степана Томашівського та Івана Франка.

На засіданні 10 грудня було прийнято рішення скликати загальні збори Товариства, на яких поставити питання про зміну статуту. Головну доповідь із цього питання доручили виголосити В. Охримовичу.

На захист проф. М. Грушевського виступила радикальна преса в особі „Громадського голосу”, який 4 грудня 1913 року у своєму № 49 опублікував статтю анонімного автора „Проф. Грушевський і Наукове Тов. ім. Шевченка”. „В найвищій українській науковій інституції з сього боку кордону — в Науковім Товаристві імені Шевченка, — писав автор, — діються від якогось часу випадки, що зразу тільки як далекий відгомін доходили до відомості загалу, а тепер викликали вже прилюдну дискусію на сторінках української преси в цілій Україні. Треба зазначити, що дискусію розпочала не та сторона, що береться заводити зміни в Науковім Товаристві ім. Шевченка. Досі вона мовчала; а на доказ, що зміни потрібні, розпускала приватними дорогами по Галичині усякі чутки, не раз просто неймовірні. Се годиться сконстатувати для того, щоби пізнати методи поступування тих людей, що хочуть взяти у свої руки Наукове Товариство ім. Шевченка, і які своїм поступуванням довели до того, що проф. Грушевський не схотів дальше бути головою Товариства, та зрезигнував недавно із сеї гідності.

З сього приводу хочемо сказати кілька слів, та додати кілька заміток до полеміки, що вже почалася.

Придивімося, чим було львівське Товариство ім. Шевченка тоді, як проф. Грушевський приїхав до Львова, а чим воно є тепер, після 15-літнього проводу товариством проф. Грушевського і 15-літньої його праці над усестороннім розвитком тої інституції. — В 1894 р. випускало Наукове Товариство ім. Шевченка на рік ледве один том „Записок”. Бюджет його складався з кількох тисяч корон. Стільки всього. — А

тепер друкує воно щороку десятки томів всяких наукових органів і публікацій, зорганізувало велику бібліотеку і музей, увійшло в обмін з сотнями наукових інституцій усього світу, роздає стипендії, запомоги, уряджує наукові поїздки, бюджет його переходить уже сотню тисяч корон, має великі кам'яниці у Львові в середмістю. Науковою вагою та інтенсивністю своєї роботи далеко перевищує воно навіть ряд різних слов'янських Академій Наук. — І слушно замічає з сього приводу українська часопись „Рада”, що виходить щодня в Києві: „Такого розвитку досягло Наукове Товариство під проводом проф. Грушевського, дякуючи насамперед його надзвичайному організаційному хистові, його невичерпаній енергії, його широкому поглядові на справу культурної роботи, його власній колосальній науковій праці, яка здобула йому і Науковому Товариству високий авторитет в очах ученого світу”.

Подібно оцінили працю проф. Грушевського також впорядники „Наукового збірника”, виданого з приводу десятиліття наукової діяльності проф. Грушевського в Галичині. Вони вважають історично важним фактом — приїзд проф. Грушевського до Львова. В передмові до того Збірника кажуть: „Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними й інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом, або ледве примітивно обробленим полем, як було досі. В парі з науковим рухом пішов небувалий зріст видавництва і піднесення освітнього рівня в суспільності, а вплив його відбився корисно на всім публічним життю”.

Розглянувшись безпристрасно серед наших наукових сил і оцінивши відповідно заслуги та працю й організаторські здібності проф. Грушевського — мусимо вповні згодитися з думкою „Ради”, що відсунення сего заслуженого вченого від проводу Науковим Товариством — се втрата, якої в даних обставинах ніхто і нічо не може замінити.

Все ж таки є певна кліка, зложена головно з національних демократів, котрій проф. Грушевський стоїть на заваді. Вона підносила вже раз (перед останніми загальними зборами Наукового Товариства) серед замкненого кола людей різні заміти проти нього. Та ці заміти або фантастичні (як се виказав Іван Франко під час дискусії на тільки що згаданих загальних зборах), або просто смішні, як от закид, що проф. Грушевський роз'єднує Українців з сього і того боку кордону. Той сам Грушевський, що переніс „Л. Н. Вісник” до Києва, той сам, про котрого кричать за кордоном, що вводить туди „галичанину”!

Тепер помістив проф. Рудницький у фейлетонах „Діла” (ч. 266, 267) закиди, звернені почасти проти давнього виду Наукового Товариства ім. Шевченка, почасти проти його дійсних членів. В певній

мірі відносяться сі закиди і до проф. Грушевського, як бувшого провідника Товариства. Але в дійсності ходить в цій полеміці передовсім о його особу. — До загалу дійсних членів відноситься закид проф. Рудницького, що „головний критерій в таксуванні членів був: „наш” чи не „наш”? „Наших” величано друком і словом на всі лади, а „не наших” принижувано й обезцінювано в самих виданнях Товариства, за політику відкидано праці” ... Бо загальновідомо, що дійсні члени Наукового Товариства ухвалюють на засіданнях секцій, що має бути друковане у його виданнях. А давніший виділ повинен прийняти на своє conto тяжкі заміти того ж професора, що „за політику виключувано членів і т. д.”; „потреба охорони майна Товариства була головним мотивом в акції за скасуванням повноважень”. До сього треба замітити, що проф. Грушевський, під проводом котрого набуло Товариство теперішнє своє майно і підприємства, і котрий добре адмініструє своє власне майно — якраз давав запоруку, що не тільки охоронить, а й прибільшить майно Товариства. Він, що не належить до ніякої партії, давав також більшу запоруку безпартійності проводу в Товаристві, чим теперішні його наслідники. — А щодо відкидування праць, принижування і обезцінювання одних і величання других, — то як же виглядає у світлі сих закидів та уславлена проф. Рудницьким велика самостійність членів Наукового Товариства? Невже не могли вони на се давніше звернути увагу і виказати (чого досі не зроблено!) де, кого, чим вивищено, а як і кого понижено. Невже не могли вони виказати, що одного неслухно величається, а праці другого несправедливо обезцінюється? І не кажіть, що не було видавництва, де се можна би зробити. Стовпці „Діла”, гостинного для писань проти проф. Грушевського, були би радо взяли в свої обійми того роду виводи.

Мимоволі приходить на думку: „Аргументи” видумується аж тепер; а передше оповідалося фантастичні історії про сто тисяч.

Годі забирати більше місця в „Гром. Голосі” сею справою. Тож з приводу самої полеміки проф. Рудницького з д. Єфремовим прийдеться сказати тільки небагато. В довшій вступі витворює п. Рудницький настрої проти статті д. Єфремова. Говорить багато такого, чого ніхто не перечив, викликаючи тим враження, наче би д. Єфремов говорив щось противне. І б'є у великий дзвін з того приводу, що д. Єфремов почав прилюдно говорити про видрукований проект статуту Наукового Товариства, виготовлений виділом. П. Рудницький вважає його дивним дивом — довірочним. Але в самім проекті і передмові до нього про ту довірочність — ані згадки! Проект не є друкований на правах рукопису, отже хто хотів, міг його дістати й перечитати. Що ж тут говорити, що

проект довірочний?! Проф. Рудницький подає декуди невірні інформації. Українці з-за кордону не зможуть приїздити на збори Товариства не тільки по причині великих коштів, але також для того, що дістати заграничний паспорт трудно і се триває довший час. А відомість, що російське правительство хоче знести заграничні паспорти, — можна почислити хіба на карб відомих дотепів проф. Рудницького.

Отсі думки самі собою тиснутья до голови при читанні сеї полеміки. — Не належимо до людей упереджених в даній справі і бажаємо, щоби — в разі як помиляємося — диспутанти доказали нам се аргументами”.

Відтак у дискусію вступив Іван Франко. 25 грудня 1913 року у № 286 газети „Діло” він виступив зі статтею „Непорозуміння в справі зміни статуту Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові”. „Досі, — писав він, — я не забирав голосу в сій справі, та вважаю незайвим бодай тепер, може, трохи пізно, сказати кілька слів для прояснення деяких непорозумінь, що в дотеперішній дискусії повторяються вперто й непотрібно.

Отже поперед усього питання про те, чи наше Наукове Товариство має стати Академією Наук. Се питання підношено дуже часто, відколи наше товариство проявило живішу та плодючу діяльність. Одним з головних пропагаторів тої ідеї був сам голова т-ва проф. М. Грушевський, який підносив її систематично в своїх промовах, на загальних зборах товариства та в своїх численних підписаних і псевдонімних публікаціях. Самому проф. Грушевському було ясно тільки те, що наше т-во властиво не може перемінитися в Академію Наук, бо Академію Наук може заснувати правительство окремо від товариства. Але в усіх дискусіях на сю тему не було вияснено, що креовання Академії Наук — се політична концесія правительства, залежна в першій мірі від волі цїсаря, і що отже пропаганда ідеї про потребу Академії Наук, се досить неделікатне заляження в інтенції та добру волю найвищих сфер нашої держави. Не вияснено було досі також, яку практичну користь мала би наша нація з Академії Наук при її теперішнім невідраднім політичним та суспільнім положенню. Мені особисто, що знаю досить добре малочисельність та слабу кваліфікацію наших наукових сил навіть для праці в такій інституції, як Наук. Тов. ім. Шевченка, ся вперта пропаганда ідеї про Академію Наук усе була несимпатична, хоч я не спротивлявся їй.

Останні загальні збори нашого товариства з дня 29 червня с. р. були справді зворотною точкою в розвою товариства тому, що дотеперішній його голова почув себе спонуканим зректися свого головства та функції редактора наукового органу товариства. Одною з причин того зречення (всіх причин досі не знаємо) була, мабуть, ухвала зборів про зміну до-

теперішнього статуту товариства. По толкуванню ініціаторів реформи дотеперішній статут уможлиблює зарядові провадити власновільну та майже безконтрольну господарку фондами товариства. Ся господарка, що довела товариство фактично до недобору в його річних доходах в сумі 96 000 К, була головною причиною незадоволення многих виділових і позавиділових членів. Друга причина лежить у недокладнім розмежуванню компетенції виділу Тов. та цілковитім необмеженню компетенції редактора наукового органу товариства, що спричинювало часті непорозуміння та конфлікти в виділі товариства, в секціях та комісіях. Тому ініціатори реформи задумали зробити дальший крок при укладанню нового статуту і відмежувати докладніше наукові функції товариства від фінансових та адміністраційних. У дотеперішніх публікаціях українських із сего приводу раз у раз повторяється такий закид, що реформа статуту непотрібна, бо будімто відтягає членів від наукової діяльності та заставляє їх займатися питаннями політичними та адміністраційними. Українські публіцисти та діячі забувають очевидно, що Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові не чисто наукове, а в значній часті економічно-фінансове, що має в своїм заряді дома, друкарню, книгарню та переплетню, що його виділ не займається і не повинен займатися справами науковими, а тільки виключно фінансовими і адміністраційними, і що коли досі не було так, то се була аномалія, спричинена виїмковими відносинами в нашім товаристві, але вдержання такого стану надалі при величезнім зрості агенд у товаристві показалося зовсім неможливим. Се нехай буде також відповідь тому „дійсному членові” тов., що в ч. 284 „Діла” підняв голос про устрій нашого товариства та пропонує зміну статуту в тім напрямі, щоби товариство переробити на чисто наукове, значить без маєтку і без фінансів.

Ще кілька слів про публіцистичний похід д. С. Єфремова в київській „Раді” проти нашого товариства. Д. Єфремов у початку першої своєї статті вважав потрібним скомпонувати собі з нашого товариства якийсь храм, якесь нетикальне палладіум, а в дальшій ході своїх публікацій на сю тему вживає всіх сил і всіх засобів своєї красномовності, щоби опоганити, принизити та присоромити наше товариство та його верховодів, а в останнім числі „Ради” (ч. 280 із дня 8 грудня) договорився до мотиву „Члени наукового товариства в становищі жуліків”. Се гарне російське слово значить по-нашому кишенькових злодіїв або фальшивників та шахраїв. А при тім у безконечній повені слів та фраз у статтях д. Єфремова щокроку самі непорозуміння та явні докази його незнання людей та відносин у нашім товаристві.

Писано дня 24 грудня 1913 р. *Д-р Іван Франко*.

26 грудня 1913 року відбулись довгоочікувані надзвичайні загальні збори. Загальні збори не прийняли відставки М. Грушевського і звернулися до нього з проханням „взяти сю резигнацію назад”.

Не змінено на цих зборах і статут. У рішенні було записано: „...з огляду на пристрасний й особистий характер дискусії над статутом у пресі і серед громадянства та з огляду на появу в останній хвилі нових проектів, симпатичних чимало членам — й услід за сим неможливість ухвали реформи en bloc — Виділ бере справу зміни статуту з порядку нарад отсих загальних зборів і в відповіднім часі поставить її наново перед збори членів”.

Після чергової дискусії була прийнята резолюція: „Поручається Виділові виробити новий проект реформи статуту, зложивши задля сього окрему нараду дійсних членів, та скликати протягом 1914 р. спеціальні надзвичайні загальні збори для ухвалення зміни статуту”.

Розділ VI

ПОДАРУНКИ

Повідомлення від 29 листопада про надходження коштів на ювілейний дар Іванові Франкові на рахунок „Дністра” стверджувало, що на книжці № 8 000 було 10 016,05 корони; 13 грудня — 16 077,36 корони. Не всі гроші, які збиралися, відсилалися на „книжечку ч. 8 000”. На той час уже було багато конкуруючих інституцій, які теж бажали зберігати вклади. Перемишль, наприклад, надавав перевагу своїй „Руській щадниці”, де перший вклад був зафіксований 17 лютого 1913 року, а останній — 2 липня 1914 року. Всього було зібрано 1043,12 корони. Франко з них не використав ні шеляга...

27 грудня 1913 року „книжечка ч. 8 000” налічувала вже 18 025,20 корони. Це повідомлення про зібрану суму було останнім. Більше про збір коштів преса не інформувала, хоча напередодні опублікування цієї цифри в газеті „Діло” з’явилося невелике оголошення: „Комітет ювілейного дару д-рові Іванові Франкові просить отсим всі повітові комітети та ті особи, що займаються збиранням дару, присилати зібрані гроші найдалше на кінець сього місяця до „Дністра” на кн. 8 000, а список жертводавців доручити Комітетові (Львів, ул. Чарнецького, ч. 26, С. Томашівський — голова, Я. Веселовський — касир)”.

Комітет гроші беріг. Без його відома не можна було потратити ні корони. Було створено ще один, „надзираючий” комітет із трьох чоловік, без згоди яких не міг узяти гроші навіть сам Франко.

На що жив у той час письменник? Тільки за рахунок того, що приносили йому видані книжки. А видаючи їх, мусив заплатити за друкування (в середньому половина вартості тиражу) та ще 15 відсотків за розпродаж у книгарні НТШ на вулиці Руській. Тому й не дивно, що Франко інтенсивно працює незважаючи на хворобу...

Якийсь заробіток давали й виступи перед читачами. У франкознавчій літературі часто наводяться спогади учасників цих зустрічей. На сліди виїздів Франка можна натрапити найчастіше в поліцейських звітах, що зберігаються у Державному архіві Львівської області (ДАЛО), а

також у донесеннях поліції намісництву, документи, якого знаходяться в Центральному державному історичному архіві Львова (ЦДІАЛ).

Чутка про збирання датків дійшла і до Петербурга. Кореспондент тамтешньої газети Вікторов звернувся до лідера галицьких москвофілів із запитанням, чому вони, будучи українцями, не беруть участі в цьому заході, на що Марков відповів, що москвофіли є православні, „чистия русскія”, і з „такою голотою, як галицький люд, не хочуть мати нічого спільного...”

Потреба грошей примусила Івана Франка 21 жовтня 1913 року звернутися до Імператорської академії наук у відділ російської мови і словесності: „Подписанный честь имеет предложить Императорской Академии наук свое сочинение под заглавием „Студіи над українськими народними піснями” для соубегания на премию гр. Толстого”, тобто на премію колишнього міністра народної освіти, президента АН Дмитра Толстого, яка була встановлена у 1889 році після його смерті. Ці студії, які Іван Франко пропонував на конкурс, вийшли окремим відбитком із „Записок НТШ” у 1913 році.

З Петербурга відповіли, що наукові праці українською мовою можна подавати тільки на премію ім. проф. Котляревського. Олександр Котляревський (1837-1881) був відомим українським і російським філологом, археологом та етнографом, а з 1875 року — членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Після одержання відповіді Іван Франко 22 листопада 1913 року подає аналогічне прохання прийняти його працю „Студії над українськими народними піснями” на премію імені О. Котляревського.

Звертається він і до М. Грушевського. „Високоповажаний пане професор! — писав 24 листопада 1913 року, — Надіюся, що Ви дістали коректуру могого етнографічного причинка та прочитали наприкінці мою дописку, в якій я просив Вас прислати мені дещо грошей, щонайменше ті, які належить мені за Данте (стаття „Записки руського селянина з початку XIX в.”, друкована у Записках НТШ, кн. 3, 1913 рік). Потреба примушує мене тепер звернутися до Вас із тою самою просьбою. Не потребую, здається, пригадувати Вам, що в нас тепер часи тяжкі на гроші. З Товариства з обіцяних мені ювілейних грошей я не можу тепер і в найближчій будучині дістати майже нічого, а мій одинокий заробок у „Записках” наслідком могого та Шевченкового ювілею переривається на цілого півроку, тому що виділ ухвалив заповнити дві книжки „Записок” за сей рік працями, присланими для моєї ювілейної збірки, а першу книжку за будучий рік, а можливо, також дві заповнити працями для ювілейного тому Шевченка. Розуміється,

що до мого ювілейного збірника не може увійти ні одна моя праця, а до Шевченкового збірника я не знаю, чи встигну написати щось відповідне. Думаю, що не зайвим буде пригадати шановному пану професору, що Ви ще перед попереднім від'їздом до Києва обіцяли мені прислати 400 рублів, ухвалених для мене Товариством прихильників („Товариство прихильників української науки, літератури і штуки у Львові” — авт.), а по повероті з Києва обіцяли мені, що ті гроші придуть незабаром, а тим часом мінає місяць за місяцем, а грошей, навіть зароблених мною, як нема, так нема. Хоча мої життєві потреби, як шановному пану професору відомо, дуже скромні, то все-таки вони не такі малі, аби їх можна було покрити тими 200 коронами, які одержую щомісячно від Товариства ім. Шевченка. Надто покладаючись на обіцянку шановного пана професора, я дозволив собі на одно літературне підприємство, яке тепер доходить до кінця і потребує трохи більшої, хоч і не дуже великої суми для його порівняння. Вагу та значення того підприємства, може, оціните також і Ви, шановний пане професоре, коли одержите мою книжку, а тим часом я поновляю свою просьбу о прискіпшення висилки належних мені грошей.

Остаюся з глибоким поважанням.

Д-р Іван Франко”.

Книжка Івана Франка „Данте Аліґ'єрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії”, згадана в листі, вийшла у Києві 1912 року накладом „Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові”. Рецензія на це видання, автором якої був М. Євшан, з'явилася тільки у грудневій книзі ЛНВ (с. 367-389). Перш ніж дати оцінку праці Івана Франка, критик уважав за потрібне пояснити читачеві, хто такий Данте: „Данте се поет, про якого кожний з нас ще в школі навчився говорити з найбільшими похвалами і поривом, якого ім'я вічно висувається тоді, коли треба говорити про досконалого творця і протиставити його нашому убогому в вищі духові цінності часові. При тим Данте належить одначе до тих геніїв, про котрих вічно говориться і славиться, а котрих мимо того крім імені нічого майже не знаємо. Пересічний інтелігент у нас чув, очевидно, про „Божественну комедію”, знає деякі цитати як „Lasziate ogni speranza”, але дуже мало знайдеться таких, які читали бодай той найголовніший твір Данте. Знаю, переважна часть інтелігенції а ргіогі захоплена поетом пробувала колись читати його, — але на пробах звичайно й кінчиться. Чомусь не ставало терпцю прочитати все, помимо доброї волі. І Данте хвалиться й далі, але він таки лишається нечитаним і невідомим. Констатую сей факт не для докору, а просто тому, що се факт цікавий взагалі в відношенню ширшої читаючої публіки до тзв.

класиків, про яких вчать в школі. Річ в тім, що аби з захопленням читати Данте, з таким самим захопленням, з яким говориться про нього і з яким відносяться до нього дослідники його життя та поезії — до того треба мати солідне підготування і глибшу культуру ума. Нічого не скаже тепер пересічному читачеві книг поезія Данте, коли читач мусить мати на кожній сторінці широкий коментар і не раз дуже деталічні пояснення майже до поодиноких фраз; він прочитає 2-3 пісні тай кине. І тільки той, що має загальну орієнтацію в добі середньовічній, бодай з грубша уловив культуру та життя середніх віків, хто знає тодішні обставини політичного життя в Італії — отже, ґрунт, на якому виросла поезія Данте, — а відтак само життя його і світогляд, — тільки той зможе всю свою увагу скупчити на головному в творах Данте, той лише почує дух божий, яким навіяна „Божественна комедія”. З природи річи — читачем Данте мусить бути людина освічена, ad hoc підготована бодай так, як мусить бути підготований кожний, хто їде в Рим чи Флоренцію, щоб побачити там скарби мистецтва. Само собою розуміється, що треба мати й найпотрібнішу „річ”, без якої й учений далеко не знайде — розуміння і уміння читати твір мистецтва. Загал публіки, — а тим більше нашої — занадто байдужо відноситься до сеї справи, думаючи, що читання то відпочинок. А тимчасом найкращий автор „пропадає”, коли читач не напружить і своєї фантазії й свого ума, аби досягнути задум твору і його головний нерв, патос”.

„Те все, — продовжує критик, — я уважав за потрібне насамперед сказати, згадуючи книжку Івана Франка про Данте. В світлі тих уваг її важність для нас виявляється з подвійною силою. Се перший у нас твір про Данте і повинен мати велике значення для всіх українських читачів, котрим близький приступ до того великана світової поезії був „заборонений”. Правда, твір Франка не праця спеціаліста, в головному навіть не оригінальний — основа його — праці Федерна, Крафта та Гаспар, — але не в тім річ. Головне те, що твір такий нарешті єсть, що написаний умілою рукою і дає те, що для українського читача треба: отже чудову, могучими синтетичними штрихами написану характеристику ідейного ґрунту середніх віків та їх цивілізації (розділи I-II), біографію Данте та характеристику його творів (III) і багату антологію з його лірично-дидактичної поезії (IV) та його головного твору „Божественної комедії” (V-VII). Таким чином український читач має змогу пізнати бодай в загальному нарисі один розділ не лише творчої культури, але культури взагалі. Бо Данте, се щось більше як поет, що більше навіть як духовний батько італійської літератури, — се репрезентант середньовікової цивілізації взагалі. „В ньому — як пише Франко у вступі — можна

бачити ініціатора всіх новочасних літератур, бо він своїм трактатом „de vulgari eloquio” переламав панування середньовікової латини і відкрив перед народними язиками широкі перспективи розвою. Як граничний камінь стоїть він на переході від середніх до найновіших віків. Вірування і змагання середніх віків він перетопив у органічну єдність і вилив немов у бронзі в своїй безсмертній поемі, як найкращий їх пам’ятник”. Хоч би лиш се, не дивлячись на саму велику і трагічну в особистому життю індивідуальність Данте, оправдує те захоплення до його поезії, яке, починаючи від сучасників його, від Бокаччіо, йде аж до нашого часу. — Твором Івана Франка й Україна віддала свою пайку, належну великому поетові від людства, — тепер і ми прилучилися до „загального хору”. І тут заслуга Франка, що він серед маси іншої пильної праці знайшов час і для сього твору, який багато заважить в його літературно-науковому доробку”.

Згадка в листі до М. Грушевського від 24 листопада 1913 р. про „одне літературне підприємство” може стосуватися видання „Wielkiej utraty” А. Міцкевича.

До 6 грудня гроші не надійшли, а тому Іван Франко пише ще один лист: „Високоповажаний пане професор! Даремно дожидаючи Вашої відповіді на моє останнє письмо, я не можу інакше пояснити собі Вашого поступування зо мною як легковаженням моєї особи та моєї праці, за яку Вам зовсім не спішно віддати мені те, що мені по Вашій власній оцінці належить. Покладаючись на Вашу обіцянку, з якою Ви за свого побуту у Львові обійшлися зовсім легкомисленно, я опинився в досить прикрім положенні. Тому ще раз поновляю свою просьбу не як Ваш бувший товариш, що не раз, крім звичайної громадської служби, віддавав Вам також чисто товариські услуги, але як робітник, якого роботу Ви замовили та пустили в світ і якому Ви тут же й забули заплатити.

Остаюся з глибоким поважанням д-р Іван Франко”.

Імовірно, М. Грушевський таки вислав гроші Франкові, бо більше листів у цій справі не було.

„Літературно-науковий вісник”, присвячений 40-літньому ювілею, навів список виданих в останні роки творів Івана Франка:

„Іван Франко. „Дантова друга любов”. („Міжнародна бібліотека”, ч. 5), Львів, 1913, с. 40, 16°;

Іван Франко. „Шість записів князя Іллі Острозького з р. 1535-1540” („Міжн. бібл.”, ч. 6), Львів, 1913, с. 40, 16°;

Іван Франко „Рутенці”. Типи галицьких Русинів із 60-х рр. мин. віку („Міжн. бібл.”, ч. 7), Львів, 1913, с. X + 42, 16°;

д-р Іван Франко. „П'ятницьке чудо в Корсуні”. Студія, друге перероблене видання („Міжн. бібл.”, ч. 10), Львів, 1913, с. 31, 16°;

д-р Іван Франко. „Студії над українськими народними піснями”, том I, частина 2-га (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка”), Львів, 1913, с. VIII + 177 – 532 – 8°, ціна 5 кор.;

Іван Франко. „Панцизняний хліб і інші оповідання” („Дешева бібліотека”, ч. 10), Львів, 1913, с. 48, 16°;

Іван Франко. „Вірші на громадські теми. Ювілейне видання” („Дешева бібліотека”, ч. 11), Львів, 1913, с. 24, 16°;

Іван Франко. „Петрії й Довбошуки”. Повість у двох частих, друге перероблене видання. З 6 образками і портретом автора. Чернівці, 1913, с. 294, 8°.

Поруч із списком батькового доробку був надрукований і список доробку сина Тараса:

„Тарас Франко. „Старе вино в новім місі”. Вибір веселих віршів із Катуля, Горація і Марціяля”, Львів, 1913, с. 51, 16°;

Тарас Франко. „На крилах гумору”. Збірка веселих віршів. Львів, 1913, с. 63, 16°.

Збірка „Панцизняний хліб і інші оповідання” була дарунком „просвітнього кружка при III Секції Українського Студентського Союзу” і вийшла накладом Івана Лизанівського, секретаря Івана Франка. Випускаючи цю збірку, Український студентський союз черговий раз нагадав про ювілейний дар Івану Франку і про те, що слід „датки слати до „Дністра” на книжечку ч. 8 000: „Хай не буде ні одного села, міста й містечка, де би в 1913 р. не відбулись ювілейні свята, вечірниць, виклади в честь Івана Франка!”. Було наведено також список тих книг, які обов'язково повинні бути у кожній читальні „Просвіти” та в осідку „Січі”. До тих книг належали:

„Панські жарти”, поема з останніх часів панщини — 90 сотиків,

„З вершин і низин”, поезії — 4 корони,

„Semper tūo”, поезії — 1 корона 60 сотиків,

„Давне й нове”, поезії — 3 корони 40 сотиків,

„Із днів журби”, поезії — 3 корони,

„Мойсей”, поема — 60 сотиків,

„Полуйка і інші оповідання” — 1 корона 40 сотиків,

„Voа constrictor”, повість — 2 корони 20 сотиків,

„Захар Беркут”, повість — 3 корони,

„Сім казок”, оповідання — 1 корона 40 сотиків,

„Батьківщина”, оповідання — 1 корона 20 сотиків,

також твори, яких поетичну форму удалося відкрити тільки по довгих наукових дослідях, тому що до нас вони дійшли в рукописах, писаних *per extensum*, мов проза. До таких творів належать усі поетичні частини старогерейського святого писання, особливо Псалтир, переважна частина писань пророків, книга Йова та деякі уступи в інших книгах, яких поетичний характер або зазначено вже в самому тексті, прим. пісня Мойсея, заповіт Мойсея, пісня Дебори, пісня Давида на смерть Саула та Йонатана, або виявляється при ближчій досліді та порівнянню з іншими подібними текстами.

До таких творів належать також усі три наведені вище найстарші пам'ятки німецької поезії. Всі вони дійшли до нас у рукописах, писаних *per extensum*, ніби прозою, і в такій формі були також опубліковані зразу, поки геніальний учений Яков Грім не відкрив поетичну форму пісні про Гільбербранда, чим дав почин до віднайдення такої самої форми в інших пам'ятках старонімецької, а також скандинавської поезії, складаної таким самим ладом".

„Розуміється, — продовжував Іван Франко, — того, що вважаємо тепер головною прикметою поезії, правильної ритмічної будови та риму, в старонімецькій поезії нема, хоч трапляється дуже часто повторювання тих самих букв на кінцях слів, т. зв. асонація, напр. *urhettun aenon muotin, sunufatarungo iro saro, do sie to dero* і т. і. Все те виглядає, мов прочуття будучого риму, що іноді немов сам напрошується.

Не від річи буде сказати, що ту саму поетичну форму, хоч подекуди менше виразу, стрічаємо також у старих пам'ятках нашої українсько-руської поезії, таких, як Слово о полку Ігореві, а також у епічних частях нашого найстаршого літопису і, без сумніву, також у інших пам'ятках нашого старого письменства, особливо в церковній та релігійній поезії. Так само епічна поезія великоруського племені, т. зв. биліни, зложені таким самим, ніби неправильним, свобідним, а все-таки музикальним і симетричним розміром. Се чинить пам'ятки старонімецької поезії тим цікавішими та важнішими для нас, бо дає нам взірці того віршування та того поетичного складу, який разом з іншими впливами германського племені перейшов у давніх віках також на нашу землю і не лишився без впливу на початки та розвій не тільки нашої книжної літератури, але також подекуди навіть людової творчості".

Над книжкою Іван Франко працював, як сам зазначав, від грудня 1912 до 14 травня 1913 року.

Видавництво „Міжнародна бібліотека", засноване Франком, на той час випустило у світ під Франковою редакцією і його накладом такі твори та праці (ціна подана у сотиках):

Ч. 1. Афанасьєв-Чужбинський „Українські поезії” ...	60 с.
Ч. 2. Франко Іван, Каменярі.....	20 с.
Ч. 3. Притча про сліпця і хромця	20 с.
Ч. 4. Пісня Дебори.....	20 с.
Ч. 5. Дантова друга любов.....	20 с.
Ч. 6. Шість записів кн. Ілі Острозького	20 с.
Ч. 7. Ругенці.....	40 с.

Цей список завжди наводився на останній сторінці видання — так само подавали список видань Івана Франка у серії „Універсальної бібліотеки”.

На час виходу „Найстаріших пам’яток німецької поезії IX-XI вв.” цей список виглядав наступним чином:

Апулей, Амор і Псіхе (ч. 5).....	30 с.
Вишенський Іван (ч. 10)	50 с.
Єлачіч Євген, Крайня північ — вітчина людськості, переклад (ч. 14).....	30 с.
Герцен Олександр, Спомини з еміграції (ч. 16).....	20 с.
Менандер, Право дитини (ч. 15)	20 с.
Платон, Сімпозион (ч. 17-18).....	40 с.
Франко Іван, Три святі грішниці (ч. 9)	30 с.
Франко Іван, Цар і аскет (ч. 11-12).....	60 с.

Серед випущених Іваном Франком цього року книг друге видання повісті „Петрії і Довбушуки” удостоїлось ширшого критичного розгляду М. Євшана. Його рецензія була опублікована у вересневій книзі ЛНВ за 1913 рік. Рецензія повністю відповідала тим поглядам М. Євшана, які він виповів у статті „Іван Франко” у тому ж часописі: „Перше видання сеї повісті, друкованої в „Друзі” 1875—76 рр., — се одна з перших праць Франка. Друкована в мало популярній часописі, етимологічною правописсю, — вона скоро була забута майже і тільки історики літератури згадували про неї. До її популярності причинилися, очевидно, найбільше самі її недатки, а ті знов пішли головно звідки, що молодий автор не вмів тоді стати на власний ґрунт і ноги, а весь час намагався писати загальною тоді манерою і улягав чужим впливам. Не диво, що тепер, при другім виданню повісті, автор — який зразу мав намір подати в 2-ім виданню „документ тільки літературного смаку того часу, коли вона була писана” — в часі редагування бачив себе змушеним „робити щораз більше перемін, не тільки в висловах самого оповідання, але також у самим плані повісті. Вийшло з сего, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, — інші пропускати, всю композицію значно упростити, і нарешті відкинути цілу „третю часть”

яка не посуває акції далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обійтися повість, доведена до кінця другої частини”.

Якого роду були ті поправки — говорить автор у послівстві, мотивуючи заразом, чому так було в первіснім виді: „Поперед усього треба було робити багато скорочень, викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодом незрілої фантазії та невиробленого смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу були тоді в моді в галицько-руським письменстві, а дещо до того додалося в мене під впливом гімназійної лектури, особливо таких письменників, як Шекспір, Шіллер, а ще ближче спеціально для сеї повісті, німецьких повістей Є. Т. А. Гофмана „Kater Mur” і „Elixire des Teufels” та французької повісті Ежена Сі „Вічний Жид”. Не без впливу лишилася також популярна тоді італійська повість в польським перекладі „Rinaldo Rinaldini, wielki bandyta włoski”, яку ми ще в нижчій гімназії читали з великим зацікавленням”.

Як бачимо — сам автор зовсім об’єктивно дивиться тепер на свою першу повість, яку писав, маючи двадцять літ. Її артистичний бік можна оцінювати тільки оком тодішнього часу — бо так тільки зрозуміємо її структуру. Але як автор не писав в чужій манері, все-таки пізнішого Франка можемо тут бачити в тому, як він намагається підійти до деяких справ і схопити деякі квестії суспільного життя. Слідно подув нових думок, на всякий случай видно, як автор не вміщується в тій повісті, як думка окремо кудись вибігає від часу і працює самостійно. Другої такої повісті Франко не написав і не міг був написати: перейшов рубікон і пішов далі своєю дорогою в літературі”.

...У час творчих суперечок, святкувань, збирання „датків” на ювілейний дар несподівано з’являється невеличка збірка Франка „Рутенці”. Надруковано її у серії „Міжнародної бібліотеки”, яка виходила неперіодичними виданнями під редакцією і накладом Івана Франка. Номер книжечки — 7. Преса і критика обійшли її цілковитою мовчанкою. Видання зафіксував лише „Літературно-науковий вісник” у вересневому номері. Без будь-яких коментарів: просто вийшла — і все.

Під назвою „Рутенці” стояв підзаголовок: „Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. минулого віку”. Ця збірка фактично була перекладом нарисів, написаних Франком польською мовою після його виходу з тюрми в 1878 році. „Переклади робив я сам, — писав він у передньому слові, — доконуючи деяких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості тих нарисів”. Те, що Іван Франко, перевидаючи свої твори, дещо „правив” їх або переробляв, — було цілком природним. Природним було і те, що він

видавав ряд своїх творів, які громадськість, м'яко кажучи, призабула. Але цілком слушно виникає питання, чому лежала незакінченою ціла низка повістей, романів, поем, у тому числі „Основи суспільності”, „Борислав сміється”... Чому „Петрії і Довбуцуки”, ранній твір, він переробляє і видає, чому перевидає „Боа констріктор”, а забуває про той же „Борислав сміється”, генетично зв'язаний з „Боа констріктор”? І нарешті, чому перевидаються нариси, та ще й з такого давнього часу, коли всім зрозуміло, що нарис із часом утрачає свою силу, залишаючи за собою хіба що історичну пізнавальну цінність? У цьому ж передньому слові І. Франко це пояснює так: „Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не втратили своєї вартості”...

Як пояснює Іван Франко в тому ж передньому слові, думка написати ці нариси народилася в нього ще в 1876 році. Всіх їх він мав намір об'єднати під заголовком „Галицькі образки”. У 1878 році, після виходу з в'язниці, він почав видавати часопис „Громадський друг”, і у першому номері подав один із нарисів задуманого циклу, а саме „Патріотичні пориви”. Цей твір, як твердить Іван Франко, „пізніше сплотив у мене намір у ряді образків змалювати деякі типи та прояви з життя галицько-руської інтелігенції”. Проте незабаром „Громадський друг” перестав виходити, а надрукувати нариси такого змісту, як „Патріотичні пориви”, в народовській пресі Франко не міг. Довелося чекати випадку. Невдовзі він познайомився з Миколою Бернацьким та Бартошевичем, фактичними редакторами щотижневого часопису „Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny”, доволі прогресивного журналу, який виходив із 1874 року. Франко запропонував тижневику чотири нариси під спільним заголовком „Ruteńcy”. За його словами, це були „Молода Русь”, „Звичайний чоловік”, „Знеохочений” і „Демократ”. Перший із цих нарисів надруковано у 57-му номері тижневика, що вийшов 29 вересня 1878 року. Нарис „Звичайний чоловік” появився у наступному номері — 6 жовтня, а „Знеохочений” — аж у 63 номері, 10 листопада. З невідомих причин „Демократ” не був надрукований.

До збірки „Рутенці”, що виходила 1913 року, Іван Франко долучив ще „Патріотичні пориви”. Чи мав цей нарис якийсь зв'язок з „Демократом”, який пропав, чи, власне, є ним, — важко сказати. У вступному слові Франко про це нічого не говорить.

До публікацій своїх нарисів у польському тижневику Іван Франко подав коротку передмову: „У внутрішнім житті галицько-руської інтелігенції в останніх роках помалу, але досить виразно dokonується важний переворот. — Течії західноєвропейського життя напливають на

нас чимраз обильніше і забарвляють усе по-своєму. Правда, досі вплило їх до Галичини розмірно менше, ніж деінде, тому також їх впливи не могли зарисуватися ще ясно і виразно, не витворили окремого визначного типу. Невизначність, невизначність і половинність — се головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-руської інтелігенції, се рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою. Який цвіт виросте з того зародка, не трудно вгадати. Вся Європа рясно покрита тим цвітом". Галицькі рутенці, на думку Франка, — це той тип буржуа, якому галицький ґрунт ще не дав можливості розквітнути, стати в явній своїй іпостасі, не дав можливості запанувати „гордо та самовладно", а тому важко розгледіти їхню справжню суть. Проте рядно, яким вони прикриті, не може приховати інстинкти, які розвиваються щораз виразніше і сильніше. Рутенець отой ще не визначений, по суті „переходовий тип, що зазначає епоху розкладу та перевероту суспільного". Рутенство „проявляється в різнорідних видах, різнорідне відповідно до різних темпераментів та ступенів освіти, та, проте, воно все однакове в своїй суті... Чи довго буде його панування і до чого воно доведе — це зовсім інше питання".

Після першої публікації нарисів у 1878 р. минуло 35 років — достатній час, щоб проявився цей невизначний тип, про якого пише І. Франко, і вже можна було відповісти на питання, поставлені письменником.

У грудневій книзі „Літературно-наукового вісника" за 1913 рік Володимир Дорошенко помістив рецензію на книжку Сергія Єфремова „Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії і характеристики Івана Франка", видану у Києві 1913 року. „Ювілейний рік Івана Франка, — писав В. Дорошенко, — викликав, як звичайно, літературу брошур, статей, привітальних заміток, але не приніс досі ні одної праці, яка б давала загальну вичерпуючу характеристику й оцінку справді великого „сорокалітнього подвигу" життя і праці безумовно визначнішого письменника галицької України. Книга д. Єфремова безумовно найсолідніша і найцінніша з усього, що дала нам ся ювілейна література. Талановито, з спокійною певністю своїх сил, з повним опануванням матеріалу зложена, вона дає суцільний, викінчений образ, і тому перш за все має велике популяризаційне, педагогічне значення. Але все ж таки книга ся — я не хотів сказати — тенденційна (в кращому, певна річ, розумінню) — вона до певної міри одностороння, навіть у закреслених собі автором межах.

Своїм завданням д. Єфремов ставить „подати загальну характеристику письменника; викрити ті пружини, що направляли його

в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим він жив і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого". Але, поставивши собі таку широку програму, д. Єфремов розроблює не всі її сторони, дечого він майже не торкається. Франко для д. Єфремова перш за все поет-громадянин, письменник-гуманіст. Через те він зупиняється сливе виключно на таких Франкових творах, чи на таких боках його діяльності, на яких яскраво позначилися ті пануючі в його творчості мотиви. Розуміється, громадські і гуманні мотиви переважають в творчості Франка і надають їй такий благородний і принадний характер. Але вони не вичерпують його творчості, так само як і громадська діяльність не вичерпувала і не могла дати простору для виявлення всіх сторін сеї надзвичайно многогранної, багатой духовної організації, сієї природи, для якої затісні були межі служіння насущним потребам свого часу і своєї вбогої країни. В тому, що сеї сміливий й бурливий дух, якому одкриті широкі горизонти вселюдського поступу і високості кращих ідеалів, — прикутий був до бідної країни, на службі в котрій мусив двигати весь тягар чорної роботи, серед загальної апатії, нерозуміння й недооцінювання, в сьому лежить справжня трагедія. Звідси випливає та самотність, те сирітство духу, на котре нарікає Франко вже в zenіті своєї творчості. Але д. Єфремов не торкається лірики Франка, не бере на розвагу таких збірок, як „Зів'яле листе", „З днів журби", „Semper tiro", — сих справжніх перлин нової української поезії, він обмежується тільки тими творами, де Франко виступає перед нами виключно як співець боротьби і соціальних контрастів. Се безперечно найяскравіший бік його письменницької праці, хоча, як ми зазначили, всього літературного обличчя Франка він не з'ясовує.

Книга д. Єфремова вияснює життя й літературну діяльність Франка на фоні і в зв'язку з громадським життям Галичини за останніх півстоліття. Справді не можна відділити життя і працю Франка від загального розвитку його краю, і тому д. Єфремов мусить спинятись на важніших моментах культурно-національного і політичного руху в Галичині; характеристики тих моментів виходять в його дуже яскраві і влучні і можна пожаліти хіба, що він весь час наче стримує себе, щоб не задержуватись дуже довго на тому, не порушити цілності викладу. Ми думаємо, що книга його, вирахована на саме широке коло читачів, нічого не стратила б, якби наведено було в ній хоча б уривки з листів Драгоманова до редакції „Друга" або трохи більше розказано за радикальний рух поч. 90-х років. Се власне й більше вияснило б громадську діяльність Франка, раз автор поставив собі метою ту діяльність висувати.

Д[оброд]ій Єфремов дає докладний аналіз прози й поезії Франка, звертаючи увагу виключно на ідейний зміст і сливе не торкаючись художньої форми їх. Се і не входить в його завдання, так само як не надає він ваги і повноті та докладності огляду письменницької праці Франка, вважаючи за головне викрити внутрішні пружини тої праці та її ідейні підвалини. Своє завдання виконав д. Єфремов з повним успіхом. Книга дає багатий матеріал, а саме головне — дає яскравий і цільний образ, який полишає сильне враження. Через те вважаємо її коштовним вкладом як в ювілейну літературу про Франка, так і взагалі в критичну літературу нашу”.

Монографія С. Єфремова була вибудована так, як переважно будуються дослідження про ту чи іншу особистість. Найперше було подано аналіз літературного та громадського життя до Івана Франка, відтак — прихід Франка в літературу і громадське життя, далі — аналіз його творчості та діяльності на окремих стадіях, виявлення того нового, що вніс Франко, та його сприйняття сучасниками.

„Огляд життя й діяльності одного з таких людей, типового з гурту згаданих літературних і громадських діячів наших — Івана Франка, — писав С. Єфремов, — pomoже нам на конкретній особі показати характерні риси цих надзвичайно цікавих людей і не менш, може, цікавого в історії нашого національного відродження часу.

Складати життєпис такого діяча, як Франко — це все одно, що писати історію духового розвитку Галичини за останні десятиліття, з 70-х років почавши: так бо міцно й неподільно сплелось його особисте життя з громадським рухом у його рідному краю й такий вплив великий мав він на рух отой.

Звичайно, не прийшов ще час на такий життєпис, що був би разом і історією розвитку Галичини за останні десятиліття. Ще не всіма сторонами належить цей період до безсторонньої, об'єктивної історії: занадто бо ще й тепер чути, як б'ється живчик громадських змагань, що зародилися в цьому періоді; занадто ще позначається й на нас, спадкоємцях і наступниках, хід його розвитку, та й сам шановний діяч стоїть ще в центрі неминущих факторів того впливу. З другого боку, й опублікування для громадського вжитку матеріалів на таку історію стоїть ще на такому ступені, коли багато дечого, що ту чи іншу подію могло б пояснити, перебуває ще під заборонаю сучасності. Отже, не підіймаючись на таке хоч дуже цікаве, але з зазначених причин неможливе поки що діло, спробую дати нарис життя й діяльності славного земляка нашого з Галичини та визначити те місце серед українських письменників, на яке дає йому право його різностороння невсипуща

діяльність. Але щоб не було непорозуміння, заздалегідь повинен я застерегти читача — нехай од мене не сподівається докладного реєстру творів Франка з „критичними увагами” на зразок тих, що давав небіжчик Огоновський у своїй відомій „Історії літератури руської”. Такий „академічний” виклад, сухий і досить нудний, взагалі не годиться тоді, коли мова мовиться не про схоластичні якісь речі; що ж до такого живого й надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступіні сам ламав усякі приписи літературного „доброго тону”, то „академічність” була б тут гріхом і зовсім таки непростенним. Та ледве чи й можливо було б, нарешті, зробити це в невеликій праці, коли вже самий показчик літературних творів нашого автора склався на поважну брошуру на 127 сторінок друку, тим часом показчик цей дуже не повний — хоча б через те вже, що обіймає тільки перше 25-ліття діяльності Франка. Отже, на першому плані для мене стоятиме — подати загальну характеристику письменника; викрити, скільки зможу, ті спружини, що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим жив він і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого. Щодо подій з особистого життя письменника, яких — до речі сказавши — маємо досить скупенько, то спинюся на тих переважно, що позначились на формуванні його вдачі й світогляду, з одного боку, й зв’язані були тією чи іншою стороною з громадським життям і мають через те не тільки особисту, але й більш широку громадську вагу, з другого. Робитиму так не через те, щоб на цьому пункті я пристав на ту занадто скромну оцінку, що кладе собі сам Франко, залічуючи себе до гурту тих робітників, „którzy pomagają wznosić gmach cywilizacyi, ale których nazwisk nie wypisuje się na frontonie tego gmachu” („Котрі допомагають будувати будівлю цивілізації, але котрих прізвищ на фронтоні тої будівлі не виписують” — пол., авт.). Навпаки, я певен, що діяльність Франка варта вищої оцінки й на інше порівняння наводить. Але, знов кажу, час на повний життєпис Франка ще не прийшов, а з другого боку, працю мою обмежено певними рамцями, поза які не можу виступити, хоч би як того сам бажав. Треба додати, що деякі прогалини в оцій праці залежать од самого характеру Франкової діяльності, і це тим прикрише, що й поробити з цим нічого не можу, бо панує тут непереможна *vis major*, якої провіденціальне призначення такі прогалини робити...”.

Монографія С. Єфремова була найсоліднішою працею на ниві франкознавства і стала орієнтиром для написання подібних праць. Написана в легкій і доступній формі вишуканою українською мовою, вона знайомила читача не тільки з творчістю письменника, але і з його

біографією, вирисовуючи ті відносини, в яких жив Франко та про які здебільшого не мав уявлення читач Східної України.

Сергій Єфремов став найбільшим тогочасним популяризатором творчості Івана Франка. Окрім цієї монографії, йому належить ціла низка статей про Франка у „Раді” з промовистими назвами: „Герой наших днів” (Основи творчості), „В поті чола” (Соціальні мотиви в творчості І. Франка), „Серед хижаків”, „Два табори”, „Під прапором любові”, а також декілька рецензій на ювілейні видання художніх і наукових творів письменника, зокрема рецензія на книжку М. Возняка „Житє і значіне Івана Франка”, що вийшла 1913 року накладом НТШ у Львові („Рада”, № 69, с. 8). С. Єфремов, прихильник публіцистичного викладу, не сприйняв виваженого, стриманого письма М. Возняка, критикуючи того за млявість, сухий перелік фактів, надмірне цитування і переказування текстів творів.

Розглядаючи тогочасну літературу про Івана Франка і зокрема монографію С. Єфремова, Гординський у „Сучаснім франкознавстві” (Львів, 1933 р.) зазначав, що „це спроба більше публіцистично-популярна, ніж строго наукова”.

„З одного боку, — продовжує цю думку у монографії „З останнього десятиліття Івана Франка” (Львів, 1999, с. 63-64) Я. Мельник, — це було зумовлено поцінуванням письменника без винятку всіма критиками як громадянина, з другого боку, „знаком” доби, тим, що відзначення ювілею припало на час політичного та культурного відродження України, яке беззастережно в ментальності багатьох українців пов’язувалося з іменем І. Франка. „Усе, що є тепер у нас, носить на собі його духу печать” (Смаль-Стоцький С. „Характеристика літературної діяльності Івана Франка”. Ювілейний виклад с. 20 — авт.) — це домінанта як багатьох наукових студій, так і численних статей у періодиці. Останні, до речі, містять широкий емоційний та інформативний спектр. При цьому слід зазначити, що в ювілейний рік не було такого українського часопису в Австрії, Росії, Америці, де б не публікувалися матеріали про ювіляра; статті про І. Франка з’явилися також німецькою, польською, російською, болгарською, чеською мовами, мовою есперанто. І. Франка називали найбільшим українським письменником, духовним батьком молоді України, українським Мойсеєм. Останнього образу практично не уникнув майже кожен тодішній критик”.

Уявлення про кількість ювілейних публікацій, які з’явилися у той час дає стаття О. Мороза та М. Мороза „Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка”, опублікована в ІХ збірнику Львівського університету „Іван Франко. Статті і матеріали” за 1962 рік.

„Поетом національної честі і національного сорому” назвав Івана Франка Симон Петлюра у статті „Иван Франко — поэт национальной чести”, опублікованій у № 6 часопису „Украинская жизнь” за 1913 рік. „Франко, — писав він, — поэт национального стыда, — но не того, что вспыхивает в последний раз и гаснет в чаду дальнейшего падения, а того, что революционизирует сознание, заставляет глубоко заглянуть в собственную душу и зажигает пламенем возрождения”. Свою брошуру С. Петлюра надіслав Іванові Франку разом із надзвичайно теплим листом (ІЛ, ф. 3, № 1683, арк. 431): „Складаю Вам подяку за ті святочні переживання, яких я зазнав, перечитуючи ваші твори, за обновляючі душу вражіння, які я відчув, коли межі мною — Вашим читачем — і Вами — поетом — встановлювалася якась дивна інтимна зв'язь, що дає її справжня поезія”.

Попри всілякі негаразди, які сипались на голову Івана Франка у цей рік, зокрема регулярні приступи хвороби, що унеможливлювали всяку працю навіть із секретарями (вони згадували, що його „виставало” на півгодини інтенсивної роботи), письменник пильно стежив за статтями, присвяченими йому, і відразу реагував, коли знаходив неточні, перекручені чи неправильні твердження. Робив це у відкритій, а часом і гострій формі. Так відгукнувся на монографію Я. Яреми.

У передмові до другого видання поеми „Мойсей” І. Франко не погоджувався з професором Я. Яремою, який у поемі „Мойсей” побачив аналогію до поеми Юлія Словацького „Anhelli”. Письменник зауважує, що ця поема була йому відома і він навіть написав розвідку про неї для свого шкільного товариша, „та у всякім разі аналогія між моєю поемою і Словацького „Anhelli-м” дуже далека, полишаючи вже на боці основну різницю настроїв, який у поемі Словацького меланхолійно-песимістичний, а в мене totaliter aliter”.

Це на перший погляд несуттєве зауваження набирає іншого забарвлення, коли звернути увагу на початок цієї статті: „Моя поема основана майже вся на біблійних темах, отже, що ж природніше для кожного критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти їх із тим, що я зробив із них? Се якраз досі не прийшло на думку ні одному з критиків моєї поеми. Знак, що Біблія лежить далеко поза кругом їх духовних інтересів”.

Оцінку літератури про себе Іван Франко відважився дати у статті „В інтересі правди”, про яку вже йшлося. Стаття була написана 23 жовтня 1913 року і опублікована у № 3 журналу „Учитель” (його редактором був І. Ющишин) за 1913 рік. „Вдячний д. Іванові Ющишинові за його простору та, без сумніву, щирою прихильністю надихану, старанно зро-

блену статтю під заголовком „Іван Франко як педагог”, якої дві перші часті появилися в числах 1 і 2 „Учителя” за вересень і жовтень біжучого року, я все-таки вважаю потрібним в інтересі правди спростувати або докладніше обговорити деякі подробиці, особливо там, де автор статті, даючи свої відомості з інших джерел, а саме з праць М. Возняка та С. Єфремова, за ними подав також відомості неправдиві або осуди ні на чім не оперті. Розумію добре трудність такої роботи, яку взяв на себе д. Ющишин, і маю всяке признання для його праці та об’єктивності, і надіюся, що й також редакція „Учителя” окажется об’єктивнішою від тих наших органів, що протягом останнього року або зробили мені неможливим забирати в них голос, або кілька разів у різних справах формально замикали мені уста, відкидаючи мої праці або принагідні замітки, що простували не одно таке, що без них пішло в публіку неправдиве або несправедливе, на мою думку.

Особливий клопіт мав я з д. Возняком, який у дуже розширеній популярній публікації, в календарі товариства „Просвіта” на 1913 рік, помістив простору статтю про моє життя й діяльність, дуже багату на помилки, непорозуміння та стилістичні й речові незручності. Прочитавши ту статтю, я поспробував спростувати в „Ділі” лиш одно зовсім уже абсурдне його твердження, будімо я, ходячи два роки до людової школи в Ясениці Сільній, не навчився нічого, а натомість, ходячи протягом двох тижнів до школи в Нагуєвичах, навчився руської, польської й німецької мови. В своїм спростуванні я пояснив, що людова школа в Ясениці Сільній була так звана тоді статова (штатна — авт.), де вчили від першої класи по-руськи й по-польськи, а в другій починали також науку німецького язика, коли натомість у Нагуєвичах тоді ще була школа так звана парохіальна, де вчили тільки руського та потрохи церковно-слов’янського язика й церковного співу. Редакція „Діла”, аби не робити прикрості д. Вознякові, уділила йому моє спростування в рукопису, і він, оправдавшись усно переді мною, що написав се по своїй догадці, поправив ту помилку в окремій відбитці своєї статті. Розуміється, інші його помилки, не спростовані мною тоді, так і лишилися в його статті та в окремій відбитці і перейшли, як я сього й сподівався, також у статтю д. Ющишина”.

„Правдоподібно, зі статті д. Єфремова, — продовжує І. Франко, — взяв д. Ющишин також оцінку моїх молодечих поезій — друкованих у рр. 1874-1876. „У цілій низці поезій, що друкувалися в „Друзі”, по правді нема нічого цікавого; ні форма, ні зміст не заслуговують на увагу. Правда, нерідко між фразистою мраковиною з купою блідих, видуманих ситуацій, можна натрапити на одну-другу реальну сценку, прегарний

образ або до ладу схоплену подробицю, але й вони тонуть у безодні нестриманої балаканини. Франкові найбільше пошкодила в початках його літературної кар'єри тодішня літературна „мода” серед галицьких українців, з якої вродилася й власна тенденція молодого письменника наблизити нашу мову до російської, писати вищим стилем, з чого виходила якась макаронічна саламаха, недоладна мішанина мови української з російською, польською та церковнослов'янською. Не надолужував отсих ефектів і сам зміст, досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про святу Русь та величних її князів, про національне відродження русинів та „руський геній”, про патріотизм, церковний обряд і т. і.” (с. 36). Очевидно, д. Єфремов або не читав тих моїх молодечих творів, або виявив у своїм осуді повну нетямучість та непорозуміння. Згадаю тільки про свою першу друковану повість „Петрії й Довбуцуки”, без сумніву славно з многих поглядів, та все-таки незвичайну не тільки на ті, але й на теперішні часи, багату різномірними типами та сценами (селяни-багачі, біднота, євреї, розбійники, монахи, сільський священик, урядницька сім'я в місті, конокради, опришки), не говорячи вже про перші прояви пуристики, національного почуття не тільки серед русинів, але й серед євреїв. Я вважав відповідним і можливим переддрукувати сю повість, хоч і з деякими переробками та скороченнями (вона вийшла ілюстрована в Чернівцях 1913 р.), та думаю, що й перша її редакція щонайменше нічим, навіть язиком, не відповідає тому осудові, який написав д. Єфремов. Ще менше відповідають йому мої вірші з молодечих літ, які незабаром також із невеликими поправками та додатками вийдуть окремою книжкою накладом Українсько-руської видавничої спілки і покажуть, наскільки я в них підлягав тодішній галицько-руській літературній моді і наскільки в них було „нестриманої балаканини”, якою аж надто часто заповняє свої статті д. Єфремов”.

У своїх спогадах про Івана Франка, опублікованих у № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2003 рік, Іван Ющишин нічого не пише про ці Франкові зауваження. „Останній раз я бачився з Франком десь так у місяці квітні 1914 року в книгарні Наукового Товариства Шевченка (пл. Ринок, 10). Ця зустріч записалася глибоко в моїй пам'яті, бо вона мене морально зобов'язала перед пам'яттю поета. Каса книгарні виплачувала письменникові якийсь гонорар, а я чекав на полагодження якоїсь редакційної орудки. Франко побачив мене перший, ми привіталися та почали балакати. Розмова зійшла хочаки-нехотячи на невдалий 40-річний ювілей поета. В часі розмови Франко несподівано сказав до мене: „З приводу мого ювілею появилася про мене ціла повінь більших і менших статей. Але серед цієї повені Ви одині, що

сказали про мене в „Учителі” розумне правдиве слово. Ваші статті я читав з великою приємністю та дуже Вам за них вдячний”. При цих словах поет щиро стиснув мою руку”.

З аналізом здобутків української літератури 1913 року у січневому номері „Літературно-наукового вісника” зі статтею „Література галицької України за 1913 рік” виступив М. Євшан. „В 1913 році галицька Україна, — писав він, — обходила ювілей 40-літньої літературної праці Івана Франка. І се був би чи не найважливіший факт літературного життя в Галичині за минулий рік, якби ювілей дійсно відбувся. Фактично ювілею майже не було. Було кілька концертів, з’їздів, січових свят і т. д., на яких також читано реферати про Франка, і славлено його, але те все було розложено на дрібні рати, слабе і силуване, а не було ніякого кульмінаційного пункту ювілейних обходів. Збирали Галичани гроші на ювілейний дар, існує якийсь комітет, що має видати збірник, і досі нічого не вийшло, існував ще ширший комітет, який ще на початку року видрукував відозву в „Ділі”, але той комітет не визначив навіть якогось одного дня на генеральне ювілейне свято і обхід — і так пройшов цілий рік, а ювілею так як би не було. Була академія в честь Франка на з’їзді студентства і святочний концерт, уладжений також студентством.

Так само, як ювілей Франка, розлазиться й літературне життя в Галичині. Письменники єсть, критики також, органи, в яких можуть мати місце одні й другі, єсть, а літературного життя немає. Немає ніякої концентрації його ані нерву, кожний ходить собі окремо і на власну руку „робить літературу”, друкує свою збірку десь в Коломиї і не хоче виглянути з свого кутка в ширший світ. Не хочу входити ще раз в причини того сумного факту, пригадую його лише, поки перейду до огляду того, чим причинилися галицькі письменники до збагачення української літератури в минулім році.

Іван Франко ще далі найбільше рухливий автор в Галичині. На жаль, в останні роки майже зовсім обмежується науковою працею, з белетристичних творів випускає в світ лише нові видання та передруки. І так в останнім році видав (в Чернівцях) в новій редакції повість з 1876 р. „Петрії й Довбушуки”, віршовану повість для молодіжи „Пригоди Дон Кіхота” та збірку поезій з 70-х рр. „Із днів моєї молодості”. Вся його енергія поза тим йшла на наукові праці, деякі переклади та видавництво „Міжнародної бібліотеки”.

Періодична преса не принесла майже нічого. „Діло” друкувало далі перекладану повість Зелігера „Синя Фльота”, поза тим йшли в фейлетонах оповідання Н. Кибальчич, Т. Бордуляка, К. Гриневичевої („Дама в Рембрандті” і „Янкель залізничний”), Н. Романович („Килим

квітчастий"). В „Ілюстрованій Україні”, яка почала виходити з початком 1913 року, брали участь самі молоді, початкуючі автори, але нічого видатного не дали”.

Написані 1913 року статті та монографії заклали основу наукової біографії Івана Франка. Ще не був вироблений підхід до її створення. У С. Єфремова був свій, у М. Возняка — свій. Формувався метод побудови біографії з точки зору національної вартості, чи, як казав Є. Маланюк — „національної чинності”. Мрія І. Ющишина, що „солідно оброблена біографія” І. Франка мусить бути зроблена в ювілейнім році, не мала реального підґрунтя. Потрібен був час... Ювілей став лише початковою точкою осмислення...

Кінець 1913 року пов'язаний із ще однією голосною подією в житті Івана Франка — виходом у світ книжки „Адам Міцкевич. Wielka utrata. Історична драма з рр. 1831-1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав д-р Іван Франко” (хоча прийнято вважати, що вона вийшла 1914 року). Друкувалася в друкарні „Діла”, що знаходилася в будинку „Просвіти” (пл. Ринок, 10).

У передньому слові Іван Франко дав свою оцінку друкованому ним твору: „Подаю тут своїм землякам і братам Полякам книжку, якої, мабуть, ніхто й не надіється. Подаю визначний, можна сказати, геніальний твір Адама Міцкевича, написаний у часі найвищого розквіту його поетичної творчості, в р. 1834 зараз по написанню „Papa Tadeusza”, який одначе дивним капризом долі лишився аж досі нікому невідомий. Подаю сей твір, що відтепер буде належати до головних окрас польської літератури і який можна вважати незрівняним зразком політичної драми, щодо композиції та ширини плану значно вищим від третьої частини „Dziadów”, хоч генетично він і злучений із нею, і який можна поставити обік великої національної епопеї Міцкевича як велику національну трагедію, на яку не здобувся ні один інший польський письменник.

Подаю сей твір у польським оригіналі, та з українсько-руським літературно-критичним апаратом, зі студією про життя Міцкевича та з додатком мого перекладу деяких його творів, спеціально політичного змісту, на українську мову. Подаю польський архівний твір в українській одежі як документ тісного зв'язку обох народностей на культурнім та літературнім полі, зв'язку, що зробив можливою появу власне такої книжки. Чого навчаться з неї Українці, се не мое діло вгадувати; я зробив усе можливе, залежне від мене, аби передати в ній моїм землякам ту частину духовної спадщини великого польського поета, що може підняти духа

народу, і в кожній його одиниці збудити віру в боже Провидіння, любов до своєї вітчизни, хоробрість та витривалість у злиднях життя та супокій і об'єктивність у судженню добрих і злих прикмет не тільки одиниць, але також націй. Чого маю надіятися від братів Поляків за сей несподіваний для них дар, се мені також байдуже; висловляю тільки одно бажання, аби й вони з сеї книжки навчилися того самого, чого бажаю навчити нею своїх земляків. Певна річ, не мені вчити їх любові своєї вітчизни, патріотизму за посвячення для високого ідеалу, але невеличка лекція виrozumіlostі та об'єктивності в судженню інших, чи то осіб чи націй, не пошкодила б їм.

У голосах Поляків про український народ та українське письменство аж надто часто чути такі слова, буцімто Українці тим тільки й дишуть, що ненавистю до Поляків, і те тільки вміють, що сіяти ненависть і ворожнечу проти них. Може отся книжка покаже їм, що Українці вміють сіяти й децю інше".

Від тих слів, які стануть предметом кпин та відкритого насміху, немов повіяло духом передмови Тараса Шевченка до „Гайдамаків": „Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля".

Далі Іван Франко оповів історію віднайдення ним рукопису „Великої втрати". „У р. 1902 або 3, — писав він, — я купив у львівського антиквара Гельця два оправлені рукописи формату середнього 4°, один у червоній пів шкіряній оправі, а другий у зеленій, та з початку, зайнятий щоденною літературною роботою, я не мав часу переглянути їх. Оба рукописи походили, як признався мені довірочно д. Гельцель, із спадщини недавно перед тим померлого руського митрополита Сильвестра Сембратовича. Коли я кілька місяців пізніше почав роздивлятися в своїй бібліотеці, я вже не знайшов рукопису в зеленій оправі, і досі не знаю, де він міг подітися. Натомість рукопис у червоній оправі я знайшов і, прочитавши з нього кільканадцять перших карток, я переконався, що се польськими віршами писаний драматичний твір незвичайної вартості, якого автором міг бути тільки котрийсь із чільних польських поетів із доби романтизму. Я зразу подумав про Словацького, який окрім відомих із дотеперішніх видань драматичних творів полишив по собі ще дуже велике число чи то уривків, чи навіть цілих драм, із яких одну „Агезіля", пам'ятаю, копіював для видання в бібліотеці Оссолінських у Львові мій знайомий д-р Г. Бігеляйзен, що також випустив у світ критичні видання творів Міцкевича й Словацького.

Зі своєю знахідкою та зі своїм догадом я звірився трохи пізніше перед іншим моїм знайомим, д-ром А. Брікнером, професором берлінського університету, одним із найвизначніших знавців історії польського письменства. Проф. А. Брікнер зацікавився очевидно моєю звісткою і просив мене показати йому рукопис. Я без вагання позичив йому той рукопис, і він держав його у себе в Берліні більше як пів року, та на рещті на мою листовну просьбу відіслав мені його з тою увагою, що про авторство не може сказати мені нічого і що се на його думку один із тих політично-сатиричних творів, яких по упадку повстання 1831 року написано дуже багато.

Але восени 1908 р. я по звичайному людському погляду надприродною, а в моїм теперішнім стані природною дорогою одержав відомість, що червоно оправлений рукопис у моїм посіданню містить твір Міцкевича, не автограф, а тільки копію, переписану в Парижі незабаром по написанню твору знайомою жінки Міцкевича Яніною Вітвіцькою, без відома самого Міцкевича, і що його заголовок по замислу самого Міцкевича був „Wielka utrata”.

Задумавши зараз тоді опублікувати сей твір, я почав шукати за слідами його існування у друкованій спадщині Міцкевича, і справді знайшов у книжці його сина Владислава Міцкевича п. з. „Żywot Adama Mickiewicza, podług zebranych przez siebie materiałów oraz własnych wspomnień. W Poznaniu 1890-5” у т. II дещо таке, що дало мені певність, що Міцкевич іще в р. 1832 задумав на борзі план великої драми про „мучеництво Польщі” по здушенню повстання з 1831 р. Не зайвим буде додати тут, що ще не розпочавши друку драми я зговорився про неї також із д-ром Бігеляйzenом і показав йому рукопис. Розуміється, д-р Бігеляйzen, поглянувши тільки на почерк, зараз рішуче сказав, що се не Міцкевичеве письмо, а потім, не пробуючи прочитати ані одної сторінки рукопису, він заявив рішучо, що знає напам'ять усю спадщину Міцкевича і вважає попросту неможливим, аби Міцкевич міг написати таку драму. Коли я заявив йому свій намір друкувати сю драму, він не менш рішучо заповів мені, що Поляки спротивляться моїй догадці про її авторство та в своїм часі докажуть її безпідставність. Цікава річ, що власне в Бігеляйzenовім виданню творів Міцкевича я знайшов також дещо таке, що підтверджує мій погляд щодо авторства сеї драми.

Рукопис, що послужив основою сего видання, се книжка формату 4°, що містить у собі нумерованих 275 сторін сірого, лінійкованого паперу без титулу, без підпису автора та без ніяких інших дописків, що вказували би на час і місце його написання. Рукопис писаний жіночою

рукою, з досить численними помилками в тексті щодо правопису та інтерпунктуації”.

„Передне слово” написане 16 серпня 1913 року. Перед самим від’їздом до Криворівні або в перші дні перебування у ній. Після „Переднього слова” йшла велика стаття про Адама Міцкевича, його життя та творчість. „Адам Міцкевич, — писав Іван Франко, — без сумніву, найбільший поет польської нації і один із найгеніальніших людей, яких видало людство. Та духовна спадщина, яку він полишив у своїх творах, се тільки мала часть того, що він міг зробити протягом свого не дуже довгого життя, якби те життя було зложилося щасливіше. В досить частих щасливих хвилях свого життя він підіймався на таку висоту поетичного вітхнення, як мало котрий інший поет. У своїй письменській діяльності він виявляв велику різносторонність духовних інтересів, незвичайну силу вислову та пластику поетичного малювання; при тім як чоловік він був людина високоморальна, а його поетичний таланти не ставав на перешкоді тверезому розумінню людей та відносин. Глибока релігійність, що визначає його, прим., у порівнянні зі Словацьким, могла в щасливіших обставинах допомогти йому до створення далеко більшого числа безсмертних творів, як ті, що він лишив по собі, але незavidні обставини його пізнішого життя підкопали та виссали перед часом його творчу силу і завели його на дорогу, що не могла обіцяти ніяких тривких успіхів.

Доля не щадила Адамові Міцкевичу життєвих приємностей та вітх, але не пощадила йому також важких ударів, що передчасно звели його в могилу. Вроджений на території колишнього Великого князівства Литовського, в так зв. Чорній Русі, з досить заможних родичів польського походження, він здужав у молодих літах серед виїмково корисних обставин присвоїти собі досить широке та поважне знання, а надто провів ті молоді літа в такому добірнім та благороднім товаристві, яке рідко коли випадає на долю молодого чоловіка. Важкий удар його молодості, ув’язнення за політичні думки та примусова подорож по різних столицях Росії, був для нього знов таки виїмковим способом не стільки нещастям, скільки досить приємною та корисною школою життя, та й дальші літа його життя від виїзду за границю в р. 1829 аж до женячки в р. 1834 склалися досить корисно і сприяли нечувано високому розмахові його поетичної творчості. Зате друга половина його життя від часу його одруження аж до смерті являється якоюсь наглою декаденцією, в якій майже зовсім висихає джерело його поетичної творчості, а хоч ті дальші роки його життя заповнені працею журналістичною та науковою, то все-таки на них тяжить якась важка

хмара, з якої поетові, що стратив надію повороту до вітчизни, не було ніякого виходу...”

Іван Франко подав також і джерела, якими він користувався для написання розвідки про Адама Міцкевича, згадавши зокрема й історичну працю сина поета Владислава Міцкевича „Żywot Adama Mickiewicza”, що була видана у Познані у 1890-1895 роках.

У своєму дослідженні Іван Франко детально зупинився на всіх періодах життя Адама Міцкевича, особливо виділивши час, проведений в еміграції у Парижі. Він наводив ряд доказів про можливу дату написання „Великої втрати”. „З життя Міцкевича в тих роках, — писав критик, — зазначу лише подробицю, важну для доказу авторства „Wielkiej utraty”, а власне відомість у листі Богдана Залеського (Korespondencya A. Mickiewicza t. 1, s. 143), що в половині лютого 1834 Міцкевич скінчив „Pana Tadeusza”, а пізніше в цвітні для ведення коректи перенісся до іншого помешкання, в його близьким сусідстві, днями ходив багато на прогульки, „a nocami pisywał dalsze części Dziadów” (Wł. Mickiewicz op. cit. I, s. 287). Тому що Залеський виразно говорить про дальші часті поеми, а не про дальшу роботу над виданою вже в падолисті 1832 р. третьою частиною, можна догадуватися, що він саме тоді писав драму про руйнування Польщі по повстанню 1831 р.

Варто зазначити, що зараз по виході третьої часті „Dziadów” дехто з земляків надіявся, що Міцкевич своїм генієм увіковічить останній геройський подвиг польської нації, війну 1831 р. та її наслідки. І так Немцевич, прочитавши ту драматичну поему з її епічним додатком, писав до Міцкевича дня 3 лютого 1833 з Лондона: „Nikogo nie widzę, jak Mickiewicza, co by był w stanie napisać poemę epiczną powstania naszego w rodzaju Danta. Zachęcam do tego szanownego, kochanego ziomka. Geniusz jego dokona tego z chwałą dla siebie, a to i na nieszczęsną ojczyznę naszą spleynie”. На це відповів Міцкевич між іншим: „Pochlebiło mi niezmiernie, że odgadłeś cel i plan mojego poematu. Rzeczywiście mam zamiar objąć w nim całą historie prześladowań i męczeństwa naszej ojczyzny” (H. Biegeleisen, Dzieła Adama Mickiewicza t. III, s. 368-369). А скінчивши „Pana Tadeusza” в лютім 1834 р., він писав до Е. Одинця: „Ledwie skończył, bo mię już duch porwał gdzieindziej”. Очевидно налякає тут Міцкевич на нову, незвичайну працю, що вимагала неабиякого напруження духових сил”.

На думку Івана Франка, рукопис „Великої втрати” знищила в припадку божевілля дружина Міцкевича Целіна Шимановська. Статись це могло на початку падолиста 1838 року. Вона подерла оригінал драми,

але щасливим випадком залишилась її копія, яка й потрапила згодом у антикварну лавку.

Розвідку про Міцкевича Іван Франко писав від 16 серпня до 14 жовтня у Криворівні.

До видання був доданий вибір поезій Адама Міцкевича у Франковому перекладі українською мовою. Сюди входили „Петербург”, „Смерть полковника”, „Нічліг”, „Ордонова редута”, „Чати”, „Втека”. У „Передньому слові” до перекладів, написаному 10-20 червня 1913 року, Іван Франко зазначив: „В додатку до драми Адама Міцкевича, яку мені пощастило віднайти в рукописі і уперве довести до відома публіки, подаю отсе в своїм перекладі вибір поезій сего без сумніву найбільшого польського поета на нашу мову. Я вибрав із його поезій переважно епічні твори, раз тому, що Міцкевич удачею свого таланту визначний епічний поет, а друге тому, що більша часть вибраних мною і перекладених творів відносить до побуту Міцкевича в Росії та до подій, що групуються довкола пам'ятного польського повстання 1831 р., і або попередили його, як конспірація віленської молодіжи, якої Міцкевич наслідком був ув'язнений і відбув майже примусову подорож до Одеси, Криму, Москви та Петербургу, або були безпосередніми наслідками того повстання, як події, описані в віршах „Смерть начальника”, „Нічліг”, „Ордонова редута”, або нарешті були дальшими їх наслідками, як велика драма „Wielka utrata”, що творить головний зміст сеї книжки”.

Переклад твору „Смерть полковника” Іван Франко підготував до видання 28 травня 1913 року, „Нічлігу” — 30 травня 1913 року. Ще раніше здійснено переклад „Ордонової редути”, „Чатів” та „Втеки” (1907 рік).

Генрик Бігеляйзен, який фігурує в цій історії, з приводу видання „Wielkiej Utraty” залишив спогади, які вперше були надруковані у газеті „Літературні вісті” № 1-8, 10-15 за 1925 рік: „Одного дня приходить до мене Франко з пожовклим рукописом. Був уже тоді хворий. Запитую його про сенс принесеного манускрипту. Франко з торжественною повагою достойно відповів: „Це є невідомий твір А. Міцкевича; приношу тобі його до оцінки”. Я віднісся до рукопису з недовір'ям і упередженням. Франко мене за це ще й виганьбив, кажучи: „Що то за критик з тебе, коли не признаєш таких цінностей?!” Знаючи знаменито кожду літеру, найдрібнішу річ Міцкевича, я після прочитання рукопису заявив Франкові, що принесений ним твір є сучасний Міцкевичеві, та написаний під впливом третьої частини „Dziadów”. Франко не довіряв моїм висновкам і послав твір на рецензію Олександрові Брікнерові до Берліна. Брікнер висказав таку саму думку, що і я, лиш іншими словами.

Я відраджував рішуче Франкові оголошувати твір друком. На те Франко відповідає мені: „Дух Міцкевича послав мене до Грунда (львівська антикварня), вказав мені, на якій полиці лежить твір; велів мені його видати й показати польському народові, які він має скарби”. Переконувати Франка не було тоді цілі. Був паралізований, і вряди-годи навідувала його манія духу Міцкевича. Це є до певної міри дуже знаменитий об'яв. Нам слід здогадуватися, що антимицкевичівський виступ, зокрема відгомін цього інциденту в Франковому оточенні, був засильний і надто нагальний до психічної конструкції українського Каменяря.

Все ж таки Франкову залізну послідовність і прямолінійну витримку навіть недуга не зломилася. Франко в кінці другої половини грудня 1913 року видав такий твір, до того ще розкішно, і то власним коштом, під назвою: Адам Міцкевич, *Wielka utrata*, історична драма з рр. 1831-1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав д-р І. Франко. Львів, 1914. CLXII — 244: 8°. Само собою, книжка зустрілася з від'ємною оцінкою фахівців. Млявість і безрозтросуючість критики треба приписати українському виданню твору. Бо коли б була книжка вийшла по-польськи, то польська критика знищила б Франка невідклично”.

Книжка з'явилася на полицях львівських книгарень якраз напередодні польського Різдва 1913 року, хоча на палітурці зазначено наступний, 1914 рік. Іван Франко отримав видання ще раніше. Так, уже на Андрія 13 грудня 1913 року він подарував книжку митрополитові з написом „Його преосвященству Митрополитові гр. Андрієви Шептицькому *con ampresissimi profundissimi gratulacioni* (з найкращими і найглибшими побажаннями — лат., авт.)”. Сьогодні примірник цієї книжки з дарчим написом зберігається у фондах Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка.

23 січня 1914 року Іван Франко повідомляв сина А. Міцкевича Владислава: „Одночасно з цим моїм листом книгарня імені Шевченка висилає Вам екземпляр твору Вашого батька „Велика втрата”, виданого мною. Я затримався з його пересилкою на цілий місяць, не можучи дістати Вашої адреси. Книжка вже була раз в Парижі, але її повернено у зв'язку з неточною адресою. Я не буду Вам рекомендувати свою працю над виданням твору Міцкевича, над перекладом вибраної його поезії на українську мову і над його біографією, основою переважно на цінній Вашій роботі. Я не буду також вдаватися також в проблему авторства драми, щодо якої я у вступі і в біографії повідомив все, що міг. Висловлюю лише тверде переконання, що такого прекрасного, геніального твору не міг написати ні один інший польський поет, а

лише Адам Міцкевич. З цією певністю я можу дивитися зверху на ті насмішки і образи, якими зараз же після виходу моєї книжки кинули на неї і на мене деякі польські журнали у Львові і Кракові!

З щирою повагою д-р Іван Франко.

Невдовзі лист Івана Франка до сина Міцкевича був опублікований у різних польських газетах: „Przegląd” (5.04), „Gazeta Lwowska” (7.04), „Czas” (13.04), „Książka” (№ 2). Газети подали також відповідь В. Міцкевича, який був до краю обурений і не міг утриматися від глузування. Нагадавши Франкові його колишню статтю про батька як про поета зради, писав у листі з Парижа 25 січня 1914 року: „Не раз простачки почувають щире зворушення перед карикатурним образом мук якого святого: таке щире зворушення охопило і Вас, і завдяки йому Вам видалися нужденні вірші Міцкевичевими. Хай би це зворушення, інші творячи чуда, відкрило Вам і Русинам Польщу такою, яка покаже себе світові, коли скінчиться її покута”.

Поспішив опублікувати свій лист і Ян Парандовський, до котрого також писав з приводу цього твору І. Франко 3 січня 1914 року. Франків лист був надрукований 22 січня 1914 року в газеті „Przegląd”, проте до 50-томного видання не увійшов, бо, як виявилось, його оригінал згорів у пожежі 1944 року, коли повстала Варшава. 1968 року Ян Парандовський, гадаючи, що цей лист до нього щодо „Wielkiej Utraty” суспільство може забути, опублікував його в „Szkicach” (Варшава), назвавши „Спогад про „Wielką utratę”.

Автор детально оповів про своє листування з Іваном Франком: „Я був, певне, одним з перших, хто купив цей великий том, не лише з цікавості, але також з розрахунку. Я писав тоді свої перші літературні фейлетони у львівському „Przeglądzie” і через вікно книгарні відчув сенсацію у тій несподіваній публікації. Потрібно сказати, що я був свіжо по матурі і в моїй голові ще шуміло від Міцкевичівських дат і подій. Я перестудіював книжку сумлінно, аж надто сумлінно як на газетяра... Заскочений кількома неясними увагами у вступі, яким Франко попередив свою публікацію, я звернувся до нього з проханням про пояснення й отримав листа...”.

Дуже різко відгукнулася на вихід цієї книжки польська суспільність. Польський Комітет у справах преси заборонив її розповсюдження. Причини заборони не пояснювалися. У пресі, як свідчить бібліографія І. Калиновича „Польські наукові причинки по українознавству (за 1914-1916 рр.)”, опублікована в „Шляхах” за 1916 рік (с. 752-756), з’явилося дуже багато відгуків. Ось заголовки лише деяких із них: „Kallenbach J. („Wielka utrata”). Pamiętnik literacki, 1914, Z. 1, s. 93-95; Koller I. „Wielka

utrata", Książka, 1914, № 1-2, s. 58-60; Mickiewicz W. „Wielka utrata”, Książka, № 1-2 s. 58, 59; Niemojewski N. W sprawie „Wielkiej utraty”, Myśl niepodległa, 1914, № 275, s. 510-511; Nowy „Mickiewicz”, Kurjer Poznański, 1914, № 2; Parandowski J. Niedoreczny pomysł d-ra I. Franki, Przegląd, 1914, №№ 71, 72, 77; Raniwa J. Z nadpełtwiańskiej stolicy, Dziennik Kijowski, 1914, № 6; Wasylewski S. Mickiewicz na wierującym stoliku! Rawelacye d-ra Franki, Gazeta Wieczorna, 1913 № 1665; Verax, Z Lwowskiego bruku, Kurjer Poznański, 1914, № 60”.

Автори всіх цих рецензій категорично заперечували авторство Адама Міцкевича і трактували видання Івана Франка як ознаку чи свідчення духовної хвороби. Владислав Міцкевич у статті „Wielka utrata” назвав опубліковану знахідку „великою спекуляцією”. Інші рецензії також не шкодували „інтелігентних” виразів.

Польська критика повністю знехтувала Франкові аргументи на користь авторства Адама Міцкевича, наводячи тільки слова Франка, що про цей твір йому сказав Міцкевичів дух. Серйозні докази письменника до уваги не брав ніхто. Їх ігнорували. Основні заперечення авторства Адама Міцкевича зводилися до того, що жодна його драма не могла так довго залишатися невідомою з огляду на те, яку роль відіграв А. Міцкевич у житті польської еміграції в Парижі. По-друге, не було ніякої Яніни Вітвицької, котра, як твердить Іван Франко, буцімто зробила копію з драми А. Міцкевича. По-третє, не один Міцкевич мав намір написати наступні частини „Дзядів”. В. Міцкевич зазначав, що свого часу польський автор І. Маліновський виступив з твором „Nowi Dziady”. У бездарному, на думку критика, творі невідомого автора, опублікованому І. Франком, немає навіть двох рядків, які б вказували на те, що вони походять з-під пера А. Міцкевича. „Твір нагадує дитя, народжене не на паризькому, а на львівському бруку. Коли б сам І. Франко не приховувався під маскою проблематичної Яніни Вітвицької”, — іронізував В. Міцкевич.

Генрик Бігеляйзен твердив, що драма „Wielka utrata” написана під впливом „Дзядів” А. Міцкевича. Професор Броніслав Дубовський на сторінках „Książki” (№ 16 за 1914 рік) припускав, що автором твору міг бути Є. Желіговський, автор „Йордану”. В. Міцкевич у глузливій формі висловив припущення, що „Wielka utrata” — фальсифікат, а його автором є сам Іван Франко. Цю версію підхопив Г. Грабович і оприлюднив її у доповіді „Іван Франко і Адам Міцкевич” на міжнародному симпозіумі ЮНЕСКО „Іван Франко і світова культура”, що проходив у Львові 15-18 вересня 1986 року. Дослідник розглянув такі питання: 1) загальне розуміння Іваном Франком А. Міцкевича, оцінка його місця в українській літературі, 2) полеміка з Міцкевичем, в основі якої

лежить стаття „Поет зради”, 3) „своєрідний відступ як заперечення цієї ж полеміки шляхом, з однієї сторони, перекладів з А. Міцкевича, а з другої — шляхом публікації твору „Wielka utrata”. Четверте й останнє, на мій погляд, найцікавіше, — це творче, не історичне, літературознавче чи соціально-політичне, а поетичне перетворення спадщини А. Міцкевича”.

За Г. Грабовичем, І. Франко розглядає творчість А. Міцкевича через призму його зв'язку з народом і впливу на нього. „При цьому, — стверджував Г. Грабович, — схрещуються два відмінні, але у І. Франка таки пов'язані, способи бачення літератури, поезії і поета — романтичний і позитивістський (чи реалістичний). В романтичному сенсі — це розуміння впливу, тобто зв'язку з народом, з історією, як своєрідного і трансцендентного спілкування з духом, з генієм поета. В реалістичному (а тут таки більш позитивістському) розумінні вплив — це передусім формування поетом, письменником інтелектуальних і моральних вартостей його народу, підвищення його суспільного і навіть політичного статусу, збагачення його духовних ресурсів, зміцнення його сердець. В одному й другому вимірі, однак, поет зв'язаний з народом. Тому також стає і зворотне рівняння: так як народ відповідає за поета, тобто його віддзеркалює, так і поет віддзеркалює народ і відповідає за нього, не тільки за свого життя, метафорично, але — власне цим двостороннім шляхом впливу — і посмертно. Його дух, так би мовити, постійно несе на собі всю відповідальність. Ця сторона згаданого рівняння є менш усвідомлена (як Франком, так і його сучасниками) і, по суті, ірраціоналістична, але вона таки наявна.

І тут, як бачимо, є чіткий і в структурному сенсі зрозумілий перехід від ствердження до заперечення А. Міцкевича — на тому ж ґрунті поетичного впливу і двобічного ототожнювання поета й народу (тоді як в цій ранній статті і в інших подібних моментах І. Франко виставляє А. Міцкевича як генія, благородного взірця, сівача доброго зерна, то в широко знаній і вельми контраверсійній статті „Ein Dichter des Verrates” („Поет зради”), що він надрукував у віденському журналі „Die Zeit” в 1897 р., І. Франко твердить щось зовсім протилежне — не благородний, а фальшивий і шкідливий взірець, порочний пророк і „затруєні плоди”). Саме так в останньому реченні цієї статті: „Сумний мусив то бути час, коли геніальний поет був запханий на такі манівці, і сумний мусив бути стан народу, що без застереження уважає такого поета за свого найбільшого героя і кормить щораз то нові покоління затрутими плодами його духа”.

Про генезис цієї статті і про різноаспектний далекосяжний її відгомін писалося уже дуже багато — майже виключно в ключі суспільно-по-

літичного контексту. Про це нема тепер потреби говорити докладно. Згадаю лише так звані криваві Баденівські вибори того року, попередні атаки на І. Франка і закидування йому дволичності — *wallenrodyzmu* — за те, що він, будімото, співпрацюючи з поляками, мав таємну українську стратегію, і передусім почуття І. Франка, прикро враженого тим, що польські соціалісти у вирішальному моменті його таки зрадили, вибравши польські національні інтереси понад не тільки політичну солідарність з українськими соціалістами, але й понад елементарну справедливість щодо української сторони.

Але стаття „Поет зради” центральна і в іманентно-літературному, і в психологічному сенсі — вона є серцевиною Франкового відношення до А. Міцкевича. Тому вважаю, що рішення не включити цю статтю до 50-томного видання творів І. Франка є, м'яко кажучи, грубою помилкою. Аргумент, що це могло б пошкодити польсько-українським взаєминам, взагалі є недоречністю в науковому контексті (він став зовсім несерйозним, коли взяти до уваги, що ця й інші статті І. Франка про А. Міцкевича появились ще за два роки до друку даного 31-го тому в польському виданні праць І. Франка, присвячених польській літературі).

Різні літературознавці — і українські, і польські — мали і мають повну рацію, коли доводять, що І. Франко вживає концепцію зради довільно і непереконливо, і що якщо взагалі можна її пристосувати, то тільки до поеми „Konrad Wallenrod”, але і там вона є проблематичною, бо, по-перше, твір, як деякі (наприклад, Конопніцька) твердили, є не апофеозом, а трагедією зради, а по-друге, сам А. Міцкевич пізніше недвозначно осуджував цей твір. До того ж у польській критиці голоси із запереченням і осудом „Konrada Wallenroda” звучали ще за життя А. Міцкевича, нагадаємо, зокрема, оцінки Козьмяна і Словацького.

Але навіть якщо стаття має серйозні наукові вади і виявляє не-продуманість і нелогічність, чи можемо ми з легкої руки закинути І. Франкові її повну помилковість? Річ ясна, що як з погляду наукового, так і політичного (бо стала амуніцією для доказів російських реакціонерів) вона була дуже неfortunною, але за жанром вона не є ні науковою довідкою, ані суспільно-політичним аналізом (який, власне, дає нам пізніша полеміка І. Франка і А. Міцкевича, тобто його аналіз Міцкевичевого „Do przyciśnięć galicyjskich”). Вона — швидше крик болю і жалю, що невдало був вбраний у форму науково-популярного есе. А тут, де йдеться про глибинні почуття, про почуття особистої і національної образи, про помилку ледве чи можна говорити. Взагалі, доцільніше звернути увагу на те, що в цій статті знову діє парадигма

ототожнювання поета і народу: А. Міцкевич — це той, висловлюючись метафорично, хто дав польському народові моральну насагу, силу патріотизму і віру в своє покликання. Якщо цей приклад, плеканий ним (а рефрен моральної науки для нових поколінь аж тричі наголошується в статті), виявляється віроломним і нікчемним (і знову мусимо підкреслити, що ні І. Франко, ні ми не говоримо про весь народ, — але про певні, до речі, великі, його прошарки і, на жаль, про панівну роль демагогічного розістеризованого лжепатріотизму), то тоді, згідно з цією символічною логікою, вина в цьому *wieszczka*, пророка, — що він вивів свій народ на таку обітовану землю”.

У передмові до „Wielkiej Utraty” Іван Франко вкотре порушує тему валленродизму, посилаючись на статтю про Міцкевича В. Спасовича, опубліковану у ХІХ томі енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона (с. 504): „Издание сонетов (кримських — авт.) подготовило почву для выхода, с разрешения петербургской цензуры, в феврале 1828 г. большой поэмы в байроновском роде: „Конрад Валенрод”, начатой еще в Одессе и доставившей автору известность в России, где она скоро распространилась во многих переводах. Сюжет был якобы исторический, чуждый всякого касательства к польско-русским отношениям: борьба Тевтонского ордена с языческой Литвою. Основанный лишь для обращения Литвы в христианство, Тевтонский орден терял смысл своего существования, когда великий князь литовский Ягайло крестился и сочетался браком с польскою королевою Ядвигаю. Почти накануне такого слияния Литвы с Польщею магистр ордена Конрад Валенрод осаждал Вильно неумело и лениво и был побит, истощив на этот поход денежные средства ордена. М. устранил из действия польский элемент, поставил с глазу на глаз Литву и орден и превратил Валенрода в скрытного литовца Альфа, который был взят в детстве в плен немцами и воспитан по-немецки, но остался верен своему племени и родине и вступил в орден с тем, чтобы получить власть, сопряженную с саном великого магистра, а затем изменнически подорвать орден, истощив источники его существования. В эту эпическую тему вставлен роман. Бежав на родину от немцев, Альф полюбил дочь великого князя Гедмина Альдону. Хотя он литовец, но остается верен христианству и жену свою обращает в христианскую веру. Когда он опять отправился к немцам, чтобы осуществить свой адский замысел борьбы и мести, Альдона, зная, что он будет действовать в столице ордена, Мариенбурге, поселяется там как отшельница, которую по её просьбе замуровали заживо в одной из городских башен. Альф-Валенрод ведет с нею беседы, стоя по ночам у подножья башни. Сюжет поэмы наводил на мысль об

оправдани и апотеозировани измены, о превознесении фанатика, до того увлеченного своею идеею, что для него все средства, даже и нравственно преступные, одинаково хороши. Специальною догадливостью М. превратил Валленрода в лицо трагическое. Ему, по его натуре, глубоко противны измена, лицемерие, кровопролитие. С решающим судьбы ордена ударом он медлит до последней возможности; он устает в делании зла и говорит: „довольно”, потому что и „немцы люди тоже”. Он знает, что ему нет прощения, что единственный для него выход — смерть. Он умирает как Самсон, величаво, гордо, попирая плащ и знаки великого магистра, с словами: „вот грехи живота моего”.

У вступній статті до „Wielkiej Utraty”, зазначає Г. Грабович, Іван Франко, цитуючи В. Спасовича, особливо підкреслює його слова зі статті у словнику Брокгауза і Єфрона: „Тема поеми наводить на думку про оправдання та апотеозу зради і про піднесення фанатика, до тої міри опанованого своєю ідеєю, що для нього всі способи, навіть неморальні, однаково добрі”.

Далі Іван Франко, розгортаючи цю тему, цитує уривок праці Владислава Міцкевича про батька (у своєму перекладі на українську мову): „Варто навести про сю поему слова самого її автора та його сина, в якого книжці (I, с. 505) читаємо ось що: „Багато говорено про сю поему. Не думаю полемізувати з тими, що в ім'я релігії та моральності протестували проти апотеозування ненависті й зради. Сам Міцкевич перечив, аби „ненависть можна назвати ідеєю”. Ненависть — виплід гніту. До одної знайомої Міцкевич писав: „Ваша увага про християнство Конрада живе, а потім занедбане, дуже глибока. Моя помилка в плані, що з часом змінився”. План автора змінився силою самої конечності. Йому бажалося дати не сам тільки витвір уяви. Польща може видати з себе спасителя благороднішого, ніж Конрад Валленрод, але Росія в Польщі може плодити тільки Валленродів. У душі Альфа, доступній для світла християнської правди, вид безмежного самолюбства закону хрестоносців придавлює всі християнські почуття. Як у духах самих Росіян царизм висушує останню краплину співчуття, про те свідчить російський нігілізм. Поет не думав про апофеозу зради, а тільки вказував логічні наслідки гніту. Абсолютна держава, се кузня зради. Валленродизм примусовий для Поляків у Росії. Примусовий для бідної польської дитини, якої уста в школі мусять хулити власну вітчизну, для якої її серце чуває почесть; примусовий для родичів, що мусять оказувати радість, вивішуючи хоругви та освічуючи вікна в день царських іменин, коли в їх душах панує жалоба; примусовий для польської публіки, яка в театрі мусить уставати з місць, коли музика заграє гімн: „Боже, царя храни!”

Доки на цілім просторі давньої Польщі щоденне пониження через ворога являється щоденним хлібом Поляків, доти прокляття Конрада Валленрода будитимуть відголос у польських душах”.

Прагнучи зберегти об'єктивність, Іван Франко, закриваючи тему, знову послався на В. Спасовича: „С появлением Валленрода романтизм окончательно воцарился в польской литературе. В Валленроде молодое поколение нашло поэтическое выражение своей задачи, представившейся в весьма смутных ещё очертаниях: борются каждому отдельно со своею судьбою, несмотря на неравенство сил. Произошло то, чего больше всего опасались благоразумные патриоты (они же, большей частью, и классики): место разума заняло чувство, руководительницею людей сделалась поэзия, поднимающая людей на невозможные, исполинские задачи, в конце концов — на политическую реставрацию Польши”.

На цьому Іван Франко питання вважав вичерпаним.

Розгортаючи далі тему „Іван Франко і Міцкевич” і аналізуючи статтю „Поет зради”, Г. Грабович зазначає також, що у цій статті „такі криються цікаві пізнавальні, а не тільки емоційні, моменти. „Konrad Wallenrod”, якщо глибше придивитися, таки героїзує зраду, і це підтверджується не тільки загальною фабулою, але і баладою „Alpuhaga”. Що ця зрада викликає страшні наслідки для героя, його особистого життя, його совісті, це не суперечить першому, а навпаки, загострює основну тезу, що найвищій меті треба посвятити все — присягу, честь, любов. (В цьому „Konrad Wallenrod” перегукується з декабристським контекстом, зокрема з „Войнаровським” К. Рилєєва. Запереченням того мала бути „Полтава” О. Пушкіна). Це узгоджується також з тим фактом, що А. Міцкевич потім сам назвав свій твір помилкою і сказав, що якщо б міг, то знищив би його.

Але є в цій статті ще цікавіший і більш пізнавальний момент. Це певна інтуїція, що криється під непродуманим і хибно аргументованим поняттям зради, що її І. Франко вбачає як своєрідний інваріант в творчості А. Міцкевича. Йдеться ж бо не про зраду у А. Міцкевича, а про якусь постійну хисткість, дволикість (в структурному, не в оціночно-моральному сенсі) величезної кількості його героїв. Півстоліття по появі статті І. Франка цю тему дуже цікаво опрацював визначний польський літературознавець і фахівець з творчості А. Міцкевича В. Боровий у дослідженні під заголовком „Poeta przeobrażeń” („Поет перетворень”). У багатьох головних творах А. Міцкевича — „Grażyna”, „Konrad Wallenrod”, „Dziady III”, „Pan Tadeusz” — герой переінакшується, тотально перетворюється, „зраджує”, так би мовити, своє попереднє „я”. У третій частині „Dziadów” це, розуміється, є найосновнішим моментом

усього твору: свідоме, драматично загострене, програмне перевтілення, одначе, не визначає тільки перехід від егоцентризму Густава до національної свідомості і самопосвяти Конрада, але й відкинення — навіть можемо вжити слово „зраду” — самотності поезії і творчого „я” і підпорядкування їх релігійно-національному ідеалові. Психологія цього дуже складна, і не тепер нам до цього братись. Але цікаво, що І. Франко таки це відчув і чи не перший звернув на це увагу”.

„Франкові переклади з А. Міцкевича, — продовжував Г. Грабович, — які датуються роками 1895—1913, але які, напевне, в більшості написані після 1897 р., і його публікація драми „Wielka utrata”, як будімо 5-ї „нововідкритої” частини „Dziadów”, можна розглядати як своєрідну символічну компенсацію, як сплacenня боргу А. Міцкевичу. У випадку перекладів — річ в основному проста і недвозначна: поет, перекладаючи поета, віддає йому пошану; замикаючи себе на якийсь час у форму і зміст його попередника, перетворюючи щось, що належало тільки йому, в щось, що тепер є також і своїм.

„Wielka utrata” є набагато більш складною річчю, тому що вона постає в періоді, коли І. Франко переживає тяжку недугу, в тому числі і психічну. Всім, очевидно, було ясно, що насправді йшлося не про якийсь втрачений твір А. Міцкевича, і Франкова наполегливість видати його — з величезним зусиллям і грошовими витратами — мусила видаватися монотональною. Справа ще більше загострюється, але, парадоксально, і прояснюється, коли довідуємося, що І. Франко також це знав і сам її дописував. Це твердження (його тодішнього секретаря, з допомогою якого І. Франко писав) здається нам вірогідним”.

А. Дутчак у написаних в Умані 12 травня 1921 року споминах (після звірення з першопублікацією їх було надруковано у № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2003 рік) твердив: „З важніших речей, котрі друкував Франко в часі мого секретарювання, гідні уваги такі: восени 1913 р. видав Франко своїм коштом книжку приблизно в 300 сторін польською мовою „Utracony Raj”. Це трагедія, в котрій в напів фантастичній напів міфічній формі змальовано усякі моменти з життя польської революційної молоді 30-х років XIX століття. Авторство цього твору приписував Франко одному з найбільших польських поетів — Міцкевичеві. Франко надіявся зробити цим важливе відкриття, даючи полякам незнаний ще до цього часу твір Міцкевича. В передмові до нього писав Франко, що знайшов випадково цей твір Міцкевича в одній антикварні.

Після його появи друком, згадала про цей твір короткими увагами українська преса, а польська преса прийняла цей факт мовчанкою.

Справа з цим твором була така: Франко знайшов невелику часть якогось старого, недрукованого рукопису, без початку і кінця, в одній з антикварень м. Львова, почав його читати і спочатку заявив мені, що це, мабуть, часть твору Міцкевича „Dziady”. Коли ж він почав порівнювати цей твір з „Dziad'ami”, переконався, що це цілком щось інше. Тоді Франко докомбінував сам початок та кінець до знайденої частини. Все це старався Франко видержати в мові часів Міцкевича та підтягнути під Міцкевичів спосіб писання.

Так перероблену рукопись післав Франко Брікнеру, професорові славістики в університеті в Берліні, а потім професорові Краківського університету Третяку і професорові Львівського університету Калямбаху. Всі вони одначе відмовилися визнати згаданий „Utrasony Raj” за твір Міцкевича. Та, помимо цього всього, Франко рішився все-таки надрукувати його, приписуючи його Міцкевичеві.

За такий поступок ми, розуміється, не станемо обвинувачувати Франка. Його гнала якась жадова докінчити твір, побачити його повним, цілим. Він не міг оволодіти і побороти цю жадобу”.

Рукопис „Wielkiej Utraty” зберігається і зараз у фонді Івана Франка, що в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України (справи № 458, 465). Це цілісний текст без втручання Франка чи А. Дутчака як секретаря. Іван Франко навіть не виправив помилок у корпусі твору, а про них окремо зазначив уже при публікації.

„Компенсаційна спроба „збагатити”, так би мовити, творчість А. Міцкевича, — доходить висновку Г. Грабович, який також не бачив оригіналу твору, — увінчалася майже повним неуспіхом — з польської сторони реакцією були мовчання, кілька насмішливих рецензій і обурення сина А. Міцкевича — Владислава. Але ми з нашої перспективи можемо подивитися інакше: є тут, звичайно, людська трагедія поета, розбитого паралічем, осамітненого, який психічно страждає, але при тому є і вияв якоїсь надзвичайної сили волі — творити і сповнювати свій обов'язок перед історією, незважаючи на всі людські і навіть логічні перепони.

Останній момент, про який маю сказати, — творче перевтілення А. Міцкевича І. Франком, не останній хронологічно, а в певному сенсі синхронний з усім комплексом А. Міцкевича, в усякому разі з Франковою полемікою. Він, очевидно, знаменує окрему тему, яку конче треба дослідити. Тут можу навести кілька думок.

Основним є те, що тільки в такому творчому перевтіленні А. Міцкевича може І. Франко стати на прою з великим польським *wieszczem*. Адже майже кожен великий поет мусить боротися з впливом якогось великого попередника; це і є закономірністю поетичного процесу. У

поемі „Похорон”, яку я вважаю досконалим поетичним еквівалентом статті „Поет зради”, І. Франко конфронтує питання „зради” у дуже в той час особливому розумінні цього поняття, зверненому не на когось іншого, а на самого себе, — власне категоріями Міцкевичевої поетики — не тільки wallenrodyzmu, а й постійних змін героя і, до речі, парадигмою глибинних психічних потрясінь. Паралель з екзерсизмом Конрада в III частині „Dziadów” таки наочна. Це, до речі, вже передбачується в „Профілях і масках”, зокрема в „поєдинку”. Але тут І. Франко уже виходить поза вплив А. Міцкевича; після конфронтації з ним він творить щось своєрідне, нове. Після того він впевнено може стати проводирем душ, написати свого „Мойсея” і метафорично стати ним”.

У час видання „Wielkiej Utraty” І. Франко, як і нерідко перед тим, переживав грошову скруту. Надіятися на допомогу знайомих він не міг, як і не міг узяти гроші з ювілейного фонду. А видання мнимого твору А. Міцкевича обійшлося йому в 2 000 корон.

У друкарні НТШ (ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 662) збереглася касова книга видань творів Івана Франка. Вона дає підстави стверджувати, що Франко ніколи раніше не видавав настільки дорогої речі. Ян Парандовський, який гаряче заперечував авторство А. Міцкевича на сторінках газети „Przegląd”, якої був редактором, твердив, що це видання мало хто у Львові міг дозволити собі купити — саме тому книгу іронічно називали „Wielką utratą pieniędzy”.

Володимир Дорошенко з того приводу зауважував: „Видавав Франко, вже буди хворим, багато речей власним коштом, витрачаючи на це гонорари, які одержував за свої писання. За законом друкарні не мали права приймати від Франка як чоловіка, невідповідального за свої вчинки, ніяких замовлень без згоди його опікуна К. Бандрівського, але вони на це не зважали, ставлячи Бандрівського перед довершеним фактом. З домашніх ніхто про це не дбав: Ольга Федорівна — через свою хронічну хворобу, а діти, окрім хіба що старшого Андрія — через свою молодість”.

Насправді діти вже давно почали самостійне життя. Тарас Франко активно займався літературою, Петро Франко творив „Пласт”. Їх громадська діяльність досить широко висвітлювалась пресою.

Іван Франко, залишаючись при думці, що „такого прекрасного, геніального твору не міг написати ні один інший польський поет, а лише Адам Міцкевич”, у чернетці свого заповіту (ІЛ, ф. 3, № 2428) нерозпроданий тираж „Wielkiej Utraty” зарахував до свого майна. Вважав, що ця книжка дасть добрий прибуток.

Не визнавав автентичності твору і М. Грушевський, який відмовився його друкувати у виданнях НТШ, а відмову пояснив просто: твір не має нічого спільного з українознавством.

Дехто вважав видання „Wielkiej Utraty” спокутою Франка за його давній гріх — статтю „Поет зради”, дехто — „голосом з поклону Польщі”. Але й ці думки тонули у хвилі нечуваної ненависті загалу до Івана Франка, викликаної ще раніше статтею про А. Міцкевича.

Коли стало відомо, що внаслідок хвороби Іван Франко втратив здатність володіти руками, „Kurjer Poglany” тишився: „Нарешті того скаженого ворога усього польського розбив параліч”. Це і низку подібних зауважень, повних їди та ненависті, навела Я. Мельник у монографії „З останнього десятиліття Івана Франка”. „Гадюкою потайною” називав Івана Франка В. Яблоновський у книжці „Rozprawy i wrazenia literackie” (Варшава, 1913 рік). „Пригадуєш, — звертався автор до свого невідомого приятеля, — як ми протегували йому в „Glosie”, а він за все, отримане від нас, відплатив згідно з традиціями своїх предків (sic!) відомим пасквілем на Міцкевича”.

Г. Бігеляйзен у своїх спогадах зауважив, що Іван Франко сприйняв усі удари з польської сторони після виходу „Поета зради” з „мужеською рішучістю та філософською резигнацією”. „Що торкається справи з Міцкевичем, — писав Іван Франко в другій половині лютого 1898 року, — то я погоджуюся цілком з думкою шановного пана, що треба було б цю справу вивчити детальніше; тим більше, що, на мою думку, всі ті, хто критикував мою статтю (наскільки мені відома ця критика, а відомо мені не все), або не читали її зовсім, познайомившись з її змістом з повідомлень польських газет, або читали з упередженням, через патріотичні окуляри. Я сам ще в перший місяць після надрукування моєї статті в „Zeit” хотів це зробити і написав статтю „Polnische Polemik”, де на двох останніх сторінках рукопису зібрав основні думки першої статті. Цю статтю я послав до редакції „Zeit”, але редакція з причин не зовсім мені ясных („щоб не роздмухувати справи”), не захотіла її надрукувати і повернула мені рукопис. Я посилаю його шановному пану разом з цим листом.

В кінці статті був підкреслений привід, який схилив мене до написання розвідки про Міцкевича, а тут я поясню всю справу дещо детальніше. Передусім можу Вас запевнити урочистим словом честі, що мої приватні інтереси і обмануті надії — наскільки я міг це свідомо проконтролювати — не відіграли жодної ролі. Однаково, чи виставляючи свою кандидатуру до тієї нещасної доцентури, чи на депутата сейму, я знав заздалегідь, що мене спіткають майже непереборні труднощі;

і в одній, і в другій справі від багатьох поляків я мав дуже щирю підтримку, та й щодо противників я ні на хвилину не сумнівався. В одній і в другій справі земляки-українці далеко більше напсували мені крові, ніж поляки.

Приводом, який спонукав мене написати статтю про Міцкевича, були ті явища морального розтління, які проявилися в польському суспільстві Галичини під час виборчої компанії, при виборах до сейму 1896 року і до парламенту 1897. Гнобили українців і власний і польський народ найбільш брутально, а одночасно піднімали крик у пресі, проголошували з міністерських лав, що це українці (народовці) гноблять і допускаються зловживань. Ламали і топтали всі можливі закони, а одночасно запевняли, що це відбувається легально. Найогидніші факти покривали з міною дитячої невинності, а дрібніші, не раз спровоковані провини противної сторони відносили до рівня нечуваних злочинів. І це робилося у пресі за допомогою урядових органів, ба, мало того, те саме чулося і в приватних розмовах, від людей, що називають себе демократами і навіть народовцями. Нагадаю ідіотські статті „Пшегльонду Вшехпольського”, що закликали до гострої боротьби з українцями лише з тієї одної причини, що місце, яке тепер займають українці на божому світі, могли б зайняти поляки з далеко більшою користю для цивілізації. Народовці в сеймі відверталися від українців у зв'язку з Вавелем, а в редакції „Кур'єра Львівського” Ставінський, певний, що до державної ради проведе 14 депутатів своєї партії, запевняв мене, що як тільки ми переможемо в Західній Галичині, кинемося на Східну і покажемо вам, як треба братися до справи.

В усьому цьому мене цікавило лише одне питання — психічна організація тієї нації, яка є такою вразливою на найменшу власну кривду, а одночасно може кривдити іншу з таким виглядом, немов би це найприродніша річ у світі. Цю подвійну етичну міру — одна для себе, а друга для інших — я знав уже раніше в євреїв, тепер боляче пізнав і у поляків. Звідси простий висновок — і одні, і другі — це народ вибраний, вони вважають себе вищими від інших. Ви розумієте, шановний пане, що я зацікавився джерелом особливого „національного виховання” і знайшов його (може помилково) у таких геніїв, як Міцкевич і Красінський, з тією між ними різницею, що Міцкевич, поет талановитий, колоритніший і пластичніший, популярніший від Красінського, мав вплив незрівнянно більший. Я знав дуже добре, що пізніше, в Парижі, Міцкевич схилився до сен-симоністів і проголошував погляди благородні, високо гуманні, але я знав також, що ці твори Міцкевича на польське суспільство не мали жодного впливу і до останнього часу загалові поляків лишилися

невідомими. У своїй розвідці я зазначив, що Міцкевич в еміграції „ходить більше сонячними шляхами”, ніж у творах, написаних в Литві і в Росії.

Оце більше-менше усе, що я мав би сказати на доповнення того, що написано у моїй статті „Polnische Polemik”. Я міг би все це вже давно опублікувати, але признаюся, що після такої полеміки, якої я зазнав з польського боку, перо випало у мене з руки. Я волів терпіти зневагу, ніж виправдовуватися перед такими суддями. Тепер я віддаю оце своє пояснення у Ваші руки: робіть з ним, шановний пане, що визнаєте за відповідне, або ж порадьте мені, що я сам повинен зробити...”

Бодуен де Куртене, якому був адресований лист, не опублікував пояснення Івана Франка — вперше воно було надруковане в останньому томі 20-томного видання творів письменника 1956 року.

М. Мочульський, автор обширних спогадів з останніх десятиліть Франкового життя, був переконаний у тому, що Іваном Франком керувало бажання „придобрити дух Міцкевича за статтю „Поет зради”, подібно як раніше поет очистив із своїх закидів Драгоманова у другому томі листів до нього, чи охота заблищати літературним відкриттям, досить, що поета, хоча не вдалося йому видрукувати „Wielkiej Utraty” в „Записках”, не покидала й надалі настирлива думка випустити псевдоміцкевичів твір у світ власним накладом”.

Для М. Мочульського це був „бездарний твір якогось польського, можливо галицького патріота”. І як смів Іван Франко називати його „геніальним твором Адама Міцкевича, написаним у часі найвищого розквіту його поетичної творчості”, „головною окрасою польської літератури” і „незрівнянним зразком політичної драми”?..

Безумовно, міг би дати обґрунтований, а не голослівний висновок стосовно „Wielkiej Utraty” найавторитетніший знавець творчості А. Міцкевича Г. Бігеляйзен. Саме він повинен би був зробити детальний філологічний аналіз рукопису, але не зробив. Очевидно, що він таки прочитав рукопис, але від подальших дій, які б допомогли поставити крапку над „і”, відмовився.

1931 року аргументовану оцінку твору намагався дати Т. Садерецький у дослідженні „Pseudomickiewiczowy dramat polityczny na tle powstania 1831 r. zw. „Wielka Utrata” (Czas napisania, ideologija i środowisko)”. Його висновок був наступним: „На жаль, помилився Франко, помилився в особі автора, помилився в оцінці артистичних достоїнств, помилився в доведенні генезис твору і помилково час написання його окреслив”.

Оскільки неможливо з’ясувати питання про авторство А. Міцкевича, Я. Мельник запропонувала детальніше розглянути зв’язки „Wielkiej Utraty” з „Поетом зради”. „Нагадую, — писала вона, — у „Поеті зради”

І. Франко однозначно не сприйняв засади А. Міцкевича про те, що для поневоленої нації є неовов'язковим дотримання норм традиційної моралі, категорично засудив так звану „патріотичну зраду”, співцем якої, на його думку, був найбільший польський поет. ...Зрада в своїх найрізномірніших формах творила головну тему майже всіх його поезій ... ця зрада — й це найхарактерніше малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось героїське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом (Франко І. Поет зради, Світ (Львів), 1926, №11-12, с. 13).

„Ось цього моменту в Міцкевича, — підкреслює О. Забужко, — Франко ніколи не міг сприйняти ні як мислитель-філософ національної ідеї, ні як „цілий чоловік” (Забужко О., Філософія української ідеї та європейський контекст... с. 87).

Вельми прикметно, що такий самий погляд на „патріотичну зраду”, як у „Поеті зради”, І. Франко через рік (1898) висловив у статті про Лесю Українку. Звернувши увагу на мотив зради в деяких творах поетеси („Самсон”, „Грішниця”, „Fiat pox” („Хай буде тьма”), „Хвилина розпачу”), зокрема зачитувавши рядки:

О, горе нам усім! Хай гине честь, сумління.
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покрие нас і наші імена, —

критик відзначав: „Сучасні російські відносини не раз викликали таку розпачливу думку в поетів: пригадаймо хоч би вірш Некрасова на смерть Писарева, де він від правдивого новочасного героя жадав навіть резигнації з особистої честі:

Тот герой, кто и честь свою погубит,
Когда жертва спасает людей.

На лихо, ця думка дуже небезпечна і двосічна: жертва з особистої волі і сумління звичайно не рятує нікого, і супроти цього Некрасівського поклику і його практичного переродження на користь свободолюбивого руху в 70-х роках піднявся тверезий та ясний голос Драгоманова з покликом „Чиста правда потребує чистих рук” (І. Франко „Лесь Українка”, ЛНВ, т. III, кн. 2, 1898 р.).

Відзначивши поетичну красу й силу згаданих віршів Лесі Українки, І. Франко все ж застерігав „проти їх практичної філософії”. „Сама ав-

торка, — пише він (Там само — авт.), — очевидно також добре розуміє їх практичну неможливість, коли дала їм власне такий титул, що наперед характеризує їх, як хвилевий вибух важкого болю і зневіри”.

У „Wielkiej Utracie” І. Франко, не зрікаючись свого розуміння ролі поета в житті суспільства як носія і вихователя високих морально-етичних засад, шукатиме в житті та творчості А. Міцкевича тих моментів, які відповідатимуть його моделі поета. Він злагіднить, а подекуди й заперечить своє оскарження А. Міцкевича як „поета зради” шляхом публікацій у цьому виданні своїх перекладів його високопатріотичних поезій, а також політичної драми „Wielka Utrata”, трагедії про підневільне становище Польщі після поразки повстання 1831-1832 рр. У просторому життєписі польського поета, уміщеному в цьому виданні (до речі, життєпис А. Міцкевича побудовано на основі біографічних студій В. Міцкевича та В. Спасовича), І. Франко значно детальніше, ніж у статті „Поет зради”, вияснює генезу зради в А. Міцкевича, істотно зміщуючи акценти — з оцінки зради („Поет зради”) на її причини („Wielka Utrata”). Більше того: він навіть приєднується до думки В. Міцкевича: „Поет не думав про апофеозу зради, а тільки вказував логічні наслідки гнету. Абсолютна держава — се кузня зради. Валленродизм примусовий для поляків у Росії”.

І ще один важливий аспект проблеми: „Wielka Utrata” стала своєрідною відповіддю І. Франка на звинувачення його особисто в зраді з боку деяких поляків. І вельми прикметно, що ця відповідь смертельно хворого письменника засвідчила глибоку шляхетність його натури. Згадаймо його слова із передмови до драми: „У голосах Поляків про українську народність та українське письменство аж надто часто чути такі слова, буцімто Українці тільки тим і дишуть, що ненавистю до Поляків, і те тільки вміють, що сіяти ненависть і ворожнечу супроти них, отся книжка нехай покаже їм, що Українці вміють сіяти й децю інше”.

Незважаючи ні на що Іван Франко продовжував уважати драму „Wielka Utrata” твором А. Міцкевича. М. Мочульський у згаданих вище спогадах запевняв: „Але Франко й далі дивився „згори” на всякі нарути та глузування і в часі російської окупації Львова ладив нове видання „Wielkiej Utraty” — німецькою мовою. Я бачив у коректі перші листки того видання, що не дійшло до кінця”.

А Йосип Застирець у своїх спогадах „Зі споминів про блаженної пам’яті д-ра Івана Франка”, вперше опублікованих у „Звідомленні курсів українського учительського семінару” (Відень, 1917 р.), писав: „Дістав я під днем 21 падолиста 1915 року дуже цікавий власноручний лист поета. Поетові „розв’язалися” в тім часі по раз перший руки, і

він писав сей лист письмом не круглим, лише дуже цікавим, наче надрукованим. „Високоповажаний отче докторе! — писав він. — Всупереч Вашому твердженню, що я пережив останній рік у здоров'ї, мушу впевнити Вас, як трохи ліпше поінформований, що я пережив той рік у тяжкій недузї, в якій, так сказати, пережив усі страхи смерті й котра підтяла на довший час мою фізичну силу й зробила мені навіть ходження по вулиці майже неможливим. Представте собі життя, при яким дуже часто не можна ні спати, ні лежати, ні сидіти, ні стояти, а звичайно ні їсти найбільшої часті того, що їдять звичайні люди, навіть хворі, ні пити. На такій дієті я прожив більш як три чверті року, а отсе тепер помалу приходжу до здоров'я в приюті для укр. січ. Стрільців при ул. Петра Скарги, За. Розуміється, й за се Богу дякувати, та треба ж знати, за що.

Даєте мені раду, аби я не писав нічого, крім віршів. Ювілейний комітет у всій моїй діяльності добачив лише одно „невсипуще” перо й висловив бажання зібрати для мене стільки, аби я міг дожити віку, „не роблячи нічого”, а зібравши невеликий капітал, зложив його в „Дністрі” з порученням не виплачувати мені з цього нічого без дозволу тих а тих трьох панів. Адже хто може знати, що я маю або можу ще дати своєму народові або, може, ще й іншим народам, адже дав недавно полякам незрівнянний а невідомий досі твір А. Міцкевича! Посилаю Вам один автограф із останніх днів. „Мойсея” віднайшов та передам разом з пачкою інших у бібліотеку Наук. тов. ім. Шевченка. Шлю Вам надто щире поздоровлення. І. Ф.”.

Лист сей дуже цікавий і чи не одинокий. Бачимо, що Франко „Wielku Utratu”, мимо критики поляків, уважав до кінця життя за твір Міцкевича. З листа віє також гіркою іронією до суспільності, яка не давала поетові того, чого йому дуже не ставало. Передові люди рідко коли зближалися до нього, звідси виходило нерозуміння поета, а з другого боку — скарги Франка, як звісно, про „собачий обов'язок”...

І все ж...

Судячи по тому, як сприйняла польська суспільність виданій Іваном Франком твір „Wielka Utrata”, можна було б запитати, як сприйняла б вона цей твір, коли б його видав якийсь польський дослідник, навіть якби авторство Міцкевича не було достатньо аргументоване та доведене. Відповідь могла б бути тільки одна: в пресі розгорнулась би дискусія, в якій, що є цілком зрозумілим, думки могли розділитись, але вона не носила б такого дикого і вульгарного характеру, як у випадку з Франком.

Пояснити саме таку реакцію польської суспільності тільки тим, що свого часу Іван Франко написав статтю „Поет зради”, неможливо. Очевидно, причини ненависті і неповаги поляків слід шукати значно глибше, і вони крились у тій ролі, яку зіграв Іван Франко у формуванні національної свідомості українців Галичини, виведенні їх з-під впливу польської агітації та рятуванні від денационалізації, яку так уперто і різними методами, часто валленродівськими, проводили поляки. Цю роль Івана Франка ще на початку його діяльності помітила польська шляхта — тому і намагалася знищити його руками австрійського бюрократизму та правосуддя ще в 1877-78 роках. Протягом наступного періоду вона ж докладала максимум зусиль для підкорення українського письменника, створюючи йому неймовірно важкі умови як життя, так і діяльності. Саме вона руками намісника усунула його від викладання в університеті, регулярно і систематично цькувала і бандитськими методами не давала можливості представляти свій народ у парламенті та сеймі. Ця ненависть до Івана Франка була відплатою за провал намагань відновити польську імперію „од можа до можа”. Такою поведінкою польська суспільність, сама того не бажаючи, виражала своє визнання Іванові Франкові як українському Мойсеєві, котрий врятував свій народ від польської неволі.

Одночасно з тим напрошується й інше питання: як повела б себе ця польська суспільність, коли б знайдений Іваном Франком твір справді виявився драмою Адама Міцкевича? Чи в такому випадку український письменник почув би від тої суспільності слова подяки і чи та суспільність пробачила б йому його статтю про Міцкевича? Чи, може, вона, прийнявши твір Міцкевича, відразу б відкинула причетність до нього Івана Франка?

Очевидно, все б залежало від твору, його змісту та тенденції. І здається, саме в цьому суть...

Твір аж ніяк не міг сподобатися польській суспільності і не сподобався б. Навіть якщо б Адам Міцкевич справді був його автором. Мова в ньому йде про повну руйнацію Польщі після придушення невдалого повстання у Варшаві проти російської окупації країни. На кожній сторінці оповіді — страшні сцени помсти російської армії за виступ поляків. Тюрми, Сибір, каторга... Забрані від матерів діти, які згодом стають москалями... Загибель польських патріотів під російськими багнетами... Розстріли, знущання, мародерство... Всі ці описи підкреслюють неймовірну дикість росіян — від Ваньки, денщика лейтенанта Верьовкіна, до царя і цариці. Всі вони злодії, малоосвічені, бандити. Дурні. Люди з примітивними інстинктами. Вони розікрали пребагату Польщу до

нитки. Вивезли награване у царські палати, Ермітаж, бібліотеки. Хоч, як пише автор, не знають, що таке книга — сприймають томики за „брювна”, які можна різати наполовину.

Твір має яскраво виражений антиросійський характер. Усе в тій Росії препогане. Все. Натомість усе, що героїчне, прекрасне, цивілізоване, належить Польщі. Великій страдниць Польщі... Але не страдницею, не приниженою, розбитою і скаліченою хотів бачити її читач. Не хотіла її такою бачити польська суспільність. Надто пасивною, надто покірною вона вирисовується у творі — як та мати-полька, котра вбиває своїх дітей і рада тому, що з них не виростуть москалики. Інших учинків у творі годі добачити.

Багато розповідей про героїзм і повсюдний пасивний опір, плач та сльози. Всі винні у трагедії Польщі. Всі! Тільки не поляки! Винні зрадники — їх ціла низка. Їх не повинна носити земля, але носить... Ось загребущі сусіди, які продали польські інтереси Росії... Ось немічна, боязлива російська армія, яка вміє хіба що воювати з безсилим старцями, безборонними жінками та малими дітьми, грабувати, нищити, пиячити, лихословити. Тупа і нікчемна, а до того ж хоче всіх повернути у своє православ'я... Дивно, що цій здеморалізованій нікчемній армії прогнала героїчна Польща...

Прочитавши цей твір, кожен підсвідомо задумується: хто довів суспільство до того, що воно опинилося в такому плачевному стані? Де причина зла? Цар вважає причиною цього те, що кожен поляк думає лише про свою вітчизну Польщу, за яку він готовий іти на муки і смерть, а коли б вибити з голови кожного поляка оту „дрянь”, тоді б у світі запанував спокій...

Твір нагадує про втрачений рай, великий втрачений рай. Надто багато в ньому знущання з поляків, надто багато картин приниження, насміху росіян із них, гордих і безстрашних...

Твір ятрив болючі рани кожного поляка. Нагадував, що саме цей поляк утратив, тривожив сумління докорами. І кожен поляк прекрасно розумів, чому цей рай був утрачений...

Ні, такий твір, навіть якби його написав Міцкевич, суспільству було б дуже прикро читати. Воно б його напевно не сприйняло і напевно докоряло б своєму „Вещчу” за його написання.

Ситуація, яка склалася, влаштувала суспільство, і воно всю свою злість із подвоєною енергією вилило на Івана Франка, категорично заперечуючи, що твір може належати Адаму Міцкевичу. Суспільство взагалі не хотіло мати такого твору в своїй літературі. Заборонивши його розповсюдження, воно підтвердило, що він йому не потрібний. Такий

твір міг написати тільки ворог поляків... Усі почали тикати пальцями в бік Івана Франка, і дехто відверто натякав, що автором твору є сам Іван Франко. Поляк такого написати не посмів би...

Іван Франко все ж був переконаний, що саме Міцкевич піднявся до таких висот, що міг сказати правду своєму народові. Польський поет ніби реабілітував себе в очах Івана Франка, і знайдений твір письменник назвав геніальним, хоч усі інші твердили протилежне.

Зневагою, насміхами з боку польської громадськості закінчувався для Івана Франка ювілейний 1913 рік.

Очевидно, обставини, що склалися, змусили письменника підсумувати зроблене ним для Галичини і для поляків, які колись дали йому притулок у редакції „Kurjera Lwowskiego”, відтак за статтю „Поет зради” вигнали його, а тепер насміхаються з нього. Його підрахунок частково було вміщено у першому томі із задуманих трьох під дуже символічною і промовистою назвою „В наймах у сусідів”, який вийшов 1914 року. До нього Іван Франко написав дуже важливу з біографічного боку „Передмову”, датовану 10 жовтня 1914 року. „Один земляк і сам талановитий письменник, — писав у ній, — налягав на мене недавно, аби я писав свої спомини. Я відповів йому, що писати спомини, особливо в моїм стані, коли й писати не можу своїми руками, діло зовсім не легке, а для мене тим більше не на часі, що головна часть мого життя була присвячена літературній праці, поза якою для споминів лишається дуже небагато. Натомість плоди тої літературної праці мені доводилося розсипати по так многих та різнорідних видавництвах, що зібрати бодай важніше з них і подати до прилюдної відомості нашої ширшої громади мені видається ділом далеко важнішим і потрібнішим, ніж написання хоч би й яких займаних споминів.

До сего треба додати ще один незвичайно важний момент. Протягом моєї отсе вже, Богу дякувати, 40-літньої літературної праці мені довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержання працею в польських та німецьких періодичних видавництвах. Особливо в рр. 1886-1896 я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам, із яких найважливіші були „Przegląd Społeczny”, видаваний Болеславом Вислоухом, та „Kurjer Lwowski”, видаваний Генриком Реваковичем у Львові, при яких я працював у рр. 1885 до 1896, „Prawda”, тижневик видаваний Свентоховським у Варшаві, „Kraj”, видаваний Еразмом Пільцом у Петербурзі, „Głos”, видаваний Поплавським у Варшаві,

та „Die Zeit”, зразу тижневик, а пізніше щоденна газета, видавана Зінгером і Каннером у Відні. В тих часописах я помістив значне число своїх праць, писаних польською та німецькою мовою, що в своїм часі потроху доходили до відома деяких земляків у Галичині та на Україні, але в цілیم своїм об'ємі майже зовсім невідомі нашій ширшій громаді. Знаю, що деякі земляки вважали, а може й досі ще вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях коли вже не відступством від справи та письменства рідного народу, то щонайменше страченим часом, згаяним на щоденну, непродуктивну працю, часом, який я при інших обставинах міг би був обернути на праці далеко вартніші та корисніші для нашого письменства й для нашого народу. Розуміється, все те можливе, але сперечатися про минулий час, що в ньому щось могло статися не так, як сталося, се на мою думку пусте балакання, особливо коли хто не знає, що власне сталося в тім часі й чому сталося так, а не інакше”.

Не наводив прикладів. Для чого? І не скаржився рідній суспільності, яка тепер збирала йому ювілейний дар, що в тому, „що сталося”, і її вина. Все це назвав „пустим балаканем”. Міг дозволити собі у „Передмові” на невеликий докір усім тим, хто тільки тепер зацікавився його життям. „Оглядаючись, — писав, — своїми споминами в ті часи, проведені „в наймах у сусідів”, я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидніших діячів того часу. Ті українські письменники, що в остатніх роках зайнялися оглядом моєї письменської та громадської діяльності, звичайно минають усе те, що я написав по-польськи та по-німецьки, або цілковитим мовчанням, або лише короткими увагами на підставі бібліографічного огляду тих писань, зложеного М. Павликом іще в р. 1898 і до того зложеного так, що якби хто на його основі взявся переглядати та оцінювати все те, що занотоване в нім, міг би в багатьох випадках узяти за мої не мої писання або гаяти час на читання таких писань, що були тільки редакційною, а не літературною роботою.

Се все спонукало мене, доки обставини не дозволяють мені взятися до іншої, важнішої роботи, яку я поклав собі в дальшу програму свого життя, зібрати та передати нашою мовою найважливіше з того, що я написав у вище згаданих та інших польських і німецьких публікаціях. Тому, одначе, що ті писання, поминувши вже белетристику, прозову та віршовану, доторкаються дуже різнорідних тем, літературних та наукових, суспільних та політичних, я постановив собі вибрати поперед

усього групу статей на суспільно-політичні теми й подати їх у перекладі на нашу мову. Зразу я думав опублікувати окремою книжкою тільки суспільно-політичні статті, друковані в віденській „Die Zeit”, але швидко переконався, що вони так само в'яжуться з тим, що я перед ними й рівночасно з ними друкував у галицько-польських часописах, що явилася невідхильна потреба зібрати й передати по-нашому всі ті статті в хронологічному порядку, а декуди навіть із доповненнями, яких вимагає сама тема. Ось і вийшло, що починаючи від осені 1912 й протягом усього 1913 року попри інші праці літературні та наукові я зайнявся перекладом тих моїх польських і німецьких праць на суспільні та політичні теми, переконавшись при їх поновнім читанню та перекладанню, що вони в головному й досі не стратили свого інтересу, а навіть можуть подекуди служити основами для дальшої політичної та громадської праці сучасних і майбутніх поколінь”.

Переглянувши весь матеріал, що мав увійти в цю публікацію, Іван Франко дійшов висновку, що лише статті суспільно-політичного змісту обіймуть три томи, кожний щонайменше по 20 аркушів друку. Крім них залишиться ще низка праць, студій та дописів про „справи крайові, про русько-польське питання, про справи інших слов'ян та на літературні теми”. Грошей на видання не було, але завдяки 40-літньому ювілеєві та тому, що „Українсько-руська видавнича спілка” дала Франкові дарунок у сумі 1 000 корон, письменник вирішив випустити перший том цієї збірки власним накладом.

Підбивши баланс зробленого у роки „наймів”, детально його проаналізував. „Вертаючись до „Списку творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності”, зложеного М. Павликом і виданого 1898 р. у Львові, — писав, — мушу зауважити, що одною з його хиб крім браку орієнтаційної передмови треба вважати брак нумерації описаних у нім творів та публікацій, який дає себе відчувати при цитуванню тої книжки.

Надіюся, що все те буде справлене й доповнене в новій бібліографії моїх писань, яка незабаром має вийти заходом бібліографічної комісії при Наук. тов. ім. Шевченка в Записках того товариства, для котрої я зі свого боку зробив, що було в моїй силі, а тут подаю тільки на основі Павликового „Спису”, подекуди спростованого та доповненого мною, статистичний виказ, так сказати, інвентар моїх писань на різних мовах і в різних родах письменства за рр. 1874-1890”.

Далі було подано таблицю публікацій Франка за 1874-1890 роки:

Рік	Віршів		Оповідань		Статей		Реценз.	Записів із уст народу	Зі „Спису” вичеркн.	До „Спису” додати
	ориг.	пер.	ориг.	пер.	ориг.	пер.				
1874	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	9	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1876	23	5	2	1	1	—	1	1	—	1
1877	—	2	3	1	1	—	4	—	—	—
1878	6	2	6	—	5	2	4	—	—	—
1879	—	16	1	2	8	4	—	—	2	—
1880	1	1	3	—	1	—	—	—	—	—
1881	19	3	2	—	12	—	3	—	—	—
1882	15	2	—	4	12	1	3	1	—	—
1883	21	2	4	—	104	—	—	—	1	—
1884	12	6	4	—	101	—	—	1	—	—
1885	4	3	—	3	12	—	3	—	2	—
1886	4	4	1	4	60	1	16	3	15	—
1887	24	—	4	—	—	1	2	—	31	1
1888	2	7	5	—	62	—	20	1	8	3
1889	1	—	1	—	53	2	20	1	15	—
1890	7	6	2	—	76	—	13	—	—	—
Разом	160	60	40	15	513	12	89	8	75	5

„В Павликовім „Списі”, — коментував Іван Франко, — всіх моїх писань за тих перших 17 літ зазначено 972. Додавши до сеї цифри 5 писань не зазначених там, а віднявши 75 не моїх, втягнених у „Спис”, одержимо суму 902. З таблички, зложеної мною на основі того „Спису” по його зрективікованню та спровадженню суми творів у збірних виданнях, виходить сума всіх моїх писань за ті літа 897, у тім числі 220 віршованих, 55 оповідань, 525 статей публіцистичних та наукових, 89 рецензій і 8 записів із уст народу. Різницю між обома сумами покривають передруки та переклади моїх писань.

Та сума моїх писань побільшиться досить значно в новім бібліографічнім реєстрі особливо за роки 1883-1885, коли я по смерті Володимира Барвінського став співробітником „Діла”. Укладаючи свій „Спис” у р. 1887 (1897-?), д. Павлик трохи порозумівався зо мною щодо статей, друкованих без мого підпису в „Kurjerze Lwowskim”, але те порозуміння було дуже побіжне й довело до того, що в „Списі” за роки 1886 до 1889 мені приписано 75 не моїх статей, а пропущено 5 моїх. Щодо статей, друкованих у „Ділі”, д. Павлик не порозумівався зо мною, і коли я літом сего року разом із д. В. Дорошенком переглянув річники „Діла” за згадані роки число за числом, показався довгий ряд статей, які я міг признати своїми по прочитанню кількох рядків, а яких без мене не міг пізнати д. Павлик. Ті статті, майже всі суспільно-політичного змісту, можуть певно заповнити цілий том.

Із загального числа 525 статей, опублікованих у тих літах, для отсего тому я вибрав і переклав на нашу мову 46 статей політичного та суспільно-економічного змісту, друкованих у польських часописах „Przegląd Społeczny”, „Kurjer Lwowski” та „Przyjaciel Ludu”, а до них додав лиш одну статтю, писану по руськи та передруковану з „Діла” 1885 р.”

Із статей, що складали літературний доробок Івана Франка від 1886 до 1890 року включно, він вибрав тільки ті, що стосувалися суспільно-політичних стосунків Галичини з Австрією або висвітлювали її становище в цій державі. Подаючи статті в хронологічному порядку, мав на меті у короткій популярній формі показати розвиток найважливіших суспільно-політичних відносин. Статті розділив на три групи, яким для „короткості вислову” дав латинські назви: популяція, репрезентація та індемнізація.

До першої групи відніс статті про населення Галичини, її земельну посілість, майнові відносини тощо. Це статті „Із статистики більшої посілості”, „Агітація за ународовлення землі в Німеччині”, „Земельна власність у Галичині”, „Як ми вмираємо?”, „Удержавлення землі”, „Подільність і неподільність селянських ґрунтів”, а також група статей, що стосувалися єврейського питання: „Galizische Zwecke”, „Eine teuflische und verworfene Aufreizung” та „Семітизм і антисемітизм у Галичині”.

Друга група обіймала статті „Відрубність Галичини”, „Посольські звіти”, „Гіпотечний рахунок”, „Що значить солідарність”, „Із історії робітницького руху в Австрії”, „Справи суспільно-політичні в устах руського люду в Галичині”, „Огляди крайових справ за січень і лютий 1887 р.”, „Хвилі назадництва”, „На гвалт по-німецьки!”, „Чорна невдячність”, „Блаженства мира”, „Із клубової політики”, „Організація демократичної партії”, „Надвишка чи недобір?”, „Спір о дефіцит”.

„Niech gina jak pędraki”, „Загадковий закон”, „Із Ради державної”, „Бідні амфібії”, „Десять заповідей для виборців”, „Політичні стороництва в Галичині”, „П. Бобжинський як поступовець”, „Одиссея о. Озаркевича”, „Однакові боги, неоднакові дороги”, „Державний трибунал і конституція”, „Із уст младенців і ссуших”, „Питання жолудка й питання прав політичних”, „Програма австрійських селян”, „З приводу селянської програми”. Туди ж включив Іван Франко й історичну монографію „Задушні дні у Львові 1848” та причинки до історії суспільних інституцій у Галичині „Старі акти нової нужди” та „Громадські шпіхліри”.

До третьої групи („індемнізація”) віднесено статті „Галицька індемнізація”, „Угода індемнізаційна”, „Мнима перемога”, „Епілог індемнізаційної справи” та „Слівце про конверсію”.

Вважав, що „випускаючи в світ отсей том статей, які попри свій публіцистичний характер майже всі мають більше або менше визначний характер студій про найрізніші суспільні та політичні справи, і то студій менше теоретичних, а більше опертих на фактах живої дійсності та призначених для їх пояснення, я маю почуття, що даю в отсій книжці початок школи політичного думання, якого в такій формі і в такім об'ємі не має, мабуть, ні одно слов'янське письменство. Нехай мені буде вільно висловити при тім надію, що тяжка історична проба, яку переживаємо тепер у другій половині 1914 р., не вийде на шкоду українського народу, але буде початком нової доби його успішнішого розвою. Quod felix, faustum fortunatumque sit!”

...Рік взаємних поррахунків закінчувався. На порозі стояв наступний 1914. Для кожного українця це був рік 100-ї річниці від народження Тараса Шевченка. Це прекрасно розуміли в Австро-Угорській імперії, де найясніший цісар поставив долю українців у повну залежність від поляків і вміло реалізував відомий лозунг „Divide et impera”. Розуміли і в Росії, звідки кореспонденти щоденної галицької української преси інформували своїх читачів про чергові знущання над українською мовою, культурою і самими українцями. „Збільшення ворожого натиску”, „Спеціальні пресові органи для поборювання українства”, „Нові урядові репресії”, „Заборона за заборонаю” — це назви тільки деяких із статей, друкованих у „Ділі” в кінці 1913 — на початку 1914 року.

Розділ VII

I ШЕВЧЕНКО, І ПУШКІН

„Не знати, — писало „Діло” у № 30 від 10 лютого 1914 року, — яка причина збільшення ворожого тиску на українство з боку російських темних сил, як урядових, так і приватних. Не знати, яка саме причина відіграє в сім натиску головну ролю. Можливо, що до сего причинився петербурзький учительський з'їзд, який несподівано для наших ворогів повернувся в поважну українську маніфестацію. Можливо також, що близький ювілей Шевченка настільки лякає україножерів, що вони заздалегідь уживають надзвичайних заходів для „приборкання українства”. Можливо, нарешті, що певну ролю тут відіграє й марморощський процес, який викликав в російських україножерах думку: „коли ти моїх Жидів б'єш, то я твоїх битиму”. А певніше всього, що всі згадані причини разом утворили ту невимовно важку атмосферу, в якій тепер опинилося російське українство.

Натиск ведеться двома способами: словом і ділом. Знаряддями словесної боротьби з українством служать часописи, книжки, резолюції, а то й просто доноси. До часописий, що досі поборювали українство, з нового року прилучилися ще три: газета „Кієвъ”, орган правих київських націоналістів, газета „Двуглавый Орель”, орган київських погромників, і газета „Голось Руси”, орган петербурзьких націоналістів. Старі „Московскія Ведомости” з нового року поширено й побільшено, так й тут стало більше місця для протиукраїнських писань. Про такі газети, що мають у сій справі певні традиції („Новое Время”, „Светь”, „Земщина”, „Колоколь”, „Кієвлянинь”), нема чого й згадувати. Ціла отже ватага сих старих і нових рептилій сипле тепер день у день на голову українства таку хмару наклепів, брехонь і доносів, вигуки „saveant consules!” лунають з їх шпальт так неперестанно, що треба особливої загартованості, щоб усе те витримати.

Опірч часописий, російські україножери мають ще до свого розпорядження книжки й брошури. На щастя, серед україножерів мало письменних людей. Ще на газетну статтю в 100-200 рядків вони так-сяк

спроможуться, а на книгу чи брошуру вже не стає пороху в порохівницях. Один виїмок — се відомий Щоголів, автор двох курсів україножерства, повного й скороченого. За браком чогось ліпшого чи іншого „твори” Щоголева ширяться направо й наліво, цілими транспортами. На Поділлю сі „твори” розсилаються по кооперативних товариствах та школах, на Київщині мирові посередники розсилають їх по волостних управах ще й по 2 примірники на кожну. Словом, помічається якась вакханалія „Щоголівщини”.

Не покладаючись, одначе, на переконуючу силу своїх літературних аргументів, україножери вживають ще й більш радикального способу. Серед петербурзьких та київських націоналістів відбуваються неперестанні наради над українським питанням, власне — над українською „небезпекою”. Наслідком сих нарад являються острі резолюції проти українства, настільки острі, що читаючи їх, не знаєш, де кінчитися ся резолюція, а починається одвертий донос. Сі резолюції зараз по ухваленню пересилаються в Київ губернаторові, генерал-губернаторові, кураторові і поліцмейстерові, а в Петербурзі — всім міністрам на чолі з прем'єром. Пересилаються вони також усяким бюрократам, що стоять за лаштунками політичної сцени, але мають великий вплив на напрям політики”.

Щодня — свіжа порція відомостей про знущання над українцями російських сатрапів. Україна боролася, не давала себе поставити на коліна в 100-ий рік народження Т. Шевченка.

„Чи треба ще фактів? — писало „Діло” у цьому ж номері. — Ні, досить і наведених, щоб побачити, якого „нового щастя” приніс російському українству новий „благословенний рік 1914-ий”. Кругом обступили його люті вороги, клацають на нього вовчими зубами, а то й шарпають досить боляче. А в оборону українства ніхто й не обізветься добрим словом. Як маленький острів, як одинокий корабель серед розбурханого моря, українство зіставлено само собі, своїм власним силам.

І воно бореться! Бореться тяжко, доводиться напружувати всі сили, та солодка перемога. А перемоги, незважаючи на всі перешкоди, все-таки зістаються по наших боці. Перемоги не тільки внутрішні, а й зовнішні. Скільки внутрішньої сили, скільки морального авторитету треба мати, щоб побороти інертність та страхополохство наших земських та міських самоуправ, де засіли або чорносотенці, або люди, байдужі до всього на світі, опріч свого власного добробуту та спокою! А саме тепер українство отримує тут одну блискучу перемогу за другою.

Я вже писав, що київська дума постановила своїм коштом і заходом святкувати 100-літній ювілей народження Т. Г. Шевченка. Тепер могу до сього додати, що на організацію свята асигновано 5 000 карб., одну

з найголовніших київських улиць (Бульварно-Кудрявську) постановлено наіменувати Шевченківською; 25 лютого постановлено відправити панахиду, а увечері того дня впорядити урочисту „академію” на честь Шевченка; 26 лютого ранком буде посвячене місце для пам'ятника, а увечері відбудеться великий концерт у городським театрі.

Київське губернське земство призначило 1 000 карб. на опоряження могили Шевченка на Чернечій горі. Чернігівське губернське земство призначило 2 500 карб. на видання альбому з репродукціями всього, що є в чернігівським музеї української старовини про Шевченка, а також постановило скликати в день Шевченкового ювілею урочисту „академію” в музеї при участі місцевої архівної комісії. У Катеринославі міська дума, зважаючи на петицію 746 громадян, обрала ювілейний Шевченківський комітет, який має подбати про те, щоб збудувати пам'ятник Шевченка на головній катеринославській улиці, перейменувати сю вулицю Шевченківською, встановити дві стипендії імені Шевченка в одній з вищих шкіл України, відкрити для селянських дітей школу імені Шевченка, збудувати її в українським стилі, заснувати при міській бібліотеці відділ української літератури імені Шевченка, послати в Київ делегацію на закладини пам'ятника 25 лютого й впорядити по міських школах читання, роздавши дітям твори Шевченка з його біографією та портретом. У Полтаві міська дума, розглянувши заяву місцевих громадян, постановила в день ювілею впорядити в городським театрі народне читання, виставу та концерт, назвати іменем Шевченка один відділ у міській бібліотеці та одну міську школу, поставити на Шевченківській улиці пам'ятник-погруддя й прочитати по всіх міських школах лекції про Шевченка; для участі в закладах пам'ятника у Києві дума обрала делегата. Камінецько-подільська дума, розглянувши заяву 200 громадян, обрала особливу комісію для організації ювілейного свята. Прилуцька дума, на Полтавщині, призначила відповідну суму на впорядкування ювілейних свят для народу. Харківська міська дума поки що заснувала 10 стипендій імені Шевченка при міських школах, але сим дума, звичайно, не обмежиться. В Новоросійську дума постановила назвати одну школу й одну вулицю Шевченківськими, роздати ученикам міських шкіл твори Шевченка й поставити серед міста пам'ятник-погруддя.

„Новое Время” не без підстави скаржиться: „Здається, що ні один російський письменник не удостоївся такого вшанування”. Так, святкування ювілею Шевченка дійсно обіцяє набрати розмірів великого всенародного свята, якого ще не удостоївся ні один письменник у Росії. Але про що це свідчить? Саме про те, що стоїть сіллю в оці україножерців: про велику моральну силу українства, про зріст його

впливу на центральні круги громадянства, про зріст його внутрішньої сили та зорганізованості. Не може бути сумніву, що при меншій розвиту українського національного руху пієтет до пам'яті Шевченка не вилив би ся у таку грандіозну форму. А тепер свідоме українське громадянство веде перед у сім історичнім моменті, й дякуючи сьому так високо підноситься ювілейна хвиля.

Чи зросте вона так високо, щоби потопити в собі всі ворожі до українства елементи? Ні, сього напевне не буде, бо доки сонце в небі сяє, хижакі зістануться хижакіми. Та близьке свято покаже, що хижакі марно тратять силу, сподіючись „словом та ділом” задушити український рух. Се вже й тепер видно кожному, хто не має полуди на очах”.

У № 37 „Діла” від 19 лютого 1914 року промайнуло останнє повідомлення про ювілейний дар Іванові Франкові. „Товариство „Академічна Громада”, — говорилося в ньому, — зложило на днях 100 К на ювілейний дар Івана Франка як частину чистого доходу з виданих ним Франківських марок. Адміністрація сих марок звертається при тій нагоді до своїх довжників, щоби найдальше до кінця лютого вирівняли свої рахунки, а рівночасно повідомляє, що на складі є ще понад 5000 Франківських ювілейних марок, які повинні в найкоротшій часі розійтись. Гроші і замовлення на марки (по 2 сот. за штуку) слати на адресу: Іван Німчук, студент філософії, ул. Супінського, 21, Львів”.

Про історію видання цих марок, одна з яких зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка, оповіло „Діло” від 18 вересня 1926 року: „З приводу 10-ліття смерті Франка не появилася, на жаль, ні в Галичині, ні на Радянській Україні хоч би одно видання пам'яткових марок з портретом поета, хоч такі ювілейні марки популяризують незвичайно пам'ять поета і приносять завсігди зиск. Це дуже добре розуміють чужинці і в них аж роїться від різних добродійних марок, видаваних при всяких нагодах. А не слід забувати, що за такими принагідними приватними (не офіційно виданими) марками полюють також численні ряди філателістів у цілому світі. Треба тільки дещо реклами в чужинецьких філателістичних часописах, — і така українська марка могла б розійтись в немалому числі також між чужинецькими збирачами т. зв. добродійних марок.

У нас вже була спроба видання Франкових марок, а саме в 1913 р., з нагоди його 40-літнього письменницького ювілею. Спроба зовсім добре повелася і тим більше жалко, що її в цьому році не повторено.

Завідуючи цим виданням з доручення Академічної Громади, яка видала ті марки Франка, подам кілька даних про них на основі записок, що збереглися з того часу.

Згадані марки Франка видано в накладі 36 000 штук (250 аркушів по 144 штуки). Марка представляла Франка, обрамованого українськими взорами, з написом: Іван Франко. Оригінал (проект) цих ювілейних марок рисував Ю. Колцуняк, а друкувала їх чеська фабрика „Grafsky Umelecky Ustav” В. Найберта в Празі-Сміхові. Марки були тільки одного роду й коштували по 2 сотики. Перший раз появились в продажі 30 червня 1913 р. Дохід з них призначений був на ювілейний дар Франкові. Марки прийняла суспільність прихильно і вони розійшлися без великої реклами до кінця року, себто на протязі 6 місяців. Замітне при тому те, що ці марки розкупили в більшості придніпрянські Українці, які за побраний товар вирівняли скоро свої рахунки, коли між тим більшість Галичан, що їм вислано замовлені марки, не поплатила за них до нинішнього дня (рахунки наслідком війни затратилися). Все ж таки видання оплатилося.

Стільки до історії видання перших у нас і поки що одиноких добродійних марок з портретом Франка. І. Н.” (Автором цього повідомлення був, мабуть, Іван Німчук).

Заборона Шевченківського свята в Україні, тотальна русифікація, переслідування українців та української мови призвели до активізації українських послів у галицькому сеймі. На першій сесії Х скликання сейму одне за одним підіймалися питання відкриття українських шкіл та гімназій у Галичині за рахунок держави. „Вимоги поставили, — інформувало „Діло”, — посол Тершаковець про заснування укр. гімназії в Комарні, послы Старух і Бачинський в справі заснування укр. гімназії в Бережанах, пос. Король в аналогічній справі для міста Жовкви, д-р Кость Левицький для Рогатина, пос. д-р Окуневський для Городенки, пос. д-р Горбачевський для Чорткова, пос. д-р Кивелюк для Копичинець, пос. рад. Рожанковський в справі заснування 4 кл. шкіл нар. в Борині, Висоцьку Вижнім, Комарниках, Турці передмістю, Звіринці і Лімні та в справі заснування української гімназії в Турці над Стриєм. Крім сього поставив д-р Бачинський внесення в справі заснування гімназій в Бродах і в Самборі. Пос. Новаковський зажадав переведення будови крайової дороги Богородчани-Жулаки-Монастирчани-Солотвина та в справі заснування гірничо-промислової школи в Солотвині. Пос. Сінгалевич вніс удержавлення прив. реальної гімназії ім. Шашкевича в Буську, пос. Кохановський удержавлення приватної гімназії в Яворові, пос. Голубович удержавлення приватної гімназії в Збаражі, о. Метелля зажадав заснування української гімназії в Любачеві, пос. Перфецький вніс заснування укр. гімназії в Белзі і Сокалі. Крім того поставив пос. Новаковський внесення на заснування 4 кл. шкіл

нар. Горохоливи, Розсільна (повіт Богородчани), а пос. Лев Левицький в справі заснування школи реальної з укр. мовою викладовою у Львові”.

14 лютого 1914 року галицький сейм остаточно ухвалив виборчу реформу, яка нічого доброго українцям не обіцяла, забезпечивши їм хіба що мізерну квоту в сеймі і ще мізернішу в різних виконавчих органах. Куріальна система виборів залишилась надалі — тільки в підправленому вигляді.

Іван Джиджора, що виступав з оглядами подій у Галичині на сторінках „Літературно-наукового вісника”, у другій книзі цього журналу за 1914 рік назвав нову виборчу реформу наслідком постійних компромісів полякам і заявив, що всю відповідальність за неї повинна нести українська сеймова репрезентація, парламентське представництво, верховні органи національно-демократичної партії.

Українцям нічого було сподіватися від нової реформи.

Одночасно активізувалося москвофільство, яке знахабніло до того, що на Закарпатті відкрито вело агітацію за відрив тамтешньої території як „исконно русской” із „настоящими руськими” і приєднання їх до Росії. З того приводу над активістами цього руху відбулася судова розправа, присуд якої 5 березня 1914 року опублікувало „Діло” у № 49. „В умотивованню проголошеного присуду в розправі угорських Русинів, — повідомляло воно, — вказується на бунтівничий зміст летучих листків, ширених православними агітаторами. Цитується місця, в яких опоганюється греко-католицькі релігійні догми і греко-католицьких священників, а Угорщину названо тираном-гнобителем руського народу. Дальше вказується на сі місця, де російського царя називається опікуном правдивої релігії, оборонцем православ'я й освободителем з угорського ярма. „Кожний рускій — сказано в летючих листках — хоч він і не є підданим царя, кожний, в котрім є капля слов'янської крові, зобов'язаний молитися за нього і його родину, бо Слов'яни мають в нім свого одинокого оборонця на землі. Велика Росія всемогуча своєю славою. Вона брат угорських руських”. В іншому місці сказано: „Не бійтеся, російський нарід великий і могучий і по вашій стороні. Ми побідимо”. Потім в умотивованню присуду іде констатування провини поодиноких обжалуваних, та пояснюється, чому суд карі гідні вчинки обжалуваних не скваліфікував як звичайну агітацію, але як підбурювання проти держави і релігії”.

З України та Росії надходили щораз тривожніші сигнали: міністерство просвіти заборонило учням брати участь у Шевченківських святах. Дозволено лише на уроках познайомити їх з „вибраними місцями з біографії та творчості”.

Ректор київської духовної академії єпископ Інокентій спеціально звернувся до синодального шкільного комітету із запитом, чи можуть узяти участь у громадському святкуванні ювілею Шевченка професори академії. Синод відповів на це рішучою заборонаю.

На зборах міського духовенства в Кам'янці-Подільському єпископ Серафим повідомив, що він удався до синоду в справі вшанування пам'яті „нашого дорогого поета Т. Шевченка”, маючи намір 25 лютого за старим стилем відправити панахиду в одній із церков у присутності семінаристів. Він хотів, щоби після панахиди хтось із учителів прочитав у семінарії реферати про Т. Шевченка, а учні ознайомилися із деякими його творами. Синод не підтримав бажання єпископа.

20 лютого 1914 року дійшов до Львова останній номер „Ради”, в котрому повідомлялося про засідання ювілейного Шевченківського комітету в Києві, на якому членам комітету було повідомлено, що „городський голова І. Дяков сповістив председателя городської ювілейної комісії по організації ювілею Т. Шевченка — гласного Н. Ярошинського, що п. начальник краю з наказу міністра внутрішніх справ порадив спинити приготування до Шевченківського ювілею”.

Не забували і про Франка. 30 березня 1914 року № 70 „Діла” повідомив, що 1 квітня 1914 року відбудеться засідання історико-філософської секції, на якому зокрема розглядатиметься „Бібліографія писань” В. Дорошенка, яку замовив ювілейний комітет. В її основу мав бути покладений бібліографічний покажчик, зроблений М. Павликом 1898 року, коли святкували 25-ліття праці Івана Франка.

„Та вже в часі друку я спостеріг, — писав В. Дорошенко у своїх спогадах про Івана Франка, опублікованих у газеті „Львівські вісті” від 30 травня 1943 року, — що Павликів покажчик і не зовсім точний, і не зовсім повний, що сліпо покладатися на нього не можна, й почав перевіряти його та доповнювати. На жаль, мені недоступна була особиста бібліотека Франка; я навіть не зважувався просити його про поміч, знаючи його домашні обставини, та й сам Франко не виявляв бажання чимось мені допомогти, стоячи осторонь від моєї роботи. Він був тоді недобрий на мене за рецензію на його „Нарис”, поміщену в „Літературно-науковому віснику”. Казав, що обидва Дорошенки (другу рецензію надрукував Дмитро Дорошенко в „Раді”) „зрицькали його працю”. Так воно в дійсності не було. Наше завдання було як-не-як звернути увагу на книжку, але, розуміється, не можна було не зробити деяких зауваг. І хоч як делікатно ми це вчинили, з повною пошаною до славного автора, проте Франко, зі згаданих вище причин, віднісся до наших загалом дуже прихильних відзивів надто пристрасно. Аж як я

опрацював усю белетристичну частину покажчика й перейшов до критики і публіцистики, він сам зголосився о поміч, дав мені свій примірник Павликового покажчика з своїми поправками та й почав разом зо мною переглядати річники „Діла”, зазначаючи, що пропустив Павлик, а що приписав йому неслухно. (Цей примірник і досі зберігається у мене). Виїзд Франка влітку 1914 року до Криворівні, а там і вибух світової війни перервали нашу працю. Але Франко не переставав цікавитися складаною мною бібліографією, бажав, щоб я не покинув її, та висловлював охоту й далі співпрацювати зо мною. Вже тяжко хворий, за півроку до своєї смерті, пише він мені (4 XI 1915 р.) до Відня, де я тоді перебував, утікши зі Львова перед царською охранкою, листа, в якому між іншим порушує і справу своєї бібліографії, обіцяючи й далі свою поміч. Та я міг вернутися до Львова тільки восени 1916 року, коли Франка вже не було на світі, й, на превеликий жаль, не міг уже покористуватися його допомогою в дальшій частині своєї роботи, яку я продовжував, хоч і не мав надії побачити її в друці. Ювілейний комітет випустив пам'яткову книжку на честь Франка в 1916 році без бібліографії. Вискладані ще перед війною аркуші її лежали в друкарні аж до 1918 року, коли Наукове товариство ім. Шевченка, перебравши від комітету видання бібліографії, випустило видрукувану вже частину окремою брошурою як 1-ий випуск покажчика. Дальша частина побачила світ аж за 12 літ, бо товариство з року на рік відволікало її видання, вважаючи друк бібліографії за дуже дороге підприємство, хоч відсутність покажчика й унеможливлювала вивчення творів Франка в усій їх повноті та різносторонності.

Нижче я друкую ту частину Франкового листа до мене, яка й торкається покажчика. З приводу Франкових уваг у цьому листі можу сказати, що й по його смерті я не зостався без його помочі. Вмираючи, Франко записав свій архів і бібліотеку Науковому товариству ім. Шевченка, і я, переглядаючи його рукописи та книжки, виявив не одну не знану річ, забуту навіть ним самим. Так, серед його ж таки книжок знайшовся згаданий ним його вірш на честь Шевченка та чимало іншого добра, невідомого Павликові, не кажучи вже про згадані в листі вирізки. Не одно виявив і акад. М. Возняк під час своїх довголітніх студій рукописної спадщини Франка. Це все дало мені змогу значно побільшити й доповнити свій покажчик до Франкових творів.

На жаль, Наукове товариство так-таки й не спромоглося докінчити його друк, хоч лишилося тільки видати бібліографію Франкових рецензій та доповнити частину, складену перед світовою війною, Франковими творами, що їх він видав у 1914-1916 роках, і посмертними.

Але вернімося до листа. Ось що писав Франко:

„...А до Вас особисто у мене ось яке діло. З вашим підписом повинна вийти бібліографія моїх писань за 40 літ, і я надіюся, що Ви не покинете сеї роботи, й був би вдячний Вам, аби в дальшій протязі й мене допущено до участі в ній, хоч би лише для переведення одної коректи. Я переглянув виданих досі 6 аркушів і знайшов там одну не мою роботу, а власне переклад „Вукола” Пом’яловського у „Світі”, доконаний О. Олеськовим. Зате знайдеться дещо до доповнення: у мене знайшлося ще багато вирізків із німецьких газет із часу мого сотрудицтва в „Zeit”. А найважніше ось що: попросить когось, що володіє добре німецькою мовою, аби в Hofbibliothek при допомозі амануенза переглянув картковий каталог львівських українських друків із років 1883-1886, між ними певно буде й мій друк (2 картки 8°-ки) „В роковини Шевченка”, невідомий ані Павликові, ані Левицькому, ані Вам. Мені важно було би дістати копію. Остаюся з побажаннями. Д-р Іван Франко”.

Варто згадати, що ще перед цим листом удавався Франко до „Союзу визволення України”, пропонуючи видати німецький переклад його вибору Шевченкових поезій, але що тоді ні „Івана Гуса”, ні „Послання” не можна було пустити з цензурних причин, довелося зрезигнувати з його пропозиції. Франко у вищезгаданому листі торкнувся цієї справи, заявляючи, що не має претензії до „Союзу”, але все ж не хотів зрозуміти примусового становища „Союзу” щодо „врізування”, як він писав, Шевченка перед Європою”.

Українська преса не вміщала усіх дописів з України стосовно знущань російського уряду над пам’яттю Кобзаря.

У № 55 „Діла” від 12 березня 1914 року з’явилася низка повідомлень: „Не вільно відправляти панахид по Т. Шевченкові! Дня 10 с. м. назначено панахиду на могилі Т. Шевченка в Каневі. — В Чернігівській губернії заборонено панахиди по Шевченкові. Новгород-сіверський відділ чернігівської єпархіальної шкільної ради розіслав управителям єпархіальних шкіл такий циркуляр: „Чернігівська єпархіальна шкільна рада, згідно з указом синоду з 31 січня і сповняючи резолюцію сього указу його первосвященства єпископа чернігівського і ніжинського з 1 лютого, поручив н-сіверському відділові заборонити в церковних школах торжественні панахиди по Т. Шевченкові, а також всякі святкування або збори, присвячені його пам’яті, з причини явного протицерковного напрямку в його літературній діяльності”. — Дня 9 с. м. депутація київського товариства „Родина” була в чигиринського єпископа Никодима. Депутація заявила єпископові, що протоіерей софійського собору відказався правити панахиду по Т. Шевченкові. Єп. Никодим заявив, що він може дозволити панахиди лише по почину приватних

осіб. Щодо панахиди при участі хору й оповісток про се в часописах еп. Никодим не находить можливим дозволити такої панахиди.

Святкування пам'яті Шевченка в Росії. Загальні збори в Зінкові Музикально-драматичного товариства 23 с. м. ухвалили відслужити панахиду 10 с. м. по Шевченкові і ввійти в городську думу з пропозиціями назвати одну з центральних улиць Шевченківською і одну з міських шкіл іменем Шевченка. Крім того рішено в школі, котра буде названа Шевченківською, настановити стипендію імені Шевченка і постаратися для „Нового Дому” о його ювілейний портрет. Всі постанови прийнято одноголосно. — В Петербурзі збори студентів Українців, які відбулися в пам'ять Шевченка, дня 9 с. м. під президією проф. Зілінського розібрали ряд відчитів про творчість і світогляд Шевченка. — Група почитателів Шевченка поробила заходи в київськiм єпархіальнiм відділі дати дозвіл збудувати недалеко могили Шевченка каплицю.

— Арештування внука Тараса Шевченка. Дня 7 с. м. в Києві в мешканні при Столипінській улиці арештовано молодого чоловіка Терентія Андрійовича Шевченка. Походить він з селян села Кирилівки, Тарасівської волості, Звенигородського повіту, — отже з родинного села Тараса Шевченка. Терентій Шевченко — внук Осипа Григоровича Шевченка (брата поета), недавно вернувся з Вологодської губернії, де був на заслання. Внука Шевченка, арештованого як немаючого права проживати в Києві, доставили на поліцію, від якої дістав паспорт, щоби вернутися в Кирилівку, де оставатиме під надзором поліції.

— Конфіскація „Кобзаря”. По постановам київського тимчасового комітету в справах печатних наложено арешт на нове видання „Кобзаря” Т. Шевченка в редакції В. Доманицького (вид. Тов. „Криниця” ст. XXXVI + 644. Ціна 35 коп.). В зв'язи з сим поліція явилася в київській друкарні Гросмана і сконфіскувала більшу частку видання, яке було ще не зброшуроване. Багато примірників поліція сконфіскувала в переплетні, а також в мешканні видавця і декотрих магазинах, головнo українських, які дістали вже „Кобзаря” для продажу. Взагалі поліція сконфіскувала до 10 000 примірників „Кобзаря”. Цілий транспорт сконфіскованого „Кобзаря” (вагою понад 200 пудів) на п'ятьох возах доставлено в городську поліцію.

10 березня 1914 року № 53 „Діла” доніс вістку, що „Московський Шевченківський Комітет на засіданні 19-го ст. ст. лютого постановив: „Зважаючи на надзвичайні обставини, що не дозволили достойно вшанувати пам'ять імені Шевченка на Україні, Комітет не знаходить

можливим упорядкування в Москві ювілейних Свят, і через те відмовляється від найменшого прилюдного вшанування пам'яті Шевченка”.

Першим під постановою підписався член Російської Академії наук, заслужений учений, „тайний советник”, професор Ф. Корш, голова Шевченківського комітету.

Незабаром газети повідомили, що святкувати 100-річчя Т. Шевченка на території Росії взагалі заборонено. М. Грушевський у своїй статті „На українські теми”, опублікованій у квітневій книзі ЛНВ, назвав це рішення російського уряду „сіянням вітру”. „Українське життя в Росії, — писав він, — іде під впливами того загального піднесення, яке пережило все скільки-небудь свідоме громадянство з нагоди Шевченкового свята.

Репресії, які впали на всякі плани ювілейних святкувань, вплинули як удар вітру в спокійну поверхню моря. Віщування, що заборони Шевченкового свята дадуть настрій, якого не могли б досягнути найбільш розкішні святкування, здається, справдилися вповні. Заборони були такі безоглядні, грубі, неперемінливі, що зачепили елементи навіть найбільш умірковані, найбільш спокійні — включно до Малоросів, служачих в городській поліції. Приспана національна свідомість будиться і шукає виходу, маніфестації в тих формах і рамах, які лишає нинішній режим — чи краще сказати — на тих дорогах, які знаходить вона собі під нинішнім режимом.

Надія деяких добродіїв, що ці репресії спровокують український елемент до різких виступів, які можна буде використати за підставу для нових скорпіонів, не справдилася. Даремно чорносотенні віщуни говорили про червоні революційні прапори, які будуть вивішені при нагоді Шевченківських свят. Може бути, що ці прапори були вже й заготовлені, щоб справдити ці віщування, — але розвинути їх не було нагоди, бо українського громадянства не вдалось спровокувати. Зусилля чорносотенних київських листків і їх петербурзьких резонаторів — змістифікувати „заднім числом” якісь українські ексцеси — розбилися о рішучу неохоту київської адміністрації допустити їх існування, і всі дотепні фантазії включно до славного жидівського диригента на „блакитнім коні”, пропали даремно. Ворог київських націоналістів кн. Мецгерський міг злорадно констатувати, що „Малороссия ни одним звуком, ни одним жестом не нарушила порядка в ответ на недоверие к ней местной власти”. Для репресій не дано ніяких оправдань, навіть а posteriori; дні пройшли в суворім поважнім настрою, який дав зрозуміти кожному, хто мав охоту щось зрозуміти — велику і небезпечну тактичну помилку.

Українство встало перед очима сторонніх кругів як рух глибокий, серйозний, що проникає своїм корінням в широкі маси, і говоріння про

його гуртковий, екзотичний характер самі собою замовкли — в тих кругах, розуміється, які приймають на себе якусь відповідальність за свої слова”.

Центром святкування 100-річчя від народження Шевченка стала Галичина. Не було ні міста, ні містечка, ні села, де б не відбулися ювілейні урочистості.

Природно, що само по собі виникло питання про побудову пам'ятника Т. Шевченкові у Львові. Прекрасно розуміючи, що міська влада ніколи не дасть дозволу на його зведення, НТШ вирішило добитися дозволу на його встановлення перед будинком НТШ, на невеликій площі на узвишші, віддавна званому Губернаторськими валами, яка починається від будинку колишньої 11-ї німецької гімназії, де навчався Маркіян Шашкевич, а відтак майже кожний український просвітянський чи суспільний діяч Галичини, аж поки не була відкрита українська гімназія, і закінчується під горбом із колишньою резиденцією латинських єпископів. З одного боку вона стиснута парком з Пороховою вежею, оборонною пам'яткою давніх часів, а з другого — підгір'ям, від якого біжить під гору одна з найстаріших львівських вулиць — Куркова. На початку століття, як, зрештою, і нині, на цій площі знаходились три будинки, що відносились до вулиці Чарнецького і мали орієнтаційні номери 24, 26 і 28. Два з цих будинків — 26 і 24 — належали до Наукового товариства імені Шевченка. Перший був придбаний ще у час заснування Товариства, а другий — 1912 року.

14 лютого 1899 року Наукове товариство звернулося до магістрату Львова з проханням назвати площу іменем Тараса Шевченка, оскільки в цьому році випадала 85-та річниця від дня його народження. Товариство у своєму проханні нагадало, що в місті, де живуть українці, ще й досі жодна вулиця не названа іменем українського письменника чи діяча, хоча подібні прохання вже не раз вносились до міської ради. Просило Товариство й дозволу побудувати пам'ятник Шевченкові на знак вшанування його в одному із найстаріших українських міст.

Відповідь із рішенням міської ради, підписана бургомістром Малаховським, надійшла тільки 14 грудня 1899 року. „Рада міська, — писалось у ній українською мовою, але на польський манер латинськими буквами, — рішенням з 7 вересня цього року число 24/99 відмовила прошенню Чесного Товариства з 14 лютого ц. р. о призволеніє на назване части вулиці Чарнецького, положеної перед фронтом реальності під числом конскрипційним 1, 2 і 645 4/4 (Числа орієнтаційні 24, 26, 28 вул. Чарнецького) „Площею Тараса Шевченка” і не згодилаь на виставлене на тій площі пам'ятника того поета, означаючи з причин,

що 1) Рада міська почитала вже пам'ять того поета, означуючи його іменем вулицю між вул. Зеленою та вул. Кохановського, а крім того 2) згадана площа не надається на поставлене пам'ятника задля своєї малої просторности" (Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1900, № 1, с. 23). „Для вияснення цієї справи, — коментувало це рішення Товариство у своєму звіті за 1900 рік, — належить тільки додати, що вул. Шевченка се незабудований болотистий перехід на одним кінці Львова, та що у Львові без ніякої перешкоди була названа одна площа і одна вулиця іменем польського драматурга Фредри" (Там само).

Дозволу на будівництво пам'ятника у Львові ні Товариство, ні українська громадськість так і не добились ні від австрійських окупантів, ні від профашистського польського уряду, який змінив їх. Проте ця площа, маленький острівець землі в одвічному українському місті, незабаром не тільки перетворилася на місце поклоніння пам'яті Тараса Шевченка, а й стала символом прагнення українського народу бути єдиною родиною. Перед будинками обладнали маленьке озерце, яке творив струмочок, що стікав з узвишшя; навколо нього посадили верби. До заборони садити дерева на той час ще не додумались. Першу вербу посвятили Михайлу Грушевському як представнику української історичної науки. Другу — від імені письменства — Іванові Франку. Леся Українка була удостоєна честі посадити вербу від імені українських поетів. Четверту вербу від композиторів України посадив Микола Лисенко. На фронтоні будинку було зроблено напис: „Наукове Товариство імені Шевченка". Наріжний будинок, де містилася бібліотека, прикрасили мистецьки зробленим ліхтарем, який мав символізувати просвіту українського народу. Не минало й дня, щоб у цей ліхтар не летіло каміння. Так виявляли своє ставлення до НТШ польські шовіністи.

У № 78 „Діла" від 9 квітня 1914 року було опубліковано фотографію (єдину за останніх 5 років) з підписом „На могилі Т. Шевченка 10.III (25.II) 1914 року" і пояснення: „В столітні роковини уродин Тараса Шевченка, на могилі його коло Канева над Дніпром, замість великих мас народу, що кожного року прибували сюди з усіх кінців України вклонитися останкам Поета і помолитись за Його душу, цього року стояла велика кампанія кінної і пішої поліції і нікого до могили не пускала. На уміщенім тут образку два поліційні офіцери і один „стражник" з карабінами".

У наступному номері цієї ж газети, який вийшов 10 квітня, з'явилася замітка: „Чому у Львові нема пам'ятника Шевченка? З робітничих кругів надіслано нам лист, в яким висловлюється жаль, що у Галичині нема наших українських пам'ятників, „особливо ж болюче — кажеться в листі — що Українці у Львові не мають досі бодай

пам'ятника Шевченка". — Кілько ж літ побивалася наша львівська українська громада за дозволом і місцем на пам'ятник Шевченкові! Історія сього варварського тріумфу польських наїзників звісна вам, як і не забудеться відповідь Поляків на заходи в магістраті: „w polskiej stolicy kraju niema miejsca dla pomnika piewcy hajdamaków!”

Через деякий час у № 118 „Діла” від 30 травня було опубліковане оголошення: „Пам'ятник Шевченка у Львові буде установлений і відслонений 28 червня в часі святкового Соکیلсько-Січового здвигу. Бронзове погруддя Поета — роботи Гадевського, дар для Українців міста Львова пок. Володковича, буде уміщене на відповідній підставі з рожевого теребовельського каменю на однометровім кургані посередині великої площі перед Національним Музеєм. Кошти установлення сего пам'ятника, по обчисленню К. Перієра, виносять 1 650 К. „Національний Музей”, як фундація дає площу і приймає на себе обов'язок належної консервації пам'ятника. Члени Кураторії Національного Музею складають від себе на покриття кошторисові квоту 720 К. Звіщаючи про се українську суспільність, Управа Національного Музею просить її надсилати датки на покриття решти у Кредитове Товариство „Дністер” у Львові. Всі українські часописи зволють подати сю вістку до загального відома. За Управу Національного Музею д-р І. Свенціцький”.

Народ радив собі із пам'ятниками та назвами вулиць по-своєму. № 121 газети „Діло” від 3 червня 1914 року повідомляв, що під час Шевченківських святкувань у селі Добромірка Збаразького повіту на Тернопільщині „знаний патріот о. Лев Юрчинський, парох Добромірки, виголосив з підвищеного місця палку промову про значення Шевченка і прибив на стовпі таблицю, на якій на синім тлі ясніла золота напись: „Улиця Т. Шевченка”. Лозівська „Січ” зачала співати „Ще не вмерла” і похід рушив серед співів і звуків музики з Луб'янок нижчих даліше улицями села. Хати гарно вибілені на свято і прикрашені. На вікнах видніють наліпки, стіни хат, причілки стріх і ворота прикрашені синьо-жовтими паперовими хоруговками. Подекуди ворота замаєні зеленню в виді лука; на одній білій як сніг стіні красуються зложені з гілочок смерічки початкові букви „Т. Ш.” з прапорчиками по обох боках. По якімось часі похід знов задержався. Се ввійшов він в вулицю І. Франка. Ак. Ів. Бабій виголосив вічеву промову про значення І. Франка і прибив на стовпі таблицю з написею „Улиця І. Франка” серед співів „Не пора” і „Який то вітер шумно грає”. Потім пішов похід ново заснованою вулицею Богдана Хмельницького, де прибив таблицю і виголосив промову про значення Богдана Хмельницького акад. Ст. Стець, отаман

добромирецької „Січі”, вкінці новоназваною улицею М. Шашкевича, де промову про значення М. Шашкевича виголосив директор місцевої школи Ліщинський. Похід розв'язав дир. шк. в Гниличках І. Ющишин, голова новоселицької „Просвіти”, підносячи зріст свідомості селянства, дякуючи всім тим, що працювали коло уладження свята, в першій мірі о. Юрчинському та повідомляючи, що о 7 годині відбудеться в читальні „Просвіти” концерт в честь Т. Шевченка. Любинецька музика відіграла „Ще не вмерла” і похід розв'язався”.

Несподівано виявилось, що і 1914 рік можна вважати роком 40-літнього ювілею творчої діяльності Івана Франка. З роз'ясненням цього факту на сторінках „Діла” (№ 85 від 11 квітня 1914 року) виступив М. Лозинський. Він пояснив, що в передмові до другого видання поетичної збірки „З вершин і низин” (Львів, 1893) Іван Франко початком своєї літературної діяльності назвав написання сонета „Котляревському” в 1873 році. На цій основі його 25-літній ювілей обходжено 1898 року, а обходи 40-літнього ювілею розпочато 1913 року. Проте письменник змінив думку. У вступному слові до збірки „Із днів моєї молодості”, що вийшла наприкінці березня 1914 року, Іван Франко зазначав, що початком його літературної діяльності слід вважати твори, надруковані у № 3 „Друга” від 1/13 травня 1874 року.

Тому М. Лозинський запропонував і 1914 рік уважати ювілейним, і з цієї нагоди виступив у цьому ж номері газети зі статтею „Ювілей Івана Франка”, де особливу увагу звернув на радикальні та релігійні погляди письменника, оскільки саме ці погляди вимагали на той час детальнішого і популярнішого пояснення. „Отже, радикалізм, — писав М. Лозинський, — під яким розуміємо рух, що розпочався пропагандою Драгоманова і викликав серед нашої суспільності еволюцію, яка завершилася в 1899 р. диференціацією українського національного табору на три партії: національно-демократичну, радикальну і соціально-демократичну, — се неначе наше друге національне відродження. Як Котляревський і Шашкевич — творці нашого відродження тим, що ввели в літературу народну мову, так радикалізм відродив наше національне життя тим, що ввів у нашу літературу, в нашу політичну думку, в наше розуміння суспільних відносин, в наші культурні змагання новий ідейний зміст, вартості, які осягнула в своїм розвитку Західна Європа, зміст, в якого основу лягло змагання до усестороннього розвитку народної маси як основи суспільного життя.

Як кожна нова ідейна течія, радикалізм виступив з прапором боротьби проти всього старого, і той прапор наробив йому багато ворогів. Але коли будемо оцінювати справу поважно і спокійно, то треба призна-

ти, що на тих основах, які проголосив у нас радикалізм, розвивається тепер усе наше життя, що в кожній області нашого життя: в програмах і діяльності наших політичних партій, в нашій культурній розвитку, в нашій праці над економічним піднесенням нашого народу бачимо елементи радикалізму.

Навіть там, де радикалізм виступав як непримиримий ворог, і там він показав свій плідотворний вплив.

Маємо на думці становище творців радикалізму до релігії й духовенства. Щоби зрозуміти се становище, треба мати на увазі, що наше духовенство було в ті часи в своїй масі москвофільське, що чужа була переважній частині духовенства українська національна ідея і чужі були демократичні змагання до політичної повноправності народних мас. І сим треба пояснити, що в своїм поході проти духовенства радикалізм був такий — радикальний.

Однак се не вийшло на зле — ані духовенству, ані селянській масі. Що наше духовенство в своїй масі під прапором української національної ідеї, що здемократизувалося, зблизилося до селянської маси, зайнялося її політичними, економічними й культурними потребами, — се сталося в великій мірі під напором радикалізму.

А в справах світогляду — цілий культурний світ стоїть тепер під прапором свободи й віри, думки і слова, рівноправності і взаємної пошани думок. І наша нація не стратить, що й ми приблизилися в сій справі до культурного світу.

При тім усім — здається нам — не вільнодумний світогляд був головною причиною боротьби радикалізму проти духовенства. Такий світогляд був у Драгоманова, та ще хіба в його найближчих однодумців, але для маси радикальної інтелігенції він був тоді й остав донині органічно чужий. Для сеї маси служив він і служить тільки святочним прапором, зайвим у щоденнім життю, і коли вона виступала проти духовенства, то спричиняло сю боротьбу полонофільство, москвофільство, недемократичність духовенства. Се були ті хиби духовенства, які справді пекли радикальну інтелігенцію і заставляли її до боротьби. І ми бачимо, як в міру визволювання духовенства з тих хиб радикальна інтелігенція або переходить до нац.-дем. партії або тратить розмах у своїй боротьбі проти духовенства. Сим пояснюється також, що теперішня радикальна партія майже не веде пропаганди світогляду і своє вільнодумство проявляє найбільше в т. зв. „антипопівстві”.

Додамо, що подібним святочним прапором був для маси радикальної інтелігенції соціалізм. В дійсності була вона радикально-демократична, а не соціалістична.

Все, що сказане про радикалізм, треба доповнити тим, що в усіх заслугах радикалізму для нашого народу Іван Франко — magna pars fuit.

Як громадський діяч був Іван Франко першорядним публіцистом. На полі публіцистики поклав він великі заслуги також як інформатор чужої преси про наші справи.

Про суспільно-політичні погляди Івана Франка треба сказати, що як творець радикалізму і провідник радикальної партії виступав він під прапором соціалізму. Одначе не належав він до ніякої соціалістичної школи (при нагоді зазначимо, що Драгоманов уважав себе анархістом Прудонівської школи), ані не витворив своєї власної школи, тільки був еkleктиком, роблячи вибір з різних соціалістичних доктрин. Під кінець своєї політичної діяльності, виступаючи як один з основоположників національно-демократичної партії, зазначив він, що не стільки прикладає ваги до того, який повинен бути суспільний устрій в будучності, скільки до змагань до поліпшення суспільного устрою в межах теперішньої можливості.

В кожному разі — незалежно від суспільної доктрини — громадською діяльністю Івана Франка руководила та сама любов до бідних і гнетених, те саме бажання свободи і братерства і „рівного щастя для всіх”, якими осяяна і його літературна творчість.

Великі скарби духа дав нам Іван Франко за час своєї 40-літньої праці, скарби, які перебудуть віки, скарби, які даватимуть розкіш і покращення грядущим і грядущим поколінням.

І за ті скарби ми повинні бути йому вдячні, наші серця повинна наповнити любов і пошана до нього, і та любов і пошана повинна вилитися в великий всенародний поклін перед найбільшим з сучасних сином народу.

Тим більше, що се — єдина нагорода за всю працю його життя. Бо доля не пестила його, тільки тернистим шляхом вела його через життя. Боротьба за право голосити народові свому те, що вважав за правду, злидні, переслідування і тюрма виповнили його молодість. А коли дійшов до дозрілого віку, не судилося йому ані заступати свій нарід і голосити свої ідеї з парламентарної трибуни, ані навчати молоде покоління з університетської кафедри. Коли ж здобув собі в суспільності загальне признание, прийшла важка недуга, яка підкосила його сили і захмарила дні осені його життя.

За сей тернистий шлях належить йому нагорода від тих, для кого він дав скарби праці свого життя.

Нині — осінь його життя. Як господар тішиться плодами своєї цілорічної праці, так і він нехай радується скарбами, придбаними працею

дотеперішнього життя. Є їх багато, так багато, що стане на віки для цілого народу, для всіх його поколінь. Є чим радуватися!

Нехай же вид тих скарбів і щира вдячність народу за них світить золотим осіннім сонцем над його стомленою від праці головою, нехай радість і погоду вливає в його серце!

...„Передне слово” до збірки „Із літ моєї молодості”, яка вийшла накладом „Українсько-руської видавничої спілки” та якій судилося стати останньою прижиттєвою збіркою Івана Франка, було написане 2 травня 1913 року. Поет не хотів, щоб критики легковажно і з наругою відкидали те, що він написав, ступаючи на тернисту літературну дорогу. Ці поезії були надто дорогими для нього, і кожна мала свою історію. Вважав за потрібне розповісти їх читачеві. Це мусив сказати те, що не сказав у інших збірках. „Мені не жаль, — писав, — тих плодів молодечої фантазії, і я не бажаю, аби хтось колись, знайшовши дещо з них, подавав їх до друку. Зате вважаю не зайвим відновити тепер пам'ять тих моїх перших поетичних творів, що появилися в друку в перших п'ятьох роках моєї літературної діяльності 1874-1878. Вони появилися в згаданім уже часописі „Друг” 1874-5 один (ч. 8) друкований окремо в р. 1875 без мого підпису, в місячнику „Громадський Друг” 1878 і в окремій збірці п. з. „Баляды и рассказы”, виданій 1876 р. Не багато тих віршових плодів із моїх молодих літ, усього 30, і вони доси майже зовсім невідомі не тільки ширшій громаді, але навіть тим більш або менше вченим критикам та історикам літератури, що займалися оцінкою моєї літературної діяльності.

Я не з тих письменників, що звикли нарікати на суспільність та на читачів, ані не з тих, що звикли підладжувати свою працю під пануючий смак своєї громади. Занадто високо розуміючи покликання письменника, я не раз у критичних хвилях не вагався стати в перекір пануючим напрямом, і ніколи не переставав виступати проти безтямності, тупоумія та заскорузлості не лише серед суспільності, але також, і особливо серед тих, що беруться провадити та просвічувати її. Не можу сказати, аби ті могутні противниці не платили мені щедро глухою ненавистю, завзятими нападами та клеветами, явним і таємним поборюванням моїх змагань і моїх праць. Так воно, мабуть, і мусить бути. Та про те я не нарікаю ані на своїх противників, ані тим менше на свою суспільність, у якій бачу та почуваю чим раз більший зріст духового життя, культурності, дружності та жертволюбності, що творить окрасу всякого життя”.

„Передне слово” поступово набирало рис сповіді: „Жию вірою й надією, що ті високі духові прикмети будуть розвиватися чим раз кра-

ще серед нашого народу, і що я дожию ще часів далеко щасливіших та радісніших від тих, які прожив досі.

В своїй отсе вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різномірною роботою, служив різним напрямам і навіть націям, бо доводилося попрацювати немало крім нашої української також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завжди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не сповірявся досі ніколи і не сповірюся, доки мого життя. Може власне тому, що я непохитно стояв на тих основах і йшов за тими провідними зорями, я не міг удержатися на все ані при галицько-руських русофілах, ані при галицько-руських народовцях, ані при галицько-руських радикалах, ані при польських демократах та поступовцях, ані при німецьких поміркованих соціалістах, ані при соціальних демократах польських, німецьких та руських, в завше виходив із їх рядів, коли побачив у них недобір чи то сумління, чи то знання, чи то почуття обов'язку".

Це були останні рядки сповіді. Далі — мова по суті: „Випускаючи в світ новим, поправленим виданням оті перші твори моєї Музи, що побачили світ 40 літ тому назад, я чиню се в тім переконанні, що вони не принесуть їй сорому і кинуть деяке світло на початки моєї поетичної діяльності, про які тепер мало що кому відомо. Випускаю їх у світ у поправленій та язиково підчищеній формі, не змінюючи одначе їх змісту. Тільки до деяких історичних оповідань додаю ті історичні джерела, що послужили їх основою: так само до одного вірша, що являється парафразою одного уступу з послання апостола Павла до Коринтян, подаю той уступ у церковнослов'янській мові. Чиню се з педагогічною метою, аби привчити не лише молодіж, але також ширшу громаду інтелігентних читачів до порівняльного студіювання поетичних творів, у чім бачу одиноку безпеку перед легкомисними або й зовсім безмисними осудами, якими так часто наші та й інші критики стрічають незрозумілі для них поетичні твори, обсипаючи закидами або й наругами те, чого не могли або не захотіли гаразд зрозуміти.

До тих віршів друкованих давніше я додав в от сьому виданні ще 4 недруковані досі, написані в рр. 1876-8. Із них три сатиричного змісту можуть видатися декому передавленими, бо натякають на відносини давно пережиті та на особи, що в значній частині перейшли вже до історії. Проте я вважав потрібним помістити їх тут, як зразки моєї суспільно-політичної сатири з тих давніх уже літ, а також тому, що основна ідея та тенденція тих сатиричних поем у нас, мабуть, не перестаріється ніколи".

Твори у збірці були розташовані у такому порядку: № 1 — сонет „Народна пісня”, № 2 — „Моя пісня”, № 3 — сонет „Дві дороги”, № 4 — сонет „Наш образ”, № 5 — „Могила”, № 6 — „Від'їзд Гуцула”, № 7 — „Наперед”. Остання поезія не вкладалася в рамки образу Франка-„інтернаціоналіста”, і тому її не включили в 50-томне видання Франкових творів. Не увійшов у це видання і вірш „Хрест”, позначений у збірці номером вісім. У поясненні до поезії говорилося, що вона була написана як вітання митрополитові Йосифу Сембратовичу в день його іменин 26 грудня 1875 року вихованцями Львівської греко-католицької духовної семінарії. Далі Іван Франко розповідав, що замовив цей твір о. Василь Давидяк, один із найближчих тодішніх товаришів письменника. Під № 9-им Франко поставив вірш „Любов”, № 10 — „Божеське в людськiм дусі”, № 11 — „Бунт Митуси”. (До кожної публікації Іван Франко подавав джерело першопублікації, а до окремих (зокрема до „Бунту Митуси”) — досить довгу історію виникнення задуму написання поезії та оповідь про особу героя вірша. Франко також зазначає, що екскурс про Митусу він написав 1 червня 1913 року). Поезія під № 12 „Схід сонця” була написана на честь першого з'їзду „Общества имени М. Качковского”; № 13 — „Задунайська пісня” — містила пояснення про Марка Кралеви́ча, національного героя задунайських слов'ян, про якого твердить переказ, що він, заклятий, лежить у печері ще з часу нападів турків. В ногах у нього стоїть кінь, а в головах стримить меч, забитий по руків'я в скалу. Коли меч вилізе зі скали, а кінь з'їсть в'язанку зачарованої трави, тоді збудиться Марко і піде на бій з турками. Актуальність цього твору зрозуміла — Балкани черговий раз піднялись на боротьбу за своє національне визволення. Поезія „Поступовець” (№ 14) починалася епіграфом з О. Пушкіна:

„Фадей роди Ивана,
Иван роди Петра;
От дедушки болвана
Какого ждатель добра”.

Під № 15 була надрукована поезія „Лицар” (за „Гейне”), № 16 — „Данина” (у поясненні вказано джерело поезії — „Повесть временных лет по Ипатскому списку”). Аналогічне пояснення Іван Франко дав до віршів „Аскольд і Дир під Царгородом” (№ 18), „Князь Олег” (№ 21) „Святослав” (№ 24). Під № 27 було вміщено поезію „Хрест Чигиринський”. До неї Іван Франко також подав історію написання

та джерела, з яких було почерпнуто відомості про битву Наливайка з поляками 1596 року під Чигирином.

Вірш „Коляда”, присвячений „руським господарям” (№ 28), також не увійшов до 50-томного видання. Іван Франко зазначав, що він написаний у селі Дуліби під Стриєм 24 грудня 1875 року. (У Дулібах був парохом батько Франкового товариша Петра о. Лев Шанковський, який став героєм нарису „Патріотичні пориви”, що увійшов до збірки „Рутенці” 1913 року видання). На підставі „Коляди” можна датувати події, які описані в нarisі, 24 грудня 1876 року.

Включив Іван Франко у збірку і вірш „Товаришам із тюрми”, надрукований 1878 року в „Друзі”, а також поезії „Думка із тюрми”, „Невільники”, які теж друкувалися в тій же часописі. Вибрані поезії, розставлені в хронологічному порядку, охоплюють 1874-1878 роки і дають чітке уявлення про прагнення молодого автора. Закінчив свою збірку „Із літ моєї молодості” Іван Франко сонетом „Наука”, який до того часу ніде не друкувався, хоч, за твердженням автора, був написаний 1878 року:

Хоч вічно злий тиран її вбива
І переслідують підніжки власти,
Хоч п'ятьма рада в гріб її укласти,
Проте вона вовік-вовік жива.

Хоч вихор злости, знай, при ній шаліє,
Хоч божим іменем і піп її клене,
Хоч деспота рука її визнавів гне,
Вона все проста, все росте й міцніє.

Хоч людськість блудить часто мзнівцями,
Вона — спокійний, щирий провідник,
Шукає виходу з стежок блудних.

Хоч в горі й тьмі розпучними словами
Кленуть її людці, вона проклять не чує
І для добра їх раз у раз працює...

У нікого не було сумніву в тому, що ось-ось вибухне війна, і всі розуміли, що вона може принести Галичині. Процес над москвофілами в Закарпатті, а у Львові — над групою Бендасюка показали масштабність агітації російського уряду серед населення та його підготовки до виявлення „непреклонного исторического желания” ввійти до імперії Романових. Політика російського уряду викликала в Галичині зане-

покоєння та протест широких кіл. Заходом „Народного комітету” відбувалися численні віча, в результаті яких були прийняті резолюції, опубліковані у статті „Львів проти російської інвазії” в газеті „Діло” від 4 травня 1914 року: „I. Збори стверджують, що в Австро-Угорщині нема зовсім російського народу, та що в Галичині, Буковині та Угорщині живе український нарід, свідомий своєї окремішності і самостійності.

II. Збори стверджують, що москвофільський рух серед українського населення Австро-Угорщини насаджують і піддержують штучно російські національні круги в тій цілі, щоби в межах австро-угорської монархії спинити зріст національної свідомості українського населення і приготувати ґрунт для російської інвазії на українські землі Австро-Угорщини.

III. Збори стверджують, що православний рух серед українського населення в Галичині і північно-східній Угорщині викликають російські націоналістичні круги з російської держави в цілях політичної пропаганди, а іменно для успішного насаджування і укріплення москвофільства серед греко-католицького населення і для приготування ґрунту для вмішування Росії під видом опіки над православ'ям у внутрішні справи австро-угорської монархії.

IV. Збори стверджують, що москвофільський рух, викликаний і піддержуваний Росією, є ворожий не тільки українській національній ідеї, а й інтересам австро-угорської монархії, та домагаються від держави охорони перед протизаконною російською пропагандою. Як єдиний успішний спосіб охорони уважають збори віддання національної самоохорони в руки українського народу через признання йому тої суми національних прав, які можливі є на основі державної конституції так, щоби український нарід став на своїй землі повноправним господарем, організатором свого життя і репрезентантом держави.

V. Збори протестують проти вмішування ворожих українству російських елементів в українські справи в межах Австро-Угорщини, заявляючи, що на дальше вмішування в українські справи в межах Австро-Угорщини відповідно зареагує.

VI. Збори протестують проти нечуваного варварського утиску, якого офіційні російські круги допускаються на українським народі в Росії, не допускаючи навіть до публічного святкування ювілею Тараса Шевченка”.

Резолюція була прийнята на зборах 2 травня 1914 року в залі „Руської Бесіди”. Автором резолюції був голова львівської політичної організації, радник д-р Є. Озаркевич. На зборах, як повідомляло „Діло”, був присутній Іван Франко, який узяв участь у редагуванні резолюції.

Російська інвазія стурбувала й уряд, який відреагував тим, що біля Перемишля відбулись великі „військові ігри” з участю 57 лейтенантів на чолі з архікнязем Каролом Альбрехтом, який по закінченні „ігор” детально оглянув фортеці в Уйковичах, Оріхівцях, „Зимній горі”. Звідси князь поїхав на подібні „ігри” до Селиськ на Яворівщині.

Орган угорського уряду „Pester Lloyd” повідомляв, що в 1914 році австрійська армія проводитиме великі маневри на гірських теренах: 15-й і 16-й корпус — в Боснії та Герцеговині під проводом архікнязя Франца Фердинанда і шефа генерального штабу барона Конрада, галицьке військо — на північному схилі Карпат. Досі три галицькі корпуси — краківський, перемишльський і львівський — влаштовували маневри на рівнинах і суміжних узгір'ях. „Се терен, — коментувало події „Діло” від 12 червня 1914 року, — на котрім сі корпуси будуть в случаю війни виконувати воєнні операції, що мають на цілі оборону границь і забезпечення лінії походу військ з нутра держави. Та одноцільне вишколення армії потерпіло би на тім, коли б галицькі корпуси мали відбувати свої військові рухи на обмежених теренах, бо може зайти потреба вжиття сих корпусів також на інших полях бою, особливо гірських.

З уваги на сю обставину управа армії зарядила, щоби сьогорічні місцеві маневри були переведені на терені північного схилу Карпат. За сим промовляли також інші згляди. Військові рухи в горах вимагають від жовнірів більшої натуги фізичних сил, як на рівнинах, а від провідників більшого умового напруження”.

25 червня 1914 року № 139 „Діла” повідомив у розділі „Новинки”: „Д-ра Івана Франка, котрий на днях вибрався їхати в Росію, завернули російські власті з Волочиськ, заявляючи, що приїзд його в Росію заборонений... Імовірно вважають російські власті, що від приїзду Івана Франка на ферії затряслись би основи російської імперії”.

Що сталося насправді, через багато літ у своїх спогадах розповіла Ганна Франко. „Коли ми ходили до школи, — писала вона, — наука, книжки, спорт і руханка повністю вповнювали наше позашкільне життя, а тим самим відокремлювали нас від загального, товариського життя, в якому ми по причині маминої хвороби майже не брали участі.

Тепер, покінчивши школу, ми стали аж надто ясно помічати, що життя не завжди таке гарне й ідеальне, як про це не раз пишеться у книжках, не таке, як укладали ми в своїх мріях.

Багато розчарувань, багато гіркого довелось нам зазнати. Обидвоє, батько й мати, хворі, й унаслідок цього, а зокрема внаслідок важкої хвороби мами, — нестерпна домашня атмосфера, матеріальні недостатки далися нам взнаки. Ми не мали ані знатних „цьоців”, ані впливових

вуйків. Ми були дітьми поета, правда, визначного й ціненого, і це нам на кожному кроці підкреслювали. Нам говорили: „Ви великих батьків малі синове”, а брат Петро дістав епітет „найгіршого твору Ів. Франка”. Критики, суди й пересуди були супутниками нашого життя. Нам ясно відкрилися очі на наше гірке і безвідрадне положення, бо ж серед громадянства не знайшовся ніхто, хто б подав помічну руку, хто б дав реальну допомогу, хто б заопікувався нещасними хворими батьками, хто б розумів і відчув наш відчай.

До того стан здоров'я мами погіршився. Її зумовлена хворобою ненависть до мене переходила всякі межі. Мама заборонила мені помагати татові в його немочі, що найбільше боліло мене, і я в розпуці бачила, що мені дома життя немає і єдиний рятунок — це вирватися з цього страшного життя.

Моя тітка з Києва (це було перед війною, 1914 року) прислала мені запрошення приїхати до неї в гості на кілька місяців. Це був мій рятунок, і я рішилася їхати в червні. Тато сказав мені: „Це не личить, щоб ти їхала сама, я поїду з тобою, відвезу тебе”. Я була рада, що й тато поїде, трохи відпочине, зустрине давніх друзів. Ми вибралися вдвох. На кордоні попросили тата до жандармської канцелярії. По довшій розмові тато вийшов з канцелярії і, змінений на обличчі, підійшов до мене: „Мені не радять їхати, бо непевний час. Як хочеш, їдь сама; а я вертаюся додому”. Як не жаль мені було тата, але я рішилася їхати сама. Це пару слів короткої розмови, ще пару слів прощання, останній поцілунок і усміх його доброго, змученого лиця.

Це був останній поцілунок, останній погляд, останній усміх — там, на австрійсько-російському кордоні...”

Про смерть батька Ганна дізналася з газет...

З нагоди святкування сотої річниці від народження Тараса Шевченка вийшло друком декілька досліджень Івана Франка на шевченківську тематику.

13 лютого 1914 року у № 32 газети „Діло” було опубліковано оголошення про те, що 15 лютого відбудеться засідання філологічної секції НТШ. Під четвертим пунктом порядку денного стояв розгляд реферата Івана Франка під назвою „Марія” Шевченка”. Проте, як свідчить № 58-59 (ч. 2, с. 16) „Хроніки НТШ”, засідання відбулося тільки 22 лютого. Воно повністю було присвячене розгляду праць Івана Франка. Розглянуто дві праці: „Слово Ів. Дамаскина на Благовіщення” та „Шевченкова поема „Марія” — і вирішено надрукувати у „Записках НТШ” тільки першу частину другої праці. Стаття появилася 1917 року у 119-120 томі „Записок НТШ”...

Зберігся писаний невідомою рукою рукопис статті, датований 25-30 січня 1914 року, який уперше було опубліковано у четвертому томі „Літературної спадщини” (с. 441-448). Він увійшов до 39 тому 50-томного видання творів Івана Франка.

На четвертому засіданні філологічної секції 3 березня 1914 року Іван Франко представив реферат статті д-ра В. Ягича „Две-три заметки из области древнейшего церковнославянского перевода”, писану російською мовою. Її було ухвалено до друку в „Записках НТШ”.

10 березня в НТШ відбулися святкові збори з нагоди 100-річчя Тараса Шевченка, які відкрив заступник голови НТШ Степан Томашівський. „У вінець, який українська нація звиває в сім році у честь великого Тарасового духа, вплітає листки й інституція, що вже у своїй назві носить ім'я Шевченка, — говорив він. — Наукове товариство і національний поет! Товариство, якого мета у плеканню не самої тісно національної науки, в історично-літературнім напрямку, а організація, що своїм завданням поклала: „наукові досліди і дбання про поступ на всіх полях людського знання” — інституція наскрізь академічна — має своїм патроном поета, хоч найбільшого українського поета, та все-таки лиш белетриста, який не тільки не був ученим, а ще навіть — щодо формальної освіти — стояв серед української інтелігенції пониже своїх сучасників.

Факт сей, якому трудно підібрати пару у інших народів, викликає не раз погляд, не тільки у чужинців, що лиш припадок або непорозуміння лягло в основу сеї виїмкової прояви, подібно як виїмковим, ба навіть і неприродним явищем є культ Шевченка на українських землях...

В дійсності ні одно, ні друге; ні сліпий припадок, ні вплив непорозуміння. Як увесь культ Шевченка на українських землях, так і ім'я Його на чолі першої української наукової інституції — річи вповні природні і зрозумілі.

Наука, наукові досліди на всіх полях людського знання — то діло самостійної нації. Вселюдська наука у рідній національній одежі — се свідоцтво зрілості культурного народу. Бо племена без змагань до культурної й політичної самостійності не плекають зовсім чистої науки, вдоволяючись убогими продуктами для домашнього ужитку своїх членів.

Зрозуміли се рано ті суперечні нам сили, які свою національну ціль бачать у спинюванні нашого народу в його живловім розгоні до культурної і політичної самостійності та у вдержанні його на степені етнічного примітиву, і подбали рано замкнути нам шлях до храму науки в рідній формі.

По зловіщій „не было, неть и быть не можетъ малорусскаго языка” 1864 р. прийшов ганебної пам’яті указ 1876 року, якого головна мета була не допустити української мови у царство вселюдської думки. — Щодо часу близькі, щодо духу споріднені з тими актами є звісні нам, Галичанам: шкільний закон з 1867 р. й відібрання львівського університету.

І чи не дивно, що серед таких заходів наших національних противників, елементарний гін українського народу в напрямі плекання науки у рідній мові зосереджувався в товаристві, яке повстало — 40 літ тому — серед найтяжчих хвиль національного життя і мало у своїй назві ім’я того, що був і є персоніфікацією вічних змагань України до політичної й культурної самостійності.

Так! Шевченко належить до тих великих постатей української минувшини, яким прислугує велика історична назва творців нації. Без огляду на те, чи вони були вповні свідомі історичної ваги своїх великих діл, чи ні.

І не великим рядом таких творців може повеличатися наша історія. Володимир Святий, що перед 9 сотками літ застромив над Вислоком свої переможні стяги, немов передаючи у заповіті: ось поти добро нації! Роман Великий — перший творець всеукраїнської держави перед 700 роками, Богдан Хмельницький — той Мойсей, що вивів націю з пільми історичного забуття й поклав основу під новочасну національну ідею України. А після Богдана аж по нинішній день одна тільки велика стать у нашій історії — Тарас Шевченко. З елементів традиції і живлових утаєних сил люду створив українську національну думку, якій ім’я: політична і культурна самостійність, не тільки супроти Польщі, а й супроти Московщини.

Без Шевченка нема української нації!

Се одна з гранітних скель історичності українського народу! Скеля, на якій побудується його будучина.

Тут джерело культу Шевченка. Тут причина дивної на око прояви, що кожне покоління, кожна верства, кожний стан і кожний напрям культурної та суспільної думки почуває зі свого становища велич Його і клониться перед Його духом. Тут не лише оправдання факту, що перша українська наукова інституція має у своїй назві ім’я Шевченка; в сім факті маємо вираз самостійної українській науці!

С. Томашівський провів у своїй доповіді цікаву аналогію між культом Т. Шевченка в Україні і Данте Аліґ’єрі в Італії. „Отсе виїмкове становище Шевченка в українським національним життю, — підкреслював він, — має аналогію в одного іншого народу. Народу старшого і без міри щасливішого. Маю на думці італійського Данте. Він — тип середніх віків — зазнає також всенародного культу, без огляду на віки, стан і

напряв суспільної і культурної думки; зазнає культу не за те тільки, що він геніальний вселюдський поет, а за те, що він духовний творець новочасної італійської нації й новочасної італійської держави.

І як здійснення заповітної ідеї автора „Божественної Комедії” не виросло на ґрунті його найближчої вітчизни, а мусило шукати дороги через західні окраїни італійського світу — так само втілення великої історичної ідеї, якої творцем Шевченко, ідеї перетоплення сирого столітнього матеріалу у живий національно-політичний і культурний організм новочасної нації, почалося в тій частині українських земель, якої Шевченко ніколи не знав ближче і яка його за життя не знала, в Галичині, в тім українським П'ємонті.

Та заки ся почесна роля Данилової землі довершиться ділом, мусить поширитися і поглибитися Шевченків культ на всіх інших просторах українських земель, культ Шевченка як представника й апостола української самостійності. Ми розуміємо добре, чому в закордонній Україні забороняється свята в честь самого тільки Шевченка. Сі заборони обернені не проти високо талановитого поета, не проти романтичного співця козацької бувальщини, не проти оборонця опечалених та обездолених, не проти лицаря рідного слова — а проти того огненного стовпа, що з магічною силою веде й вестиме мільйони крізь темряву сучасності до світла грядущих днів під стягом культурної і політичної самостійності.

Та тільки від нас самих, зокрема від наших закордонних земляків залежить, щоб усі ті зусилля темної сили не вспіли погасити сього животворного огня, а щоби він горів усе ширше, усе вище — аж до повного сходу сонця волі. Успішною збруєю у сій боротьбі мусить нам бути наука, як одна з найголовніших і найсильніших основ самостійної національної культури”.

Основну доповідь „Ідеї Шевченкової творчості” на святкових зборах 10 березня 1914 року виголосив д-р Степан Смаль-Стоцький.

Іван Франко був на цьому засіданні філологічної секції. Цього дня було обрано нове керівництво. Директором став С. Смаль-Стоцький, заступником — К. Студинський, а секретарем — В. Цурат. Як сказано в № 58-59 „Хроніки НТШ” (ч. 2-3, с. 16), „заразом висловлено через повстанє подяку д-ру Ів. Франкові за дотеперішній провід у наукових працях секції”.

Це було останнє засідання НТШ, на якому був присутній Іван Франко.

Століттю Тараса Шевченка присвячує книжку за лютий 1914 року „Літературно-науковий вісник”. Коротка стаття Михайла Грушевського пояснювала причини заборони святкування Шевченкового ювілею.

„Можна було думати, — писав М. Грушевський, — що в великий день столітнього ювілею, забувши все, що могло кого-небудь дражнити й вражати, перед сею великою красою духу, в ім'я сього культу правди і любові, віддадуть честь і поклоняться Йому всі племена, осяяні світом його слова, і проголосять Йому вічну славу незлобним серцем і нескверними устами...

Так повинно було бути, і велике українське свято мало заразом стати святом загального поєднання всіх, без різниці народу, віри і стану, кому близькі великі ідеали справедливості і любові, голошені великим Кобзарем, — хвилиною, коли завмруть, бодай на час, гіркі спомини ворожнечі і кривди —

І забудеться срамотна
Давня година,
І оживе добра слава —

відкриваючи бодай якийсь отвір в царство інших кращих днів і тим лагодячи всю тяготу вражінь від теперішнього тяжкого часу.

Так повинно було бути — отже не сталося. Сталося зовсім протилежне. Сей дорогий нам момент вибрали на те, щоб доторкнути найтонших нервів нашої душі, найболючіших місць нашого почуття залізними вилами самоволі — щоб ми злетіли з нашого поетичного раювання на тверду землю і ще раз почули, де ми і хто ми, під яким правом і в яких обставинах живемо.

Сей дотик відчуто — на се вже маємо досить доказів. І замість повторювання спільно з нашими сусідами і підсусідками натхненних наук братолюбія, очевидно, трудно чекати з сеї нагоди чогось окрім тих „злих слів”, про котрі говорено з думської катедри — тих слів, котрі так пильно вичеркувала цензура з Шевченкових творів і котрі нагадали про себе так яскраво.

„В божевіллі єсть також своя логіка”, сказав Шекспір устами свого лицедія, і треба в тім вірити великому знавцеві людської душі. Нинішні вдохновителі національного курсу, очевидно, не божевільні, судячи з відсутності навіть найелементарнішої логіки в останніх їх порадах командуючим на заставах України. Хіба якийсь демон руїни, заприсяжний ворог російської державності міг піддати сю гадку, котру з таким поважним виглядом здійсняли в останніх тижнях різні ділателі російської політики.

Під безпосередніми враженнями польсько-української угоди в Галичині, котру сторожі російської державності проголосили за тяжкий

шах, заданий російській політиці з боку Австрії, а будучі українські інституції Галичини — за небезпечне огнище українського руху в Росії, по тих іронічних замітках на адресу „сумного образу” протектора „під’яремної Руси” — гр. Бобринського і його однодумців на тему утисків українського життя в Росії, по всяких міркуваннях про той ужиток, який силкуються зробити з українського питання противники Росії, по всім сім чого б можна було сподіватися від елементарної логіки у російських політиків?

Розуміється, що вони з свого боку приложать старання до того, аби показати своїм тридцяти мільйонам Українців, що їм нема чого стріляти очима поза межі Російської держави і зітхати до тих свобод і можливостей, які виростають для української нації за австрійським кордоном. Що вони скористаються першою нагодою на те, аби дати Українцям змогу почути, що вони і у Росії мають якийсь ґрунт під ногами, живуть не в ворожій таборі, а можуть також рахувати на щось — мають і тут якусь змогу діяльності й розвитку.

Таку нагоду давали власне Шевченківські дні — на ґрунті святкування пам’яті великого поета, давно признаного так само великоросійським, як і українським громадянством, підчеркнути ті моменти в його життю і творчості, які говорять про можливість зближення, спільної праці в ім’я ідеалів гуманності і народного добра. Моментів таких не бракує ні в біографії великого поета, ні в вічній книзі його духу, і коли правительство стоїть на тім переконанню, що українські маси політичним українством не захоплені — власне з його становища можна було сподіватися заходів коло того, щоб і в творчості великого поета знайти моменти, котрі воно б могло не тільки терпіти, але й звернутися з ними до тих широких мас, котрі поволі, але неустанно все сильніше і непереможише захоплює культ великого Кобзаря. Коли київські націоналісти, місяць тому, виступили з проектом дати школам і народові свого очищеного Шевченка — ще в сім була логіка. Коли ж натомість дано поклик — не допускати ніяких проявів пошани для пам’яті Шевченка — вигнати його з школи, з церкви, з усього публічного обороту життя — в сім не було вже ніякої логіки, а властиво може бути тільки логіка — противодержавна, руйнна.

Робити з Шевченка щось таке, чому нема місця в рамках російської державності і російської церкви, з його імені — гасло протесту против політики правительства, против нинішнього режиму, против всього укладу російського життя — се щось недоумінне. Адже ясно, що ніякими силами не можна вирвати сього імені з життя нашого народу, з життя України з усею її різноплемінною людністю. Ніякими заходами не можна знищити Шевченкових слів, що бринять в народній душі.

Осягнути замість того, що кожне слово, кожний з двадцяти тисяч рядків його „Кобзаря” буде одним кличем протесту, що кожна згадка, кожний спомин про них буде асоціюватися з заборонами і переслідуванням, з неможливістю нинішніх умов російського життя, з свідомістю незносного гнету українського життя — се ідея зрозуміла хіба з становища руйнування всієї будови російського життя.

Російський режим взагалі робив все можливе, щоб з скромного лояльного українофільства зробити різко опозиційну течію. Шевченківські заборони останніх днів — се незрівнянний *tour de force* в сім напрямі. Нема сумніву, що найбільше блискучі, помпезні святкування не могли б в такій мірі звернути увагу на українство, надати йому розголос, дати почути кривди його національного життя елементам найбільш уміркованим, далеким, аполітичним, як се роблять мудрі „поради” останнього часу. Ніщо не могло б краще переконати в серйозності і реальності українства як широкого народного руху, як та завзята, хоч безтолкова, сама собі суперечлива борня, яку розвели против українства всякі праві органи і елементи.

Під враженнями їх ми нарешті почули з уст людей навіть найбільш скептично до українства настроєних, що вони переконуються в нім як в явищі поважнім, глибоким, народнім. Задоволення українських національних домагань — стає поволі кличем всієї поступової Росії. А з свого боку ми могли слідити, як піднялися українські почування серед людності української, чи серед людності України наслідком усіх отсих останніх заборон.

Українство іде твердою, тяжкою, але певною і простою дорогою до зросту, до сили, до загального признання. Кожна перешкода, котру воно мусить поборювати на своїм шляху, розвиває в нім тільки енергію й витривалість. Заборони, котрими обставлено Шевченкове століття, будуть блискучим доказом того.

І кращого ефекту, кращої пам'ятки для українства Росії кінець-кінцем не міг би лишити по собі столітній ювілей нашого Великого Поета, як сей загальний рух, викликаний заборонами його святкування”.

3 квітня 1914 року німецька газета „Die Zeit Morgenblatt” надрукувала статтю Івана Франка „Taras Schewtschenko”. 1963 року вона була видана українською мовою. „Коли б мені довелося звести поезію Шевченка до однієї формули, — писав Іван Франко у цій статті, — то я був би схильний назвати її поезією бажання життя. Вільне життя, нічим не опутаний розвиток одиниці і всієї суспільності — це ідеал, якому Шевченко був вірний протягом усього життя. Страждання людини і несправедливість супроти людини завжди хвилювали його з

однаковою силою, чи це були страждання гнаної на панщину мужички, котра мусить лишати дитину під снопом; чи княжни, яку згвалтував власний батько; чи генеральші, проданої своєю матір'ю генералові; чи жидівочки, що криваво мститься своєму власному батькові за вбивство її коханого студента.

Я не знаю у всесвітній літературі жодного поета, котрий би так витривало, так гаряче й цілком свідомо виступав оборонцем жіночих прав, захисником права жінки на повне, чисто людське життя. Жертвування власної людської індивідуальності на справу милосердя, нехтування власними стражданнями, забуття власного безправ'я і посвята всіх сил на службу єдиній високій і благородній ідеї, добра загалу і всієї людськості — ось ідеал жінки, який залишив нам Шевченко як свою найдорожчу спадщину. Тож не диво, що й найвищий дотеперішній здобуток людськості на полі моралі, велику ідею любові до ближнього, що основну ідею християнства, Шевченко вважав головним чином справою жінки — Марії, матері Ісусової”.

Свою Шевченкіану Іван Франко завершував могутньою „Присвятою” (Widmung), яку опублікував у № 3-4 „Ukrainische Rundschau” від 12 травня 1914 року. Українською мовою вона під назвою „Присвята Івана Франка Тарасові Шевченкові” була опублікована в № 523 газети „Нове слово” за 1914 рік.

Подібного про Тараса Шевченка не написав ніхто. Ні до Івана Франка, ні після нього.

Ніхто не напише і про Івана Франка так, як він написав про Тараса Шевченка:

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика і став володарем у царстві духу.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість,

яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакій був і є для нас, українців, Тарас Шевченко...

10 травня Іван Франко закінчить передмову до видання „Драматичних творів” О. С. Пушкіна. Книжка вийде накладом „Всесвітньої бібліотеки” (№ 4-6) у Франковому перекладі. Крім передмови критик підготував і пояснення до творів. У передмові Іван Франко подав біографію славетного поета, оповів про значення О. Пушкіна для російської літератури, а також помістив декілька перекладів Пушкінських поезій, в тому числі „Безверие” (переклад здійснено 7 березня 1914 року), „Вольность” (перекладено 4 березня 1914 року), „Деревня” (перекладено 3 березня 1914 року), „Поетові”, „Станем” („В надії слави і добра...”), „Приятелям” („Ні, не підхлібник я, коли царю // свобідну похвалу складаю...”), відоме „Послання в Сибір” (усі чотири вірші перекладені 6 березня 1914 року), „Клеветникам Росії” („Чого так шумите...” — перекладено 6-7 березня 1914 року), „Сівач” („Сівач свободи із пустині...” — перекладено 8 березня 1914 року).

Як зразок хитання О. Пушкіна щодо трактування покликання поета Іван Франко навів уривок із вірша „Чернь”:

Подите прочь! Какое дело
Поэту мирному до васъ?
Въ разврате каменейте смело!
Не оживить васъ лиры гласъ.

Душе противны вы, какъ гробы.
Для вашей глупости и злобы
Имели вы до сей поры
Бичи, темницы, топоры;
Довольно съ васъ, рабов безумныхъ!
Во градахъ вашихъ с улицъ шумныхъ
Сметають соръ — полезный трудъ! —

Но, позабывъ свое служенье,
Алтарь и жертвоприношенье,
Жрецы ль у васъ метлу берутъ?
Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битв:
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуковъ сладкихъ и молитвъ.

Не вважав за потрібне перекладати цей вірш. Мав інше розуміння покликання поета. Проте переклав „Пам'ятник”, вірш, написаний в останній рік життя О. Пушкіна. Переклад датовано 10 березня 1914 року. Переклав „Пам'ятник” як контраст і доповнення до „Черні”:

Я пам'ятник здвигнув собі нерукотворний;
До нього народна не заросте тропа;
Піднявся вище він гордою головою
Від славного александрійського стовпа.

Ні, я не весь умру! Душа в моїх піснях
Мій прах переживе й зотління убіжить,
І славний буду я, поки на сьому світі
Хоч би один поет ще буде жить.

Про мене слух пройде по всій Русі великій,
Назве ім'я моє в ній кожний теж язик,
І гордий внук Славян, і Фін, і нині дикий
Тунгуз, і друг степів Калмик.

І довго буду я тим дорогий народу,
Що добрі почуття в людей я пробуджав,
Що в мій жорстокий вік я прославляв свободу,
І милосердя до упавших призивав.

О Музо, волі божій будь послушна!
Зневаги не лякайся, не жди собі вінця,
Хвалу та клевету приймай усе байдужно,
І не переч словам глупця!

До збірки драматичних творів О. Пушкіна Іван Франко включив історичну драму „Борис Годунов” (переклад здійснено 8-27 березня 1914 року). Твір супроводжувало пояснення Івана Франка „Історичне та літературне значення Пушкінової драми „Борис Годунов” як першої драми в російському письменстві. Це пояснення, як зазначав Іван Франко, було написане 28 березня-3 квітня 1914 року.

Увійшов до збірки і фрагмент із „Фауста” під назвою „Сцена з „Фауста”, перекладений 3-7 квітня 1914 року (невелике пояснення до нього, очевидно, було написане 7 квітня).

Над перекладом драми „Моцарт і Сальєрі” (у Франка — „Мозарт і Салієрі”), яка теж увійшла до збірки, письменник працював від 27 лю-

того до 2 березня 1914 року, а коротке пояснення до неї було написане 25 квітня 1914 року.

Ще один твір, що увійшов до збірки, — „Бенкет у часі чуми” Іван Франко переклав протягом 7-8 квітня 1914 року, а 10 квітня 1914 року написав до нього невелику увагу.

Завершував збірку твір „Русалка”, перекладений протягом 8-10 квітня 1914 року. Пояснення до нього було написане 10 квітня 1914 року.

Переклади Іван Франко здійснив завдяки умові з видавцем „Все-світньої бібліотеки” Іваном Калиновичем. Книжка вийшла у перших числах листопада 1914 року.

7 березня 1914 року життєпис О. Пушкіна вже був готовий. Іван Франко цього дня повідомляв І. Калиновича: „Посилаю Вам життєпис Пушкіна. Аби дати сьогодні на пошту, я не встиг дописати кінця, двох або трьох сторінок, покінчення вірша про роковини Бородіна, та, може, додаю ще дещо. Не дописано також деякі пояснення до віршів, влучених у життєпис, та се можна зробити і в коректі або перед друком. Сей життєпис прийде на початок тому, далі піде переклад „Бориса Годунова”, потім дописка про історичну основу та літературне значення тої драми, а далі те, що вже маєте, „Бориса Годунова” зачну перекладати слідуєчого тижня”.

Справа затяглася, видавця було мобілізовано до війська, і готовий набір довго лежав у друкарні, що на вулиці Пекарській, 32. Директор друкарні попросив Івана Франка „зробити щось”, і тому не залишалося нічого іншого, як завершити видання. 3 листопада 1914 року Іван Франко написав до збірки „Передне слово”, де оповів одиссею книжки, зазначивши, що „не бере на себе ніяких дальших зобов’язань щодо розсилки та розпродажі, які й без того серед теперішньої війни майже неможливі”.

На початку року завдяки заходам колишнього секретаря Івана Франка Івана Лизанівського у київському видавництві „Криниця” було видано книжечку „Малий Мирон. Грицева шкільна наука. Schönschreiben” (№ 22), а також збірку „Цигани. Добрий заробок” (№ 23). Видавництво було засноване 1912 року, проіснувало два роки, з початком війни припинило своє існування і відновило роботу 1917 року, а 1920 року було закрито більшовиками. Знаходилося на вулиці Жиланській, 71. До 1914 року видало низку дешевих (по 5 коп.) книжок, серед яких оповідання С. Васильченка „В панів. Мужичька арихметика” (№ 2), його ж „На перші гулі” (№ 3), М. Левицького „Ніобея. Давня пригода” (№ 4), М. Драгоманова „Про українських козаків, татар та турків” (№ 10), двокопійкові видання творів Т. Шевченка

„Катерина. Якби ви знали, паничі” (№ 12), „Наймичка” (№ 13), „Тополя. Утоплена” (№ 14), „Відьма” (№ 15), „Княжна” (№ 16), „Марина. Петрусь” (№ 17), „Невольник” (№ 18), „Сова. Варнак” (№ 19), „Єретик, або Іван Гус” (№ 20). Під № 21 був випущений „Кобзар” у редакції В. Доманицького. За 1917-1920 роки було видано чимало українських книжок, у тому числі твори І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, О. Олеся, Г. Чупринки. У видавництві виходили також українські підручники, дитяча література, а також нотні видання. За української державності видавництво володіло своєю друкарнею. Видавало книжки у твердих обкладинках масовими тиражами. Іван Франко був єдиним автором з Галичини, твори якого удостоєні честі бути виданими цим видавництвом.

На початку 1914 року „Українсько-руська видавнича спілка” вирішує здійснити п'яте видання „Лиса Микити” Івана Франка спеціально для читачів Великої України і доручає цю роботу Івану Лизанівському, який як експедитор „Літературно-наукового вісника” буває то у Львові, то у Києві. З того часу збереглися два листи Івана Лизанівського до Івана Франка, проте жоден лист письменника до І. Лизанівського до нас не дійшов. Листи сьогодні знаходяться у фонді І. Франка Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Перший із них датований 14 березня 1914 року (ІЛ, ф. 3, № 1632, арк. 139-142), другий — 12 квітня 1914 року (Там само, арк. 143). Обидва листи свого часу не прибернули уваги дослідників, тому пізніше виникло чимало непорозумінь, які стосувалися появи п'ятого, київського видання „Лиса Микити”.

Уперше обидва листи вийшли у № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2003 рік. „Високоповажані Пане Доктор! — писав 14 березня 1914 року Іван Лизанівський Франкові. — В Києві „Видавнича спілка” друкує Вашого „Лиса Микиту”. Чи не краще було би передмов до третього і четвертого видання не передруковувати, тому що раз книжка друкується в Києві і обчислена на Українців російської України, то дві передмови видаються зайвими.

Прошу про се найскоріше повідомити. Правопись буде пристосовуватися до тутешніх вимог, менше-більше така, як в „Літ.-Наук. Віснику”, тому в коректі два „н” і genetiv plug. на „ей” (прим. людей) не треба викидати, „і” лишається скрізь.

Яку коректу Вам прислати? Найкраще було би другу, вже зверстану, коли Ви взагалі будете робити коректу. Коректу книжки і взагалі друкування її припоручено мені.

Прошу ласкаво відписати, щоб книжку можна було віддавати до набору”.

4 квітня у справі видання „Лиса Микити” Іван Франко звернувся до М. Грушевського: „Високоповажаний пане професор! Одержавши сьогодні відомість, що „Лис Микита” незабаром почне друкуватися в Києві, звертаюся до Вас як голови видавничої Спілки з просьбою зробити, що від Вас залежить, аби я міг умовлений гонорар одержувати з книгарні Наукового тов. ратами по 100 корон щомісячно, коли можна, ще починаючи з цвітня.

Також бажав би я одержати гонорар за статтю, поміщену в числі 1 „України”. Не гнівайтесь, коли до сеї просьби долучу ще одну: заповідати у книгарні, аби на рахунок того гонорару вислали мені третє видання першого тому Вашої „Історії України”...

Стаття, за котру Франко просив у М. Грушевського гонорар, називалася „До історії коломиїкового розміру” і була опублікована у № 1 „України”. Гроші пішли на покриття кошту видання „Wielkiej Utraty”.

12 квітня 1914 року Іван Лизанівський повідомляв Франка:

„Високоповажани Пане Доктор! Висилаю перші два аркуші (с. 1-32) „Лиса Микити”.

Добре було би, якби Ви, роблячи зміни, не викидали цілих звороток, тому що прийдеться потім все переверстувати, а се буде довго тривати і буде багато роботи.

В понеділок висилаю дальші два аркуші (від с. 32-96).

Прошу дуже скоро робити коректу і якнайскорше відсилати”.

Поема „Лис Микита”, опублікована в дитячому виданні „Дзвінок” 1890 року, наступного року була видана окремим виданням з ілюстраціями відомого українського художника Теофіла Копистинського.

Ця поема побила всі тодішні тиражі української книжки. Вдруге її було видано 1896 року, а втретє — 1902. Четверте видання вийшло 1909 року накладом „Українсько-руської видавничої спілки”. Всі видання зберігали ілюстрації першого.

Про п’яте видання, яке вийшло в Києві 1914 року ще перед початком Першої світової війни, склалася хибна думка, що воно відбулося без участі Івана Франка та що в ньому, без його згоди, самовільно було замінено з огляду на цензуру такі слова, як „цар”, „цариця”, на „лев” та „львиця”, а також зняті ті характеристики героїв, які ця ж цензура могла б трактувати як зневагу християнських традицій та догм. Збережені листи Івана Лизанівського спростовують ці твердження і вказують, що Франко особисто брав участь у виданні поеми і все відбувалося за його участю. Правопис поеми був змінений, щоб полегшити сприймання її читачами Великої України, з відома Івана Франка.

Шосте видання поеми здійснив у Відні 1921 року Петро Франко, який заклав спілку „Франко, син і Спілка”. В незміненому вигляді цього ж року поему видало „Всеукраїнське державне видавництво”. Деяко раніше з ініціативи Івана Лизанівського ця поема була видана в Харкові видавництвом „Рух” із передмовою О. Синявського, а відтак включена до 25 тому 30-томного рухівського видання творів Івана Франка. Том із поемою вийшов 1928 року. Поему часто видавали і в Галичині. Зокрема 1925 і 1934 років її випустило видавництво „Українська книгарня і антикварня”.

1935 року поема „Лис Микита” переробив „для дітей середнього віку” Максим Рильський, і вона вийшла у Харкові-Одесі 20-тисячним тиражем у видавництві „Дитвидав”. В такому вигляді поема була відома дітям і фактично залишається в тій же „обробці” відома й зараз. Хоча в четвертому томі 50-томного видання (рік видання цього тому 1976-ий) відтворена так, як її написав Іван Франко.

У Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка збереглося два листи станіславівського адвоката Адольфа Атласа — від 17-го та 30-го квітня 1914 року — стосовно перекладу „Каменярів” німецькою мовою, зробленого ним для публікації в „Ruthenische Revue”. Іван Франко схвально віднісся до перекладу, деяко поправив і відіслав переклад авторові, але він так і не був опублікований.

Відомо, що в цей період Іван Франко задумав видати „Найдавнішу історію України до р. 1008 у поетичних образах” у серії „Всесвітньої бібліотеки” і з цією пропозицією звернувся до І. Калиновича в листі від 16 травня 1914 року після одержання посилкою п’яти примірників другого випуску видання „Міллер Фрідріх. Поезії”, вступне слово до якого написав Остап Грицай. У книжці було поміщено два Франкових переклади поезій Ф. Міллера: „Помпея й Геркуланум” („Ось яке диво встає”) та „Прогулька” („Будь ми здорова”). Переклад першого вірша здійснено 13 квітня 1914 року, а другого — 9-10 квітня 1914 року.

„Сьогодні одержав я Вашу посилку, — повідомляв Іван Франко І. Калиновича, — 5 примірників другої часті поезії Міллера. Добре, що оголосили передплату. Не знаю, що скажете на ось яке моє запитання. У мене готова до друку написана в цвітні й маї біжучого року книжка в об’ємі 12-15 аркушів друку під заголовком „Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах” (44 віршованих оповідань, додані до кожного літописні тексти також у віршованій формі, а до них додані уваги або аналогічні оповідання з тих джерел про ті самі або подібні факти, в тім числі одне біблійне оповідання про двобій Давида з Голіафом (також переробленого віршами). Книжка має мету не тільки

спопуляризувати оповідання нашого найстаршого літопису, але також спопуляризувати сам їх текст, дуже близький до старої народної мови і незвичайно цінний як із літературного погляду. Мені було би пожадано опублікувати сю книжку ще сього ювілейного року. Я удався до директора Українсько-руської видавничої спілки, та одержав рішучу відмову. Чи не могли б Ви видати сю книжку в своїй бібліотеці? Щодо гонорару, я не буду робити ніяких трудностей — заплатите скільки зможете і коли зможете. Головна річ у тім, що для літописних текстів потрібна кирилиця, а Загальна друкарня не має її. Директор, почувши від мене вже давніше, що я мав би дещо друкувати кирилицею, заявив, що міг би справити сортимент кирилиці (треба би тільки garmond), якби зроблено вклад кілька сот корон. Я зробив би це й сам, якби одержав хоч трохи значнішу суму з ювілейного фонду, та тепер на се нема ніякої надії. Отже, якби Ви згодилися друкувати мою книжку, то будьте ласкаві порозумітися з дирекцією друкарні та повідомити мене. Можу запевнити Вас, що книжка вийде така, якої не було досі в нашій літературі, і можна мати надію, що піде також до Росії. Раджу Вам також із Міллером удатися до цензурного відомства в Петербурзі з просьбою о дозвіл ввозу книжки в Росію. Вишліть по два примірники обох частин на адресу: Комитет иностранной цензуры. Петербург. Подання пишіть по-українськи, якнайпростіше, без захвалювань”.

Пропоноване видання містило переспіви, реконструкцію та тлумачення оповідань Іпатіївського літопису. Воно складало основу першої частини незавершеної Франком „Студії над найдавнішим київським літописом”.

На пропозицію І. Франка І. Калинович відповів, що працю приймає до видання у серії „Всесвітньої бібліотеки”, але просив „вельмишановного пана доктора подождати на видання своєї цінної праці до зими, позаяк хвилево брак нам більших фондів... а до сього хотіло б ся нам додержати даної обітничі-програми і видати поперед О. С. Пушкіна „Драматичні твори”, опісля В. Й. Гете „Германа і Доротею”, а в кінці В. Шекспіра „Венецького купця”, а щойно тоді братися за друкування „Історії України в поетичних образах” (ІЛ, ф. 3, № 1630, с. 142).

Намір І. Калиновича видати цю працю І. Франка в серії „Всесвітньої бібліотеки” не здійснився. Вперше її надруковано в „Літературній спадщині” (т. 4).

Усі плани Івана Франка зруйнував поспішний від'їзд до Києва дочки Анни. Вона десь у першій половині червня 1914 року отримала від тітки Олександри Хоружинської-Ігнатович листа з проханням приїхати до них у гості. Анна зібралася їхати, і батько вирішив супроводжувати її,

про що повідомив Єлисея Трегубова, від якого невдовзі надійшов лист, датований 19 червня 1914 року: „Високоповажний Добродію! Поспішаю сповістити Вас, що вибрали Ви зовсім не підходящий час приїздити до Києва, всі пороз їздилися на літо по селах, і народу знайомого, вважай, зовсім нема. А до того ще не раяв би приїздити саме тепер, щоб не случилось яких неприємностей. Подумайте, та і залишись їхати”.

Це не стримало Івана Франка, і він виїхав із дочкою на Волочиська 25 червня 1914 року, про що повідомило „Діло” № 139 того ж дня. Проте на митниці Франка переконали не їхати, і він послухався. Попрощавшись із дочкою, він повернувся до Львова. Опісля у своїх спогадах Анна Франко-Ключко напише: „І так, плануючи двомісячні відвідини, я залишилася чотири роки на Наддніпрянщині, під доглядом російської поліції, як австрійська громадянка. Спершу поїхала до маєтку мого дядька Ігнатовича, в село Плютенці біля Білої Церкви. Розкішний поміщицький будинок, оточений вишневим садом, — кругом розлогі лани пшениці й іншого збіжжя — стояв на вершку гори. З одного боку затінений старим лісом, з другого в долині великий став, а над ставом розкинулось білими хатками село.

Велика родина, багато гостей, столи, що вгиналися від наїдків і напиків — яка ж велика різниця від того життя, що я покинула.

Веселе товариство, багато молоді, купання, веслування на ставу, співи, поїздки кіньми або на човнах при світлі місяця, вуличками й затоками поміж високими шуварами, заселеними дикими качками, а вечорами — чай і розмови на ганку. Це було життя, повне дозвілля, добробуту, радості.

Я пізнала родину моєї мами, насамперед моїх тіток і дядьків. Тітка Саня Ігнатович так само нервова, як і мама, але серед добробуту її нервовість не дійшла до того ступеня, що в мами.

Мама, що походила з середовища аристократії, що жила в достатку, панночка, вихована в інституті для „благородних дівіц”, — вирвана й пересаджена до аж надто скромного дому українського поета, не змогла пристосуватися до нових обставин і заламалася фізично й душевно. Це було непростимим гріхом її рідні — випхати сироту сестру з такого дому в незнаний їй світ.

У липні вибухнула російсько-австрійська війна. Поворот до Львова був закритий. Незабаром усі покинули село й повернулися до Києва. Я закінчила курс при місцевій школі сестер милосердя та стала працювати в новозорганізованому шпиталі, недалеко від нас”.

Як свідчать спогади о. Застирця, Іван Франко відразу після приїзду із Волочиськ поїхав до Криворівні.

Як правило, Іван Франко виїздив до Криворівні у другій половині липня або — що траплялось рідше — у перших числах цього місяця і відпочивав у горах до жовтня. Цього ж разу такий поспішний виїзд у гори пояснювався черговим агресивним приступом хвороби дружини, яка не терпіла біля себе нікого. Через цю причину вимушена була виїхати до Києва Ганна, пороз'їжджались сини. Петро разом зі своїм „Пластом” виїхав у Карпати, Тарас також намагався менше бувати вдома. Іван Франко терпеливо зносив напади хвороби дружини, намагався не перечити їй, покійно догоджав її примхам. Коли годі було терпіти, зникав із дому і чекав, коли закінчиться черговий нервовий зрив, після якого дружина ставала нормальною і покійною. Приступи повторювались усе частіше і частіше. Атмосфера ставала нестерпною. У всіх своїх життєвих негараздах Ольга Франко звинувачувала тільки свого чоловіка, скаржилася, що за ним запропастила свою долю: мала вийти добре заміж, але пожаліла його, бо від нього відвернувся світ. Винила його у подружній зраді, а також у тому, що він одружився з нею не з любові.

У такі дні Іван Франко найчастіше знаходив притулок у своїх друзів Марії та Василя Білецьких. Марія була рідною сестрою Ольги Білінської, з якою поет у 1883-84 роках хотів одружитись, але з цього нічого не вийшло. Василь Білецький був відомим педагогом, організатором системи шкіл „Рідної школи”, довголітнім редактором „Дзвінка”, де Франко помістив свої найкращі дитячі твори, а також керівником „Українського педагогічного товариства”, завдяки матеріальній допомозі якого Іван Франко викручувався з боргів, коли будував будинок (більш детально див. Р. Горак „Були його щирими друзями” в газеті „Культура і життя” № 45-46 від 15 листопада 2005 року, та Р. Горак „Була п'яна, безнадійна любов”, там само, № 28-29 від 27 липня 2005 року).

Залишити саму дружину без опіки Іван Франко не міг. Знайти когось, хто б доглядав за нею, було важко. Саме тоді він згадав про Целіну Зигмунтовську, яка 1908 року виявила до нього милосердя, відвізши на лікування до Ліпіка. Від 1910 року вона із сином Лукашем-Здзіславом та дочкою Софією мешкала у Львові, і Франко не раз пропонував їй допомагати Ользі. „Ласкавий Пане! — писала, наприклад, йому Целіна Зигмунтовська 19 липня 1912 року до Криворівні. — Від трьох днів вже ходжу на віллу, аби смажити овочі. Панна Анна 17/7 поїхала. Приходив маляр, чи має білити кухню. Не знала, що йому на то відповісти. В кожному разі добре було би то при мені зробити йому, бо я припильную. Пес дуже мізерний, кашу з молоком не хоче їсти, але

я допильную, добре би йому якісь відходи купити, аби підкріпився, а я, Богом і правдою, при кінці місяця не маю. Якщо б Пан був ласкавий прислати якийсь фонд, полакувала би-м умивальники, двері кухонні і від городу, бо конечно потреба, коли такі вже понищені, чи добре?

Прошу вжити свіжого повітря і купелі свобідно, бо тут все в порядку і злодії нічого не вкрали.

Засилаю поклони і поздоровлення.

Зістаю з пошанівком Зигмунтовська.

Вельмишановний Пан Д-р Іван Франко в Криворівні коло Жаб'є через Косів"...

Розуміючи прикру ситуацію і відчуваючи, що біля хворої дружини обов'язково потрібно когось залишити, письменник через знайомих знайшов Ц. Зигмунтовську, їй доручили його листа, і вже 6 червня 1914 року Іван Франко отримав від неї коротку відповідь: „Вельможний Пане! Лист дістала і відразу відписую. Мешкаю зараз Павлінів, № 3, партер офіцини. Прошу ласкаво прибути ввечері, коли я трохи вільніша від занять домових”.

Однак невдовзі виявилось, що проблема ускладнюється тим, що він не може сам їхати до Криворівні і залишитися там, бо нема з ким їхати: ні дочки, яка зрештою ніколи не їздила у гори з батьком, ні синів, бо у них виявилися свої пильні справи. Тоді Іван Франко попросив Целіну Зигмунтовську, щоб вона поїхала і доглядала за ним у Криворівні, але вона відмовилась. Як би це виглядало: вона й Іван Франко, одружений... Вона запропонувала, щоб Франко взяв із собою її сина Здісія. Свіже повітря і добрий сільський харч Здісію б не зашкодили. Вона ж навідуватиметься до Ольги Федорівни, а коли буде потрібно, то може й замешкати в хаті. Все залежатиме від здоров'я та поведінки дружини Франка. Тарас залишиться з Ольгою Федорівною; буде від неї приносити „віктуали на прожиття”, тобто їжу.

Довелось Франкові їхати в гори з сином Зигмунтовської Здіславом. Мешкав, як завжди, у Василя Якіб'юка.

Того літа Франко переклав 35 поетичних творів: одну старошотландську баладу, 19 старонорвезьких балад, чотири староісландські пісні, десять іспанських романсів та одну старокитайську народну пісню під назвою „Дівчина-воячка”.

Про своє перебування в Криворівні Іван Франко, як завжди, звітував у листі дружині. Просив вислати якісь рибальські знаряддя. Лист не зберігся. Збереглася тільки відповідь Ольги від 16 липня 1914 року: „Дороженький Тато! Твою картку ми получили. Сіти я ніяк не могла знайти. Є сачок, та я не знаю, чи то є то, що тобі потрібно. Петро по-

їхав на Петра увечері до Земброні, і я через нього переказувала тобі, щоби ти їхав додому, бо я сама боюсь без тебе бути; а як ти є вдома, то безперестанку сварюсь з тобою. Як твоє здоров'є? Гандзя писала, що їй дуже добре у тьоті на селі. Оден питав, що ти зробив з його рукописями. Та йому можеш відповісти ти сам, як приїдеш.

На щот Целіни я й сама не знаю, как бить. Тарас не хоче до неї іти. Малин ще нема багато і того чогось хробачливі, порічок є досить, а вішень значно менше, як торік було. Грушки зелені, яблук мало.

Тарас їздою дуже собі потовк і для того не в гуморі. Вороги кричать по давньому. Був Зубрицький і, не входячи до хати, передав книжку „Палинадія”.

Цілую тебе. Твоя Ольга”.

Очевидно, в листі йшла мова про сина Михайла Зубрицького Петра, який приніс „Палінодію” Захарії Копистенського...

28 липня 1914 року Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Це був початок Першої світової війни. 1 серпня розпочалась війна з Росією. Оголошено загальну мобілізацію, під яку потрапив і Тарас Франко. Він послав батькові до Криворівні телеграму, щоб приїхав попрощатися. Франко приїхати не зміг.

Другого серпня Іван Франко писав дружині: „Дорога мамо! Вчора вночі одержав я телеграму від Тараса, аби приїздити, бо він покидає Львів. Та телеграма була о два дні спізнена, бо вже рід двох днів задля мобілізації не приймають жодних приватних пасажирів на залізницю. Значить, нам тепер протягом одного або й двох тижнів нема що рушатися з Криворівні. Не знаю, коли Тарас вийде зі Львова і відколи ти будеш сама, але думаю, що се буде найліпше для тебе, бо жоден мужчина не буде тебе тиранити. Щодо грошей на життя, то пригадую собі, що в книгарні Наук. тов. ім. Шевченка (Ринок, 10) можеш у кожній хвилі дістати на мій рахунок 200 корон, що належить мені ще за липень. Чи не порадно би було тобі тепер, на випадок слабості або небезпеки, таки познайомитися з Целіною та попросити її підмоги й товариства, се лишаю тобі до волі.

Здоровлю тебе Іван Франко”.

З Тарасом так і не побачився... Турбує Івана Франка, що буде з Ольгою, адже він не може дістатися до Львова. Просить дружину прийняти опіку Целіни Зигмунтовської. „Дорога мамо! — писав дружині шостого серпня, — Твою картку я одержав сьогодні, дня 6 серпня, і зараз відписую. По Тарасовій телеграмі я не міг приїхати, бо вже від неділі в Ворохті не приймали подорожніх. Я би радив запросити Целіну до себе на помешкання з дочкою; утрюх буде вам безпечніше. Твоїх фруктів

вона, певно, не ткне. Вона живе при вулиці Павлінів, ч. 3. Напиши їй картку, що відвідаєш її в означений час, або запроси її до себе. Я пишу до неї рівночасно. Коли буде можна вернути нам, не знаю, в усякім разі наш побут тут може потягтися ще тиждень або й два, а хто знає, чи й не довше. Не пишеш мені нічого ані про Петра, ані про Гандзю. Обое вони тепер також не можуть вернути додому, але, може, вернули перед тим. Що згадуєш про пані Кобринську, сего не можу розуміти. Целіна на прізвище не Кобринська а Зигмунтовська. Не пишеш також нічого, чи маєш гроші. Якби не можна дістати в книгарні, то я міг би вислати відси.

Здоровлю тебе. *Іван Франко*".

Приблизно у той же час приходить вістка від Петра: „Дорогий Тату! Ми в Галичі. Їдемо човном. Ріка досить велика. Але чотирьох не приїхало. В [...] забув чужий світер. Може, може верне до Львова, бо я рекламував. Перед 10/VIII буду у п. Данилюків. Вишли 20 к. Poste rest. Чернівці. Погода гарна. Оскільки верне світер, то вишли такої до Чернівців враз з алюмінійовим пуделком, котре є в комірці”.

Від Тараса і Ганни жодних вісток.

11 серпня 1914 року надійшла вістка від Целіни: „Вельможний Пане! Картку отримала вчора. Від четверга ночувалось, але від суботи настільки небезпечно, щоб не наразитись, коли вже починає марити, прошу приїхати якнайшвидше”.

Жити з Ольгою Федорівною Целіна боялася...

Франко відписав Целіні (лист не зберігся) і отримав відповідь: „Львів 16/8 914. Вельможний Пане! Найсильніше перепрошую, що пишу на чверті паперу, але неділя і не маю вдома паперів для листів. Панську картку сьогодні дістала, зажурило мене те дуже, що занепокоїла Пана, але я писала під враженням страху, який мав місце, коли той лист до Пана писала.

Кілька днів минуло як ходили-сьмо до пані Ф., поки не дістали в четвер вістку, щоб прийти до вілли. Зараз пішли-сьмо і Пані була спокійніша, сердечно запросила нас на ніч і не відмовила. На другий день була-м до полудня, а потім мусила-м вертати додому, бо Мушка (псина) була без їжі.

Добре було б, аби Панове вже повернулись, якщо можливо.

Дуже непокоїть мене кашель Здзіся, як виглядає, чи мізерний, може й нічого небезпечного, тільки закатарення. Прошу Пана дуже, якщо це можливо, замовити Здзісьові пиво гаряче з жовтком на ніч дуже помічне.

Завтра йдемо до вілли зазирнути, що там діється з Панею.

Так коротко, коли трапиться щось поважнішого, то повідомляю, засилаю поклони і поздоровлення.

Завше зичливо. *Зигмунтовська.*

P. S. Напевно для Здзіся є в Криворівні загостре повітря, коли кашляє”.

Занепокоєна здоров'ям сина та війною, Целіна Зигмунтовська просить Івана Франка негайно приїхати до Львова: „Ласкавий Пане! Дуже непокоїть мене, що Здзісьо кашляє, якщо можливо, то прошу приїхати, щоби його тут могла-м лікувати.

Сьогодні з Зосею йдемо до вілли, прошу Пана, якщо Паню взяли до закладу, то тоді б ми цілий день були з Зосею у віллі, а на ніч приходили б до нашого дому, бо дуже боїмось ночувати.

Пане ласкавий! Благаю Пана, щоби ті гарбати Здзісьові господиня готувала з цукром, а на ніч з жовтком дуже гарячу, щоби напився.

Прошу мені вірити, що мені те, що він стільки часу кашляє, відбирає сон.

Засилаю поклони і поздоровлення і ще раз поновляю прохання завше зичлива і вдячна *Зигмунтовська”.*

Залишатися у Криворівні вже не було сенсу, і Франко вирішує їхати додому. Покидав Криворівню назавжди. Прощання було болючим. Розумів, що більше сюди не приїде. Про те як письменник добирався до Львова, оповів у спогадах син Андрія Чайковського Микола, який згодом став професором Львівського університету. Зустрів Івана Франка на пероні Ворохти з клунком, покинутого всіма. Без копійки грошей. У поїзд упхнутись не міг. Його випихали. Ніхто на нього не звертав уваги. Він стояв, опустивши голову. Нікому не потрібний...

„В кінці серпня, — напише М. Чайковський у своїх спогадах, опублікованих у книзі „Іван Франко у спогадах сучасників” (Львів, 1956), — ми з дружиною верталися до Львова; на вокзалі в Ворохті зустрілися з Франком; його господиня несла невеличкий клунок, зав'язаний у білу скатертину. При касі Франкові не вистачило грошей на білет (це характерно для відносин, у яких доводилося жити найкращому синові галицької України). Я дав Франкові срібну п'ятикоронівку — це був мій останній почесний дар нашому великому вчителю.

Їхали ми всю ніч, але в різних вагонах; вони були затемнені, й поїзд їхав дуже поволі, щоби не робити шуму, хоч російські війська були ще досить далеко.

На Львівському вокзалі я попрощався з Франком востаннє...”

Опісля про кожне більш-менш видне чи помітне місце в Криворівні та околиці казатимуть, що там був Іван Франко. Камінь на волоському

боці, як іти вверх, якраз над єдиною граждою в селі, називатимуть Франковим каменем. Складатимуть легенди про те, як Іван Франко відвідував Писаний камінь у Верхньому Ясеніві. Там поет якимось дивним чином видряпався наверх і знайшов якийсь сорт папороті, що має дуже солодкий корінь.

Скелі при дорозі на Жаб'є також називатимуть Франковими. На них писатимуть різні гасла в честь Франка, а тому їх зірвуть ще при Польщі.

Був Іван Франко і на горі „Піп Іван”, і на озері Шибеннім, ходив на скелі Церкви чи Церковці, що на Соکیلських хребті ближче Яворова. Навіть побував у печері, в якій, згідно з легендою, деякий час жив засновник хасидизму.

Після Першої світової війни Криворівня втратила свій статус „Українських Атен”. Польська влада прогнала звідси священика Волянського, село було зруйноване.

Останній подарунок колишній Криворівні і околицям зробив відомий польський дослідник Станіслав Вінценз твором „На високій полонині”, який видавався частинами протягом довгого часу. Не обійшла увагою тодішню Криворівню українська письменниця Ольга Дучимінська. Тут вона написала цілу низку прекрасних новел та етюдів. Один із них, „Трембітали трембіти”, присвячений пам'яті Станіслава Вінценза.

У десяту річницю смерті Івана Франка на горі біля хати Василя Якіб'юка було поставлено пам'ятну плиту з написом: „В честь Іванові Франкові Гуцульщина. 1914-1926”. Тодішню пресу обійшла світлина Василя Якіб'юка із онуком, які стояли біля тієї дошки. Коли зірвали „Скелі Франка”, селяни боялися, що буде знищена і ця дошка, тому закопали її до кращих часів. Сталося так, що після смерті Якіб'юка вже ніхто достеменно не міг сказати, де її закопали. Пошуки жодних результатів не дали. Тільки 1956 року, в соту річницю народження Івана Франка, земля повернула дошку. Пішли сильні дощі, зміли ґрунт і відкрили закопану пам'ятку. Гуцули вважали цей факт Божим знаменням.

Перед тим, 1953 року, в будинку Василя Якіб'юка було відкрито літературно-меморіальний музей Івана Франка як філію Львівського літературно-меморіального музею, а опісля цей музей було передано в підпорядкування Прикарпатському краєзнавчому музею в Івано-Франківську. Довгий час це була типова ідеологічна установа, прикрита іменем Івана Франка, яка повинна була пропагувати грандіозні здобутки гуцулів за роки радянської влади — Франко тут був далеко не на першому місці.

Тисяча дев'ятсот шістдесят другого року в новозбудованому Будинку культури села Криворівня, розцяцькованому народними майстрами, була проведена сьома наукова конференція, присвячена життю і творчості Івана Франка, де знову ж таки говорилося про ті блага, які отримав народ від радянської влади. На конференції були присутні син Івана Франка Тарас, донька Михайла Коцюбинського Ірина, тодішній директор музею її батька в Чернігові, дружина Марка Черемшини Наталія Семенюк, яка працювала директором музею свого чоловіка в Снятині, а також Платонида Хоткевич, дружина знищеного владою Гната Хоткевича, тодішній директор музею Івана Франка в Криворівні, ректор Львівського університету, великий сподвижник української культури Євген Лазаренко, була й Ольга Дучимінська, яку ввів у літературу Іван Франко. Вона якраз повернулася із таборів, куди була заслана як співучасник убивства Ярослава Галана. Їй судилося прожити повних 105 років...

На той час у Буркуті вже був запущений завод мінеральних вод, але курорт не діяв. Це була прикордонна зона, куди нікого не пускали. У Криворівні була збудована середня школа, а в Головах — восьмирічна. Для духовного розвитку селян району було відкрито 37 клубів, 38 бібліотек, 4 кіноустановки. В районі діяло п'ять лікарень...

У книзі відвідувачів музею в Криворівні Олесь Гончар залишив наступний запис: „Зачаровані Криворівнею, вітаємо цю землю, цю красу Карпат, що мовби зберегла на собі погляд ясних очей великих синів і дочок нашого народу”...

Але вертаємось у 1914 рік. Надійшла чергова вістка від Петра. Він ще в Карпатах. „Дорогий Тату, — писав 1 вересня 1914 року. — Займаюся тут поки що вербуванням самохитників до Січових стрільців. Ходив до Краснолі до п. Шекерика до Перехресного, до Довгополя до о. Попеля. О. Попель здоров, сидить коло сіна і дивиться на світ одним оком, бо друге зав'язане чорною перепаскою. На Жаб'ю звербували ми около 50 самохитників, я уложив їм присягу і вони заприсягнули з великою парадом на сам храм у Жабівській церкві. Ідуть у Станіславів, де дістануть мундир і карабін (не всі), до котрого аж рвуться. Опісля ходив до Криворівні і Ясенова Горішнього. В Криворівні є около 13 і небавом йдуть. Чи не міг би ти справити мені карабін Мавзера малого калібру (7-7,5 мм). Коштує, здається, 150-130 корон. На дорогу гроші ще мені вистачить. Перебуваю, вертаючи з ходжень, у п. Невестюка або у п. Саевичів. Моя адреса zur Zeit Дземброня, п. Жабє. П. Ф.

Полонину Уляну з причини невідповідного поведіння п. Будзиновської покинули ми зовсім. Нині падав осінній дощ і мене боліла голова.

Завтра йдемо до Буркута до д-ра Кобринського. Дорка Кобринського арештовано другий раз і один жандарм повіз його до Львова на переслухування перед воєнний суд. Се за зносини з п. Ньюном Антоновичем (сином адвоката), відомим кацапом. Правдоподібно, небавом приїду до Львова, як покінчу тут з добровольцями.

Здоровлю всіх

П. Франко.

1/IX 1914

Р. С. Будь так добрий і постарайся у магістраті о мій „Militarpass”, котрого мені дотепер не видано. Недавно одержав я звідомлення на пакунок, але в Жаб'є почту та уряди вже звинено і о пакунок буде тяжко”.

У ніч з 2 на 3 вересня 1914 року останні австрійські частини покинули Львів. Разом із ними покинули місто й ті, хто відчував, що при новій окупаційній владі їх не обминуть арешти.

Російські війська входили до Львова без боїв та пригод з різних сторін: по Жовківській дорозі, дорозі з Винник на Личаків, а також від вокзалу, куди російських солдат доставили поїздами. В обід наступаючі з різних боків підрозділи зустрілися на Ринку, де заgrimів міддю військовий оркестр 167-го піхотного полку, що й означало, що місто перейшло в руки окупаційної влади.

З найвідоміших українських діячів в окупованому місті залишилися тільки митрополит Шептицький та Іван Франко. Не виїхали зі Львова і д-р С. Федак, д-р В. Охримович, професор В. Шухевич, Кость Паньківський, директор „Народної торгівлі” Микола Заячківський, Михайло Павлик, ректор духовної семінарії о. Боцяни.

А. Шептицький категорично відмовився від еміграції. Як свідчить інформація, поміщена у № 220 „Русского Слова”, він заявив: „Там, де паства, там повинен бути і пастир, я не поїду за будь-яких обставин і залишусь із своїм народом”.

Даремними були спроби вивезти його зі Львова насильно. Стурбована долею митрополита група священників звернулася за допомогою у Відень до „міністра війни”, щоб той утрутився у справу і таки насильно вивіз Андрея Шептицького, але міністр займатися цією справою не хотів, і львівські священники, які звертались за допомогою, так і не дочекалися відповіді.

Відразу ж після зайняття Львова російськими військами генерал-губернатором Галичини був призначений генерал-лейтенант граф Бобринський. Ставка командуючого армією генерала Брусилова розмістилася у двадцяти верстах від Львова. Митрополита Шептицького негайно доставили туди, і між ним та генералом відбулася розмова, зміст якої

став відомий пізніше. Генерал узяв слово з митрополита, що він не виступатиме з русофобською агітацією, бо інакше буде заарештований і вивезений.

На прохання пароха Волоської церкви у Львові о. Василя Давидяка, колись товариша юності Івана Франка, а тепер затятого москвофіла, митрополит погодився відправити службу Божу у першу неділю окупації та, відповідно, виголосити проповідь.

Іванові Франкові ніхто не пропонував покинути Львів. Та і яку небезпеку він міг складати для нової окупаційної влади?

Перший день окупації для письменника минув спокійно. Про цей день і подальші події оповів тодішній студент Львівського університету Мар'ян Колодій, який став Франковим секретарем, замінивши на цій „посаді” Івана Лизанівського та Андрія Дутчака. Його стаття „Іван Франко в році російської інвазії” була надрукована у газеті „Діло” від 1 листопада 1915 року.

„Було 3 вересня 1914 року, — писав М. Колодій. — Вже за день перед тим знали львів'яни, що за гості приходять до города. Тож перед полуднем 3 вересня вийшли мешканці Львова, багато навіть святочно вбраних, назустріч російським патрулям. Саме в ту пору сидів спокійно в кімнаті своєї вілли доктор Іван Франко з дружиною. Нараз почув незвичайний гуркіт і заглянув у вікно. Се стали їхати гармати в супроводі піших і кінних вояків; їхали одна за другою більш як півгодини і нарешті зупинилися. Вулиця (Понінського, де мешкав Іван Франко) попри віллу належить до так званих зрадливих вулиць: починаються добрим бруком, вона виходить за горішньою брамою повиставової площі на польову дорогу і кінчиться глибоким яром. Франкові стало смішно: „Якраз тою дорогою добре возити гармати!”

І справді, за півгодини похід російської артилерії зупинився. Настала метушня та їзда кінних сюди і назад, чути було різні заклики, з яких можна було зрозуміти хіба „Нет нікаково распоряженія”.

Нарешті по довгій стоянці рушили трохи вояки з гарматами площею повиставовою, щоби біля Стрийського парку дістатися на Стрийський тракт. Але в їхавши на виставову площу, мусили таки зачекати, бо Стрийським трактом їхала основна сила. Тим часом зближався вечір. Оповідав мені про те, що тоді діялося, сам доктор Франко ось як: „Довго ще бачив їх на своїй вулиці. Порозкладалися. Одні сіли, другі далі стояли, поспускавши свої кріси, хто сягав руками, хто й крісами по доступні йому овочі, що нависали над вулицею. Знову біганина кінних, знову оклики: „Нет распоряженія!” Приїздить старший, другий, третій... Короткі наради — і нарешті „распоряженіє”: закватирувати солдатів

в усіх сусідніх домах! Почали квартирувати в самім низу, потім у моїх сусідів, а нарешті і дійшли до моєї вілли. Хоч залізна хвіртка була не замкнена, почали стукати і домагатися входу „іменем воєнного права”.

Виходжу проти них з жінкою; на питання, де властитель дому, відповідаю: „Се я”. Тоді один солдат спитав мене: „А у вас єсть сарай?” Здивувався, довідавшись, що в міських віллах худоби не тримають і шопи не будують.

Якийсь „чин” сповістив мене, що в моїй віллі закватурують роту вояків, а на питання, скільки людей, дістав я відповідь: 120. Одначе солдати входили без числа й порядку, напливали, мов вода, заповнили рівночасно дві верхні кімнати, просторий стрих і всі пивниці, а їх приплив скінчився аж тоді, як їх у тих приміщеннях стало так повно, мов оселедців у бочці, що значна частина не могла навіть сісти, не говорячи вже про лежання. Рівночасно з входом солдати почали питати, чи нема хліба, та що в мене хліба ані шматка не було, посунули купами в садок і почали рвати недостиглі ще кислі яблука, з яких значну частину, надкусивши, кидали.

Інші прийнялися копати в садку під парканом досить глибокий рівчак, призначений для „своєї потреби” такої маси людей протягом ночі, а ще інші, розбивши копицю сіна близького сусіда п. Геллера, почали оберемками нести його до кімнат і до пивниць, застелюючи скрізь долівку. Тільки партер, де я живу, лишили свобідний, а в салоні ночували капітан, три офіцери і ще якісь три нижчі чини. Вони, бачте, навіть не представилися мені, хоч не цуралися зі мною доволі довго розмовляти. Другого дня рано вони, переночувавши, забралися в дальший похід.

Я дивувався, бачачи того ранку, як солдати пили зі своїх шальок, а потім решту виливали на землю. Все подвір'я і всі сходи були облиті білим плинном, як виявилось зблизька, гречаними крупами. Перед хвірткою стояла і працювала майже цілу ніч рухома кухня, і вона, очевидно, нагодувала солдатів таким противним для них супом. Нагодувала їх ще чимсь більше, а власне кінським м'ясом, з якого величезні кості хребтові знайшлися на моїм подвір'ї, а ребра і щоки з голови лишились на вулиці. Одну таку гарну щоку я заховав у себе на пам'ятку”.

Через деякий час М. Колодій знову повернеться до спогадів про ці події і оповість про цей день більш детально і трохи інакше:

„Ранком 3-го вересня того року вибрався я на прохід, бо довідався, що з-за Зеленої рогачки надійде російська армія. По дорозі, вже на вулиці Зеленої, стрінув я професора Сидора Твердохліба (він учив мене в п'ятому і шостому класах гімназії української мови) і його приятеля Генріка Фішера (поляка, що вже тоді, мабуть, покінчив романістику

на Львівському університеті). Ми проходжувалися, ждали на армію, а по якимсь часі сказав Твердохліб, що він вибирається нині до різьбяр Жигмонта Курчинського (журналіста, приятеля українців), що мешкає недалеко віллі Івана Франка — і що також погляне, що робить наш Мойсей.

На вулицях Львова було повно людей. Вони вилягали на стрічу російській патрулі — москалям — як говорено скрізь; багато „цивілів” — переважно вшехполяків і москвофілів — було навіть святочно вбраних!

Я йшов з моїми знайомими. Коли ми вже зблизились до віллі Івана Франка, Твердохліб перепросив нас і пішов до нашого найбільшого поета. Я чекав з Фішером на вулиці біля входу до віллі перед парканом. По яких п'ятнадцяти хвилинах Іван Франко з передпокою в партері показався на входових дверях і запросив нас до себе.

Ми ввійшли до сальону, поклонилися глибоко великому поетові. Твердохліб і Фішер знали вже раніше Франка; між ними зачалася звичайна розмова на тему війни, втечі австрійців і життя-буття на майбутнє...

Ще дещо поговорили всі три на тему боездатності російської армії, а коли зайшла розмова про український та польський народи, Франко висловив рішуче переконання, що російський цар провалиться разом із своєю армією, головно зі своїми генералами... Ми попрощалися і вийшли”.

Того дня Франко мав надивовижу багато гостей. Щойно вийшли Твердохліб і його знайомі, як прийшли інші — російські солдати. Далі М. Колодій переповідає історію з нічлігом військових на обійсті Франків, яку закінчує словами Івана Франка: „Ось яких любих гостей мав я третього вересня 1914 року”.

З п'ятого на шосте вересня, тобто з суботи на неділю, у Франка ночував Мар'ян Колодій. Відтоді день за днем Колодій буде робити записи, аби опісля використати їх для праці „Іван Франко в двох останніх роках свого життя”.

Ці спогади набув від нащадків рідні М. Колодія Ярослав Гнатів і частково використав їх у своїй повісті-есе „Віра батьків”, яка друкувалася у № 3 і 4 неформального альманаху „Євшан-Зілля” у 1988 році, а згодом вийшла окремою книжкою у видавництві „Свічадо” (Рим-Люблін, 1990). З початку 2006 року записи М. Колодія зберігаються у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка (архів Я. Гнатіва).

На жаль, спогади М. Колодія залишилися незакінченими і не були опубліковані. Основним недоліком цих записів є те, що автор писав їх

у 1946-47 роках, тобто через три десятиліття після описуваних подій, і час, безперечно, наклав свій відбиток: щось забулося, на щось вплинули пізніші публікації. Незадовго до того помер митрополит Андрей Шептицький, греко-католицька церква втратила свій легальний статус у тогочасній державі, на вже не існуючу формально церкву і її покійного митрополита потоком брудних помиїв хлинула „демаскаторська” публіцистика.

Все це не міг не врахувати Мар'ян Колодій. Жилося йому в той час нелегко. „Зарплата моя тепер, як бібліотекаря міського партдому пропаганди, — писав у „Міркуваннях”, — 406 нетто карбованців — а в мене дружина хвора вже від року, донька від шість літ, а син ледве ходить в школу, цілий мов скелет... 33 місяці радянська влада у Львові, а я через той час доперва з двома перервами вісім місяців на посаді з зарплатою. Багато-багато обіцяли мені різні високі достойники — та з того всього вийшло таке, що я цього року мало що не помер”.

Він домагався — і мав на це підстави — роботи в архіві Івана Франка із місячною зарплатою 2500 карбованців, яка відповідала його кваліфікації та освіті. Очевидно, що життєві незгоди, велике бажання вирватися з них за всяку ціну не могли не вплинути на спогади, які автор писав на підставі старих чернеток і які кілька разів переписував, редагував, залишивши, щонайменше, три рукописні варіанти праці. Тим не менше спогади М. Колодія мають певну цінність, бо це розповідь, хоча й у „заідеологізованому” через вищезгадані обставини вигляді, очевидця й учасника описуваних подій із подробицями та важливими деталями.

У перших днях окупації військова влада видала розпорядження здати зброю. Про той момент в опублікованих 1915 року в „Ділі” спогадах М. Колодій писав: „Коли видано в місті наказ, щоби всю зброю знести до магістрату, вибрався того дня д-р Франко з двома шаблями своїх синів, що пішли до війська, і ніс їх до магістрату. Коло готелю Жоржа зупинився, бо саме тоді переїздила російська артилерія.

Побачивши мене з професором Т[вердохлібом], сказав: „Бачите, несучи оружжя. Москалі загрозили карою смерті або 3 000 рублів, якби хто задержав у себе яке-небудь оружжя”. — „Такий указ градоначальника, що ж робити”, — сказав я і взяв від нього шаблі (бо йому з огляду на параліч рук дуже не вигідно що-небудь нести). Ми постояли ще трохи, поки їхала артилерія. Потім, розпрощавшись, пішов Франко додому, а я до магістрату, де зложив оружжя; там воно й пропало”.

У чернетках М. Колодій про цей період залишив більш детальний опис: „Того дня вибрався Іван Франко з двома шаблями своїх синів, що

пішли на війну, і ніс страшне оружжя до магістрату (це були шаблі до фехтування без піхов). Коло готелю Жоржа при вулиці Академічній Франко зупинився, бо саме тоді їхала російська артилерія. Побачивши мене з Твердохлібом, сказав: „Бачите, несучи оружжя. Москалі загрозили смертю, або трьома тисячами рублів штрафу, якби хто-небудь задержав оружжя”.

„Такий указ градоначальника, що ж робити?” — сказав я і взяв від Франка обидві шаблі, бо ж йому було дуже невігдно держати їх в руках. Ми постояли ще трохи, бо годі було серед натовпу йти сюди чи туди. Іван Франко приглядався, як машерувала царська армія. Нахмарилось його чоло: очі зайшли легко кров'ю — вдивлялися в кожного жовніра з жалем, а серце його, напевно, інакше било, як за давніх днів... І по хвилі промовив до мене і до моїх знайомих:

„Дивіть, дивіть, що за ліс багнетів над хмарою дурнів. Коли їх там таких сотки-тисячі в солдатах, то ще трохи прийдеться нам ждати... та може вже недовго... І кожний — гляньте — український тип. Дивні діла твої, Господи Боже! А якби вони зірвалися такі... Одна сотня, друга, десята. Хоч як не хочу вірити в те, що бачу, то воно таки самі тому винуваті! Але не думайте, браття, про оцю дійсність — це йде наша минувість — чорна і сліпа! А що буде?!”

Коли знову надійшли довгі ряди російського війська, не міг вже довше Франко приглядатися солдатам; він звернув свої кроки додому. Наша трійка розпрощалася з зажуреним і чогось дуже неспокійним поетом, я остав з ним ще хвилику, бо він наказував мені принести посвідки зложення оружжя, поклонився низько поетові, пішов до магістрату і зложив небезпечне оружжя на подвір'ю ратушевого будинку; там воно й пропало.

Коли опісля (того самого дня) сказав я Франкові, що в магістраті не давали на зложення оружжя посвідок, що ті шаблі я мусив нарешті лишити на подвір'ю магістрату, де тих шабел було вже більше ніж три тисячі штук, сказав Іван Франко: „Нехай пропадає...”

Згадуючи свою першу ніч, проведену у віллі І. Франка, М. Колодій у неопублікованих спогадах пише: „Вдома ждали на мене родичі дуже нетерпеливо, батько хотів вже вибратися до Івана Франка, але мати заспокоювала його, кажучи:

— Не бійся! Прецінь Франко уміє добре говорити по-російськи і дасть собі раду зі всіма солдатами, що прийдуть до нього — а нашому синові, напевно, нічого злого там у віллі не станеться.

Батько пояснив мені, що він дуже непевний перед солдатами білого царя; може, вони перед Франком трохи „гамуються”, сказав, але на вулиці — це вже цілком інша справа... Ось тому й боявся мій батько.

Я переповів коротко мої вражіння першої ночі у віллі Івана Франка. Родичі слухали з великою увагою. Потім ставили безліч питань. Найбільше цікавило моїх родичів те, чому Іван Франко не молиться, коли встає рано з ліжка, і вечером, коли йде спати. Я намагався це їм вяснити, але родичів ніщо не переконало...

— Він піде до пекла! — рішучо видала присуд моя мати. Вона стала плакати і вже більше нічого не питала. По дальшій мовчанці сказала:

— Треба за нього молитися, може, покається і тоді Бог йому все простить. Не таких ми грішників бачили, а, прецінь, поправилися і нині напевно щасливі!

Батько поставив останнє питання:

— А ти, сину наш, чи молився ти вчора і нині?

Я відповів, що ні, бо, прецінь, треба шанувати переконання старшого, а вже такого великого, як Іван Франко. Родичі взяли мені це за дуже великий, тяжкий гріх і приказали миттю молитися. Я вшанував переконання моїх родичів і помолився. Родичі плакали і не говорили вже ніщо. По довшій хвилі настав менше релігійний настрій у моїй хаті.

Ми пішли утрьох до Волоської церкви (брат залишився вдома). Вже правилася велика Служба Божа при великім престолі; відправляв сам парох Успенської церкви отець Давидяк.

По відправі я пішов додому сам, бо мої родичі мали звичай ще стояти під церквою і „райдати” з різними знайомими. Я спішився до Івана Франка — отже хотів скоро пообідати і піти до нього — тим більше, що обід, як звичайно у неділю у моїх родичів, був вже о восьмій годині рано готовий і чекав на голодних у „брадрурі”.

Родичі, що аж за яку годину вернули додому, принесли відомість, що „нині буде велика вечірня з молебнем і що ексцеленція Шептицький буде говорити...”

Признаюсь, що я був дуже цікавий, що скаже митрополит, і рішився йти до Івана Франка аж по вислуханні проповіді також і тому, щоби великому Поетови принести новість. Тож я скоренько подав моїм родичам обід, услужив їм як міг, і нетерпеливо ждав хвилі, коли нарешті почую проповідь. (Я від малої дитини любив слухати проповіді по різних церквах і потім повторяти зміст вислуханого в церкві на подвір'ю з ганку на партері при вулиці Коперніка, число 31. Люди з цікавістю слухали, що дитина говорить. Так бувало майже щонеділі літом межі шостим а десятим роком життя. Потім, коли я пішов до гімназії, слухав я залюбки промов на всіляких вічах, передовсім Е. Брайтера, М. Ганкевича, Г. Діаманда, Г. Дашинського, Й. Гудеца, рідше С. Вітика, К. Трильовського та інших діячів. Доволі часто ходив я на сеймову га-

лерію і прислуховувався до промов різних послів. Розуміється, що коли я довідувався, що має говорити проповідь такий чи інший митрополит (а було їх у Львові аж трьох: греко- і римо-католицькі та вірменський) чи єпископ, то я з цікавістю вислухував його орації — а потім над не одним застановлявся, або більше ніж половину його гарячих слів пускав другим вухом у безвість. І до жидівського темплію заходив я нерідко, але майже ніколи не чув там цікавих проповідей. Дуже часто зате цікаво й досить переконуючо говорили лютеранські пастори, їх я залюбки слухав головню тому, щоби почути живу німецьку мову з уст уродженого німця.

Незадовго по обіді ми знову вибралися в трійку до Волоської церкви, бо треба було собі „застояти” місце, щоб добре було чути проповідь митрополита. Ми чекали добру годину в церкві. Народу зійшлося дуже багато; і солдатів було чимало.

Митрополит відправляв у товаристві кількох священників вечірню перед великим вітарем, а потім молебень перед престолом Матері Божої, і тут з-за престолу (не виходив на проповідальницю) виголосив проповідь такого змісту:

„Зійшлися ми, мої возлюблені, нині, щоби зложити Всевишньому Господу Богу нашу подяку за чудесну, — що так скажу, — охорону нашого престольного міста Львова від можливого знищення або й заглади. Бо грозило нам велике нещастя. Досить поглянути на ті околиці, куди перелетіла страшна воєнна буря, щоби пізнати, яке нещастя оминуло нас за ласкою Господа нашого Ісуса Христа і через молитви і покров Пресвятої Богородиці, в котрої храмі ми оце молимося. Довкола нас страшне знищення. Цілі села зруйновані, деякі щезли з лиця землі. Хати попалені, майно знищене, родичі не знають, де ділися діти. Нарід в розпуці покинув, утікаючи, рідну стріху. Много не стало між нами.

Тому вдячність велику ми винні Богу, що нас охоронив серед сего великого пожарища, а вдячність сю окажемо побожним і чесним життям за молитвою. Мусимо чувати і гаряче молитися, бо ми не знаємо ні часу, ні години, коли нас Бог покличе до себе. Вже в часі миру має кожний християнин так жити, щоби все був готовий умерти. Оскільки ж більше в часі війни! Смерть грозить нам з усіх усюдів. З одної сторони меч і куля, те страшне оруддя знищення, а з другої сторони тяжкі хвороби і зарази, які є невідлучними товаришами всіляких воєн. Ми ще не знаємо і не передчуємо, які нещастя ждуть нас. Тому взиваємо вас, мої возлюблені, моліться гаряче до Бога. Моліться за ваші родини, за святу Церкву. Моліться за всі мільйони, які з оружем в руках стоять проти

себе, — стоять перед лицем смерти. Многі з них пострадають життя. Неодні умруть нерозкаяні, в тяжкій грісі, умруть в ненависти. За всіх, прошу вас, моліться, — і за тих, що борються, чи по сій, чи по другій стороні, — бо ми всі, мої возлюблені, через Христа є братьми і потребуємо милосердя Божого. Користаймо з нагоди, коли тепер за допustom Божим упали кордони, — щоби ми могли себе ближче пізнати, а може будемо могли і дати дещо одні другим. Вони, приміром, нам свою релігійність і набожність, а й ми могли би їм дещо доброго дати. Однак мусимо себе пізнати, хоч у mnogім ми є подібні до себе. У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе „православними” і ми є „православні”. Наше православіє є церковне, їх православіє — державне, що так скажу: „казьонне”, тобто вони опирають своє православіє на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності з святою католицькою Церквою, через котру спливає ласка Божа і в котрій є правдиве джерело спасення. Се ми можемо їм дати, а я зі своєї сторони — говорю се і перед декотрим з них — є готов до всяких жертв, і коли схотять, знайдуть в мені в кожнім часі відданого пастиря, навіть з посвяченням власного життя!

Ви ж, мої возлюблені, що є дітьми святої католицької Церкви, що є злучені з нею і черпаєте з неї своє щастя, бо вона є джерелом всяких ласк, — її держіться, хоча й би ви мали для неї много посвятити, а навіть власне життя. Моліться о се і відносьтеся до всіх з любов'ю! Останьте вірні своїм ідеалам, а коли так будете молитися, то вскорі настане так дуже нам всіма пожаданий для світу мир! Амінь!”

... По дорозі я заявив своїм родичам, що хочу відвідати Івана Франка і переказати йому, що говорив у церкві на проповіді митрополит.

Батько мій дуже втішився, а мати запитала мене, як мені сподобалася проповідь. Я відповів родичам:

— Треба мені щиро сказати, що проповіді митрополита не подобаються мені. Не є він бесідником-проповідником таким, як, наприклад, отець Тупись зі святого Юра, або його товариші по фаху, приміром, отець Радкевич або отець Мудрик, не говорячи вже про тих двох місіонерів отців Василіан, що їх я тому кілька літ чув (назвиськ їх не знаю). Митрополитові далеко до того, щоби красно говорити проповідь. Він робить враження своєю поставою, своєю владою, достоїнством — рангою, але словом менше. Інші митрополити краще говорять — чи то польський, чи вірменський.

— Що ж цікавого сказав? — продовжував я. — Добре, що живемо, молімося, Бог допоможе, бо ми є католики. Це для нас найдорожче, цього не вирікаймося, бо це для нас одинока дошка ратунку. Я ваш пастир і я для вас умру, як того буде треба!

— Що ж передовсім тобі, мій сину, не подобалось в тій проповіді? — питав мене батько зі смутком в очах.

— То якраз, мій бателю, що Шептицький ні словом не згадав про Україну, про український народ. У митрополита характеристичне вже віддавна, що він слово „український” заступає вигідним „наш, наша, наше”, — от і замасковує себе і тим йому добре, — сповнив неначе свій обов'язок! У таку хвилю кожний поляк на відвічальнім становиську, а що ж доперва митрополит, інакше говорив би. Будьте певні, що польський митрополит використав би таку нагоду і „пальнув би патріотичне казане” і то до такої міри, що „побожні слухаче” виходили би з костьола не „яко поляци жимо-католици”, але як поляки-патріоти, рідні діти „маткі ойчизни”.

Ми ж, українці, виходимо нині з церкви по тій проповіді яко православної католики, щонайбільше, яко православної греко-католики; але що ми є українці, то про те ані слова; і в якій цілі цього слова уживати? Це вже була би політика, а тепер не вільно політикувати. Зате нехай кожний, що вислухав цієї проповіді, думає собі що хоче: нехай собі думає, що він русин, що він руський (чи кацап), чи твердий русин; нехай собі думає, що він ж українець, але, передовсім, він мусить думати, що він є греко-католик і кінець на тім думанню.

— Досить, досить; ти інакше говорив би на проповіді! Я думала, що з тебе буде священик і ми на старість голову при тобі склонимо і ти відмовиш останню молитву над нашим гробом і поблагословиш хрестом із своїх рук наші трупи, а тобі цілком інше в голові, — плакала моя мати.

— Ви, дорогі родичі, далі своє. Мені дуже прикро, що я не чую поклонання до духовного сану, але, напевно, я інші говорив би проповіді! Були би більше одверті й ясні, так треба розуміти би було мої слова, як я їх проголошував би. Я уникав би всяких фраз і недомовлень. Для мене не лише святе письмо було би джерелом моїх проповідей, але, і то передовсім: життя наше українське тут, у Галичині, серед страшних обставин, хоч як вони виглядають дотепер добрими. Погляньте на себе: батько був колись економом, а потім першим кухарем у графів Дунін-Борковських. Добре було, правда, але недовго. Коли велика пані графиня в 1902 році померла, батько пішов за звичайного служника до другої великої пані Поструцької, а коли і та невдовзі перенеслась в інший світ, треба було йти на возьного до Навратіла; а врешті-решт, коли той дозволив собі раз батька вдарити лягою по плечах (із-за дурнички), треба було піднятися такої праці як сторожівка у Сроковського. Цікаве, що батько був шість неділь по тім великім побитті через Навратіла хворий, лежав і не міг встати, а український лікар доктор Вахнянин сказав, що

це ніщо страшного, що пан радник і інспектор праці та радник двора і таке інше лише в малім зденервованні трошки вдарив лісочкою, бо ... якраз мав її в руках... но, а від такого побиття не вмирають. Отже, щораз ставало, мої дорогі родичі, гірше. Передовсім, визиск панів, шляхти — без різниці народності — нікчемність і гордість посідаючих добивала бідаків таких як ви. На війну віддавна заносилося — от так пани політикували, щоби ще трохи ліпше приготувитися до неї... І ані молитва, ані Шептицький, ані папа, ані цісарі не відвернули сеї бурі від людей! Тепер і перед тим однакова наука: моліться і ще раз моліться, а буде ліпше... Отже ні, я в це не вірю!

Не молитва увільнить людство від страшного нещастя, яким є війна, лише нова наука, що її творить геній робочого люду, пролетарів усіх народів цілої землі. Той геній заведе згоду і братерство між народами і від тої хвилі не буде воєн! А як буде згода між народами, то і справедливість знайдеться. Але до цього треба стриміти, гірко й тяжко працювати, бо століття витворили тій згоді і справедливості великого ворога: деспотизм у різних-прерізних відмінах: цісарство, царизм, шляхетство, духовенство, науковість пануючих класів, гріш, алкоголь і такі подібні прояви. Це все треба знищити і нову науку дати світові, нову, — сказав би, — релігію, але без дивних забобонів, практик, вірувань, облудних слів, яких у дотеперішній релігії так багато, так без міри. Воно легко не прийде, але прийде, хоч би за сто літ, але прийти мусить!!! Я в це вірю!

— Тихо будь, бо тепер на вулиці царська Росія! Не бачиш? Ще котрий солдат почує і буде біда! — звернув мені увагу батько і ми вже мовчки йшли додому.

Перед брамою при вулиці Сінкевича, число 3, я попрощався з своїми родичами і звернув свої кроки наліво, до віллі Івана Франка.

— Чому ти, сину, так пізно до мене приходиш? — таким питанням привітав мене Іван Франко в своїй їдальні, де годинник вибив на стіні шосту годину.

Я хотів виправдатися, але великий поет, встаючи з крісла, подав мені (ліву) руку і скоро став говорити:

— Вже шоста година, а тебе нема і нема; я нині мало що їв і тебе не маю чим похастувати, хіба з їж трохи хліба з сіллю і поп'єш вином. Жінка моя трохи хвора, трохи тужить, нудьга чіпається її, тяжко їй жити — інвазія буде для неї прикра, та годі, — війна, — а з нею й всі несподіванки. Треба нам озброїтися в терпеливість і надію. Тепер заговорить скрізь залізо і м'ясо дивною мовою; залізо мовчало — а в м'ясі бурилася кров — що і її все пре до заліза, таку чує та кров доволі часто

сильну похоть до заліза. Цілком природно воно не є: чей же залізо має своє призначення, а кров своє. Але тут є ще той третій: людський розум... вигострив залізо — і лється кров. Трудно, полетіться, висохне, перестане. А ти, певно, маєш якісь новості, бо так тебе довго не було і не було і, нарешті, стало мені трохи сумно. Що ж скажеш мені?

Я виправдався, чому так довго не приходив до Івана Франка, мого улюбленого Поета, перепрошував його кілька разів, подаючи правдиву причину. Він усміхнувся добродушно, слухав терпеливо, чому я майже цілий день до нього не приходив, і врешті сказав:

— Сідай і напиши мені все, що говорив Шептицький; але пиши лиш те, що собі пригадуєш, не додавай нічого; радше опусти дещо, чого собі не пригадуєш, нехай буде проповідь найвірніша, бо хочу при читанні думати. Хто знає, чи і я не пішов би був також послухати, якби я знав, а так будь мені вірним джерелом! Сідай і пиши!

... Я вчинив волю Франка і по яких трьох чвертях години відчитував вже проповідь Шептицького великому Поетові, а він уважно слухав і ані не ворухнувся. Коли я скінчив читати, Франко сказав:

— Цілу промову поділимо на дві часті. Перша часть від початку аж до слів „...потрібуємо милосердя Божого” є наскрізь релігійна. Лишімо її в спокою, він такі струни мусить порушити, бо остаточно він є греко-католицький духовний, нехай собі говорить, але друга часть від слів „... Користаймо з нагоди, коли тепер за Божим допустом упали кордони...” є вже обережно політична і доволі агітаційна...

Найбільш неfortunне в промові Шептицького, — продовжив поет, — це речення про православіє. Остаточно міг сказати, що ми також є чесними православними — лиш не зовсім до йоти такими як вони; але підкреслення і то досить докладне, що російське православіє придніпрянців базується на державнім творі російських царів, отже на цараті, і тому є у своїй суті каззонним — що дійсно є правдою, отже цареславієм — свідчить, що Шептицький не є дипломат і такого в таку хвилю як тепер не повинен говорити...

— А чи були які солдати в церкві і слухали, що говорить Шептицький? — запитав Іван Франко.

— Так, було — сто п'ятдесят осіб, — відповів я.

— Це, напевне, буде мати свій наслідок, бо хоч ця коротка і незручна агітація в тих кількох словах Шептицького за унією є без значіння, то все ж таки є це натяк бодай на те, щоби люди не переходили на православіє, — наші галичани, — а що ніхто з наддніпрянців на унію не перейде, тим більше тепер, у війні, це певне понад усе. Зате кацапи, а з них не один був у церкві, підхоплять це як найкращий атут і піде

гра — а перед у цій грі буде вести Дудикевич (Володимир Дудикевич (1861-1922) — адвокат у Коломиї, провідник реакційного крила галицького москвофільства, розстріляний ЧК у Ташкенті — авт.), Євлогій (Євлогій Георгієвський (1867-1945) — люблінський і холмський православний архієпископ, затятий обруситель, емігрував до Франції — авт.) і Бобринський.

— Чому давати їм у руки таку чудову карту?! — Краще вже було нічого не говорити, або сказати кілька релігійних комуналів і не тикати православіє. Але Шептицький не міг витримати: унія — це його щастя, позиція, віра і мрія і тут він шукає себе як героя. Цікаво, чи знайде...

— Що ж, — що його по такій промові арештують і вивезуть, — це певне; але щоби хоч було за що! От такий малий гачок наставив цареславним посіпакам. Шептицький того певний, що його вивезуть; але краще для нього було би, щоби його вивезли як Шептицького, котрий зараз по приході царської власті „не виривався”, ніби сидів тихо, тоді злоба царського уряду заяснила би у цілій своїй наготі, а так — доконаний факт, і урядники будуть „оправдані”, — а вони лише цього шукають! Дай Боже, щоби я помилявся, дай Боже, щоби Шептицький остав у Львові через весь час воєнного лихоліття; я ж йому не ворог! Але і забути йому не можу, як то він накинувся свого часу в святому Юрі на Мирослава Січинського. Рацію мав тоді Кирило Трильовський, що дав йому доброго прочухана. Шляхтичам так належиться. Як тоді вмів Шептицький говорити красно, а тепер якось не дописала його краснорічність...

— Тобі скажу, що маєш рацію. Шептицький боїться нас охрестити словом „український”... Його це не обходить і він не входить, хто ми є й як ми називаємося. Коби лише той бідний нарід був греко-католицький, уніатський, коби вмів добре й багато молитися, — а будучність українського народу, — вона ж не лежить йому на серці, нею нехай Бог журиться, а все буде в порядку, передовсім, нарід буде щасливий.

— Ти, мій сину, добре кажеш, що коли він — Шептицький, нехай він одверто, ясно, недвозначно скаже, чого хоче в ділянці народних справ українського народу взагалі, а то з більшим вогнем любови, ніж до тепер. Але не здобувся на той вогонь любови і не здобудеться, бо для нього українці як нація є чимось малозначним, для нього найважливіша річ — куди українці зайдуть: до неба чи до пекла — по смерті, а тут, на землі, нехай собі роблять так чи інакше. Коби лише з того вийшов добрий католицизм. Шептицький інакше думати не може!”

На цьому закінчується цей розділ у рукописі Мар'яна Колодія. Проте автор, здається, мав намір розповісти про ставлення Івана Франка

до Андрія Шептицького значно детальніше. Про це свідчить хоча б план праці, де записано: „Франкова критика проповіді митрополита, виголошеної 6 вересня 1914 року в Волоській церкві; Іван Франко про роль Шептицького в історії Галичини. Враження Франка на звістку про арешт та депортацію Шептицького царською владою в глибину Росії. Розмови на цю тему зі мною, Сидором Твердохлібом і Генриком Бігеляйzenом”.

Україні необхідно зупинитися на тому, як ставився М. Колодій до А. Шептицького і взагалі до релігії у радянський час, бо саме спогади М. Колодія і його діяльність спричиняться дещо пізніше до появи фальсифікату „Пані в альбом”, який мав закріпити думку, що Іван Франко — ворог релігії, папи, націоналізму і „всьому іншому”. В опублікованих вище спогадах Мар’ян Колодій виставляє себе лівим радикалом, який мріє про нову релігію у цілм світі. Ця релігія, на думку автора, вже твориться „генієм робочого люду, пролетарів усіх народів цілої землі”. Яка нісенітниця! Автор дуже вже хотів сподобатися майбутнім рецензентам і отримати отих 2500 карбованців місячно. Про справжні погляди Колодія красномовно говорять його раніші публікації в „Ділі” чи його листування у 1918 році з Гілярієм Огоновським. Ой, як далеко там до революцій! Колодій, який тоді служив у війську, як вогню боявся тих революцій, був цілком нормальною людиною: хотів спокою і банував за навчанням в університеті. „Самі кажете: лиш терпен спасен, — все має свій кінець, — і добре, що Ви маєте такі рефлексії. Змагайте все до душевної рівноваги; до неї так розумно накликає Гораций!” — заспокоював свого колишнього студента Гілярій Огоновський в листі від 19 вересня 1918 року (особистий архів Я. Гнатіва).

Які ж думки щодо проповіді зокрема і особи А. Шептицького та релігії взагалі М. Колодій приписав Франкові?

Це насамперед думка, що якщо вже не вдасться народ перекувати на атеїстичне копито, то нехай собі вірить. А посередником між Богом і Україною може бути тільки автокефальна церква. Тільки вона має майбутнє в нашому народі. „На такому православ’ю можна будувати”, — буцімто казав М. Колодієві І. Франко. Колодій устами Івана Франка не позбавляє певного шансу і греко-католицьку церкву в Галичині при Шептицькому: „... унія — це його щастя, позиція, віра і мрія, — і тут він шукає себе як героя. Цікаво, чи знайде...”

Далєбі, не таким примітивним і непривабливим, як це намагається зобразити М. Колодій, було ставлення Івана Франка до Андрія Шептицького. Адже Франко прекрасно розумів, що за всю історію західноукраїнської церкви на її чолі вперше став справжній народний

пастир — пастир майбутнього. Не тільки розумів, але й говорив про це. Не наодинці, не в кулуарних розмовах зі своїм секретарем Колодієм, а прилюдно. Йдеться про Франкову статтю „Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм”, яка побачила світ у „Літературно-науковому віснику” ще у 1904 році.

Наскільки різоче відрізняється характеристика, яку дає у ній Іван Франко проповідям Шептицького, від спогадів Колодія! Там, де молодий студент добачив слабкість митрополита, бо ніколи „нічого такого не пальне”, як польські єпископи, та й говорить якимось занадто просто, Іван Франко бачив насправді великий розум, непересічний інтелект європейця. Колодієві не подобався брак у митрополита українського патріотизму — натомість Іван Франко високо цінить у проповідях А. Шептицького „гарячу прихильність до людей взагалі і особливо до простого люду та дбання про його піднесення”...

Принагідно зауважимо, що Франкова робота „Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм (Уваги над пастирським посланем митрополита А. Шептицького „О квестії соціальной”)” належить до кращих зразків полемічного твору: повага до опонента, наголошення на позитивних моментах його поглядів і, водночас, глибоке наукове обґрунтування своєї позиції. Адже перш ніж написати, що „соціальне питання наших днів далеко більше скомпліковане і важне, ніж се здається митрополитові Андрієві”, Іван Франко оперував теоріями Мальтуса, Рікардо, Маркса, Консідерана, опирався на праці Платона, Фур'є, Сен-Сімона та інших. І закінчив статтю Іван Франко теж коректно: „На сьому кінчимо свої уваги над посланням митрополита Андрія. Ми не починали їх для пустої полеміки, але для серйозної дискусії про справи важні, життєнні для нашого народу, порушені тим посланням. І не можемо не сказати, щоб ми в есенціональних речах не згоджувалися з позитивними тезами, висловленими в посланні. Що в екскурсах на поле теорії автор послання менше щасливий і виявляє слабе познайомлення з предметами, які порушує, се ми піднесли не в докір йому і не в ущерб його авторитетові, бо ж він і сам з натиском підносить, що в справах політики і науки священник повинен виступати лише як приватний чоловік і тут він за висловлені ним погляди відповідає своїм іменем і силою своїх аргументів, а не авторитетом свого уряду. Та ми були б раді, якби наші уваги викликали живіше зацікавлення соціальними питаннями власне в тих кругах, для яких призначене послання”.

Такою була оцінка діяльності Шептицького Іваном Франком у 1904 році. Відтоді минуло десять років. За цей час західноукраїнське

суспільство зробило значний поступ у всіх ділянках народного життя, і Франко не міг не добачати в цьому заслуг митрополита. Неодноразово зустрічався з ним на різних імпрезах, зокрема в Національному музеї. Близькими друзями не були і, напевно, мали суттєві, принципові розбіжності в поглядах на багато речей, але поважали й доцінювали один одного понад усе. Зрозуміло, що, аналізуючи проповідь митрополита, виголошену 6 вересня 1914 року у Волоській церкві, Іван Франко побоювався, аби Шептицького не заарештували:

— Дай Боже, щоб я помилявся, дай Боже, щоби Шептицький остав у Львові через весь час воєнного лихоліття; я ж йому не ворог!..

Та й, зрештою, як міг Іван Франко навіть у найглибших потаємних гадках, навіть мимохіть зичити найменшого зла митрополитові? Навпаки. Ще цілком недавно — на минулорічного Андрея — схорований і зболений поет ледь доплентався у снігову заметіль до митрополичої палати, аби привітати соленізанта. Прийшов не з порожніми руками. Приніс подарунок — свою книжку „Адам Міцкевич. Wielka Utrata”. Книжка мала вийти 1914 року, а Іван Франко просив друкарів підготувати хоч один примірник, щоб на святого Андрія подарувати його митрополиту.

Колодій устами Івана Франка голосить неприхильність його до греко-католицької церкви:

— Нехай же собі він (Шептицький — авт.) мріє з папами! Україна — український нарід — у своїй переважаючій більшості не була католицькою і не буде! Нащо нам папи?! Що ж він нам доброго зробив або зробить?!

Секретар поета фальшивить і тут. Франко ніколи не ставив себе поза чи понад народом, а почувався невід'ємною часткою „спадку Данила”. У сприятливих обставинах міг і мав право бути ким завгодно — радикалом, автокефалістом, атеїстом чи ще кимось, — але у той критичний момент, коли загарбник почав нищити культуру й віру його народу, Франко не стояв осторонь. У національному питанні не боявся признатися до „мазепинства”, а в справах релігії визнавав себе „папістом”, тобто „греко-католиком”. Такого бажання, аби православ'я рятувало його і його народ від „іга римського”, не мав. Свідченням цьому є його поезія „Інвазія”, написана 16 вересня 1915 року і опублікована у № 72 газети „Діло” від 23 жовтня того ж року. Вірш написаний у формі діалогу між російським офіцером і автором (принагідно зауважимо, що такий діалог дійсно мав місце і зафіксований у чернетках Колодія. Зрозуміло, що в прозі):

„Несемо вам, чого у нас так много —
Всяляких слів, військ, амуніції,
Кличів всесвітніх і амбіції” —
„І більш нічого?”

„Нічого? Де там! Ви ще не видали
Такого сала, сахару, як в нас,
Невідомі такі вам скандали” —
„Та в добрий час!”

„А вже ж, а вже ж! Відвідаєте Тотьму,
І Томськ, і Омськ, Іркутськ, Якутськ, Валдай,
І розкіш острогів; тайги спасенну потьму” —
„Бог дай, Бог дай!”

„Да так і след. Ми, бач, на тее православні,
Щоб вас від іга римського спасать.
Адже папісти, враги Христові явні” —
„Будем гасать!”

„Овва! Нікак! У нас, брат, все порядок!
У нас простор і генералів тьма,
Ви ж що таке? І назви вам нема” —
„Данилів спадок”.

„Даніла? Не слухал об етом нікогда!
А ви Мазепінци, вот ето дело верно.
Вот с етім справімся ми круто, гаспада!” —
„Живем мізерно”.

„Отсе нам відомо віддавна, то й везем
Рублів до вас несосвітенну силу —
Бумажкі новие. А що за них знайдем?” —
„Хиба могилу”.

Проповідь митрополита А. Шептицького, про яку відомо не тільки з уст М. Колодія, справді стала причиною арешту митрополита. Граф Бобринський кореспонденту „Русского слова” (№ 220, 1914 рік) це пояснював так: „Коли Львів був зайнятий нашими військами, генерал Брусілов, ставка якого знаходилась в двадцяти верстах від Львова, послав до графа Шептицького офіцера з пропозицією негайно прибути в ставку.

Тут між генералом і митрополитом відбулась довга розмова, в результаті якої граф був залишений на волі. Однак, з нього було взяте слово, що він припинить свою русофобську агітацію. Свого слова граф так і не спромігся дотримати: наступного ж дня він виголосив в одному з храмів Львова проповідь, в якій закликав свою паству боротися до останньої краплі крові з ворогом, який вступив на територію Австрії”.

„Я особисто у храмі не був присутній, — знімаючи з себе щонайменшу відповідальність перед читачами газети за вірогідність інформації, говорить далі губернатор Бобринський, — і тої проповіді не чув. Її зміст мені переповіли мої знайомі галичани. Я негайно з'явився до генерала Брусілова і доповів йому зміст проповіді митрополита Шептицького. Виявилось, що генерал уже раніше був поінформований про неї з офіційного джерела. Негайно був відданий наказ про арешт графа Шептицького, який не дотримав слова”.

У квітні 1917 року Тимчасовий уряд Росії призначить на посаду комісара з правами генерал-губернатора до окупованих частин Галичини та Буковини Дмитра Дорошенка. Між паперами генерал-губернаторства, вивезеними зі Львова, він виявить оте „офіційне джерело”. Це був жандармський ротмістр Ширмо-Щербинський, який 8 вересня, або 25 серпня за старим стилем, подав на ім'я військового губернатора полковника Шереметьєва рапорт наступного змісту: „23-го августа мною были получены сведения о том, что въ г. Львовѣ въ униатской церкви митрополитомъ Шептицкимъ будетъ отслуженъ молебенъ, после котораго митрополитъ произнесетъ проповедь. Прибывъ въ означенную церковь къ 6 часамъ вечера, я выслушалъ проповедь митрополита Шептицкаго, въ которой последний призывалъ народъ къ молитве за сражающихся на поле брани, указалъ на то, что пришедшие изъ России также православные, но православие ихъ далеко не то, которое исповедуютъ греко-католическіе православные: наше православие, говорилъ далее Шептицкий, есть православие свободное, чистое, подъ главенствомъ папы римскаго, православие же пришедшихъ къ намъ — православие синодальное, казенное, а насколько хорошее все казенное, вы сами знаете. Объ изложенномъ докладываю. Ротмистр Ширмо-Щербинский” (Д. Дорошенко. „Галицька Руїна”, „Наше Минуте”, число 3, Київ, 1919 рік).

Слід віддати належне професійному рівню російського офіційного шпигуна. Доповідна записка жандармського ротмістра виявилася надивовижу правдивою, об'єктивною і коректною. Зрозуміло, що її зміст не міг дати щонайменших підстав до будь-яких репресій проти особи митрополита.

І все-таки митрополита заарештували і вивезли. Сталося це у суботу 19 вересня 1914 року. Зранку в митрополичі палати доволі безцеремонно увірвався військовий губернатор полковник Шереметьєв у супроводі свити, що складалася з офіцерів, і оголосив митрополитові, аби той приготувався до від'їзду на невизначений час. На збори відводилося дві години. Що міг зробити за такий короткий час? Під пильним оком офіцерів зійшов на партер у палатну молитовницю помолитися перед Найсвятішими Тайнами. Просив Богородицю, аби дала йому сили йти дорогою, якою йшов Христос на Голгофу. Хотів цим спасти свій нарід, бо знав, що на Україні мусить повторитися кривава жертва Голгофи. Не та жертва, котра щоденно відбувається на жертвниках під час Літургії, а та історична й суспільна, яка вимагає людського життя. Молився до Неї, просив сили, аби не впасти у зневіру і донести свій хрест до кінця...

Коли йшов сходами, зумів передати отцю офіціалу Андрію Білецькому, який притиснувся у кутику на сходовій клітці, конверт із грішми і записку, в якій просив опікуватися палатою і садибою.

Усіх отців і братів сердечно перепрошував і прощався з ними. Просив, аби молилися за нього, за нарід.

Коло 12 години перед брамою з'явилися два автомобілі: один для людей, другий на клунки. Позбігалися жителі навколишніх кварталів: зібралось кілька сот людей, серед яких було й чимало священників. Бідні люди не знали, що мають робити. Плакали й голосно молилися. Деякі клякали й били поклони. Коли митрополит вийшов і сів в автомобіль, усі тиснулися до машини, аби попрощатися зі своїм архіпастирем. Хто знає, чи не назавжди... Капітан дав наказ, і автомобілі рушили...

Йшли на схід у напрямку Бродів. Назустріч безперервним потоком сунули військові обози, час від часу запруджуючи дорогу, і тоді доводилося чекати. Земля по обидва боки шосе була пошматована війною. Де-не-де на полях порпалися люди, збираючи поміж розтряненими шанцями, запалими траншеями, вирвами від куль і бомб залишки вцілілого врожаю. Збіжжя майже все згоріло, можна було надіятися хіба що на картоплю...

З фронту прийшла довгоочікувана звістка від Тараса: „[10 IX 1914 року] Дивним дивом дотепер не маю від Вас жадної картки. Чи дістали Ви мої попередні? Що робить Петро і мама? Я тепер при пішій кавалерії, ад'ютант ротмістра Дороша, який добре знає татові твори. В яким я тепер місці на північ від Львова, не можу подати. Адресу до мене пишіть латинкою: Taras Franko, 4 kab. Truppen Division, Feldpost bei Rotm. Dorosh”.

Незважаючи на воєнний час люди не забули про Івана Франка. „В мене тільки й думки, що про Вас..., що з Вами діється у Львові? — писала з Харкова Христя Алчевська 27 вересня 1914 року. — Мое розбите горем серце цілує в думці кожний нещасний камінчик на вулицях славного старого міста і плаче, і плаче... Напишіть мені, що ще живі Ви, що не забули на колишніх друзів” (ІЛ, ф. 3, № 1658, арк. 1-3).

Друзям та знайомим здавалося, що старість Івана Франка забезпечена: для нього зібраний великий ювілейний дар. Вони не знали, що користуватися ним без дозволу наглядової ради письменник не міг.

Голод знову почав заглядати Франкові в вічі. У листі до швагра Є. Трегубова поет писав: „Хоча в мене ювілейний фонд 27 000 корон, із яких я досі міг брати 200 кор. місячно на вдержання, то, проте, тепер наслідком війни мені грозить просто голодна смерть, бо дирекція страхового товариства „Дністер”, у яким зложені мої гроші, заявила, що від першого вже не одержу нічого. Тому прошу Вас похлопотати, аби мені вислано в якнайкоротшім часі хоч 100 рублів. Є в Науковім товаристві деякі мої праці в рукописах (одна була друкована в „Україні”), є якісь гроші в моєї дочки. Коли в нас полегшає, я зверну все чи грішми чи працями. Дочку, будьте ласкаві, придержіть якнайдовше”.

Цілком можливо, що цей лист став причиною появи у № 11-12 (листопад-грудень) журналу „Украинская жизнь” наступної інформації: „И. Франко, известный украинский ученый и писатель, в связи с событиями в Галичине очутился в очень тяжелом положении. Лишенный возможности заработка, благодаря закрытию научных украинских изданий Общества имени Шевченко во Львове, украинский писатель испытывает большую нужду. По сведениям „Утра России” (московська газета — авт.) почитателями Франка украинцами было оказано ему некоторое вспомоществование. Как нам сообщали, судьбою Франка озабочен и Литературный фонд, среди членов которого, как вообще среди читающей России, имя украинского писателя пользуется широкой известностью. Было бы актом внимания и благородства со стороны русского общества проявление активного участия в судьбе больного и почти беспомощного украинского писателя”.

Крім цього лиха, на Франка насунулося ще й інше. Різно загострилася хвороба дружини. „Час від мого повороту з Криворівні аж до зими, — писав він 4 грудня 1915 року криворівнянському газді Василеві Якіб'юку, в якого відпочивав перед початком війни, — вона провела в ненастаннім змаганні довести мене або до божевілля, або до голодної смерті й довела до того, що я цілий місяць мусив прожити в чужім домі, а коли через її недбалість злодії обікрали наш дім (покрали, на

щастя, лише децю з мужеської одежі), я вернув додому й віддав її до Кульпаркова”.

Цей лист повний гіркоти й болю. Можливо, це спричинилося до того, що він не часто фігурує в дослідженнях франкознавців, і, можливо, через відсутність таких досліджень почали поширюватися найрізноманітніші плітки, які виявилися дуже живучими (Див. дискусію на сторінках газети „Франкова криниця” з приводу повторного перейменування міста Івано-Франківськ).

Уперше цей лист опублікував Д. Лукіянович у статті „Останні два роки Івана Франка в його власних листах” у „Львівських вістях” від 6 квітня 1944 року (у коментарі до цього листа в п'ятдесятитомнику творів І. Франка зазначено, що вперше цей лист з'явився у двадцяти-томному виданні).

З листа Івана Франка синові Тарасу від 15 серпня 1915 року відомо, що Ольга Франко була відправлена на лікування 17 грудня 1914 року.

Іван Франко опинився у дуже скрутному становищі. Не володів руками. „Я цілий місяць мусив прожити в чужім домі”, — признається він Василеві Якіб'юку, але не напише про це Є. К. Трегубову. Пояснювати щось В. Якіб'юку не було потреби. Він знав, що Франка потрібно годувати, як малу дитину. Ольга цього через хворобу не могла робити.

Отже, причина втечі з дому на цілий місяць зрозуміла. Проте залишалось нез'ясованим, коли це сталося (у вересні, жовтні чи листопаді) і що це за „чужий дім”. Можливо, таких питань не виникло б, коли б свого часу упорядники спогадів про Івана Франка не робили отих свідомих „незначних скорочень” у статтях, опублікованих у збірнику. Саме таким „незначним скороченням” були піддані спогади Володимира Охримовича („Іван Франко у спогадах сучасників”, Львів, 1956), передруковані зі збірки „Спомин про Івана Франка”, випущеної бібліотекою „Нового часу” у 1926 році. Був упущений такий епізод: „Востанне бачив я Франка у пізній осені 1914 р., в часі російської інвазії у Львові, коли то Франко утік зі свого дому перед нервовими нападами своєї жінки і мешкав якийсь час в кам'яниці свого шкільного товариша судового радника Райхерта, котрий дав йому одну порожню кімнатку в своїй кам'яниці при вул. Курковій, 25. А що я тоді мешкав при вул. Курковій (де й тепер живу) і щодня переходив кам'яницю Райхерта, тож зчаста відвідував Франка. Він інтересувався біжучими воєнними подіями і тримав сторону центральних держав та надіявся на розвал Росії. Тоді подарував мені свої дві свіжо видані книжки: „В наймах у сусідів” і „Wielka Utrata”.

Про проживання Франка у Райхерта згадує у своїх спогадах, написаних незадовго перед смертю, і С. В. Щурат, син Василя Щурата. Жили в той час Щурати на тій самій вулиці в будинку під номером 43 (зараз вулиця Лисенка, 45; під теперішнім номером 49 жив В. Охримович). Через те, що на той час товариство НТШ та його бібліотека були закриті, Іван Франко часто заходив до В. Щурата позичати деякі необхідні для роботи книжки. Одного разу навіть здибав на вулиці вітчима В. Щурата, урядовця університетської бібліотеки М. Семківа, і той поскаржився на важкі часи. Зима на носі, а він, от, без чобіт. Австрійські гроші знецінилися, а нових нема звідки взяти. Франко дав йому 25 рублів і пояснив, що гроші дали йому російські офіцери, серед яких є багато українців.

І хоч тепер стало відомо, що Іван Франко мешкав у свого шкільного товарища Райхерта, однак ні в спогадах В. Охримовича, ні в спогадах С. Щурата не зазначено, коли це було. З них відомо тільки одне: була пізня осінь.

Ясність уніс Д. Лукіянович. На основі листування Івана Франка та розмови з тоді ще живими учасниками подій він установив, що Франко перебрався до Райхерта на початку листопада і жив там до середини грудня 1914 року. Окрім цього Д. Лукіянович повідомив наступне: „Франко харчувався тоді у Зигмунтовської, що жила при вул. Павлінів, не так далекої від Куркової. Отоді зродилась у Франка думка запросити вдову з дітьми собі на допомогу”.

З того часу походить і лист дочки Анни з Києва. „Дорогий Тату! — писала вона. — Я дістала Твою одну картку і зараз на неї відписую. У нас тут думали, що ліпше буде, если Ти сюди приїдеш сам, у Львові так тяжко жити. Повстало питання, чи Ти на се згодишся. Ти відписуєш, що нічо не маєш проти того. По застанові і питавки у відповідних кругах прийшли до переконання, що зі згляду на се, що Ти жиєш у приятеля, котрий в кожному разі більше дбає про Тебе, так як мама, і если у Тебе є гроші на життя, то ліпше, щоб Ти зістав у Львові, бо хотя й би і пропуск Тобі дали, міг-бись мати великі неприємності в Києві, взагалі в Росії, не виключаючи тяганини і арестовання. Одним словом, їхати не радять. Щодо мами, тим більше приїзд її не є бажаний для нікого. Признаєш сам, що немалий тягар для тьоті Сані і моя особа, то думаю, що і сам не хочеш їм на шию прислати маму. Мама як ту була кілька день, то тільки наробила скандалів, що я кілька тижнів зі встиду не сміла піти до тих людей, в яких була мама. Як сам знаєш, мама в життю є неможлива, то ж заклиною Тебе: не пускай маму сюда. Если мама не хоче сидіти дома, нехай піде до Кульпаркова і нехай своїм приїздом не доводить

мене до крайності. Через те вічне пекло мама знищила всякі чувства прив'язання до себе, то ж нехай не дивується, що такою єсьм. Пока я буду розвідуватися, може, де між пленними знайду Тараса або Петра. Ще раз прошу не пускати маму сюда.

Здоровлю

А. Ф."

Як свідчить адресна книга міста Львова за 1914 рік, на Курковій вулиці під номером 25 справді мешкав судовий радник Райхерт на ім'я Йозеф. Правда, будинок № 25 не був його власністю. У маєткових книгах зазначено, що цей будинок збудував Абрагам Уріх разом із братом Давидом і Хаїмом Бунтом у 1898 році (ДАЛО, ф. 2, оп. 1, спр. 7352, арк. 8). У 1900 році кам'яниця стала власністю Адама Гавзнера (Там само, арк. 35), а у 1906 році — власністю Якова Зільберштейна, сина дрогобицького рабина і шкільного товариша Франка, та Шимона Фрея (Там само, арк. 37). Саме в 1906 році в тому будинку замешкав Йозеф Райхерт, ім'я якого, як і брата Філіпа, у франкознавстві відоме. Про братів згадує і сам Франко у „Споминах з моїх гімназійних часів”, які вперше були опубліковані у журналі „Житє” 1912 року: „Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-х і першій половині 70-х рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили у своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві жили на квартирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній квартирі, там до них не раз сходилися товариші інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшись по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Швелера та Гете. З його старшим братом Філіппом, що з Самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі бондаря Корпака”.

Із цього уривка спогадів можна здогадатися, що Й. Райхерт був не просто одним із сотні знайомих Івана Франка.

Я. І. Ольховий документально підтвердив, що І. Франко справді був на квартирі разом із Ф. Райхертом і з топографічною точністю встановив, що будинок бондаря Корпака знаходився на розі колишніх вулиць Жупної та Бондарської. Був то маленький будиночок під гонтами, а напроти нього стояла старовинна колона, яку називали „фігурою” і про яку не раз згадував Іван Франко.

З Йосифом Франко познайомився і заприятелював ще до гімназії. Було це у 1866 році, у другому класі нормальної школи отців Василіан у Дрогобичі. З класних журналів школи, які сьогодні зберігаються в музеї Івана Франка у Львові, можна дізнатися, що Йозеф Райхерт мав тоді 11 років, був німцем, римо-католиком, а народився в Кенігсау. Це з цих же журналів можна довідатися, що був середнім учнем, часто хворів і пропуслав багато занять.

Кенігсау — це теперішнє село Рівне коло Меденич. Це була доволі пізня німецька колонія, яка виникла з приходом у Галичину австрійців. Належала вона до Стрийського повіту і межувала із ще однією колонією під назвою Йозефберг, селами Більче та Кавсько. В одній із старих монографій про німецькі колонії у Східній Галичині сказано, що в Кенігсау було 80 дворів та 400 мешканців, яких автор монографії зганив за безгосподарність.

Першим із Райхертів, що поселилися в Кенігсау, був Бернард Райхерт. Як свідчить Йосифінська метрика з 1788 року (ЦДІА України у м. Львові, ф. 19, оп. 14, арк. 21, 27, 33, 49), він мав свій будинок та був господарем „на 12 моргах поля”. Його син Філіпп на час складання Францисканської метрики у 1820 році вже мав 15 моргів поля і добрий шмат пасовища (Там само, ф. 20, оп. 14, спр. 144, арк. 66). У 1853 році поле та пасовище успадкував його син Георг, батько Франкових товаришів. Георг Райхерт помер у 1868 році, незабаром померла і мати, а тому Самбірський суд призначив для братів опікуна Фердинанда Райхерта, батькового брата (Там само, ф. 146, оп. 1, спр. 4792, арк. 222). Було тоді Йосифу Райхерту 13 років. Франко втратив батька ще раніше.

Після закінчення нормальної школи обидва стають учнями Дрогобицької гімназії — саме в цей рік, коли було відмінено тілесну кару, а замість навчальної німецької мови запроваджено польську. Зрештою, у Йосифа з німецької мови завжди була посередня оцінка.

Ще раніше, у 1866 році, до цієї ж гімназії вступив старший брат Йосифа Філіпп.

Метричні книги, де йдеться про виникнення колонії Кенігсау, не збереглися, проте метричні дані братів Райхертів відомі з книги результатів екзаменів учнів Дрогобицької гімназії, яка також зберігається в музеї Івана Франка в Дрогобичі.

Йосиф Райхерт народився 23 травня 1854 року і навчався у Дрогобицькій гімназії з 1868 по 1875 рік, тобто разом з Іваном Франком. Був середнім учнем, а на випускному екзамені з математики отримав погану оцінку, тому екзаменаційна комісія 28 липня

1875 року визнала його „недозрілим” і дозволила скласти екзамен з математики тільки через рік.

Більше пощастило братові. Про нього у книзі сказано, що він також народився у Кенігсау 14 лютого 1850 року. Від першого до п'ятого класу навчався у Дрогобицькій гімназії. У п'ятому класі завалив математику, тому змушений був перевестися до Самбірської гімназії. Успішно закінчивши 1871/72 навчальний рік, Філіпп знову повертається до Дрогобича і разом з Іваном Франком винаймає помешкання у бондаря Корпака. Було це в 1872/73 навчальному році.

Про невдачу, яка спіткала Йосифа Райхерта на випускному екзамені з математики, відомо також із листа Івана Франка до Ярослава Рошкевича, писаного десь на початку липня: „Що ж до офіційної частини, то з твого дозволу маю повідомити, що... Райхерт-старший отримав перший, а Райхерт-молодший другий ступінь (як бачиш, вони помінялися ролями) й ведять кланятись тобі”.

Отже, 1875 рік для Йосифа Райхерта був утраченим. Йосиф їде до Львова і в березні 1876 року, як свідчить „Справоздання дирекції ц. к. гімназії Академічної у Львові”, успішно складає екзамен з математики і отримує атестат зрілості.

Восени цього ж року і Йосиф, і Філіпп стають студентами правничого факультету Львівського університету (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 63, арк. 103). У загальному каталозі студентів про братів Райхертів сказано, що їх опікуном є Фердинанд Райхерт, рільник із Кенігсау, а живуть брати на вулиці Коперника, 34. Насправді за цією адресою до кінця свого навчання в університеті мешкав лише Філіпп, а Йосиф у літньому семестрі 1877/78 навчального року переїхав на вулицю Стрийську, 21 (Там само, спр. 65, арк. 109), де проживав до закінчення університету. Справи з навчанням у нього йшли добре, він навіть за рішенням університетського сенату від 23 листопада 1880 року був звільнений від плати за навчання. Абсолюторіум Йосифу Райхерту було вручено 4 червня 1881 року (Там само, спр. 68, арк. 96).

Філіпп Райхерт покинув навчання у 1878 році (Там само, спр. 65, арк. 104), провчившись лише шість семестрів. Як свідчить „Шематизм урядів Галичини та Лодомерії”, у 1882 році він посів скромну посаду авскуланта Вищого крайового суду у Львові, але 1883 року Фердинанд Райхерт, його опікун, помер, і він змушений був покинути роботу в суді й повернутися додому, де зайнявся сільським господарством. Помер у 1904 році.

Після закінчення університету повертається до Кенігсау і Йосиф. Потрібно було привести до ладу запущене господарство, яке опісля

залишилося старшому братові. У 1885 році Йосиф Райхерт стає аувскулянтом золочівського суду, а відтак переходить у Сколе, де працює до 1899 року. У цьому році він стає суддею і отримує скерування на роботу до Борщева на Тернопільщині, де в 1902 році починає працювати радником повітового суду. У 1904 році його переводять на посаду радника Вищого крайового суду у Львові. Невдовзі його призначають начальником Третього відділу, чи, іншими словами, начальником відділу кадрів суду. Його ім'я часто зустрічалося в пресі. Він мав репутацію доброго юриста. Як і на кожного працівника суду, на нього була заведена особова справа, яка сьогодні зберігається в архівах...

Багатьох із тих, хто починав свій шлях у життя разом із Франком, на той час уже не було в живих, дехто перебував поза Львовом, інші втекли від фронту. Із тих давніх друзів у Львові залишився лишень один Йосиф Райхерт. Був то єдиний товариш ще з нормальної школи, гімназії. З ним вони читали драми Шіллера, Шекспіра й Гете. З ним мріяли про майбутнє, а в гуртку Антона Шіллера клялися разом будувати це майбутнє. Сьогодні ж обое підійшли до останньої життєвої межі.

Отой майже болючий сентимент до дитинства, туга за друзями з молодечих літ далися чути вже у 1912 році, коли Франко опублікував свої спогади з гімназійальних часів. У 1913 році він майже без змін переносить їх у вступ до збірки „Рутенці”, а в перших рядках нарису „Молода Русь” цей сентимент, щирий, але з дозою скептицизму, настільки виразний і відчутний, що стає буквально разючим. У цьому ж році, коли святкували його сорокалітню письменницьку діяльність і преса почала виявляти до його особи гостре зацікавлення, він зробив усе, щоб його навчання в школі отців Василіан не вважали темною плямою у його житті. Для нього це найприємніші спогади. З перспективи часу, в порівнянні з тим, що робило з ним життя опісля, це була світла пляма. В пошуках отого світла, отих світлих спогадів, він згадував Йосифа Райхерта, сина німецького колоніста, котрого доля винесла на верхні щаблі суспільства, яке дало йому право як судді розпоряджатися долями багатьох людей.

Вони, можливо, обидва відчували бажання скласти один перед одним звіт із прожитого. Можливо, й сам Йосиф Райхерт шукав Франка. Він, із нагородами та незаплямованою біографією австрійського чиновника, залишився сам. Обидві дочки, вийшовши заміж, виїхали зі Львова. На початку війни 13 серпня 1914 року померла дружина Антоніна-Марія з роду Кілярських (Книга померлих костельу св. Антонія у Львові, с. 103).

Тепер обидва ходили на Личаків. Він, Франко, до сина Андрія, а Йосиф — до дружини. У Йосифа вже не було роботи. Війна мала свої права, не передбачені австрійськими параграфами.

У цій втечі Франка до товариша дитинства все було логічним. Він не захотів іти до своїх близьких знайомих, щоб не бути для них тягарем. Йосиф — зовсім інша справа. Він уже випробуваний товариш і далекий від світу, в якому обертається Франко. Його дім — „чужий” для Франка. Звідси не винесуть пліток.

Але невсипущий Денис Лукіянович роздобуває листи Івана Франка до Целіни Зигмунтовської, і в своїй статті, друкованій у „Львівських вістях”, оповіщає, що Франко „харчується” не в Райхерта, а в Целіни Зигмунтовської, яка жила неподалік. У чому ж справа? Невже Райхерт настільки самотній та бідний, що навіть не міг тримати служницю? Важко навіть припустити, що могло бути саме так. Сама по собі напрошується відповідь, що Франко втікав з дому, щоб бути поблизу Целіни. Так принаймні думало львівське міщанство і допікало Франкові, звинувачуючи його в „аморальності”. Подумати тільки: втікає з дому, залишаючи напризволяще хвору дружину, віднаходить свою „коханку” і приводить її у свій дім, а дружину відправляє на Кульпарків. У яких тільки варіантах не обговорювали цю втечу Франка, скільки на її основі було сплетено пліток, чуток. Але Денис Лукіянович їх не спростував...

Ідучи за логікою тих пліток, природним було б, що Франко втік би не до свого товариша, а просто до Целіни Зигмунтовської. Але, мабуть, цього не можна було, бо вдова дуже дбала про опінію. Але ж забула вона про цю ж опінію, коли з дітьми поселилася в домі Франка! І нарешті, звідки Д. Лукіянович у 1944 році взяв адресу Ц. Зигмунтовської: вулиця Павлінів? Як свідчать адресні книги, Целіна Зигмунтовська, починаючи десь із 1910 року, міняла мешкання щорік, завжди вибираючи дешеві квартири на околицях Львова. Вулиця Павлінів в ніяких офіційних документах, пов'язаних із Целіною, не зафіксована. Отже, цю адресу Д. Лукіянович міг узяти тільки з листа Франка до неї, писаного саме в цей час. Про що йдеться в листі? Тільки про одне: Франко шукав допомоги. Він не хотів, не міг дозволити, щоб його годували навіть такий близький товариш, як Йосиф Райхерт. Чи щоб це робила його служниця. Була, очевидно, та межа у відносинах, яку він переступити не міг. Не хотів, щоб його товариш бачив його немічність. Вибору не було. Не міг звернутися ні до Щуратів, ні до Охримовичів, які жили поруч. Не хотів, щоб вони, близькі йому люди, були свідками його муки. Хотів бути подалі від усіх.

Франко не втівав із дому. Мусив піти, щоб дати дружині спокій. Був свідком того, що робила з нею хвороба. Розумів, що його відсутність у хаті буде і для неї, і для нього найкращим виходом. Думав, що хвороба відступить, як це бувало раніше. Але хвороба прогресувала. Дружина вже потребувала серйозного спеціального лікарського догляду.

Знав, що в Йосифа Райхерта надовго не залишиться. Що буде, коли дружину змушений буде віддати на лікування і залишиться сам один? Сини на фронтах, дочка в Києві. Знайомі, друзі? І вони щоденно будуть дивитися на його муки, безпомічність? Окрім того, знав, що саме про його хворобу теревенять по Львову злі язики. Зрештою, до сьогодні публікують спогади сучасників Франка про те, що вони, відвідуючи його, опісля дезинфікували руки та одяг.

Целіна Зигмунтовська погоджується бути при ньому. Очевидно, саме тоді й написав він їй листа на вулицю Павлівнів.

Йосиф Райхерт, який дав тимчасовий притулок Франкові, не набагато пережив свого товариша. Він помер 28 жовтня 1918 року, захворівши запаленням легенів (Книга померлих костюлу св. Антонія, с. 214). Про його смерть повідомив „Kurjer Lwowski” 31 жовтня цього ж року. Хоронили його на Личаківському цвинтарі. Могила не збереглася.

Восени 1915 року, переcheкавши рік смутку по дружині, Йосиф Райхерт одружився з поштовою маніпулянткою дирекції пошт та телеграфу у Львові Софією Сокаль, яка була набагато молодша за нього — 1879 року народження. По смерті Йосифа Райхерта вона як вдова з листопада 1918 року почала отримувати високу пенсію. Як свідчать дані фінансової палати, їй по чоловіку залишилося два великі будинки в Дубині біля Сколе (ЦІАЛ, ф. 161, оп. 2, спр. 52184), які стали причиною судових суперечок між нею та дочками. У 1931 році вона вийшла заміж за Станіслава Маркля, інженера-хіміка однієї з львівських фірм, і з будинку на вулиці Курковій, № 25 перейшла мешкати на вулицю Леона Сапеги, 37, про що згадується у документах фінансової палати. Остання згадка про неї відноситься до 1936 року. Була бездітна. Яка доля спадку, що дістався Софії Сокаль після Йосифа Райхерта, з'ясувати, на жаль, не вдалося. Нічого також невідомо про долю бібліотеки Йосифа Райхерта. Не відомо також, чи Райхерт листувався з Іваном Франком.

По цій дружбі між Франком та Йосифом Райхертом тільки й залишилось отих пару згадок про „втечу” Франка та фотографії учнів Франкового класу Дрогобицької гімназії, де серед інших стоять досі ніким не розпізнані Йосиф Райхерт та його брат Філіпп. Це юні й повні віри в життя...

У своєму нещасті Франко не забував про інших. В останньому томі 50-томного видання був опублікований під № 396 лист Івана Франка до невстановленої особи (найімовірніше, до С. Федька) з проханням допомогти В. Якіб'юку грошима з його ювілейного фонду: „Високоповажаний добродію! Нині одержав від Василя Якіб'юка, господаря з Криворівні, де я кілька років проводив літо, повідомлення [...], що його взяли до війська і помістили там в службі.

Жінку з дрібними дітьми (троїми) він лишив дома, найстарша донька в мами нареченого, а найстарший син служить від року в війську. Сей господар відомий як майстер домашнього промислу, дуже добрий оповідач та посередник в збиранні виробів старих гуцульських між гуцулами та старої гуцульської традиції. Тому прошу перед дирекцією „Дністра” промовити кілька слів за уділенням його жінці щонайменше з місячного кредиту на мій рахунок, чи я буду у нього сього року, чи не буду. Коли до трьох місяців не заплатити 100 крон, я готов буду заплатити їх сам.

Остаюсь з глибоким поважанням д-р І. Франко”.

Лист датований кінцем грудня 1914 (5) року. Найімовірніше, що з цього клопотання нічого не вийшло...

*Автори висловлюють
щирі подяки своїм друзям*

Михайлові Луччі, Василеві Бакальцю,
Надії Мороз, Степанові Давидиці,
Зіновії Китиці та Андрієві Гарздонському,

які матеріально прилучилися до видання
книги „QUO TENDIS”

ЗМІСТ

Розділ I	ЗАДИВЛЕНИЙ У МИНУЛЕ.....	7
Розділ II	БЕЗ РУК.....	60
Розділ III	ПОЧАТОК ЮВІЛЕЮ.....	115
Розділ IV	ЮВІЛЕЙ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ.....	175
Розділ V	З'ЇЗДИ І РЕЗОЛЮЦІЇ.....	234
Розділ VI	ПОДАРУНКИ.....	306
Розділ VII	І ШЕВЧЕНКО, І ПУШКІН.....	357

Саларій одержується в пенсійному управлінні за дирекції домог та землекористу у Львові Софією Сивалє, яка була набагато молодшою за нього — 1879 року народження. По смерті Йосифа Райхерта вона надовго а іншого 1918 року почала отримувати високу пенсію. На свідчення дані фінансової палати, її по-випадку записалися два великі будинки в Дубній біля Скеле (ЦПАЛ, ф. 161, ви. 2, спр. 52184), які стали причиною судових суперечок між нею та державою. У 1934 році вона вийшла заміж за Станіслава Маркад, інженера-хіміка з тієї ж львівської сім'ї, і з будинку на вулиці Курнової, № 25 перейшла власники на вулицю Леона Сапєги, 37, про що згадується у документах фінансової палати. Остатки згадки про неї відносяться до 1936 року. Була бездітна. Вся доля спадку, що дістали Софія Сивалє після Йосифа Райхерта, а й суміш, на жаль, не відомі. Немого також невідомо про долю сьомої доньки Йосифа Райхерта. Не відомо також, чи Райхерт містувалася в Іваном Франком.

По цій дорозі між Франком та Йосифом Райхертом тісно в замишлось отих пару згадок про «печу» Франка та фотографії учнів Франкового класу Дрогобицької гімназії, де серед інших стоїть досі ніким не розвіданий Йосиф Райхерт та його брат Філіп. Це коні й гонимі знів в життя...

ВСТАНОВИТЬ ВІДНОВИТИ

ВІДНОВИТИ ВСТАНОВИТИ

ІВАН ФРАНКО

КНИЖКА
"QUO TENDIS"

Частина I
ВІДНОВИТИ

Відновити встановити

*Автори висловлюють
щирю подяку своїм друзям*

**Михайлові Лучці, Василеві Бакальцю,
Надії Моцьо, Степанові Давимуці,
Зінонові Котику та Андрієві Гараздовському,
які матеріально прилучилися до видання
книги „QUO TENDIS”**

Відновити встановити
Відновити встановити
Відновити встановити

Відновити встановити
Відновити встановити

ЕСЕЇСТИЧНЕ ВИДАННЯ

ЗМІСТ

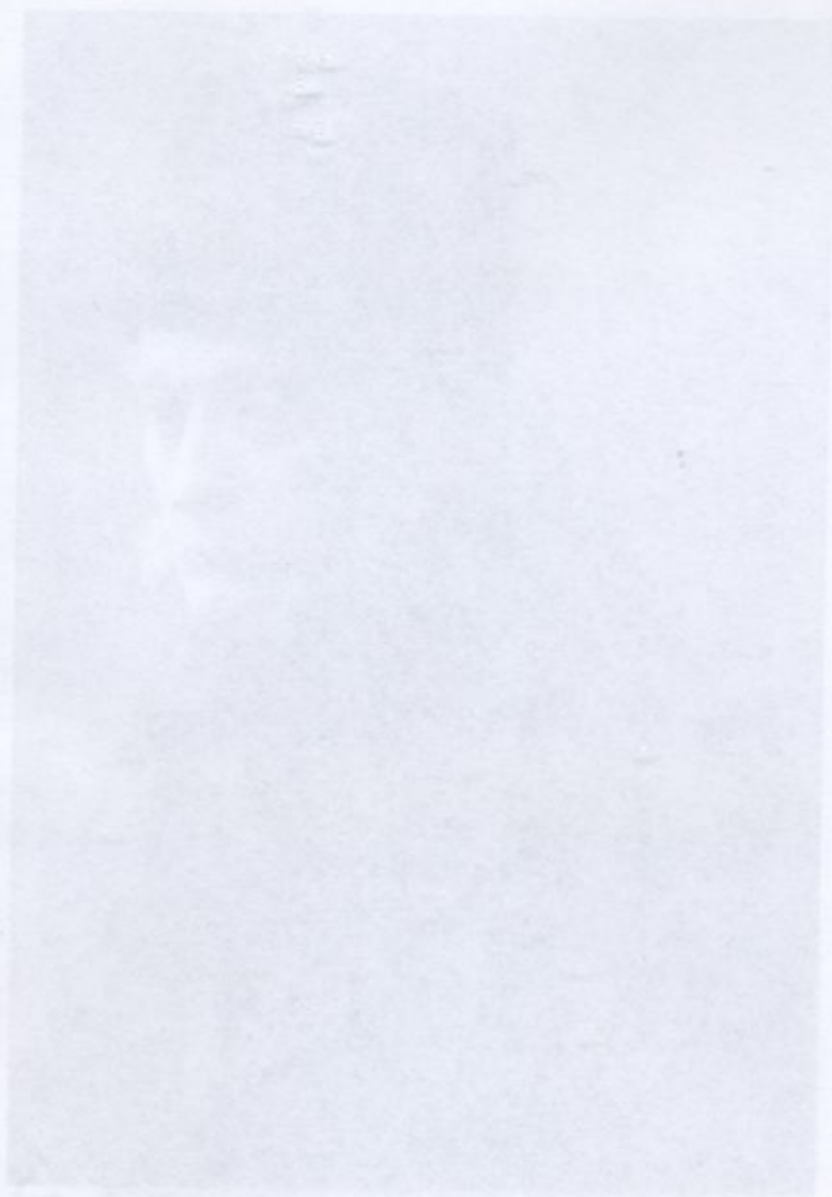
Розділ I	ЗАДІН	Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ	7
Розділ II	БЕЗ РУК	ІВАН ФРАНКО	60
Розділ III	ПОЧАТОК ЮВІЛЕЮ		113
Розділ IV	ЮВІЛЕЙ ПРО	<i>КНИГА ДЕСЯТА</i>	175
Розділ V	ЗІЗДИ І РЕЗОЛЮЦІ	QUO TENDIS	234
Розділ VI	ПОДАРУНІК	Частина I	306
Розділ VII	ГШЕВЧЕНКО, І ПУШКІН	ВІДХІД	357

Літературний редактор
Тереза Угрин

Технічний редактор
Надія Стахур

Здано на складання 11.12.2008. Підписано до друку 24.03.2009.
Формат 70×100/16. Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Akademy TT.
Умовн. друк. арк. 35,0. Умовн. фарбо-відб. 38,2. Обл. вид. арк. 26,4.

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 41.

Іван Франко, 1913 р.

Іван Франко, 1912 р.

Іван Франко у Збаражжі, 1912 р. (друкується вперше)

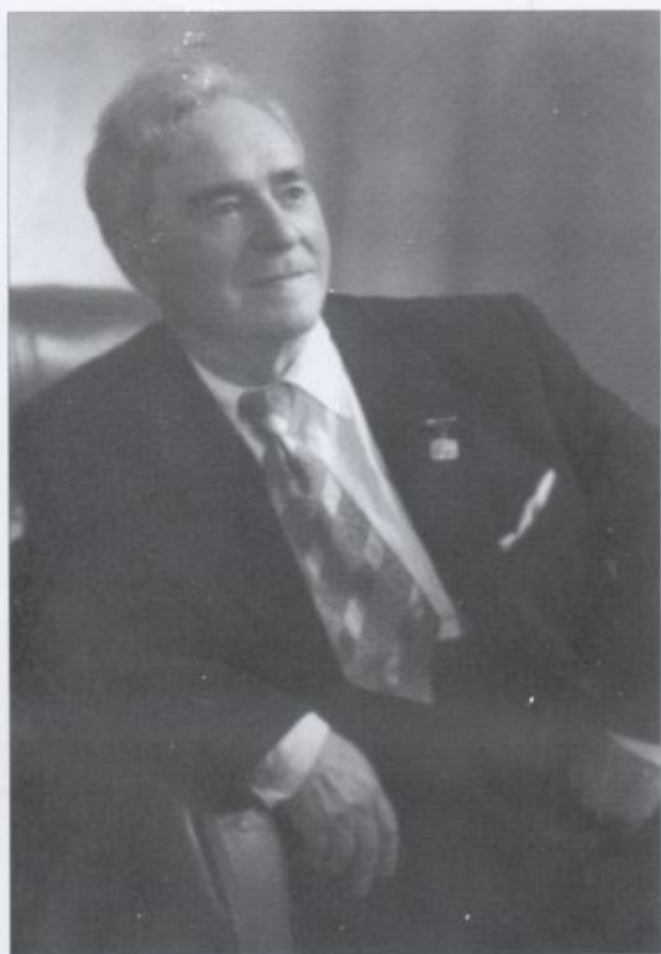

Василь Цурат

Станіслав Людкевич

Михайло Микиша

Михайло Возняк

Андрій Франко

Іван Лизанівський

Олександр Пушкін

Тарас Шевченко

Дешева бібліотека.

4 10.

Іван Франко. ✓

Панщизняний хліб

і інші оповідання.

Під ювілейний рік Івана Франка

видав

Просвітний кружок при III. Секції Українського
Студентського Союзу.

Ціна 20 сот.

ЛЬВІВ 1913.

Накладом Івана Лизанівського.
Із друкарні Ставропільського Інститута у Львові.
віль зародом Мих. Рефца

Титульна сторінка збірки оповідань
„Панщизняний хліб”

ЖИТЕ І ЗНАЧІННЄ
ІВАНА ФРАНКА

НАПИСАВ

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

У ЛЬВОВІ, 1913.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.

Титульна сторінка монографії М. Возняка

НЕДІЛЯ

№ 4. — Рік II.

Рідать: Юрій Володимир

Львів, дня 28 січня 1912.

Павло Полуботок

Павло Полуботок.

У Петербурзі він помер. Тонкою рукою
Торка Петропавлівська^{*)} змивала їх в іші,
Чувай! — гулути чата, був потрас гіркою,
До збіглих се від вікна в крушині крилі.
В підземній ескаді стоїть хтось під стіною,
А білий був як сніг, а крок мав на чолі,
А хреста мав як жид в огні блискую,
А з голови шав гай блискучим драку.

Там вилетів з горни і став ходити довкола,
Як їти, а дивно всім блиском землію, —
І з каменитою водою Петрового поділом
До того світла вибігла гурма кісткою.^{**)}
За ними друга, гурта виловила сировою
З болю, з всім углім тьмяно мертвими —
А м'яло до них шло, як тьмяні частини
Обшир сілу творю і загати всі брани.

І торка брава грала в мосту від димині
І всі ками паря зворуши се самі,
І всі увислом поспалили з тьмяні
На м'яло, як води спорі кригани в торні —
Убіглим паром виловили до стовпа,
Де блондани палата світлом в нервовій тьмі,
А мертвими шкляцями болютими кістками
І шперли се на мур, на стіни і на брани!

А жоні дух застрибав крилами над ними,
І першим раз ударили грин йому з чола —
Всі кістки на лямі під кривими важкими
Вискадали кістками і лавою пелюги —
Сприттунди часом дубами ермоніями
Підшкочили стрілими, як лонина скала
І миттєво Петропавлівської від тої скали —
Рукми кістки гіркою затрусила!

^{*)} Крестовий острів в Петербурзі, де умер як перший вчений членом уряду Павло Полуботок.
^{**)} Петрова стіна відомий як кістки зручності.

І другий грин гукуву, як блиск огню вурду
І халом кісткам закладали в стіну,
За скритими дуби лавою вибігли мостом,
Зарило ракета у шкоти хроню.
Прервав се гур і лосоті... затрусил се мур
І мило кісткам підданим стіною
Будову і роси у горі, равоними
Хибиною проклятий храм під небесами.

І загійдали мезо, як бранері осклою,
Аж грин се від могови „Крестовий острів“^{*)}
І шум такий вишог, як море збіг рікою,
І з трето грин гукуву — а всі як би на долі
Притрували кісткам, підшкочили, творили
І жбурували з горі у меду стрілиною,
Шубоньмула рика на гриноті і шумом
Мері як зарвала ретотом і шумом!

Одні стіни з крила обривана кістками
На другий берег яросто в памітний Петра
Великого, река в лонірі і шуржі
І повалила се на тьмяного пара.
Розтрощила конем на грині... і зарвала
Юрба меріи, як чорна бісва гора:
Полуботку, гетьмане, глава як мис Петрові
Зарил се в грині, шар любові, шави крова!

І реті втрусил до долі їх чинками,
А Нека вала, хетаном серед філь,
За муром мур, розтрощили меріями
І стовбур кісткам розорван се на пиль.
А над горю кісткам стрілимо осклою —
То дух Полуботка розбив в таку світлою,
Як сонце, вилетів над ними зарудивом,
І зісковтні мертвими гору сімлі дласю.

^{*)} Крестовий острів на Неві, на якій стоїть Петропавлівська яроста, вперше всім як вилетів над Великим Невим стіни памітний Петра.

Лис Микита.

З німецького переробив ІВАН ФРАНКО.

ПЯТЕ ВИДАННЄ.

КИЇВ, 1914.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛНИ У ЛЬВОВІ.

Титульна сторінка п'ятого видання поеми „Лис Микита”

ПРИВІТ
ІВАНОВИ ФРАНКОВИ
В СОРОКАЛІТЄ
ЙОГО ПИСЬМЕНСЬКОЇ ПРАЦІ
1874—1914

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОЇ ЗАМІСКИ

ЛЮБВ 1916

НАКАЗАМ ПОВІСІЛІВНОГО КОМІТЕТУ
І ВРІВАНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ПЕТРОВИЧА

Мико. М. Трусов

Іван Франко

